

Љубодраг П. Ристић
ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРБИЈА
(1856–1862)

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SPECIAL EDITIONS 102

LJUBODRAG P. RISTIĆ

GREAT BRITAIN AND
SERBIA
(1856–1862)

Editor in chief
Nikola Tasić

BELGRADE 2008

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 102

ЉУБОДРАГ П. РИСТИЋ

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРБИЈА (1856–1862)

Одговорни уредник
Никола Тасић

БЕОГРАД 2008

Књига је штампана захваљујући финансијској подршци Министарства за науку
и технолошки развој Републике Србије у оквиру рада на пројекту
Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе (бр. 147013)

Садржај

Предговор	7
Увод	
Србија у Источном питању и британска политика (1829–1856)	11
Први део	
Велика Британија и Србија од Париског мира до Светоандрејске скупштине (1856–1858)	49
Други део	
Британски дипломатски представници у Србији и Светоандрејска скупштина	107
Трећи део	
Британци и „Влада рестаурације“ кнеза Милоша	127
Четврти део	
Остваривање очевих идеја и изневеравање британских очекивања (кнез Михаило од 1860. до 1862. године)	175
Пети део	
Бомбардовање Београда 1862. године и британска заштита Турске	203
Шести део	
„Физикус турског царства“ Хенри Булвер на конференцији у Канлици	233
Закључак	271
Илустрације	275
Summary	295
Извори и литература	305
Регистар имена	313

ПРЕДГОВОР

Историја српског народа у деветнаестом веку јесте историја остваривања тежње за националним ослобођењем и уједињењем у оквиру ма које су одређивали турска сила која је била на измаку снаге и интереси великих сила на Балкану. Ниједно побољшање положаја било ког дела српског народа у то време није могло бити остварено без утицаја једне или више великих сила. Зато су наши и страни историчари истражујући историју српског народа у деветнаестом веку неминовно били упућени на проучавање политике великих сила према Турској, српском народу у њој и развоју двеју српских кнежевина. Развој Кнежевине Србије, као потенцијалног језгра будуће, веће српске државе, окупирао је прилично дипломате великих сила које су се бавиле Балканом. Зато су и интересовања потоњих историчара била усмерена најпре према истраживањима политика оних сила које су биле најзаинтересованије и које су највише утицале на положај и развој Кнежевине Србије. Бројне студије и чланци су директно или индиректно посвећени односу Русије или Аустрије (Аустро-Угарске) према Србији. Мањи је број радова којима је обухваћена француска политика према Србији, док се радови о политици краљевине Сардиније (Италије) и Пруске (Немачке) према Кнежевини Србији могу побројати без већег напора.

Велика Британија се, у односу на Аустрију и Русију, знатно касније укључила у борбу око турског наслеђа. Уплив британске политике на догађаје на Балкану повећавао се са растом актуелности питања наслеђа онемоћалог турског царства. Решавање компликованог и мањим националним питањима испреплетаног Источног питања као питања поделе турских посела међу великим силама или међу младим националним државама није могло протећи без Велике Британије. Истина, њени главни интереси везани за Турску нису били на делу Балкана где је била Кнежевина Србија, већ јужније, у Грчкој, и на Блиском Истоку. Али, Британији

је био потребан слободан пут ка Индији, а то је значило затварање Русије у оквиру Црног мора и контролисање ширења других интереса и утицаја на Медитерану. Зато је британско интересовање за Србију, до седамдесетих година деветнаестог века, било усмерено у два основна правца: сузбијање руског утицаја и спутавање националноослободилачког покрета. Овим се, с једне стране и укратко, може објаснити донедавна, релативно слаба заинтересованост историчара за британску политику према Србији. Други разлог је, свакако, био недоступност архивске грађе британске провенијенције. Обе ове околности су се у последњих десетак година знатно промениле.

Судећи према литератури Форин офис се до доласка пуковника Хоцеса у Србију није знатније интересовао за ту малу кнежевину. Долазак Хоцеса, његов двогодишњи боравак у Србији и удео у кривици за одлазак кнеза Милоша из Србије изазвали су прилично интересовање историчара (Михаило Гавриловић, Чедомиљ Мијатовић, Драгослав Страњаковић, Бранислав Вуковић и Оти Филис), међу чијим радовима је најистакнутија студија Стевана К. Павловића. Британска архивска грађа била је основа за већину ових радова.

У својој књизи о уставобранитељском режиму Драгослав Страњаковић је приказао и однос великих сила према Кнежевини Србији. Користећи грађу из аустријског и француског архива министарства спољних послова он је, укратко, приказао и политику Велике Британије.

У великим европским историографијама бројне су дипломатске историје које су обухватиле европска дешавања у време Кримског рата. Недавно се из пера Чедомира Антића у српској историографији појавила добра студија о британско-српским односима у време Кримског рата. Период пада кнеза Александра Карађорђевића и повратак Обреновића са свим бурним променама које су пратиле другу владавину кнежева Милоша и Михаила привлачио је пажњу историчара. У том периоду британски конзули су, полако, заузимали значајније место у дипломатском кору у Београду, што није био резултат њихове појачане активности или пробуђене способности, већ много дубљих промена које су се дешавале у и око Србије. Ипак, британска политика према Србији тога периода тек је додирнута у неким радовима другачијих тема ствараних на архивској грађи која није била британске провенијенције или је, бар, британска грађа мало коришћена. Изузетак чини само неколико дела. Стварајући изузетну студију о спољној политици Кнежевине Србије у периоду од 1860. до 1868. године, Гргур Јакшић и Војислав Вучковић користили су и грађу из Форин офиса. Минуциозно истражујући архивску грађу за студију о бомбардовању Београда 1862. године, Живота Ђорђевић је прегледао и користио извештаје британских дипломатских представника. Управо због тога што су темељени на документима из Форин офиса, три чланка Т. В.

Рајкера о кнезу Михаилу представљају посебну вредност. Драгоцено је и дело мемоарског карактера Милана Христића.

Зато је био прави изазов темељно истраживање британске политике према Србији у кратком али значајном периоду њене историје средином XIX века (1856–1862). Основу таквог истраживања, чији је резултат ова књига, представља анализа извештаја британских конзула из Београда. Немогућност прегледања извештаја британских амбасадора из Беча, Цариграда или Петрограда утицала је на то да слика о британској политици према Србији, вероватно, буде нешто блеђа, али се може поуздано тврдити да она не би била другачија. То се посебно односи на период припреме и одржавања конференције у Канлици за који су британски дипломатски извештаји чувани у посебним штампаним свескама, те су доступни заједно са конзулским извештајима. Документи о делатности британских конзула у Београду који се налазе у фондовима Архива Србије, Архива Српске академије наука и уметности и Архива Историјског института су невероватно и неупоредиво мањег броја и значаја у односу на британске извештаје. Објашњења за то се, с једне стране, могу тражити како у познатој осиромашености српских архива, тако и у надмоћи аустријског, руског или француског утицаја под којима су морали да делују британски конзули. С друге стране, дискретност, мудрост и политичка, па и лична несигурност кључних личности српске политике диктирале су опрезност оних који су могли а нису оставили писане трагове о својим контактима са Фонбланком, Лонгвортом или неким другим британским представником. Ради објективнијег сагледавања британске политике и положаја британских конзула у Кнежевини Србији истражени су и извештаји француских конзула из Београда, онолико колико су се могли тицати британско-српских односа.

Ова књига је резултат вишегодишњих истраживања. Коришћена је сва доступна грађа, као и значајнија литература. Треба напоменути да је Фонд Јована Ристића прегледан у време када се налазио у Историјском институту, те су тамо пронађени документи тако и навођени.

Од почетка до краја све фазе истраживања и стварања овог дела пажљиво је пратио и стрпљиво усмеравао Драгољуб Живојиновић, дописни члан САНУ. Њему сам неизмерно захвалан за увођење у све тајне и тешкоће истраживачког заната историчара. Велику захвалност дугујем и професору др Михаилу Војводићу који је саветима и примером сва истраживања чинио тежим, али тиме и знатно плоднијим.

Бројне су колеге које су ми помогле својим саветима и искуством. Не желећи да се огрешим изоставивши било кога, навешћу само да сам неизмерно захвалан колегама и колегиницама из Архива Србије, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, библиотека Историјског института и Одељења за историју Филозофског факултета у Београду без

чије помоћи би рад на овој књизи био знатно тежи. Посебну захвалност дугујем колегама и пријатељима из Балканолошког института САНУ за несебичну подршку током свих протеклих година заједничког рада у Институту.

У Београду, маја 2008. године

Љубодраг П. Ристић

УВОД

СРБИЈА У ИСТОЧНОМ ПИТАЊУ И БРИТАНСКА ПОЛИТИКА (1829–1856)

*“The more one thinks about the immense question of the fall of the Turkish Empire the more one plunges into a labyrinth of difficulty and complications.” (Hesselrode – Дибичу, 19. септембар 1829. године)**

Друга година руско-турског ратовања у рату 1828–1829. године, донела је Русима сјајне победе, а Порти страх да је то последња година Османског царства. Брзи продор руских трупа преко Дунава и планине Балкан толико је преплашио Турке да су 19. августа 1829. године предали Једрене руској војсци која се претходног дана појавила под градом. Уз пруско посредовање Порта је почела преговоре са Русима. Командант руске војске на Балкану, генерал Дибич-Забалкански (Иван Иванович Дибичъ) поставио је услове какви се постављају непријатељу који је на коленима. Међутим, мир који је склопљен 14. септембра 1829. године у Једрену показао је да су руски цар Николај I и његови политичари знали да пропаст Турског царства не би била крај проблема већ почетак неизвесне борбе око поделе његових територија међу великим силама. Стога одредбе овог мировног уговора нису биле толико тешке по Турску, како се то могло очекивати с обзиром на тежину њеног пораза. Русија је, ипак, овим миром доста добила. Невелика су била територијална проширења на ушћу Дунава и између Црног и Каспијског мора (Грузија и Источна Јерменија), али је ратна одштета коју је требало да плати Турска била веома велика: 11.500.000 холандских дуката. Руски трговци су добили слободу трговине у читавом Турском царству. Трговачким бродовима Русије и других страних држава које су биле „у миру са Високим Портом“ омогућено је да слободно плове кроз мореузе и Црним морем.

Три члана Једренског мировног уговора односила су се на четири провинције европске Турске које су већ имале одређене, различите, степене аутономије. Док се Пети члан уговора односио на Влашку и Молда-

* Цитат према: Harold Temperley, *England and the Near East. The Crimea*, London s. a., 57.

вију, Десетим је Порта признала Лондонску конвенцију од 6. јула 1827. године и Протокол од 22. марта 1829. године којима су Велика Британија, Француска и Русија одредиле положај и границе Грчке. Шестим чланом је одређено да Порта испуни одредбе Акерманске конвенције које су се односиле на Србију, то јест, да јој омогући независну унутрашњу управу и поврати шест отргнутих нахија. У Једанаестом члану уговора предвиђено је да чланови III и IV (о **територијалном разграничењу зараћених држава**) и чланови V и VI **буду извршени пре повлачења руских трупа** са турске територије. Пред крај уговора, његовим Петнаестим чланом, потврђене су све одредбе ранијих уговора између Турске и Русије – осим оних које су измењене овим уговором – „у свој својој снази и вредности“.¹

Када је генералисимус Дибич успео да својом премореном војском онако преплаши Турску под Једреном, приметио је да је „болесник на Босфору“ у таквом стању да може да издахне сваког часа. Генералисимус се уплашио за исход свог двогодишњег ратовања. Вероватноћа да ће у европском делу Турске избити народни устанци, а у Цариграду побуна, навела га је на помисао да би Турска могла да се распадне и да он, у том случају, не би имао ни са ким да преговара, ни са ким да склапа мир. Али о томе су бринули у Петрограду. Цар Николај I је сазвао „комитет седморице“ у коме су главну реч водили министар спољних послова Русије гроф Неселроде (Карл Василјевич Несселъроде) и државни секретар гроф Дашков (Јаков Андреевич Дашков). На основу мемоара грофа Дашкова, написаног још 1828. године, овај скуп је утврдио да евентуална пропаст Турске и борба великих сила око њеног наслеђа може да буде опасна и по саму Русију. Деоба Османског царства међу великим силама довела би руске супарнице на њене границе. Избацивање Турске са Бал-

¹ Martens, Frederic de, *Supplement au recueil des principaux traites d'Alliance de Paix, de Trêve, de Neutralité, de Commerce, de Limites, d'Echange etc. conclus par les puissances de l'Europe tant entre elles qu'avec les puissances et états dans d'autres parties du monde depuis 1761 jusqu'à présent*, Tome XII, Göttingue 1831, 143–151; T. XV, Göttingue 1857, 479–482; Dimitri de Boukharow, *La Russie et la Turquie depuis le commencement de leurs relations politiques jusqu'à nos jours*, Amsterdam 1877, 107–117; Vasilj Popović, *Istočno pitanje*, Sarajevo 1965, 139–141; Мих. Гавриловић, Милош Обреновић, III (1827–1835), Београд 1912, 120–123; Harold Temperley, *England and the Near East. The Crimea*, London s. a., 55–56; *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919*, Vol. II, 1815–1866, Cambridge 1923, 99–102 (даље: CHBFP); R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, Cambridge 1945, 132–135; В. Н. Виноградов, *Велико-британија и Балканы: От Венского конгресса до Крымской войны*, Москва 1958, 108–112; А. Дебидур, *Дипломатска историја Европе од отварања Бечког до закључења Берлинског конгреса (1814–1878)*, књига прва, Београд 1933, 418–422.

кана у Малу Азију могло је да буде узрок престројавања турских снага у Малој Азији и угрожавање руских граница са те стране. Очување слабе Турске за Русију значило је слободу трговине, право пловидбе кроз море-узе и снажан утицај на балканске кнежевине. Руска политика је убудуће требало да буде „миран политички и економски продор“. Осим тога није се заборављало да је Русија један од твораца система легитимитета из 1815. године. Тај систем је требало да обезбеђује – бар од народноослободилачких покрета – и целовитост Турске, па је Русија водила рачуна да покрети за њихово ослобађање не иду даље од потреба руских интереса. Зато је, 17. и 18. септембра 1829. године, када је мир са Турском већ био склопљен, али се о томе у Петрограду није знало, донета одлука да руска спољна политика буде усмерена у правцу очувања Турске царевине. Од два, до јуче непомирљива непријатеља, јачи је хтео да постане заштитник не би ли из тога извукао још веће користи. Поражени није имао избора.

Председник британске владе војвода Велингтон (**Arthur Wellesley Wellington**) и министар спољних послова ерл Абердин (**George Hamilton Gordon Earl of Aberdeen**) брзо су дошли до текста Једренског мировног уговора. Али нису могли да знају шта је одлучено у најужем и највишем руском кругу. Зато их је ухватила паника да је Русија потпуно преузела решавање Источног питања и да је Британија преварена од свог донедавног савезника. У кратком периоду до свог пада, новембра 1830. године, обојица су мислила да ће Турска бити сигурнија уколико нова грчка држава буде мања и слабија. Абердинов наследник лорд Палмерстон (**Henry John Temple Viscount Palmerston**) је мислио сасвим другачије. Уз подршку председника владе ерл Греја (**Charles Grey**) почео је да спроводи потпуно нову политику: ширење и јачање Грчке као антируског балканског језгра уз истовремено утицање на Турску да се она, тако умањена, реорганизује и ојача. Упркос белгијској, португалској, алжирској кризи и проблемима у Ирској, Палмерстонова политика је имала перспективу.

Друге велике силе биле су заинтересоване за оно што је Русија радила на Балкану. Али Француској је било много важније ангажовање око Белгије и Алжира, а пријатељство са непослушним султановим управником Египта Мехмед-Алијем обезбедило јој је слободан пут на исток. Над њу се надвијао и облак револуције. Аустрија је била немоћна да се на било који начин меша и за себе откине неки део турске територије. Уосталом, један од твораца легитимизма из 1815. године, гроф Метерних (**Klemens Wenzel Lothar Metternich**), није могао да се помири са стварањем националних држава, па макар оне биле и на територији Турске. Али није могао да уради ништа друго до да упозорава да је пропаст Турске веома близу. За Пруску Турска је била још увек веома далеко. Француској,

на чело чије дипломатије је дошао принц Полињак (**Jules Auguste Armand Marie Polignac**) са својим **нереалним и неозбиљним плановима**, Турска је изгледала знатно ближе.²

Период мира после склапања мировног уговора у Једрену био је толико кратак за Порту да није имала времена ни да размисли да ли се склапање мира могло одложити док стигне Мустафа-паша са албанско-босанском војском и удари на слабо брањено десно крило Дибичеве војске. Египатски паша Мехмед-Али и његов син Ибрахим су сматрали да треба да добију накнаду за помоћ коју је Ибрахим пружио султану Махмуду II у гушењу грчког устанка, без обзира на то што је Ибрахим био страховито потучен код Наварина, а грчки устанак није био угушен. Султан Махмуд II **никако није могао да да Ибрахиму Мореју коју ни сам више није имао**, а о томе да му да Крит није хтео ни да чује. Зато су Мехмед-Али и његов син потражили надокнаду на другој страни. Октобра 1831. године Ибрахим је са својом војском напредовао кроз Палестину, а већ јула 1832. године имао је у својим рукама и Сирију. Следећих пет месеци Ибрахим није предузимао војне операције, а његов отац је покушавао или да се договори са султаном, или да добије подршку великих сила. Пошто му није успело ни прво ни друго, Ибрахим је наставио ратовање и 27. децембра 1832. године нанео тежак пораз турској војсци код Коније. Пут за Цариград био му је отворен.

Два пута, новембра и децембра 1832. године, Порта је покушала да добије помоћ Велике Британије. Резултата није било. Британски кабинет је био сувише заузет белгијским питањем, француском намером да и Тунис постане француска колонија и, у својој кући, приближавањем избора. Премијер ерл Греј сматрао је да је пропаст Турске неизбежна. Палмерстон је био рад да у заједници са Аустријом и Русијом Британија морално помогне султана. Кабинет се ни са овим није сагласио, а султану морална подршка ионако не би помогла много. Осим тога, Британија је имала јаку морнарицу, али не и пешадију којом би се могла супротставити Ибрахиму. Престројавање британске морнарице која је била распоређена уз обале Холандије и Португалије према Леванту само би ослабило претходне две, за Британију много важније, линије.

Порта није могла да тражи помоћ од Француске која је, наравно, из интереса била наклоњена египатском паши. Аустрија је била слаба да сама помогне Турској. Метерних је, додуше, маштао о новој Светој алијанси која би се бавила Турском, а чије седиште би било у Бечу. И Палмерстон је имао сличну идеју, али пошто је знао да је Аустрија блиска Русији

² Н. Temperley, *nav. delo*, 57–62; CHBFP, II, 102–104; R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 135–141; M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923, A Study in International Relations*, New York 1966, 70–77; В. Н. Виноградов, *нав. дело*, 112–123.

и да не би могло да се удеси да седиште буде у Лондону, од остварења таквог пројекта није било ништа.

Ибрахимове победе су узнемириле Русију. Било је јасно да он, угрожавајући Цариград својом војском, угрожава руске плодове Једренског мира. Зато је Николај I, **још средином 1832. године, дискретно понуди** Турској помоћ. Неселроде је, преко руског амбасадора у Цариграду, Бутењева (Анатолий Петрович Бутенев), поновио ту понуду у новембру. Понуђену помоћ, султан Махмуд II **је прихватио 2. фебруара 1833. године**. Већ крајем истог месеца руска флота је дошла до Босфора и код Бујук-Дере је искрцан мањи део руског корпуса, док је већи смештен на малоазијској обали. Ова војска није била довољна да спречи Ибрахима да нападне Цариград, али је постигнут ефекат упозорења. Британија и Француска су у априлу заједнички блокирале Александрију, али како им интереси нису били исти, блокада је само показала Мехмед-Алију да га ове две силе лењо упозоравају. Захваљујући британско-аустријском посредовању, ипак је дошло до преговора и Махмуд II **је 5. маја 1833. године склопио мир** у Кутаји са својим непослушним вазалима. Мехмед-Али је добио на управу Египат и Сирију, а Ибрахим је добио пашалук Адане.³

Мир у Кутаји је означио продужетак живота Османске империје. Многи православни султанови поданици били су разочарани тиме што њихова „мајка Русија“ спасава њиховог поробљивача. Само ретки међу њима су, из своје балканске перспективе, могли да схвате руску политику која је, можда, и њима ишла у прилог. Мехмед-Али, истина, није постао независан владар, као што се то надала Француска, али је имао довољно слободе да олакша њен продор на Исток. Француска јавност је помало била сентиментална према подухватима оца и сина јер ју је то подсећало на египатску експедицију великог Наполеона. Аустрија је, у својој немоћи, била срећна да није дошло до деобе Турске. Палмерстон је остао при принципу привременог и делимичног жртвовања зарад очувања целине. Он је пустио да Мехмед-Али узме Дамаск и Алепо, али је пут за Индију који је водио преко Ирака и Мосула и који је био веома значајан за интересе Велике Британије, остао у турским рукама. Интегритет Турске царевине је зато био веома важан за Палмерстона. „Он би ратовао само у случају да Француска, Русија или Мехмед-Али отргну тако велики део Турске, да поремете равнотежу снага и тако угрозе виталне интересе Енглеске.“ Све остало у Леванту било је мање важно за Палмерстона.⁴

³ Н. Temperley, *nav. delo*, 63–65; CHBFP, II, 161–165; R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 173–176; M. S. Anderson, *nav. delo*, 77–83; D. Boukharow, *nav. delo*, 124–128; А. Дебидур, *нав. дело*, I, 504–513; В. Н. Виноградов, *нав. дело*, 148–151.

⁴ Н. Temperley, *nav. delo*, 65–66.

Али министра спољних послова Велике Британије, виконта Хенрија Палмерстона, чекало је велико изненађење.

Крајем априла 1833. године цар Николај I послао је свог извршног дипломату грофа Орлова (Алексей Федорович Орлов) у Цариград са задатком да издејствује повлачење Ибрахимових трупа из Мале Азије и да, потом, повуче руске трупе са Босфора. Међутим, изгледа да је он са собом понео и упутства како да предложи Порти одбрамбени савез Русије и Турске. Способни Орлов је знао да искористи постојеће околности. Иако је, после закључења мира у Кутаји, Ибрахим почео да се повлачи из планине Таурус, султан се, изгледа, толико осећао несигурним да није поуздано да ли је одбрамбени савез, пре него што га је поменуо Орлов, предложио сам султан. Дилема о томе да ли је уговор склопљен у Ункјар-Искелесију 8. јула 1833. године више резултат веште руске дипломатије или Портиног страха и немоћи, постаје маргинална пред садржајем седам чланова уговора од којих је један, последњи, додатни и тајни. Уговором су склопљени „заувек мир, пријатељство и савез“ између Русије и Турске и потврђени њихови ранији уговори. Предвиђена је међусобна помоћ на копну и мору, како у трупама, тако у сили коју „две високе уговорне стране процене да је потребна“. Четвртим чланом уговора предвиђено је да она страна која тражи помоћ сноси трошкове снабдевања војске. Међутим, руски император Николај I је у посебном, тајном члану уговора, да би Турској великодушно уштедео трошкове, омогућио да она може, уместо да Русији пружа помоћ, затворити Дарданеле за све ратне стране бродове.⁵

Уговор у Ункјар-Искелесију представљао је врхунац руског утицаја на Порту. Овим уговором Русија се, у односу на две силе које су могле највише да је угрозе, Велику Британију и Француску, обезбедила у сигурној „тврђави“. Период када се могло у току године стићи Балтичким морем до Русије био је веома кратак. Наполеоново искуство је учило да се онај који се преко Пруске и Пољске упуту на Русију отуд не враћа као победник. Једини приступ Медитераном, па кроз Мореузе до Црног мора, био је сада затворен. Турска је обећала да ће у случају потребе помоћи Русији затварањем Дарданела за стране ратне бродове. Али Босфор се у уговору није помињао, што је значило да је Цариград Русима остајао на дохват руке. Није било ни одредбе којом би се забрањивало руској флоти да прође кроз Дарданеле у Медитеран. Неселроде је, додуше, касније, порицао ову „слободу“, али је она фактички постојала. Укратко, Турска се ставила

⁵ F. Martens, *Nouveau recueil*, Nouvelle série, T. II, 1830–1834, Göttingue 1837, 655–659; D. Boukharow, *nav. delo*, 128–131; H. Temperley, *nav. delo*, 69–71; CHBFP, II, 165–167; R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 176–177; M. S. Anderson, *nav. delo*, 84–85; В. Н. Виноградов, *нав. дело*, 152–155.

под руски протекторат, а њена заштитница „према оновременом изразу, је ставила кључ Дарданела у цеп цара Николаја“.⁶ Било је веома значајно за Русију и то што је склопила савезнички уговор са државом с којом је, током дугог периода, тешко склапала и мировне уговоре. Њој је, после двогодишњег рата са Турском, ангажовања у Пољској и са плановима према Истоку, био потребан период сигурног мира и реорганизовања.

Руско-турским уговором била је више погођена Британија него Француска. Француска је била у пријатељским односима са египатским пашом Мехмед-Алијем. Ако је неко морао да дође у Цариград, онда је Британија више волела да то буде Мехмед-Али него Николај I. Први би држао цели источни Медитеран, али за британску флоту, вероватно, не би био већа препрека крчењу пута ка Истоку. Други би се спустио из Влашке и Молдавије, са Црног мора и Кавказа и постао нова поморска сила у Медитерану, што Британија не би смела да дозволи. Зато су британски политичари у Ункјарискелескијском уговору видели угрожавање тог, „њиховог“, пута на Исток. И то не само у његовом копненом делу, већ и у водама источног Медитерана.

У то време писма су споро путовала. Вест о томе да је уговор потписан стигла је у Петроград тек 31. јула, а у Лондон и Париз у првој половини августа. Мало је времена требало да се Палмерстон и његов француски колега де Брољи (**Achille-Charles-Léonce-Victor de Broglie**), преко искусног дипломате француског амбасадора у Лондону, Таљерана (**Charles Maurice de Talleyrand-Perigrod**), **договоре о заједничком протесту** на Порти. Задатак амбасадора у Цариграду, енглеског лорда Понсонбија (**John Ponsonby**) и **француског барона Русена (Albin Reine Roussin)** био је да упозоре Турску да склапање руско-турског уговора представља нарушавање ранијих међународних уговора – посебно британско-турског из 1809. године – те да такав уговор не треба ратификовати. Вероватно посаветована од руског амбасадора, Порта је одговорила да је Турска независна држава, па тиме и слободна да склапа међународне уговоре по својој вољи. Теоретски, она јесте била независна, али, практично, она није владала својом вољом.

Велико незадовољство Француске и Велике Британије Ункјарискелесијским уговором навело је Русију да потражи подршку код Аустрије. Зато су се у Минхенгрецу, у Чешкој, састала два цара, Николај I и Франц I, и њихови министри спољних послова Неселроде и Метерних. Добар део њихових десетодневних разговора (10–20. септембра 1833. године)

⁶ D. Boukharow, *nav. delo*, 149; V. J. Puryear, New light on the origins of the Crimean War, *The Journal of Modern History*, III, 2, (June 1931) 221; В. Поповић, *нав. дело*, 116. F. Martens, *isto*; M. S. Anderson, *nav. delo*, 84; В. Н. Виноградов, *нав. дело*, 155.

био је посвећен судбини Турске: „Њихов став је био истовремено став лекара и став наследника“.⁷ Склопљен је уговор по коме су се Русија и Аустрија обавезале да, уз неке унутрашње реформе, одрже Турску у стању у каквом је била тада, то јест, „слабом, али не сувише“. Уколико, пак, дође до промена силе-савезнице би се супроставиле свакој промени која не би одговарала њиховим интересима.⁸

После оваквог уговора могло се претпоставити какав ће бити резултат француско-британског протеста у Петрограду против Ункјариске-лесијског уговора. Истичући да је промена настала овим уговором таква да западне силе имају право да ставе приговор, британски и француски амбасадор су изјавили да ће њихове државе, у случају да Русија војно интервенише у Турској, задржати слободу да поступају „као да Уговор не постоји“. После недељу дана (5. новембра 1833. године) Неселроде им је доставио одговор у коме је рекао да ће његов цар, у случају потребе, испунити одредбе уговора од 8. јула и при томе ће поступити „као да нота г. Блига и г. Лагренеа није постојала“.⁹ Неселроде је био свестан своје моћи.

Британска и француска флота, које нису биле далеко од Дарданела, нису добиле наређења да приближавањем Дарданелима подрже протесте својих дипломата. Де Брољи је сматрао да не треба више инсистирати на задовољавању протеста ни код Порте ни у Петрограду. Мада је био ратоборнији, Палмерстон је убрзо и сâм одустао. С једне стране, сматрао је да је најбоље да у сарадњи са Француском држи Мехмед-Алија у границама одређеним у Кутаји. Тако Турска не би била угрожена, па ни сам Ункјариске-лесијски уговор не би био активиран. С друге стране, настојао је да британска трговина што више процвета у Турску. Изгледало је да се криза завршила. Руске дипломате нису могле да слуте да их велики војни и дипломатски успеси воде у велики неуспех који ће им се догодити двадесетак година касније. Пут од Једрена до Ункјар-Иске-лесија био је кратак и лак. Крај пута ка Криму тада се није могао назрети.¹⁰

Док су се велике силе гложиле око остварења својих интереса, у Турској царевини мала, вазална Кнежевина Србија трудила се да од уз-

⁷ Vernon J. Puryear, *L'opposition de l'Angleterre et de la France au traité d'Unkiar-Iskelessi en 1833*, *Revue historique*, Avril–Juin 1938 (T. CLXXXII), 302.

⁸ Уговором у Минхенгрецу „део руске политичке предности добијене у Ункјару уступљен је Аустрији“ (V. J. Puryear, *New ligh*, 221).

⁹ Британски и француски амбасадор у Петрограду.

¹⁰ V. J. Puryear, *L'opposition*, 285–310; G. H. Bolsover, Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833–1839), *The Slavonic and East European Review*, XIII, 37, (July 1934) 100–102; H. Temperley, *nav. delo*, 71–82; M. S. Anderson, *nav. delo*, 85–87; B. H. Виноградов, *нав. дело*, 155–161.

дрмане Турске извуче што може, а да при томе не потоне у бурама међународних односа. Захваљујући Русији, која је више захтевала но што је саветовала, и мудрој и лукавој политици кнеза Милоша Обреновића, Србија се није умешала у руско-турски рат 1828–1829. године.¹¹ Рачуница кнеза Милоша ни овога пута није била погрешна. Шестим чланом Једренског мира Порта се обавезала да ће испунити одредбе Одвојеног акта и пете тачке Акерманске конвенције „без икаквог одлагања и са највећом тачношћу“. Од редовног испуњавања рокова, предвиђених у појединим тачкама ова два документа, зависила је брзина повлачења руске војске из освојених области Турске царевине. Зато је Порта настојала да се тих рокова придржава и пожурила да Србима изда Први хатишериф већ 18/30. септембра 1829. године. Овим Хатишерифом су „само свечано обележене привилегије које ће Срби ускоро моћи да уживају“.¹² Новим, Другим хатишерифом, који је султан Махмуд II потписао 15. октобра 1830. године и који је прочитан у Београду 12. децембра исте године, утврђена су „права и повластице српског народа на територији која је била слободна у време првог српског устанка“. Положај Србије је одређен групом одредаба о њеном вазалном односу према Порти, статусу „царских градова“, повратку отргнутих нахија, јединственом порезу, турским имањима и Турцима у Србији који не припадају турским гарнизонима, и о царинарници у Београду. Друга група одредаба је признавала Србији унутрашњу самоуправу под кнезом и Саветом, слободу вероисповести, правосуђе без турског утицаја, право установљавања сопствене војске, болнице, штампарије, школе и поште, право српских трговаца да слободно тргују по Турском царству и, најзад, право држања дипломатског представника (капућехаје) у Цариграду. Уз овај Хатишериф издат је и Берат којим је Милош Обреновић признат за наследног кнеза Србије.¹³

Коначно решење питања отргнутих нахија и пресецање данка је требало да сачека извештаје руско-турске комисије. Убрзо се показало да има још проблема у остварењу појединих тачака Другог хатишерифа. Буне у Албанији (1830–1831) и Босни (1831–1832) и египатско питање довели су Турску на ивицу пропасти. Кнезу Милошу није било тешко да подстакне српско становништво у отргнутим крајевима на буну и тако и Порту и Русију стави пред свршен чин. Трећи хатишериф („толковател-

¹¹ Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине*, св. I, Београд 1870, 189–190.

¹² Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 4; Гргур Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, Београд 1933, 409–410.

¹³ Р. Љушић, *нав. дело*, 6–13; Г. Јакшић, *нав. дело*, 411–415; Н. Попов је оценио да је Србија одредбама Хатишерифа из 1830. године добила обележја „полунезависне земље“ односно „полунезависне државе“. (Н. Попов, *нав. дело*, 203, 216)

ни“, „изјаснителни“, „окончателни“) донет је у Крагујевац 4. децембра 1833. године. Овим Хатишерифом су отргнути крајеви предати на управу кнезу Милошу и одређена је висина данка који се плаћао одсеком. Рок за исељавање Турака из Србије, истина, био је продужен са једне на пет година, али су услови исељавања били одређенији. Посебну важност је имала одредба о статусу и управи Београда, а нису биле неважне ни одредбе о страним трговцима у Србији и забрани сеобе поданика Порте без претходне дозволе турске власти.

Хатишериф из 1833. године означио је крај и круну једног од веома значајних периода српске историје (1804–1833) у коме су постављени темељи развоја и осамостаљивања српске државе. Значај овог Хатишерифа, знао је да обележи народ целе Кнежевине својим весељем. Кнез Милош својом захвалношћу, Порта одликовањима, а Русија нескривеним задовољством показали су колика је била улога Русије у доношењу овог значајног документа.¹⁴

Могуће је да је кнез Милош до почетка 1834. године сазнао за Ункјарискелесијски уговор и оценио да, извесно време, не треба тражити више од сизерене државе за чије је очување била заинтересована и Русија. Тридесетогодишњи период проливања крви и лукавих надмудривања донео је Србији плодове које је сада требало чувати. Зато је кнез Милош на Народној скупштини, у Крагујевцу фебруара 1834. године рекао: „Нама још много којешта остаје да учинимо. Ми немамо ни закона, ни финансијске, ни административне и судске системе.“ (...) „Но данас кад смо ушли у ред осталих држава, треба да докажемо просвећеном свету, да ми нисмо чета дивљих разбојника који су неспособни да се сами управљају као што најрадије говоре непријатељи наши.“¹⁵

У време када је Трећи хатишериф ношен од Цариграда ка Београду, у Београду се, на свом путу ка Цариграду, задржао британски агент Дејвид Уркарт (David Urquhart). **Уркарт није био први Енглец који је путовао** кроз Србију, али је највероватније био један од првих са дипломатским задатком. Он је новембра 1833. године провео две недеље у Србији. Три дана је био у Београду, где је разговарао са Милошевом браћом и неким српским званичницима. Недељу дана је био у Крагујевцу, где је разговарао са кнезом Милошем, Димитријем Давидовићем и Аврамом Петровићем. Одатле је четири дана путовао до границе.

Кнез Милош се жалио Уркарту на руски притисак и на Турке у вези с њиховим одласком из Београда, али је и замерио Британији због њене

¹⁴ Р. Љушић, *нав. дело*, 14–20; Г. Јакшић, *нав. дело*, 415–418.

¹⁵ Н. Попов, *нав. дело*, I, 235. Најподробнији приказ положаја Србије у периоду од Првог до Трећег хатишерифа дали су: Н. Попов (*нав. дело*, I, 196–236) и М. Гавриловић (*нав. дело*, III, 140–510).

незаинтересованости за Србију. Кнез је изразио жељу да се успоставе директне британско-српске трговачке везе, а Уркарт је њему нудио енглеске пушке. Добро је знао кнез у каквом је положају његова кнежевина и био је, вероватно, свестан да жели нешто што се не може остварити. Можда је Уркарт претерао нудећи оно за шта није био овлашћен или што није могао да испуни. Прилично је претерао када је у извештају написао „да је Србија сада истргнута из руског утицаја“, али наставак његове реченице личи на мудру политику кнеза Милоша: „...и дубоко заинтересована у подржавању Портине супрематије, јер је она најбоља гаранција српске националне индивидуалности против Русије и Аустрије“.¹⁶

Чини се да је Уркарт заиста био „фанатични русофоб“ и да је његов претпостављени у Цариграду заиста патио од „смешне русофобије која га је одвела дотле да затвара очи пред свим осталим“.¹⁷ Али русофобија није захватила само оне који су руски утицај могли да уоче у Турској. Сам Палмерстон је, изгледа, себе узимао као мерило велике мржње према Русији када је за војводу Велингтона рекао: „Он (војвода, прим. Љ. П. Р.) мрзи Русију више него ја, а врло је расположен да штити Турску.“¹⁸ Русофобија је била захватила и приличан део енглеске јавности. Ово осећање је свакако понекад изазивало и претеривања у оценама стања, али није било без јаке основе. Ункијарискелесијски уговор је био чемерна опомена британским дипломатама да у Турској, до тада, нису довољно радили. Штавише, то није био крај руске експанзионистичке политике: она није пропуштала прилику да потврди свој утицај на Балкану, те се једном својом шапом машила за Киргизију, а другу је већ пружала ка Персији.

Да би потиснуо руски и проширио британски утицај у источном Медитерану, Палмерстон је морао да делује у два правца. Најпре је морао да спречава све оно што је могло да доведе до ангажовања руско-турског савеза. За то је највећа опасност био египатски паша Мехмед-Али. Други правац је предвиђао пружање помоћи Турској у оној мери у којој

¹⁶ S. K. Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia*, 23. О Уркартовим боравцима у Србији и делатности везаној за њу у: S. K. Pavlowitch, *nav. delo*, 20–24, 44, 52, 161–162, 186–188. Branislav Vuković, *Misija prvog britanskog konzula u Srbiji. Uslovi i ličnosti, у: Jugoslovensko – britanski odnosi, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Kragujevcu 23–25. septembra 1987. godine povodom 150. godina od dolaska prvog britanskog konzula u Srbiju, Beograd 1988, 54–59. Види и двојезично издање: David Urquhart, A Fragment of History of Serbia, 1843 – Д. Уркарт, Фрагмент из историје Србије, 1843, Београд 1989. О Уркартовом положају у британској дипломатији: Charles Webster, Urquhart, Ponsonby and Palmerston, *English Historical Review* LXII (1947), 327–351. Чедомир Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност*, Београд 2004, 3–4.*

¹⁷ M. S. Anderson, *nav. delo*, 91; R. W. Seton-Vatson, *nav. delo*, 186.

¹⁸ CHBFP, II, 168.

би јој било омогућено осамостаљивање. Овај део Палмерстонове политике захтевао је неколико ствари. Успостављање обимне британско-турске трговине било је веома погодан начин да се прошири британски утицај. Корените управне и војне реформе су могле да ојачају Турску и да је сачувају од распадања. Зато је Палмерстон намеравао да помогне и саветима и слањем војних инструктора. Покушај са војним инструкторима није имао резултата. Међутим, склапањем британско-турског трговачког уговора, 16. августа 1838. године у Балта-Лиману, постигнут је потпуни успех јер су британски трговци добили статус трговаца најповлашћеније нације са правом да тргују по целој Турској.¹⁹

Део овакве Палмерстонове политике било је и отварање британског конзулата у Србији и постављање пуковника Хоџеса (**George Lloyd Hodges**) за првог британског конзула. Пуковник Хоџес је прешао из Земуна у Београд 14. маја 1837. године. Две године касније, 16. маја 1839. Хоџес је тако отишао из Кнежевине Србије да је Бенцамин Дизраели (**Benjamin Disraeli**) 1842. године у Парламенту оценио да Хоџеса „чак није опозвало Министарство спољних послова, већ су га најурили становници, а Кнез кога је подржавао је изгубио престо“.²⁰

Деловање пуковника Хоџеса у Србији требало је да буде део реализовања задатака глобалне Палмерстонове политике у „источном питању“. У кнежевини чији је народ током дугог дела своје историје тражио и, често, налазио ослонац у Русији, било је веома тешко сузбијати руски утицај. Групица оних који су били незадовољни руском протекторском политиком јесте на свом челу имала кнеза Милоша, али су русофили били далеко бројнији и сигурни да ће народ, због прошлости и православлa, бити увек уз њих. Осим тога, незадовољство унутрашњом политиком Милоша Обреновића у Србији је расло. Хоџес је био пред веома тешким задатком.

Пут одвајања Србије од Русије водио је преко Турске. Сваки евентуални немир у Србији и око ње Хоџес је морао да утиша, али је, истовремено, морао да настоји да, колико толико, уклони узроке незадовољства турском управом. Хоџес је истрајно радио на измирењу кнеза са Јевремом Обреновићем, кнегињом Љубицом и Томом Вучићем Перишићем који су били вође опозиције. Молио је кнеза Милоша да смирује незадовољство у Босни, а за лојалност султану обећавао је кнезу британску помоћ. У меморандуму који је, јула 1838. године, поднео турском министру иностраних послова Решид-паши Хоџес је навео неколико ствари које

¹⁹ S. K. Pavlowitch, *nav. delo*, 17; M. S. Anderson, *nav. delo*, 88–93; R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 185–188; Oya Koymen, *The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire (19th Century) Etudes balkaniques* 2, 1977, 48–50.

²⁰ S. K. Pavlowitch, *nav. delo*, 167.

би Порта требало да реши у сопственом интересу: „Да уклони Јусуф-пашу из Београда; да интервенише код руске владе како би ова престала да се меша и прети Србији; да интервенише код аустријске владе да би ова прекинула интриге на граници; да упозори Милоша да не запошљава аустријске поданике који су били непријатељи Порте, који су подстицали Кнеза да делује против аустријске владе и који су били непопуларни међу Србима у Кнежевини због својих ‘филозофских и скептичних погледа на веру’“.²¹ Хоџес је покушао да помогне и у настојању да Турци напусте београдску варош. Ради смирења унутрашњег стања у Србији, Хоџес је био за успостављање Савета али је сматрао да Турска треба да одустане од инсистирања на Савету од седамнаест непроменљивих чланова. Он је исправно тврдио да би сви они били русофили, што би значило да је Србија изгубљена за Турску, па је, терајући воду на своју воденицу, сматрао да чланове Савета треба да именује кнез. Саветовао је кнеза Милоша – што је овај и послушао – да објави законе којима би укинуо кулук и гарантовао личну и имовинску сигурност и слободу трговине.

Хоџесово залагање за слободу трговине у Србији могло је да има позадину у намери да се прокрчи пут за британске трговце. Али, оно што је интересовало британске трговце били су пољопривредни производи, пре свега жито, а у томе се Србија није могла поредити ни са Угарском ни са Молдавијом. Превоз жита низ Дунав био је јефтин, али је Русија на његовом ушћу увек могла правити препреке. Србија је могла да буде интересантна само као део транзитног пута. С друге стране, британски мануфактурни производи су могли добро да се пласирају у Србији. Ту се као препрека појављивала Аустрија која је штитила тржиште за своју, лошију мануфактурну робу.

Када је дошао у Србију, Хоџес није био боље обавештен о њој од својих претпостављених. Па ипак, ако није знао колики је руски утицај у Србији, а колико је турска власт зло којем Срби мисле да назиру крај, онда је то могао да научи током свог двогодишњег боравка у Београду. Он није преценио значај Србије у британској политици јер је ова мала вазална кнежевина могла да буде најпогодније упориште дуж европских граница Турске за борбу против руског утицаја. Али британски конзул у Београду је, изгледа, био веома уверен и поносан на снагу империје чији је био представник, па је претерао у обећањима која је давао кнезу Милошу. Без обзира на то колико је сам Хоџес веровао у своја обећања и колико их је убедљиво саопштавао, мудри политичар, али тврдоглави кнез Милош овога пута се ухватио за сламку која није носила спасење.

Британски покушај да се кроз Србију делом потисне руски утицај на Турску завршио се неуспехом. Штавише, кнез Милош је пао са вла-

²¹ Исто, 105.

сти, а Русија је ојачала свој утицај у Србији. Корист коју је Србија имала од Хоцесовог конзулства била је да је „Србија била ишчупана из уског троугла руско-турско-аустријских односа и уведена на већу позорницу велике политике Источног питања“, а „резултат није био да се Велика Британија усталила, нити да је Русија била истерана. Али, Србија је сада била отворена за интеракцију европских дипломатија. У томе лежи дугорочни значај мисије пуковника Хоцеса у Србији.“²²

Међутим, жишка која је била запретена у пепелу мира у Кутаји и уговора у Ункјар-Искелесију почела је да се разгорева средином 1838. године. Стари Мехмед-Али је хтео да обезбеди свом потомству наследну власт у Египту. Махмуд II је брзо заборавио да му је син његовог ратоборног вазала, Ибрахим, недавно оружјем покуцао на цариградска врата. Султан је одлучио да непокорном вазалу узме Сирију. Турска војска је прешла Еуфрат и тиме почела нови рат. У зло време је Махмуд II одлучио да ратује. Његова војска је потучена код Низибџа у северној Сирији, а несрећни султан је, пре него што је ова вест стигла до њега, умро.

Велике силе нису могле да не реагују на промене које је најавио турски пораз. Ни овог пута није се радило о заштити турских, већ, првенствено, сопствених интереса. Француска је била најсмиренија. Њени интереси, у ствари, нису ни били угрожени. Она је, напротив, била у пријатељским односима са египатским пашом. Учвршћивање Мехмед-Алија у Сирији, са могућношћу заузимања Месопотамије и ширења ка Малој Азији омогућило би му контролисање путева за Индију, не само преко Суеца и Црвеног Мора, већ и преко северне Сирије до Персијског залива.

²² Исто, 182. Више је радова у историографији у којима је обрађен боравак пуковника Хоцеса у Србији. За ову оцену Хоцесовог рада коришћени су: S. K. Pavlowitch, *nav. дело*; Исти, *British Diplomacy and the Serbian Constitution of 1838. Slavonic and East European Review*, XXXVIII, 90 (1959), 146–165; Михаило Гавриловић, *Почеци дипломатских односа Велике Британије и Србије*, у: *Из нове српске историје*, Студије, СКЗ, коло XXIX, књ. 193 (Београд 1926), 98–209; Исти, *The Early Diplomatic Relations of Great Britain and Serbia, Slavonic Review*, I (1922/23), 86–109, 333–351, 552–560; Чед. Мијатовић, *Кнез Милош и пуковник Хоцес*. Грађа за историју прве владавине кнеза Милоша, *Споменик СКА XVII* (1892), 41–116; Драгослав Страњакловић, *Кнез Милош напушта Русију и прилази Великој Британији*, *Српски књижевни гласник*, Нова серија L (1937), 26–32, 120–130, 220–226; Р. Љушић, *нав. дело*, 158–191, 352–377; Ч. Антић, *нав. дело*, 4–5. Деветнаест година после пада кнеза Милоша британски конзул у Београду Томас Фонбланк (Thomas de Grenier de Fonblanque) је, у једном мемоару, написао да је Хоцес био неискусан. Фонбланк је даље писао да му је кнез Милош често говорио да му британска влада дугује наклоност „јер када је пуковник Хоцес покушао да га подигне у седло, дао му је тако снажну подршку да се овај нашао у блату с друге стране коња“. (Mr. de Fonblanque's Memorandum on Mr Dayell's Correspondence from Belgrade and of Tendencies of Servian Policy, 14. децембар 1858, Цариград, FO 78/583).

То је Француској и те како одговарало. Али, није одговарало Британији. Веома ослабљена Турска је могла да позове у помоћ Русију и да ова, под изговором да спасава Турску од египатског паше, изведе своју црноморску флоту у Средоземно море. Палмерстон је размишљао и о томе да би Русија, ако крене ка Персији чак, имала рачуна да Мехмед-Алију пружи руку. Можда би се Николај I упустио у авантуру која би показала да су Палмерстонове претпоставке, бар делимично, тачне да министри, међу којима се истицао Неселроде, нису објаснили своме цару да Русија, за тако нешто, није способна. Без снаге да се супротстави Мехмед-Алију шеснаестогодишњи султан Абдул Мецид је одлучио да паши понуди мир обећавајући му наследство Египта. Али, паша је затражио уступке и у Сирији и у Адани.²³

Када су крајем јула 1839. године Портини министри одлучили да удовоље захтевима Мехмед-Алија, амбасадори пет великих сила су поднели Порти колективну ноту. То је значило да су велике силе постигле договор о Источном питању, а од султана су тражиле „да чека плодове њиховог благонаклоног расположења и да ништа не одлучује о том питању без њихове сарадње“.²⁴

Истина, било је потребно још две године да ова нота буде преточена у међународни уговор. У међувремену британска дипломатија је улагала велике напоре да привуче Русију, а да, при томе, Француска остане усамљена. Да је Русија била рада колективном решавању „источног питања“, показала су и два разговора барона Брунова (Филипп Иванович Брунов) са Палмерстоном у Лондону, септембра и октобра 1839. године. Русија није инсистирала на испуњавању одредаба Ункјарискелесијског уговора, већ се приклањала колективном уговору о судбини Турске и Египта уколико би тај уговор обухватао и затварање мореуза за ратне бродове током мира. Лондонски уговор, из јула 1840. године, који су с једне стране, потписале Велика Британија, Русија, Аустрија и Пруска и, са друге, Турска, углавном је санкционисао британско-руске договоре. Француска није сматрала да је потребно да се укључује у преговоре који су, посредно, против њених интереса. Тиме је изгубила корак у дипломатској трци са Британијом.

Упркос опозицији у Парламенту, Палмерстон је знао не само да спроведе изоловање Француске, већ и да своју дипломатију подупре оружјем. Конвенцијом о мореузима из јула 1841. године Палмерстон је сузбио и руски и француски утицај у источном Медитерану, а Британији

²³ M. S. Anderson, *nav. delo*, 95–96; H. Temperley, *nav. delo*, 107.

²⁴ Gaston de Monicault, *Le traité de Paris et ses suites (1856–1871)*, Paris 1898, 28; M. S. Anderson, *nav. delo*, 96; H. Temperley, *nav. delo*, 108.

обезбедио приличан утицај у Турској.²⁵ Пристајањем на колективну гаранцију Русија се одрекла свог великог утицаја на Турску стеченог 1833. године. Међутим, колективна гаранција о затворености мореуза за ратне бродове у време док је Турска у миру, била је знатно сигурнија од турског обећања из 1833. године. Иако је губила, Француска је била принуђена да потпише Конвенцију само зато да не би остала ван концерта великих сила.²⁶

Друга египатска криза није имала никаквог одјека ни утицаја на балканске народе. Али, будући да се однос Русије и Турске изменио Конвенцијом о мореузима, могло се претпоставити да ће Турска убудуће пре него што одговори на било какав руски захтев, прво тражити савет од других гарантних сила.

Руски цар Николај I је био убеђен да је пропаст Турске царевине неизбежна и блиска. Тражио је, међу великим силама, партнера који би му помогао у очувању Турске док сама Русија не ојача, и саучесника у комадању Турске када Русија буде за то спремна. Почетак оваквог тражења био је у Минхенгрецу. Аустрија је и те како била заинтересована за будућност турских територија, али је била сувише слаба да о томе размишља у петој деценији XIX века. Пруски интереси још нису досезали до Турске. Руски цар, који се држао принципа легитимитета из 1815. године, није хтео да сарађује са Француском која је на челу имала нелегитимног владара. Преостала је била још само Велика Британија. Она је уосталом била и најјачи евентуални партнер или супарник, а мудрост дипломатије је налагала да се управо са таквим преговара. Још крајем 1840. године

²⁵ Д. Букаров није био далеко од реалног приказивања степена британског утицаја на Порту када је написао да „лорд Стратфорд постаје Бог за султана и његове министре“. (D. Boukharow, *nav. delo*, 139). У сличној или нешто блажој форми многи аутори су истакли велики утицај лорда Стратфорда на Порту. Тако на једном месту пише да се он 1841. године вратио у Цариград да „постане водич, филозоф и пријатељ султана Абдул-Хамида, а, практично, да би био владар Турске Империје“. (G. P. Gooch and J. H. B. Masterman, *A Century of British Foreign Policy*, Westminster s. a., 12).

²⁶ „Тако је Европа успоставила тренутни мир, али мир пун опасности. Није изгледало да ће мир који је нагонио Русију да увећава своју флоту унутар Црног мора, а Енглеску и Турску да повећавају своје флоте ван њега, трајати дуго. Јер такав мир је у себи носио семе рата. Упадљиво је да је мир који је наговештавао сарадњу Енглеске и Русије, на крају крајева, довео те две силе да зарате једна против друге. И када је дошло до рата Енглеска је на својој страни имала Француску против Русије.“ (Н. Temperley, *nav. delo*, 150. Уп. такође и: D. Boukharow, *nav. delo*, 135, 137; Martens, *Nouveau recueil*, Т. II, 1844, 126–130; Н. Temperley, *nav. delo*, 87–153; R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 192–222; М. S. Anderson, *nav. delo*, 93–109; В. Н. Виноградов, *нав. дело*, 195–213; М.(илован) Ђ. Миловановић, Источно питање, *Дело* 1894, књ. III, 80–93, 416–423.)

Николај I је, преко британског амбасадора Кленрикарда (Ulick John de Burgh, Marquess de Clanricarde) понудио савез чији би главни циљ био изоловање Француске. Цар је убрзо одустао од инсистирања на уговору тражећи само центлменску реч, али ни то није добио.²⁷

Николај I није одустајао. Почетком јуна 1844. године посетио је Лондон. У разговорима са министром-председником сер Робертом Пилом (Robert Peel) и министром спољних послова лордом Абердином сложио се да Турску треба одржавати у стању у каквом јесте што је могуће дуже, а ако дође до нечега непредвиђеног, Русија и Велика Британија ће се договорити о томе шта треба предузети. Цар и његови министри слабо су познавали начин функционисања британске државе те су поверовали да се разговор са министрима може сматрати обавезујућим. Убрзо, када је 1846. године на место сер Пила дошао лорд Расел (John Russel), а на место ерла Абердина виконт Палмерстон, испоставило се да су ови тајни разговори били сасвим безначајни.²⁸

„Четрдесетосма“ се осетила у Турској само у аутономним кнежевинама. Комешања у Влашкој и Молдавији брзо је смирила руска интервенција која је изведена уз турску сагласност. Велики број добровољаца из Кнежевине Србије који су били прешли у јужну Угарску да би помогли својим сународницима у борби против себичних Мађара није могао да промени општи ток ствари. Изгледало је да су таласи буре у Европи 1848. и 1849. године само благо заплъуснули границе Турске и да је револуција учинила да велике силе забораве на „источно питање“. Али то је био само привид.

На основу Београдског мировног уговора из 1739. године (члан XVIII) Аустрија је затражила од Порте да јој изручи све угарске избеглице на челу са Лајошем Кошутом. Аустрији се придружила Русија која је свој захтев темељила на другом члану Кучук-кајнарџијског мира из 1774. године. Она је тражила изручење пољских избеглица које су биле руски поданици. С обзиром да су оба захтева била заснована на раније закљученим међународним уговорима, питање угарских и пољских избеглица не би било тако велико да га Porta није схватила као питање части. Међутим, сама није могла да сноси евентуалне последице свог негативног одговора.²⁹ Током 1848. и 1849. године Палмерстон је сматрао да се треба залагати за очување Аустрије. Његов циљ је, у ствари, био избегавање свега онога што би могло да поремети Аустрију јер је у њој видео стуб

²⁷ H. Temperley, *nav. delo*, 251–253; R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 236–237.

²⁸ H. Temperley, *nav. delo*, 253–257; M. S. Anderson, *nav. delo*, 110–113; M. Ђ. Миловановић, *нав. дело*, 422–423; V. J. Puryear, *New light*, 225.

²⁹ H. Temperley, *nav. delo*, 261.

равнотеже у Европи и носиоца отпора руским претензијама на Блиском Истоку.³⁰

Није се Палмерстонова политика променила када је сазнао за аустро-руски захтев Порти и када је почетком октобра 1849. године одлучио да подржи Турску. То је био само део његове генералне политике сузбијања експанзионистичких руских намера. Јер, није се радило о обичном захтеву за изручење избеглица, већ о руском покушају да се отвори „источно питање“. Зато је Стратфорд Канинг добио упутства да саопшти Порти да она има британску подршку, а адмиралу Паркеру (**Sir William Parker**) је наређено да се са својом флотом примагне Дарданелима. Британску политику је подржао и француски амбасадор у Цариграду, генерал Опик (**Jacques Aurick**). **Главна борба нерава водила се у Цариграду, али је одлука донета у Петрограду.** Почетком октобра у Петроград је дошао специјални, тајни султанов изасланик Фуад Мехмед-паша. Неселроде му је рекао да ће проблем, вероватно, бити решен, али да, ипак, све зависи од цара. Свакако обавештен о потезима британске дипломатије у Цариграду и о јединствености свих политичара и британске јавности у одлуци да се пружи отпор руском притиску на Турску, Николај I **је схватио да последице његове погрешне процене могу да буду веома тешке по Русију.** Зато је саопштио Фуад-паши да одустаје од свог захтева за изручивање избеглица. На знатно ублажене руске захтеве Турска је могла да одговори удаљавањем избеглица од границе. Део тих Мађара и Пољака примио је ислам, док се извештан број иселио у Малу Азију. Мањи део се одселио у Француску, Енглеску или Северну Америку. После овога Аустрија није могла да настави са инсистирањем на испуњењу свог захтева. Тако је Палмерстон спасао Турско царство из велике невоље.³¹

Вероватно је да је смиривање друге египатске кризе и закључење лондонског Уговора о мореузима јула 1841. године утицало на британску владу да у лето исте године именује новог конзула за Србију Томаса Фонбланка (**Thomas de Grenier de Fonblanque**). **Фонбланк је стигао у Земун у пролеће 1842. године.** У своју резиденцију у Београду уселио се тек почетком 1843. године.³² На Фонбланково дуго задржавање у Земуну су сигурно далеко више утицали немири и династичка промена у Србији, него тражење и припрема његове резиденције.

Због ослањања кнеза Михаила на Русију Британија је, с извесним задовољством, дочекала његов пад. Али она није показала ни посебно интересовање за нови режим и кнеза Александра Карађорђевића. Пошто јој је било најбитније да се у том делу Турског царства очува мир, Фонбланк

³⁰ CHBFP, II, 319; R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 259–263, 265–267.

³¹ H. Temperley, *nav. delo*, 262–270; Н. Попов, *нав. дело*, IV, 270–272.

³² S. K. Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry*, 182.

је добио директиве „да се држи по страни и указује хладну благонаклоност српској влади“. Односи конзула у Београду су били одраз односа њихових држава, те је Фонбланк одржавао срдачне односе са француским конзулом користећи, чак, његовог драгомана.³³

Британија није показивала посебну заинтересованост за Србију све до 1848. године. Тада је у складу са својом политиком била незадовољна слањем српске помоћи у јужну Угарску. Подржавајући мађарског изасланика Хорвата, Стратфорд Канинг је протестовао на Порти против слања српских добровољаца преко Саве и Дунава. То што је Русија поклонила Србији три хиљаде и одобрила куповину још седам хиљада пушака по фабричкој цени није био једини разлог на основу кога је Фонбланк поверовао да је прави господар у Србији руски конзул Данилевски (Данилевский). Српска влада која је морала да води такву политику каквом би биле задовољне и Турска, и Русија, и Аустрија, и Француска, изгледа, није могла, а ни много марила, да одржава добре односе још и са Британијом.³⁴

Фонбланк није имао много смисла да подеси своје држање према српској влади. За кратко време сукобио се са њом два пута. Резултат првог сукоба 1850. године био је да се Фонбланк преселио у Земун, одакле је ретко долазио у Београд. Српски попечитељ унутрашњих дела Илија Гарашанин тада је сматрао да би, због лоше Палмерстонове политике, Фонбланк могао да прође као Хоџес. Иако је мислио да је Фонбланк луд, Гарашанин је био рад сукоб „изравнати лепим начином“.³⁵

Други, доста озбиљнији, сукоб избио је 11. октобра 1851. године, на рођендан кнеза Александра Карађорђевића. Фонбланк није у знак славља, осветлио своју кућу. На то није ни био обавезан, али му је гомила народа, ипак, каменицама полупала прозоре. Фонбланк је следећег дана скинуо таблу и заставу са конзулата, што је значило да прекида дипломатске односе са Србијом. Сукоб је решен тек априла 1852. године преговорима српског капућехаје Аврама Петронијевића и Филипа Христића с Портом и британским амбасадором Стратфордом Канингом. Српска влада је прихватила да у име кнеза упути Фонбланку писмо и изрази жаљење због немилог догађаја, да му плати учињену штету и да, на дан дизања британског барјака, буде испален двадесет и један хитац из српских топова.³⁶

³³ Драгослав Страњакловић, *Влада уставобранитеља 1842–1853 – унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, 76–77.

³⁴ *Исто*, 108, 122, 125–126.

³⁵ *Исто*, 167–168.

³⁶ *Исто*, 168–172. Опширније о Фонбланку у: Ч. Антић, *нав. дело*, 6–10.

Цар Николај I је, сигурно, сматрао да је један од његових главних задатака слабљење Турске до оне мере која би Отоманско царство довела до потпуне зависности од Русије. Ако је то било постигнуто 1833, онда се истопило 1841. године. Ако је цар 1844. године имао неких илузија о решавању „источног питања“ у сарадњи са Великом Британијом, британска подршка Турској у питању избеглица (1849–1852) распршила је те илузије.

Упркос свему томе Николај I је тражио погодну прилику да опет покрене „источно питање“ чије је решавање само одложено Лондонским уговором 1841. године.³⁷ Та прилика је почела да се указује још 1850. године. Да би скренуо пажњу француске јавности са унутрашњих на спољнополитичке проблеме и да би чвршће везао за себе католичку цркву, председник Француске, принц Луј Наполеон је покренуо питање Светих места.³⁸ Радило се о старом, али запостављеном, праву Француске да под њеном јурисдикцијом буду католици којима је поверено чување појединих светиња у Палестини. Француска је своје право темељила на низу *капитулација* а пре свих на онима из 1535. и 1740. године. Међутим, нека од права над светињама су с временом преузели православни свештеници. Штитећи њих Русија је веровала да може да поправи свој пољуљани углед код православног становништва. Штавише, позивајући се на, Кучук-кајнарџијски уговор, можда, чак и да установи свој протекторат над тим становништвом.

Ко ће имати право да поправи кров храма над Христовим гробом, ко да држи кључеве двери тога храма, а ко да пали свеће у њему? Ма колико тривијално изгледала ова питања, она су могла довести до рата. Иза њих су стајали интереси двеју великих сила у источном Медитерану.³⁹

Сукоб Русије и Француске око Светих места ишао је преко Портиних леђа јер су обе ове силе од ње тражиле потврду својих права. Ослабелој Порти није било преостало ништа друго до да се послужи својим опробаним оружјем: одуговлачењем и лукавством. Деветог фебруара 1852. године Француска је од Порте добила такозвану *Француску ноту*, а неколико дана касније, грчка црква је добила *Грчки ферман*. Није треба-

³⁷ „Уговор о Мореузима је садржавао у себи квасац Кримског рата.“ (G. de Monicault, *nav. delo*, 31)

³⁸ Луј Наполеон је наредио француском амбасадору у Цариграду да инсистира на стриктном спровођењу *Капитулација* из 1740. године правећи тако, према речима британског министра спољних послова, „од Христовог гроба узрок свађе међу Хришћанима“. (William Miller, *The Ottoman Empire and its Successors 1801–1927, with an appendix 1927–1936*, Cambridge 1936, 200)

³⁹ „Није потребно додавати да је свађа око Светих места била скоро исто што су за друге велике ратове били дефенестрација, емска депеша или убиство надвојводе: речју, варница а не барутни магацин.“ (R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 304)

ло много времена да се открије да су ова два документа контрадикторна. *Француска нота* је давала право католицима, а *Грчки ферман* православнима. Ипак је француски утицај превагнуо, те *Ферман* није јавно прочитан, што је значило да није добио снагу закона. То је, опет, значило да је *Француска нота* важећа, те су католици добили кључеве од главних врата цркве у Витлејему. Ова победа је, сигурно, била веома значајна француском принцу који је одлучио да се 4. децембра 1852. године прогласи за цара. Али Николај I није хтео да призна да му је Наполеон III, узевши царску титулу, постао раван. Наполеон III неће заборавити да га је руски цар уместо *брата*, назвао *пријатељем*. Расплет сукоба око Светих места учинио је да су се две царевине, једна стара и једна нова, веома опасно удаљиле. Морала је да плати Турска која је и била узрок овоме сукобу. Николај I је, **30. децембра 1852. године, мобилисао два армијска корпуса** и упутио их на турску границу.⁴⁰

Током дипломатске борбе око Светих места Николај I је постао сасвим уверен да „источно питање“ треба да решава у договору са Великом Британијом. Надао се да би тако могао да дипломатски изолује Француску. Меморандумом од 1. јануара 1853. године његов министар Неселроде је покушао да га одврати од намере да обнови разговоре вођене у Лондону 1844. године. Али, пошто је крајем претходне године ерл Абердин постао председник британске владе, Николај I је био убеђен да ће моћи да оствари своју идеју коју је истом човеку изложио пре непуних десет година. Кроз серију разговора са британским амбасадором сером Хамилтоном Сејмуром (ser George Hamilton Seymour) руски цар је позивао Велику Британију да се благовремено постигне руско-британски договор о акцији која би била предузета у случају турске пропасти. Николај I је имао и готов нацрт поделе Отоманске империје. Кнежевине Влашка, Молдавија и Србија постале би независне. Није видео посебног разлога због кога им се не би придружила Бугарска. Ове државе не би биле републике, већ би њима владали кнежеви. Биле би под царским протекторатом. Британији је нудио Египат и Крит, а Аустрији одредио источну обалу Јадрана и Архипелаг. Цариград не би смео да припадне ни једној европској сили.⁴¹

⁴⁰ Н. Temperley, *nav. delo*, 280–298; CHBPF, II, 340–342; M. S. Anderson, *nav. delo*, 114–118; Ed. Engelhardt, *Le droit d'intervention et la Turquie. Etude historique* (Extrait de la *Revue de droit international*), Paris 1880, 16–25; W. Miller, *nav. delo*, 199–204.

⁴¹ У литератури се различито тумаче план о турским територијама који је Николај I саопштио Сејмuru и неслужбени план који је руски цар изложио фелдмаршалу Паскјевичу (Иван Федорович Паскевич). Уп: Н. Temperley, *nav. delo*, 276–277; CHBFP, II, 344, 362; Alan Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968, 79–80; W. Miller, *nav. delo*, 204; D. Boukharow, *nav. delo*, 163.

Да ће Енглези бити веома опрезни, показао је још Сејмуров одговор током првог разговора: „болесног човека треба пажљиво неговати да би могао да се опорави“, те је Турској потребан „лекар, а не хирург“. Амбасадор је од Расела добио упутства да одговори да је распад Турске још увек под знаком питања, а да би руско-британски договор пре водио општем рату на Блиском истоку него што би га спречио. До краја марта 1853. године Сејмур је стекао уверење да је могућ рат са Русијом, док је његов претпостављени Џон Расел сматрао да руски цар настоји да уништи Турску и да га у томе треба спречити. С обзиром да од Енглеза није тражио уговор већ усмени центлменски споразум, Николај I је, увијене одговоре Сејмура, сматрао повољним по Русију.⁴²

Цареви разговори са амбасадором Сејмуром показали су да у позадини питања Светих места леже много већи руски апетити. Сматрајући да питање Светих места није закључено, цар Николај I и министар Неселроде су послали у Цариград лошег официра и још горег дипломату, али „чистог Руса“ кнеза Меншикова (Александр Сергеевич Меншиков). Није био основни задатак кнеза Меншикова да реши питање Светих места у корист Русије, већ да преко тог питања присили Порту да Русији призна протекторат над православним становништвом Отоманског царства. Натегнуто је било Меншиковљево позивање на Кучук-кајнарџијски уговор, али је његово охоло и увредљиво понашање и састав његове бројне свите показао да се руски, много убедљивији, аргументи постројавају на реци Прут.⁴³ Пошто током марта и априла 1853. године није добио задовољавајући одговор, кнез Меншиков је 5. маја затражио од Порте да пристане на склапање одбрамбеног савеза (*Сенед*) са Русијом. Испуњавање овог захтева би, у суштини, значило пристанак на руски протекторат над две трећине (око дванаест милиона) турских поданика. Овај захтев је био тежи од одредаба Ункјарискелесијског мира. Три дана пре свог поласка из Цариграда, 21. маја 1853. године, кнез Меншиков није нимало ублажио своје захтеве, већ је само понудио блажу форму њиховог формулисања. Порта није могла да прихвати захтеве који су угрожавали не само њену независност и понос већ и постојање Турске.

⁴² H. Temperley, *nav. delo*, 270–279; G. H. Bolsover, *Nicolas I and Partition of Turkey*, *The Slavonic and East European Review*, Vol. XXVII, 68 (Dec. 1948), 138–143; M. S. Anderson, *nav. delo*, 118–119; D. Boukharow, *nav. delo*, 158–165.

⁴³ Да су се претпостављени кнеза Меншикова – Николај I, Неселроде и остали министри – потрудили да пажљиво прочитају све одредбе Уговора из 1774. године, утврдили би да траже нешто што тим Уговором није било предвиђено. То што они уговор нису простудирали, показује колико су веровали у надмоћност Русије, те им је било свеједно шта у Уговору пише. (A. Dž. P. Tejlor, *nav. delo*, 80–81)

Несмотрени потез британског отправника послова у Цариграду, пуковника Роуза (Hugh Henry Rose) да позове британску флоту чим је Меншиков изнео своје захтеве, није био у складу са тадашњим ставом његове владе, али је значио подршку Порти. Повратак окорелог русофоба Стратфорда де Редклифа (Stratford de Redcliffe) на положај британског амбасадора на Порти показао је да Абердин више није наклоњен Николају I. Сам долазак искусног дипломате де Редклифа био је значајна потпора Порти. Порту је, у његовој сенци, подржавала и Француска.⁴⁴

За време свог боравка у Цариграду кнез Меншиков је имао и неке мање захтеве. Када је дошао у Цариград, одбио је да разговара са турским министром спољних послова Фуад-ефендијом зато што га је сматрао главним кривцем за угрожене руске интересе у питању Светих места. Порта је тада рачунала да ће мањим уступцима умирити Русију, те је заменила Фуад-ефендију Рифат-пашом. Можда је Меншикову било лакше да издејствује смењивање представника српског кнеза и српског попечитеља иностраних дела Илије Гарашанина. Али у Србији је то изазвало много узбуђења.

Током лета 1852. године Илија Гарашанин је, због лечења, боравио у Француској и, у два наврата, разговарао са Лујем Наполеоном.⁴⁵ По повратку у Србију измирио се са кнезом Александром. Крајем септембра 1852. године кнез Александар га је именовао за свог представника и попечитеља иностраних дела. Русији није било драго да на челу српске владе буде човек који је јасно изражавао наклоност према Француској и нетрпељивост према Русији. Доста умерено писмо грофа Неселродеа кнезу Александру руски генерални конзул у Београду Тумански (Туманский) допунио је објашњењем да руско поверење не уживају ни Илија Гарашанин, ни Јован Мариновић, ни Фрањо Зах. Иако се као разлог наводио „априлски циркулар“, радило се, у ствари, о захтеву за уклањање са положаја српских политичара – на првом месту Илије Гарашанина – наклоњених Француској. Српска влада је успела да објашњењима и правдањима одложи испуњење овог захтева.⁴⁶

Али, 10. марта 1853. године кнез Меншиков је, преко српског капућехаје у Цариграду Константина Николајевића, ипак, затражио смењи-

⁴⁴ Н. Temperley, *nav. delo*, 300–332; М. S. Anderson, *nav. delo*, 120–123; В. Н. Виноградов, *нав. дело*, 243 и даље; СНВФР, II, 346–348; Bernadotte E. Schmitt, *The Diplomatic Preliminaries of the Crimean War*, *The American Historical Review*, XXV (Oct. 1919 – July 1920), 39–41; W. Miller, *nav. delo*, 205 – 207; D. Boukharow, *nav. delo*, 165–181.

⁴⁵ Гргур Јакшић, Састанак Илије Гарашанина и принца-председника Луја Наполеона, *Политика*, 6, 7, 8. и 9. јануар 1934 (XXXI, 9214), 9.

⁴⁶ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 189–202; Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новејег времена*, Прва књига, 1848–1860, Београд 1887, 95–96, 110–117.

вање Илије Гарашанина јер „цар не може трпети на челу српске владе Гарашанина, човека који је ђак Кошутот и Мациније“. ⁴⁷ Петнаест дана касније конзул Тумански је саопштио кнезу Александру да цар „иште непремјетно Гарашаниново удаљење“. ⁴⁸ Савети и не баш енергична подршка француског и британског конзула нису могли сузбити руски притисак. Француски и британски дипломати су упућивали српског кнеза и капућехају да одлагање Гарашаниновог смењивања правдају Уставом и турским сизеренством. Кнезу Александру који је био уплашен руским отвореним претњама о могућим немирима у Србији подршка са Запада није могла помоћи. Србија је морала да попусти и, после натезања између кнеза и Гарашанина, кнез је издао указ којим је Гарашанина, због болести, разрешио дужности. ⁴⁹

Руска влада је имала намеру да са руководећих места у Србији уклони све оне који јој нису били наклоњени. Зато је конзул Тумански затражио од новог кнежевог представника Алексе Симића да буду смењени Јован Мариновић, начелник иностраног одељења кнежеве канцеларије, и Фрањо Зах, директор војно-артиљеријске школе, те да српска влада одустане од намере да војну школу пребаци из Београда у Крагујевац. Уз подршку Совјета кнез Александар је одбио ове захтеве. Пошто му је Тумански запретио, кнез је написао писма кнезу Меншикову, великом везиру Рифат-паши и министру спољних послова Турске Ферид-ефендији. Кнежева писма су постигла одређени ефекат, али је на то да Русија одустане од даљих захтева упућених Србији сигурно више утицао даљи, неповољан развој руско-турских односа. ⁵⁰

Ни Аустрија није гледала са одушевљењем Илију Гарашанина на месту попечитеља иностраних дела и кнежевог представника. Зато је њен конзул у Београду, Теја Радосављевић, саветовао кнеза Александра да прихвати руске захтеве и смени Гарашанина. Његов француски и британски колега, пак, били су ради да у Србији виде слом руског утицаја, па су тражили од кнеза Александра да не попусти. Француски конзул Сегир (*de Ségur*) **тражио је од управника београдске тврђаве Безим-папе** да кнезу стави до знања да Порта неће дозволити да се у Београду ради по диктату Петрограда. Ово је био покушај Сегира да питање Гарашани-

⁴⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, 117.

⁴⁸ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 204.

⁴⁹ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 203–205; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 117–119. Слободан Јовановић, Спољашња политика Илије Гарашанина, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. XXXIV, бр. 6, 426–428; Ч. Антић, *нав. дело*, 23–33.

⁵⁰ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 207–208; Милан Христић, *Један листак из дипломатске историје Србије. Руски уплив у Србији 1853. године*, Београд 1893, 21, 24.

новог смењивања пребаци на терен руско-турског сукоба, те да се тако о томе решава у Цариграду. Британски конзул Фонбланк није гајио симпатије према Србима, али је, у овом случају, био потпуно на страни српске владе. Заједно са Сегиром честитао је кнезу одбијање првог руског захтева. Ипак, ни француски ни британски конзул нису се усудили да чвршће подрже српски отпор руском притиску јер су се плашили да би могући неуспех могао нанети штету угледу њихових држава.⁵¹

Одлазак кнеза Меншикова из Цариграда означио је почетак следећег, још драматичнијег, периода у међународним односима. Николај I је, наравно, био веома незадовољан турским одбијањем. Тактични министар Неселроде успео је да се Порти, ипак, још једном, дâ рок током којег би она испунила руске захтеве. По његовом истеку, Русија би окупирала Влашку и Молдавију.

Чак и за енглеску пословичну хладнокрвност била је необична смиреност и мирољубивост министра-председника Абердина. Ипак је у ово време превагнула Палмерстонова струја која је била за оштрије иступање. Разлог томе нису била само четири бивша министра спољних послова који су седели у влади и који су веома добро знали шта би значило испуњавање руских захтева по британске интересе већ и јавно мњење у Енглеској које је све више било нерасположено према Русији.

Још 27. маја 1853. године руски цар Николај I је **наредио да руска војска пређе реку Прут**. Не знајући ово британски кабинет је 30. маја и 1. јуна одлучио да флоту примакне Дарданелима. Већ 13. јула британски бродови су били у заливу Бесика, а сутрадан су им се придружили и француски. Стратфорд де Редклиф је добио овлашћење да позове флоту да прође кроз Дарданеле ако буде сматрао да је то потребно. После још једног турског одбијања, Николај I је, **28. јуна, објавио да ће руске трупе ући у кнежевине што се и догодило 2. јула**. При томе је објављено да овај улазак не значи рат, већ обезбеђење „територијалних гаранција“ док Турска не прихвати постављене услове.

Мада ниједна од ове три државе није желела сукоб, оне су просто срљале у рат. Сваки уступак могао је да значи признавање слабости и слабљење националних интереса. У Турској су се распламсала верска осећања. Француска се још увек надала да би могла да се истакне и извуче највеће користи из улоге посредника. Пруска се није мешала јер у Турској, за сада, није имала никаквих интереса, а Аустрија, бар на почетку, зато што их је имала сувише.⁵²

⁵¹ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 209–219; Ч. Антић, *нав. дело*, 23–33.

⁵² Н. Temperley, *нав. дело*, 332–341; М. S. Anderson, *нав. дело*, 124–125; CHBFP, II, 348–350.

Али, окупација кнежевина је сувише угрозила аустријску трговину на доњем Дунаву и Црном мору, па Беч више није могао мирно да посматра развој догађаја. Аустријски министар спољних послова гроф Буол (Karl Ferdinand von Buol-Schauenstein) је **24. јула сазвао састанак представника Британије, Француске и Пруске**. Руски представник је одбио позив. Резултат ове акције била је Бечка нота. По њој султан је требало да се обавезе да ће поштовати оне одредбе Кучук-кајнарџијског и Једренског уговора које су се односиле на положај свих православних у Турској и да оне привилегије које имају други хришћани у царству призна и православнима. Требало је, такође, да обећа да те одредбе неће мењати без сагласности Русије и Француске.

Скоро истовремено у Цариграду је под руководством Стратфорда де Редклифа написан документ⁵³ по којем би Русија имала знатно мања права. Петроград је одмах прихватио Бечку ноту, док ју је Порта 20. августа 1853. године одбила тражећи да се признају три амандмана које је она предложила. Русија је 7. септембра одбила амандмане и дала своју интерпретацију ноте, што је, практично, значило њено поништавање.⁵⁴

Да су односи постали сувише напети, схватио је и Николај I када је на састанку са Францом Јозефом крајем септембра у Оломуцу одбацио Неселродеову „насилну интерпретацију“ и потражио излаз у савезништву са Аустријом. Ни овај састанак, ни састанак са Фридрихом Виљемом IV у Варшави није дао резултата.⁵⁵

Једанаестог и дванаестог септембра 1853. године у Цариграду су избили немири у којима је тражено објављивање рата Русији. Под различитим изговорима два британска и два француска ратна брода су прошла кроз Дарданеле. Охрабрена одлуком Париза и Лондона да и остали део њихових флота из залива Бесика дође под Цариград, Порта је 4. октобра објавила Русији рат. Упркос притиску Стратфорда де Редклифа на Порту да не почиње рат, турска војска је бомбардовала руску флотилу на Дунаву, а затим и прешла ову реку.⁵⁶

Британски амбасадор Де Редклиф је и даље настојао да се одржи мир. Али, изазвана турским нападима на Дунаву и на Кавказу, Русија је

⁵³ Х. Темперли (*nav. delo*, 342, 344) назива овај документ *Турски ултиматум* а Ситон-Вотсон (*нав. дело*, 311) *Турска нота*. М. С. Андерсон напомиње да је документ погрешно назван *Турски ултиматум* (*nav. delo*, 126).

⁵⁴ *Etude diplomatique sur la guerre de Crimée (1852 à 1856)* par un ancien diplomate. Tome premier, Paris 1874, 216–230; H. Temperley, *nav. delo*, 343–350; M. S. Anderson, *nav. delo*, 125–127; R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 311–312; A. Dž. P. Tejlор, *nav. delo*, 83–84; CHBFP, II, 370–371.

⁵⁵ M. S. Anderson, *nav. delo*, 127; A. Dž. P. Tejlор, *nav. delo*, 85.

⁵⁶ H. Temperley, *nav. delo*, 350–365; M. S. Anderson, *nav. delo*, 127–128.

учинила на мору оно што није могла на копну. Последњег дана новембра руска флота је уништила турску ескадру која је била укотвљена у заливу Синопе. Ово је изазвало антируске демонстрације у Цариграду, а у Лондону и Паризу одлуке о увођењу британске и француске флоте у Црно море. Очигледно је да се ни тада није сматрало да је миру дошао крај јер су француски и британски адмирали поручили руском адмиралу да желе да „избегну сваки неспоразум или догађај који би могао да поремети мир“. Али, с обзиром на то да је задатак савезничке флоте био да, поред заштите турских лука, спречи сваку комуникацију морем међу руским црноморским лукама, било је јасно да је рат на прагу. Дипломатски односи су прекинути током фебруара 1854. године, а рат је, формално, објављен Русији 28. марта 1854. године као „операција за одржавање европског јавног права“.⁵⁷

Француска је невољно ушла у овај рат јер је веровала да ће сама претња ратом бити довољна да Русија пристане на постављене јој услове. Они који у британском кабинету нису били помирљиви као лорд Абердин су, окупљени око лорда Палмерстона („присталице рата *par excellence*“), сматрали да дипломатски потези за заштиту британских интереса од руске експанзије у источном Медитерану морају бити подржани енергичним потезима. У такве потезе убрајали су и рат. Као и Француска, Британија јесте стала у одбрану турских интереса и интегритета, али искључиво зато што би даље слабљење Турске угрозило британске интересе. Аустријски министар спољних послова Буол је мислио да би требало да и Аустрија зарати са Русијом. Али, аустријски генерали, делом проруски оријентисани, а делом прецењујући руску силу, веровали су да би се Русија, слаба на мору, а јака на копну, свом својом снагом сручила на Аустрију, што ова не би могла да издржи. Аустрија је, за ризикантно балансирање међу зараћеним странама, нашла истомишљеницу у Пруској склопивши са њом уговор којим је предвиђена заједничка акција против Русије у случају да она угрози Цариград. Свако ко је био иоле реалан знао је да се то неће догодити.

Буолова дипломатска акција, којој је био циљ извлачење максималне користи за Аустрију, уродила је још једним мировним предлогом објављеним 8. августа 1854. године. Познат под именом Четири тачке овај предлог је у себи садржавао Бечку ноту, а поставио је ратне циљеве савезника. Првом тачком било је предвиђено да руски протекторат над кнежевинама буде замењен европском гаранцијом, док се другом тражило да пловидба Дунавом буде слободна. Трећа, и најтежа, тражила је ревизију Конвенције о мореузима из 1841. године, и то ради европске равнотеже.

⁵⁷ Н. Temperley, *nav. delo*, 366–384; М. S. Anderson, *nav. delo*, 129–131; CHBFP, II, 353–358, 373–374.

Четвртом тачком било је предвиђено да се над хришћанима у Турској успостави европски колективни протекторат уместо руског.

Још прихватањем Бечке ноте Русија је, у извесном смислу, приста-ла на четврту тачку. Прва и друга тачка су испуњене руским повлачењем из Влашке и Молдавије. По ранијем тајном уговору између Аустрије и Турске (закључен 14. јуна 1854. године) Молдавију и део Влашке је запосела аустријска војска, а остатак са Букурештом турска. Мада је руско повлачење изненадило савезнике, оно је било логично јер Русија није хтела да има против себе и Аустрију. Задовољавање захтева треће тачке значило је за Русију не само губљење поноса и угледа, већ и пристајање на поништавање тешко стечених резултата напора да Русија добије излазак на топло море. На то Русија није могла да пристане добровољно.

Средином септембра 1854. године савезничка француско-британска војска се искрцала на Крим. Руси нису успели да зауставе савезничку војску на Алми, а њихови покушаји да је избаце са Крима пропали су на Балаклави и Инкерману. На ратишту је остало такво стање до јуна 1855. године. Зима и болести су на обе стране однеле више живота него барут и челик.⁵⁸

Зарађене стране су настојале да привуку Аустрију на своју страну. Буолов циљ је, пак, био „с једне стране, да Русију примора на попуштање заједничком претњом са западним силама и, с друге, да западним силама понуди сарадњу под таквим условима који би Русима олакшали да попусте“.⁵⁹ Једномесечна (од 22. октобра до 21. новембра 1854. године) „дипломатска“ мобилизација аустријске војске и преклињања која је Фридрих Виљем упутио Николају I утицала су на то да Руси, већ почетком новембра, буду спремни на попуштање. Пошто је мислио да су Руси довољно уплашени, Буол је одлучио да прихвати британско-француску понуду о савезништву. Уговор је потписан 2. децембра, а три дана раније Руси су, безусловно, прихватили Четири тачке. Буол се надао да је, овим уговором, дефинитивно раздвојио Русију и Француску и да је сузбио француски револуционарни утицај у северној Италији.

Изгледало је да је мир на прагу. Али, губици које су до тада Велика Британија и Француска имале у рату били су такви да ове две земље сигурно не би биле задовољне обичном нагодбом са Русијом, поготово ако би то значило *status quo ante bellum*. **Мада су и самим кабинетима у Паризу и Лондону сопствени ратни циљеви били доста магловити, Наполеон III је знао да му је руски пораз потребан због одржавања сопственог престижа и смиривања унутрашње политичке ситуације. Ако је британски**

⁵⁸ M. S. Anderson, *nav. delo*, 131–134; R. W. Seton-Watson, *nav. delo*, 329–333; A. Dž. P. Tejlor, *nav. delo*, 89–94.

⁵⁹ A. Dž. P. Tejlor, *nav. delo*, 94.

циљ био неутралисање руске црноморске флоте, онда је то у тренутном стању захтевало разарање Севастопоља, односно, руски пораз. Абердино-ва влада није била способна за то и зато је 6. фебруара 1855. године нову владу образовао лорд Палмерстон, „као жива гаранција да ће рат бити енергично вођен и да ће Русији бити постављени строги захтеви“.⁶⁰

Вазалство према Порти, руски протекторат и аустријско суседство чинили су положај Кнежевине Србије, на почетку Кримског рата, веома компликованим. Када су руско-турски односи почели озбиљно да се затежу, а пре него што је руска војска ушла у Влашку и Молдавију, аустријска влада је почела да појачава своје трупе на граници према Србији. У објашњењу српском кнезу, аустријска влада је саопштила да је њена војска на српској граници да би се нашла при руци кнезу и београдском паши ако у Србији дође до немира. Српски попечитељ иностраних дела Алекса Симић је ставио до знања аустријском конзулу Теодору Радосављевићу да би, у случају немира у Србији, њена влада била способна да сама поврати ред и мир. То, наравно аустријску владу није навело ни на помисао да повуче своје чете са обала Саве и Дунава. У британским и француским дипломатским круговима појавио се страх да би могло доћи до заједничке, аустријско-руске окупације Србије, или, штавише, до аустријско-руско-српске опсаде београдске тврђаве. Претећи укидањем фермана којима је Србија постала аутономна кнежевина, Фонбланк је настојао да убеди српске власти да је обавеза Србије да се стави на страну свог сизерена. Српски политичари су, пак, настојали да га увере да је неутралност Србије најприроднији правац њихове политике.⁶¹

Док је концентрисање аустријских трупа према Србији изазивало на Порти велику узнемиреност, Русија га је одобравала очекујући да јој Аустрија буде савезник или бар да остане неутрална. Страх да би улазак Србије у рат против Турске могао да изазове општи јужнословенски ослободилачки покрет навео је аустријску владу да, свог бившег конзула у Београду, генерал-мајора Мајорхофера поново пошаље у Србију. Он је саветовао кнеза Александра и српску владу да удаљавањем револуционарних елемената (Јован Мариновић, Швајцарац Орел) и обустављањем ливења топова покажу своју наклоност и према Аустрији и према Русији. Копију Мајерхоферовог извештаја о стању у Србији гроф Буол је послао у Петроград, молећи да и Русија предузме сличан корак.⁶²

Као изванредни посланик цара Николаја I у Србију је дошао и ту остао око месец дана (13. август – 8. септембар 1853. године) секретар руског посланства у Бечу, Фонтон. Он је у Београду и у свим местима која је

⁶⁰ M. S. Anderson, *nav. delo*, 135–136.

⁶¹ Ч. Антић, *нав. дело*, 51–66; Д. Страњаковић, *нав. дело*, 240–243.

⁶² *Исто*, 246–250.

пропутовао по Србији уверавао своје саговорнике да су ставови Аустрије и Русије према Србији идентични. Покушај да помири кнеза Александра и вођу опозиције Тому Вучића Перишића и тако смањи опасност од унутрашњих сукоба у Србији није му успео. Фонтонов боравак у Београду је утицао на учвршћивање власти кнеза Александра и српске владе. Фонбланк је уложио велике дипломатске напоре да присили српску владу да откаже Фонтону гостопримство и тиме покаже да је на турској страни. Нашавши се у великим невољама српска влада је настојала да не учини било шта што би је сврстало на једну или другу страну. Коначно, Фонтон је отпутовао стекавши утисак да у Србији нема оних који раде на изазивању буна и нереда, као што је тврдила аустријска влада.⁶³

Исто објашњење које је дала српском кнезу и влади, поводом појачавања својих трупа према Србији, аустријска влада је пренела и Порти. Међутим, став Порте је био да је српска влада способна да одржи мир у земљи, а у случају да то не буде тако, Турска је та која, као сизерена држава, треба да притекне у помоћ. Пред почетак Кримског рата и током његових првих месеци Турска је била појачала своје гарнизоне према Србији, а поготову онај у Нишу. То није било право Аустрији, а у Србији је изазвало узнемирење.⁶⁴

Пошто би аустријска окупација Србије могла да значи извесну врсту нагодбе између Аустрије и Русије француска влада је послала инструкције свом конзулу Сегиру да подржава српски отпор евентуалној аустријској окупацији. Али примена револуционарних средстава против Аустрије не би, у то време, одговарала Француској, па је Сегир упозорен да буде веома опрезан. Он је, ипак, вршио јак притисак на српску владу да „у случају рата, даде Порти стварне доказе своје искрене оданости“.⁶⁵

Француски изасланик Буре (Bourée) је обишао Грчку, Албанију, Црну Гору, Србију, Бугарску, Македонију и Тракију. Током друге половине августа 1853. године он је у Београду добио уверавања од кнеза и неких српских државника да ће Србија, у случају руско-турског рата, бити неутрална. Зато је Буре сматрао да треба подржавати овај српски став, а заузврат је предлагао „устпостављање колективног протектората над Србијом и извесно шире тумачење аутономних повластица.“⁶⁶

⁶³ Исто, 251–255; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 126–130. О настојањима Фонбланка да принуди српску владу да откаже гостопримство Фонтону опширније у: Ч. Антић, *нав. дело*, 51–66.

⁶⁴ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 244–245, 255–257.

⁶⁵ Исто, 257–258; Љиљана Алексић, Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853–1856), *Историјски часопис* XI (1960), 64–65.

⁶⁶ Љ. Алексић, *нав. дело*, 61–63, 81; Д. Страњаковић, *нав. дело*, 258–259.

Британски конзул Фонбланк је имао инструкције од своје владе да утиче на српску владу да се бар изјасни за неутралност, ако не буде хтела да се стави на страну Турске. Да су британска и француска политика могле постати и строже према Србији, види се из изјаве британског и француског представника српском капућехаји у Цариграду Константину Николајевићу да те две велике силе „нити даду нити трпе да се Србија распростире или побољша“.⁶⁷

У узбурканим међународним односима чије су последице могле да досегну и до граница Србије влада Кнежевине је одлучила да настави своју, раније започету, акцију побољшања и увећања војног потенцијала. Пошто се оружје наручено у Француској није могло допремити ни преко Аустрије ни преко Турске, српска влада је, с јесени 1853. године, покушала да купи оружје баш у Аустрији. Могуће је да се српска влада надала неуспеху овог *предузећа* и да је њен прави циљ био испитивање аустријских намера и подвлачење своје намере да се озбиљно брани. За сваки случај одлучено је да се крајем јула 1853. године све пушке, топови и муниција пребаце из Београда у Крагујевац. Крајем новембра исто је учињено са државним новцем.⁶⁸

Вршећи притисак на српску владу и кнеза Александра да се определи за Турску, француски конзул Сегир је покренуо дипломатске потезе у Београду и у Цариграду. Резултат је био ферман султана Абдул-Меџида I. Доношењу овог фермана знатно је допринео сер Стратфорд Канинг који је тада био најутицајнији човек у Цариграду.⁶⁹ Ферманом је изједначен положај Србије, Влашке и Молдавије и, с обзиром да су ратом између Русије и Турске престали да важе њихови међусобни уговори, обећано је да ће Порта „одржавати суштествујућа преимућства ових трију провинција“. Ферман је обнародован у Београду 22. јануара 1854. године. Њиме је Порта потврдила аутономију Србије, одбацила руски протекторат над кнежевинама и чвршће их везала за себе. Значајно за Србију било је то што је ферман, мада не експлицитно, признавао њено право на неутралност. Зато је попечитељство унутрашњих дела Кнежевине Србије упутило распис окружним начелницима са упутствима о томе шта треба радити да се не би изазвала интервенција ни Аустрије, ни Русије, ни Турске.⁷⁰

⁶⁷ Д. Страњаковић, *нав. дело*, 261.

⁶⁸ *Исто*, 235–239; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 132–135.

⁶⁹ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 142; Јб. Алексић, *нав. дело*, 63; [Antoine Henri Jomini], *Etude diplomatique*, I, 494; Леополд Ранке, *Србија и Турска у XIX веку*, Београд 1892, 398; Слободан Јовановић, *Спољашња политика Србије у XIX веку*, *Српски књижевни гласник* IV (1901), свеска 3, 193.

⁷⁰ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 141–149, 163–165; Н. Попов, *нав. дело*, IV, 318, 321–325; Ч. Антић, *нав. дело*, 79–82.

Али српски политичари који су били наклоњени Русији нису сматрали да је ферман обезбедио оптималне услове Србији. Алекса Јанковић, који је био послат у Беч да увери аустријску владу у искрене намере Србије да остане неутрална,⁷¹ руском представнику у Бечу Орлову изложио је жеље Србије у случају да она учествује у рату на руској страни. Радило се о предаји или рушењу градова, присаједињењу Босне, Херцеговине и Старе Србије Кнежевини Србији и њеном проглашењу за независну краљевину. Орлов је сматрао да жеље нису претеране, те је обећао да ће их пренети цару. Аутор другог мемоара који је тражио границе и положај Србије као што су они били у периоду деспотовине био је Константин Николајевић. Оба пројекта су подразумевала ратни успех Русије.⁷²

Српска влада је сачинила још један Меморандум који је предала Порти 17. априла 1854. године, а у коме је тражила да Porta посредује у Бечу не би ли Аустрија одустала од гомилања своје војске на граници према Србији. Са текстом Меморандума били су упознати и представници сила-савезница. Међутим, аустријска влада је, убрзо, сазнала за овај Меморандум и, нашавши да је увредљив, затражила од Србије извињење и престанак наоружавања. Веће невоље су избегнуте у лето 1854. године, када је руска војска напустила Влашку и Молдавију. Већи део аустријске војске из Срема и Баната пребачен је у подунавске кнежевине, па је престала и директна претња војском Србији.⁷³

Одлука Аустрије да се бар дипломатским притиском на Русију стави на страну савезника и, као последица тога, одлазак руске војске са Дунава учинили су да се Турска осети знатно снажнијом. Надменим тоном затражила је од Србије да обустави наоружавање и увежбавање резервног састава јер је ранија потреба за тим престала. Парадокс је био то што је Србија покушавала да набави оружје баш из Аустрије. Мада се Србија није наоружавала само да би се одбранила од аустријске напасти, већ и да би предупредила турске захтеве, влада у Београду је морала да пристане на турске захтеве јер су Порту подржавале и њене савезнице. Крајем 1854. године постало је јасно да Србија, којој Русија није могла да помогне и којој западни савезници нису били наклоњени, опет пада под аустријски утицај. То су омогућиле и аустрофилске тенденције владајућег круга у Србији. Скоро потпуни престанак руског и повратак аустријског утицаја

⁷¹ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 176.

⁷² *Исто*, 165–167, 169–171.

⁷³ *Исто*, 177–87; Васиљ Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, СКА, Посебна издања, књига LVII, Друштвени и историјски списи, књига 23, Београд – Земун 1925, 57–58; *Vicomte de Guichen, La guerre de Crimée (1854–1856) et l'attitude des puissances européennes. Etude d'histoire diplomatique*, Paris 1936, 300–301; Ч. Антић, *нав. дело*, 88, 96–97.

у Србији донео је подозрење према британским и француским представницима које је подстицала аустријска политика. Фонбланк је сматрао да разлог томе није само политичке већ и трговачке природе.⁷⁴

Различитост интереса међу савезницама, немогућност Русије да се ефикасно супротстави савезничкој војсци и настојање Аустрије да буде иницијатор и носилац мировних преговора довели су до мировне конференције⁷⁵ у Бечу. Конференција је требало да расправља о четири тачке: 1. укидање руског протектората над кнежевинама; 2. питање слободне пловидбе Дунавом; 3. „претрес уговора од 1841“ и 4. питање руске заштите православног становништва у Турској. Прве две тачке су претресене доста брзо „да би се могле сматрати свршене“.⁷⁶ Питање протектората над кнежевинама решено је „честно, лојално, некористољубиво“.⁷⁷ Закључено је да ће Порта и даље гарантовати онакав положај Влашке, Молдавије и Србије како је било „по сили старих уговора (*капитулација*) и царских хатишерифа“. То је значило да гарантује „независну и народну управу“ и територију кнежевина. Народна војска која служи да „одржава сигурност у унутрашњости и да чува безбедност граница“ могла је да се увећа. У случају неспоразума кнежевина са Портом или унутрашњих немира гарантне силе би се договориле о врсти акције.⁷⁸ Другом тачком требало је регулисати питање пловидбе Дунавом онако како је то било предвиђено на Бечком конгресу 1815. године у одредбама о пловидби рекама које теку кроз више држава. За примену тих одредаба предвиђене су две комисије – европска и прибрежна.⁷⁹

Али, питање снаге руске црноморске флоте је развукло конференцију толико да је трајала од 15. марта до 4. јуна 1855. године. Предлози који су се кретали од ограничења руске поморске снаге, преко апсолутне неутрализације Црног мора до начела равнотеже или противтеже толико су замрсили ово питање да је конференција прекинута без икаквог закључка.⁸⁰

⁷⁴ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 191–199; Ј. Алексић, *нав. дело*, 65–75; Ч. Антић, *нав. дело*, 101–106.

⁷⁵ То је више била „нека врста припремног конгреса“ него права мировна конференција јер примирје није било потписано, а обе стране су за време конференције појачавале своје снаге на Криму.

⁷⁶ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 208.

⁷⁷ *Дџланя бечке конференције у званичним актима*. Прилогъ къ Србскимъ Новинама, Београд 1855, 81.

⁷⁸ *Дџланя*, 5–20; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 208–213; Јован Милићевић, *Положај Србије уочи Париског мира 1856*, *Историјски часопис XXIII* (1976), 251–260.

⁷⁹ *Дџланя*, 21–31.

⁸⁰ А. Дебидур, *нав. дело*, II, 203–211; А. Dž. P. Tejlор, *нав. дело*, 99–101; R. W. Seton-Watson, *нав. дело*, 336–340; M. S. Anderson, *нав. дело*, 137.

Ни ратне операције током лета 1855. године, ни савезничко заузимање Севастопоља 8. септембра исте године нису бациле Русију на колена. Међутим, британски високи официри су знали да покушај продора у Русију у време када се приближавала зима носи сувише неизвесности. Њихове руске колеге су, пак, знале да привредни потенцијали њихове царевине нису довољни за дуже ратовање. Наступио је период у коме се морало тражити мировно решење. То није било нимало лако јер су се ионако велике разлике међу интересима савезника продубиле тиме што је Британија проширила своје захтеве. Више јој није било довољно ограничење руске силе на Црном већ је тражила и њено сузбијање на Балтичком мору и, уз то, исправљање границе на Кавказу.⁸¹ Ово је била намера Лондона да искористи прилику и да руског медведа стави у кавез. Циљ Лондона је био потпуно истискивање Русије са Балкана и из Средоземља. Палмерстон је био у праву када је крајем августа 1855. године написао да наступа „опасност од мира, а не опасност од рата“.⁸² Појачани притисак Лондона и Париза на Беч уродио је плодом и аустријски амбасадор у Петрограду гроф Естерхази (**Paul Antoine Esterhazy**) је **28. децембра 1855.** године уручио Русији аустријски ултиматум. Захтев је био да ултиматум буде безусловно прихваћен, на шта је Русија, када је увидела да Аустрија има и пруску подршку, пристала 16. јануара 1856. године. Мировни прелиминари су потписани 1. фебруара.

Током истог месеца британски, француски и аустријски амбасадор у Цариграду водили су прелиминарне преговоре са турским министром спољних послова о будућем положају Влашке, Молдавије и Србије. Према одлукама које су тада донете, положај Србије би био гори од дотадашњег. Турска је добијала знатно више права да се меша у послове Србије, а српска аутономија би била умањена.⁸³

Мировни конгрес је почео у Паризу 25. фебруара 1856. године. Пуноправни учесници су били Велика Британија, Француска, Аустрија, Турска и Русија. Сардинија је учествовала уз нека формална ограничења а Пруска је, захваљујући Британији, пуштена на конгрес тек када се расправљало о изменама одредаба Уговора о мореузима из 1841. године. С обзиром да су значајније ствари биле утаначене раније, Русија је брзо одустала од отпора територијалним променама. Мировни уговор је потписан 30. марта 1856. године.

Склопљен је мир, зарађене стране су напустиле освојене територије и објављена је амнестија за заробљенике (чланови мировног уговора 1–6). Турска је примљена у европски концерт, а велике силе су јој гаран-

⁸¹ А. Дебидур, *нав. дело*, II, 215–216; M. S. Anderson, *нав. дело*, 140.

⁸² R. W. Seton-Watson, *нав. дело*, 343.

⁸³ J. Милићевић, *нав. дело*, 253–256.

товале независност и територијални интегритет. Евентуалне несугласице неке од сила са Турском имале су прво да буду размотрене од других сила (чланови 7 и 8). Чланом 9 је речено да је султан својом вољом дао својим поданицима одређена права.⁸⁴ Али силе су то само констатовале одричући право било којој међу собом да се меша у односе султана и његових поданика. Црно море је проглашено за неутрално и забрањено је подизање арсенала док је Русији и Турској остављено да се договоре о броју лаких бродова (чланови 10–14). Пет је чланова којима је регулисана пловидба Дунавом (чланови 15–19). Утврђено је да комисија представника великих сила (Привремена европска комисија) ради две године, а да затим посао регулисања пловидбе Дунавом препусти комисији представника прибрежних земаља (Стална прибрежна комисија). Члановима од двадесетог до двадесет седмог регулисан је положај Влашке и Молдавије и њихове границе. Само два члана, двадесет осми и двадесет девети, односили су се на положај Кнежевине Србије. Преосталих пет чланова мировног уговора регулисали су руско-турске границе, евакуацију савезника са турских територија, привремено трајање старих трговачких уговора и још нека, мање значајна, питања.⁸⁵

⁸⁴ Ради се о Хатихумајуну који је објављен 18. фебруара 1856. године. Хатихумајун је, у ствари, био дело лорда Редклифа, француског посланика Тувнела (Edouard Thouvenel) и аустријског интернунција Прокеш-Остена (Anton Prokesch von Osten), а проглашавао је, у двадесет четири тачке, пуну равноправност за хришћане – поданике Османског царства (Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском Царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 408–409). Према Фонбланковом извештају Редклифу Хатихумајун је требало да буде објављен и у Београду, и то 2. марта на Калемегданској тврђави. Турци му се нису радовали, па нису прихватили Фонбланков савет да проглашавање буде пропраћено посебном церемонијом. Фонбланк је препоручио да проглашавање буде обележено сто и једним пуцњем из топова јер је Хатихумајун, по његовој оцени, био већи султанов тријумф над Русијом него поновно заузимање Карса и рушење Николајева. (Фонбланк – Редклифу, 1. март 1856, Београд, FO 78/1197). Вест о томе да је Хатихумајун обнародован пренеле су *Србске новине* 22. фебруара / 5. марта 1856, (XXIII, 32, 129–130) оцењујући га као најважнију последицу рата и као заједнички резултат два начела: руске борбе за веру и борбе Запада за цивилизацију. Следећег дана *Србске новине* су, у рубрици *Турска* а под насловом *Хатишериф* објавиле цео текст Хатихумајуна (23. фебруар / 6. март 1856, XXIII, 33, 134–136). И Фонбланк и *Србске новине* погрешно Хатихумајун називају Хатишерифом.

⁸⁵ Gabriel effendi Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. Traités, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, procès-verbaux, firmans, bérats, lettres, patents et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie*. Tome troisième 1856–1878, Paris 1902, 70–79; А. Дебидур, *нав. дело*, II, 226–233; R. W. Seton-Watson, *нав. дело*, 348–355; А. Дž. Р. Тејлор, *нав. дело*, 106–114; М. S. Anderson, *нав. дело*, 141–144. Срећом по Србију на мировној конференцији у Паризу мало је расправљано о одлукама прелиминарних преговора

Кримски рат је био резултат низа погрешних процена владара и државника који су прецењивали своју политичку и војну снагу, а потцењивали своје супарнике. Покушај Русије, а у њој, пре свих Николаја I, да на претходни двадесетчетворогодишњи рад стави круну, завршио се неуспехом. Али, не и крахом јер руске границе и снага нису битно промењене, већ је само сузбијен њен спољнополитички утицај. Неселродеов наследник кнез Горчаков (Александр Михайлович Горчаков) следећих петнаест година је усмерио рад руске дипломатије ка одбацивању оних одредаба париског мира које су тај утицај гушиле.

Неуспех британске политике био је управо у томе. Показало се да ратнички расположено јавно мњење и Палмерстонова жеља да своје име веже за неки велики успех британске политике нису били довољни за дугорочно онемогућавање руског утицаја на Балкану и Блиском истоку. Успут, Британија је изгубила тек стеченог савезника – Француску. Француска је успела да се, у извесном смислу, натури као арбитар Европе, а Наполеон III је учврстио свој режим. Али доцније ни цар ни његова дипломатија нису знали да искористе оно што су у рату платили са сто хиљада људских живота.

Турска се није спасила, већ је била спасена. Велике силе су знале да је оцена Николаја I о њеној болести тачна, али њено дуго лечење није било резултат самилости великих, већ њихових интереса и немогућности да се међусобно договоре око турског наследства.

Да је аустријски дипломатски успех у овом рату био велика илузија, показало се још на конгресу када је Британија тражила да се аустријске трупе повуку из подунавских кнежевина што пре. Тек је долазило време у коме је Аустрија морала да плати цену свог балансирања у рату. Пруска се још више држала по страни, па није ништа нити тражила, нити добила. Сардинија је, међутим, стекла кредит у француском и британском кабинету који је касније добро искористила против Аустрије.

Да је Париски конгрес најавио и почетак неповерења међу великим силама, показао је убрзо Уговор о обезбеђењу (*The Triple Treaty of Guarantee*) који су 15. априла 1856. године склопиле Велика Британија, Француска и Аустрија гарантујући независност и интегритет Османског царства и очување Париског уговора.⁸⁶ „Париски конгрес (је) најавио велико доба европских превара, а не време европског мира.“⁸⁷

вођених у Цариграду током фебруара 1856. године (Ј. Милићевић, *нав. дело*, 256).

⁸⁶ R. W. Seton-Watson, *нав. дело*, 356–357; M. S. Anderson, *нав. дело*, 144; *Србске новине* 30. април / 12. мај, 12/24. мај и 14/26. мај 1856, (XXIII, бр. 85, 96 и 97), 341–342, 386 и 389–391.

⁸⁷ A. Dž. P. Tejlor, *нав. дело*, 112.

На маргини политике великих сила, а ипак у жаришту њихових сукоба били су балкански народи. Само Грци у Епиру и Тесалији су се одлучили на отворени устанак, док су Бугари, у приличном броју, ступили у службу руске војске очекујући њен јачи продор на југ. Остали су оценили политички тренутак неповољним и нису се приклонили ни једној страни. То је, уз велике муке због спољнополитичких притисака и унутарполитичких проблема, учинила Кнежевина Србија. Балкански народи су Париским миром изгубили јер им више Русија није била покровитељица. Али, они су, истовремено, и добили јер су и при мањим сукобима са си-зереном могли да, користећи различите интересе великих сила, траже побољшање свог положаја у Турској империји.⁸⁸

⁸⁸ А. Дебидур, *нав. дело*, II, 240–241; R. W. Seton-Watson, *нав. дело*, 357–360; M. S. Anderson, *нав. дело*, 145–148.

ПРВИ ДЕО

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРБИЈА

Од Париског мира до Светоандрејске скупштине (1856–1858)

„Господару!

(...) Ми ништа друго не просимо од вас: него да доставите ако и досад нисте високом Двору све несгоде и неваљалства, која се овде не могу сва исчислити, и која Господару све знате. Наша је прекорна молба, да високи Дворови ослободе ову земљу, коју су под крило гаранције своје узели од нашег презренија достојног Књаза, кои у число најгори људи спада и да нам једног из свои принцева за књаза благоволе што скорије определити под коим би могла Србија уживати сва она благодетјанија која су јој високи Дворови на основу Устава и закона осигурали. Ускорите Господару, да не би народ из очајања учинио какво иступљеније, за које би после Европејско негодованије могао на себе навући.“*

Током тринаесте (24. марта 1856), четрнаесте (25. марта 1856) и шеснаесте (27. марта 1856) седнице мировног конгреса, опуномоћеници великих сила су, између осталог, разматрали и одредбе које су се односиле на Кнежевину Србију. Тада Србија није имала свог агента у Паризу који би, бар путем приватних контаката, утицао на, по Србију повољније, формулисање тих одредаба. Вероватно је да су томе биле разлог политичке размирице у Србији које су се, пошто је престала непосредна опасност по Србију, поново распламсале. Тако је текст који је предложен на петнаестој седници, својим највећим делом, у незнатно измењеној форми, унет у мировни уговор. Међутим, вероватно захваљујући закулиским радњама Портиних представника Али-паше и Мехмед-Џемил бега Србија је остала без једног важног параграфа. Једним параграфом протокола XV седнице било је предвиђено да ће се, уколико буде потребно, Порта и велике силе договорити о побољшању тадашњих установа Кнежевине Србије. На следећој седници је одлучено да султан, у договору са великим силама, испита каква су побољшања потребна организацији Кнежевине. У протоколу XVI седнице овај параграф је изостављен, чиме је однос Србије и Порте остао на нивоу оног из 1838. године.¹

**Глас народа Србског* – писмо конзулима у Београду и Порти, септембар 1857. године, Крагујевац, Архив Историјског института, Фонд Јована Ристића, III.

¹ Noradounghian, *нав. дело*, III, 34, 38, 46–47; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 222–225. Још 5. септембра 1855. године Фонбланк је писао Кларендону (George William Frederick Villiers, Earl of Clarendon) да би, када Порта прихвати колективни протекторат над Србијом, било време за умерене промене српског устава према народним жељама и потребама. То би, пре свега значило, „формирање Народне скупштине која би – у извесном степену – била подређена Сенату.“ (Фонбланк – Кларендону, 5. септембар 1855, Београд, FO 78/1095).

Двадесет осмим чланом париског мировног уговора потврђене су све дотадашње привилегије Кнежевине Србије и стављене под колективну гаранцију концерта великих сила. То је значило да Србија задржава „своју независну, националну администрацију као и пуну слободу вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе“. Напредак је био у томе што је руски протекторат са собом носио и руско туторство, а то је колективном гаранцијом великих сила онемогућено.

Следећим, двадесет деветим чланом мировног уговора потврђено је право Порте да држи гарнизоне у Србији. Али, никаква оружана интервенција није могла бити предузета у Србији без претходног договора великих сила. То је био велики добитак за Србију јер је ова одредба обухватала и Турску.²

Од посебног значаја за Кнежевину Србију били су и чланови XVII и XVIII. Њима је било предвиђено, поред осталог, формирање Прибрежне дунавске комисије у којој је, као комесар, требало да буде и представник Србије. Ова комисија је требало да брине о регулисању пловидбе Дунавом. Мада је положај српског комесара био скроман, он је могао да брани економске, а пре свега трговачке, интересе Србије.³

У Србији се знало да се припрема мировна конференција у Паризу. Можда су упућенији и реалнији политичари могли да претпоставе какав ће бити однос снага на конференцији. Али, аустрофилска политика кнеза Александра и српске владе толико је далеко одвела кнежевог представника Алексу Јанковића да је изјавио да ће водећу реч на конференцији имати Аустрија, а да ће министри осталих западних сила и Турске само слушати. Штавише, тврдио је да се силе не могу одупрети аустријским предлозима који су се односили на Србију. То је, по њему, значило јачање кнежеве моћи и наследност престола за породицу Карађорђевић.⁴

Већ сутрадан по закључењу мира *Србске новине* су објавиле да „јуче у 1 сат после подне закључен је у Паризу мир“. Следећег дана у београдској Саборној цркви одржано је „торжествено благодареније“. Поред кнеза Александра, државних чиновника, официра, „учеће се младежи“, професора и грађана, служби су присуствовали и „сви Посланици страни дворова, данас у Београду налазећи се, са својим канцлерима“. Затим су сви конзули, митрополит Петар са свештенством и виши чиновници отишли у двор на честитање. Свечаност је завршена у шест сати после

² Noradounghian, *нав. дело*, III, 78; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 221, 225; С. Јовановић, *Спољашња политика Србије*, 194–195.

³ Noradounghian, *нав. дело*, III, 76; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 220–221; М. А. Тодоровић, *Међународно-правни положај Дунава. Студија из међународног права*, Београд 1910, 6.

⁴ Фонбланк – Кларендону, 20. фебруар 1856, Београд, FO 78/1197.

подне пуцањем топова испред „наше касарне“, а увече је био осветљен цео град.⁵ Недељу дана касније *Србске новине* су, укратко, у девет тачака, објавиле одредбе Париског мира. Тада Србија није поменута.⁶ То је, вероватно, увећало страх који су у Србију унеле гласине да ће одредбе мира, чији услови још нису били познати, донети Србији нестабилност. Турци у Београду су нападали мир „као ђаурску перфидност против ислама“. Зато је А. Јанковић, претпостављајући да ће Фонбланку бити одобрено да отпутује у Цариград, настојао да му се приближи. Љубазно му је рекао да верује да ће он британском амбасадору у Цариграду пренети праву истину о стању у Србији.⁷ Оваква ситуација је одговарала аустријском генералном конзулу, пуковнику Радосављевићу, па је тврдио да је париска конференција српске послове препустила Аустрији, а да се цар Франц Јозеф (Franz Joseph I), из захвалности Србима за ангажовање против Мађара 1848. године, посебно zaloжио да Карађорђевићи добију наследност престола.⁸

Пошто је прошло извесно време које је било потребно за ратификовање и објављивање целокупног текста Париског мира *Србске новине* су га објавиле крајем априла 1856. године.⁹

Уредништво *Србских новина* је прикупљало вести из иностранства из разних иностраних новина. Вероватно је тако дошло и до текста Уговора о миру. Међутим, они чланови *Уговора* који су се тицали Србије могли су да буду званично објављени, уз кнежеву Прокламацију, тек када је министар спољних послова Турске Фуад-паша саопштио њихов текст званичним писмом кнезу Александру. У време објављивања Прокламације Фонбланк је већ био у околини Беча, па није био у прилици да је чита на српском већ, у немачким новинама, на немачком језику. Генерални конзул је био веома критичан у оцени кнежеве Прокламације. Док кнез у Прокламацији, вели Фонбланк, истиче да је његова владавина учинила да је Србија знатно напредовала и захтева поштовање свог ауторитета, он је, у ствари, испразнио државну касу не изградивши ни миљу пута, а

⁵ *Србске новине*, 19. март / 1. април и 20. март / 2. април 1856, (XXIII, 54 и 55), 222 и 223.

⁶ *Србске новине*, 28. март / 9. април 1856, (XXIII, 62), 252.

⁷ Фонбланк – Водхаусу (Wodehouse), 5. април 1856, Београд, FO 78/1197. Фонбланк је сматрао да су Турци помешали Хатихумајун и Париски мир и да се зато љуте на мировне одредбе.

⁸ Фонбланк – Редклифу, 13. април 1856, Београд, FO 78/1197.

⁹ *Србске новине*, 18/30. април 1856, (XXIII, 77), 309–312; *Исто*, 19. април / 1. мај 1856, (XXIII, 78), 313. Уредништво *Србских новина* је, скоро месец дана касније, дошло до текста протокола Париске конференције и објавило га у периоду од 25. априла / 7. маја 1856. до 12/24. маја 1856. године (бројеви 82–96).

у девет од седамнаест нахија влада тотална анархија. Кнез Александар је указао на то да је руски протекторат замењен колективном гаранцијом, али је, по мишљењу Фонбланка, најважније то што је кнез већ изабрао делегата кога ће послати на Порту „за уређивање сваке промене која буде потребна“. Тај човек је, веровао је Фонбланк, једна од кнежевих *креатура*, па ће на Порти сигурно заступати кнежеве, а не народне интересе. Зато је сматрао да би то требало да буде предмет разговора његовог претпостављеног Стратфорда де Редклифа и турске владе.¹⁰

Први од ретких коментара резултата Кримског рата у *Србским новинама* објављен је четири дана после закључења мира. Објављивање

¹⁰ А. Карађорђевић – Совјету Књажества Српског, 23. јуни / 4. јули 1856, Архив Србије (даље: АС), Фонд Државног Совјета (даље: ДС), 1856, 473. Уз ово писмо су и: *Прокламација и Чланци Париског Трактата... ..тичући се Србије*. (Фонбланк – Редклифу, 16. јули 1856, Baden near Vienna, FO 78/1198). Илија Гарашанин је сумњао да је начин објављивања Прокламације дело неког од конзула, можда француског или аустријског. (И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 26. јуни / 8. јули 1856, Београд, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књига прва, од 29. марта до 31. децембра 1858. Средио Ст. Ловчевић, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XXI, Београд 1931, 306–313). Кнез Александар јесте претерао у самохваљењу и Фонбланк је ту у праву. Међутим, у Прокламацији кнез јасно каже да, поред Влашке и Молдавије, Србија треба да изабере једног посланика за Прибрежну комисију. Кнез га је изабрао и свој предлог послао султану на одобрење. То ко је тај човек и шта ће заступати била је само Фонбланкова претпоставка издалека која се, уосталом, показала само делимично тачном. Било је различитих комбинација ко би могао да буде српски комесар у Прибрежној комисији. Кнез је, изгледа, најпре, изабрао Димитрија Црнобарца и о томе обавестио Порту не известивши, претходно, Совјет. Затим је одлука промењена и за комесара је именован Филип Христић. И Гарашанин се бранио од оптужби да је хтео да прогура на то место Ј. Мариновића. (И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 19. јуни / 1. јули, 26. јуни / 8. јули и 8/20. јули 1856, Београд, *Писма И. Гарашанина*, 304, 306, 315–316) Упадљиво је да је кнез Александар у документу који је требало да има свечану ноту оштро захтевао послушност подвлачећи да неће да трпи никога „да злоупотребљенија чини, и никога да се преко круга своје делатности маша“ и да ће, у противном, у кнезу наћи „строгог наказатеља“. (*Србске новине*, 26. јун / 8. јули 1856, (XXIII, 128), 509–512). Лист за књижевност, забаву и новости *Шумадинка* је пренео текст *Две Прокламације* из листа Ост-дојче пост. У том тексту се пореди *Прокламација* кнеза Александра са *Прокламацијом* влашког кнеза Стирбеја. Док је у Прокламацији кнеза Стирбеја „нека тужна и суморна забринутост“... „због неизвесности у којој се будућност земље налази“ у *Прокламацији* кнеза Александра „јавља се дух слободан, пун поуздања и млађаног живота.“ „...У њој је израђена свест снажног духа пуног и патријархалног (просте и чисте нарави имајућег) народа“, каже се даље у тексту, а то је зато што је Србин „толико самосвестан, да туђе заштите и заклона не потребује, он има толико духа и снаге, да се сам о себи брине.“ (*Шумадинка*, 10/22. јула 1856, (V, 62), 418–419). И Фонбланк и аутор текста *Две Прокламације* погрешили су у проценама, али је Фонбланк, ипак, био ближе истини.

Хатихумајуна је, сматрао је аутор чланка, оправдало велике жртве у рату јер су тако хришћани изједначени са Турцима. Поред тога, велика корист за Србију била је „што ће се полицајна аномалија укинути, па ће свима судити један закон“. Очекивао се и развој трговине.¹¹

У поменутом писму Совјету кнез Александар је написао „да права и преимућства нашег отечества утврђена су, подјемчена, а у нечем и раз-прострањена“ (подвукао Љ. П. Р.). И уредништво *Србских новина* је сматрало да „су нам и нова права додана и преимућства наша умножена.“¹² (подвукао Љ. П. Р.). Проширење привилегија се састојало у проглашавању Дунава за слободну реку и признавања права Србији да буде учесник у раду Прибрежне комисије. То је омогућавало Србији извлачење из принудног усмерења трговине према Аустрији и Турској и отварање перспективе за изузетан развој трговине.

Бивши попечитељ иностраних дела Србије Илија Гарашанин је био далеко од оптимистичких процена одредаба Париског мира. Он је сматрао да је „овај рат био бесплодан и за саме велике силе“ и да њиме ништа није решено већ да се источно питање све више заплиће. У приватним писмима Иполиту Мондену (Hippolyte Florentin Mondain) није крио своје разочарење. Тврдио је да Србија, у то време, трпи већи притисак са стране него што га је трпела од Русије пре рата. Гарашанин се, изгледа, надао да се велике силе током рата и при закључивању мира неће бавити само својим међусобним односима већ и положајем малих народа. Пошто се то није десило онако како је очекивао, Гарашанин је, у складу са својом оријентацијом због које је остао без попечитељског положаја, полагао све наде у француску помоћ. Зато је саветовао да француског конзула Дезесара (Bernard des Essarts) треба подробно о свему обавештавати да би он те информације пренео својој влади. Француска је вољна, ценио је И. Гарашанин, да помогне Србији ако ова то буде хтела, а како је Француска моћна, „Енглеска би можда за њом пошла“. Али, изгледа да је Илија Гарашанин, захваљујући превеликој нади за коју је, можда,

¹¹ *Србске новине*, 22. март / 4. април 1856, (XXIII, 57), 229.

¹² *Исто*, 28. јун / 10. јули 1856, (XXIII, 130), 221–222. Коментатор лондонског *Тајмса* у одредбама Париског мира, изгледа, није видео напредак за балканске кнежевине. *Србске новине* су пренеле критику напада лорда Палмерстона на грчког краља и владу. По Лондону се причало да Грчку треба вратити под турску власт. *Тајмс* у такве гласине просто није могао да верује јер би такав потез био злочинство. Велика штета је чињена – тврдио је *Тајмс* – „кад први министар енглескиј такове грдње просипа на христијанску државу која је на истоку једина независна. Сад особито, кад Влашка и Молдавија и Србија и Црна Гора наново постају независне од Порте.“ (шпац. Уредништво *СН*) „Такав је говор сасвим у невреме.“ (*Србске новине*, 29. мај / 10. јуни 1856, (XXIII, 108), 434)

био крив и његов боравак у Паризу 1855. године, претерао у веровању да ће благодетима француске политике Србија бити усрећена. Зато му, из политичке позадине, није преостајало ништа друго до да се вајка током читаве друге половине 1856. године.¹³

Париски мир није могао да има другачију судбину од других међународних уговора чије је закључивање, током историје, означавало крај неког рата, али и почетак дуге дипломатске борбе око стриктног спровођења или лукавог изврдавања мировних одредаба. Та дипломатска борба је, после овог мира, подразумевала очување, обнављање или стицање политичког утицаја појединих великих сила у одређеним областима или вазалним државама Османског царства. Велики утицај који је француски генерални конзул Дезесар имао у Србији у периоду Кримског рата, после пада Севастопоља почео се брзо топити током 1856. године. Аустријски утицај, који је чвршће корене у Србији пустио још 1848. године, се, упркос великом захлађењу на почетку рата, пред крај рата и по закључењу мира врло брзо обновио. Ако је изгледало да је руском утицају у Србији током рата жестоко „поткресано грање“, онда се брзо показало да је то била само пролећна резидба којој је плодно српско тло омогућило да се утицај још боље развије. Британски уплив је само неуспешно каскао за француским. Овакви односи су се могли уочити још крајем претходне 1855. године.

Шеснаестог децембра 1855. године адвокат из Темишвара, државни саветник, али „без икаквог угледа у земљи“ и аустрофил, Алекса Јанковић формирао је српску владу. То је значило да ова влада ужива поверење бечког двора. Поверење није изневерено јер је убрзо више чиновника који су често свраћали у аустријски конзулат заузело важне положаје у државној служби. Формирањем владе у којој је попечитељ унутрашњих дела био „један од најоданијих приврженика Вучићевих“, Вучићев кум, „познат и поштован од народа“ Радован Раја Дамјановић, Јанковић је хтео да ослаби опозицију и ојача владу.¹⁴

Овакав састав владе учинио је стварним Фонбланкова предвиђања: он је тврдио да је Аустрија почела да управља Србијом. С обзиром на то да је аустријски генерални конзул Радосављевић „готово редовно присуствовао министарским седницама и саветовао се с владом о питањима

¹³ И. Гарашанин – И. Мондену, 18/30. јули, 25. јули / 6. август, 28. септембар / 10. октобар и 15/27. новембар 1856, Београд, АС, Фонд Илије Гарашанина (даље: ИГ), 1016; И. Гарашанин – Н. Н., 1856, (вероватно Беч), АС, ИГ, 1020.

¹⁴ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 234–240; Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1933, 208–209, 255–257.

спољне и унутрашње политике“;¹⁵ Фонбланк је сасвим био у праву. Међутим, он је, због недовољне обавештености или слабе способности за процене или, можда, претеране сумњичавости у аустријску и руску политику у Србији, сматрао да у Кнежевини постоји спрега аустријског и руског утицаја. Стога је тврдио да Аустрија управља Србијом или у сопственом интересу или као руски повереник. Није било тешко погодити какве политичке оријентације је био кнежев представник Алекса Јанковић. Али је било необично оценити Рају Дамјановића као „Аустро-Руса“, а новог управника београдске полиције Миливоја Петровића као човека који је био познат „по својој наклоњености Аустрији и Русији“.¹⁶

Тома Вучић Перишић је био један од најтврђих русофила. Зато се није устегао – истини за вољу, можда и због старости и болести – да изјави да је из Петрограда добио упутства да, иако је последњих шест година био у жестокој опозицији, подржава кнеза Александра. Он је, изгледа узалуд, саветовао оне чланове Совјета који су га раније слушали, да побољшају односе са Портом и да омогуће кнезу да среди спорне делове *органског закона* по свом нахођењу.¹⁷

Вест о томе да је Русија прихватила аустријски ултиматум појачала је аустрофилско расположење кнеза и камариле. Они су веровали да то значи да Аустрија одређује судбину зараћених страна те да је Русија морала да пристане на услове јер их је Аустрија одобрила, а да Француска, Велика Британија и Турска морају да одустану од вођења рата јер је то јасна жеља Франца Јозефа. Почетком 1856. године русофили у Србији, најпре, нису могли да верују да је Русија поклекла или су се, бар надали да се ради о лукавству.¹⁸ Али, убрзо су били запањени када су у Београд стигле прве вести о припремама за мир чији је циљ био умањење снаге Русије. Изненађење је морало да буде огромно јер се до тада веровало да „Русија на крају мора победити и да никада неће разматрати услове који би оставили непријатељу на милост оне који су се, за време борбе ослањали на њену заштиту“.¹⁹

Врло је вероватно да је конзул Радосављевић знао да је кнез у свом пројекту устава, тајно поднетом Порти почетком 1856. године, предви-

¹⁵ Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књига I, Београд 1947, 172.

¹⁶ Фонбланк – Редклифу, 29. децембра 1855, Београд, FO 78/1095.

¹⁷ Исти – Кларендону, 14. јануар 1856, Београд, FO 78/1197. Фонбланк овде мисли на несклад неких чланова Устава из 1838, одредаба Закона о Државном Сојету и дугогодишње праксе.

¹⁸ Исти – Редклифу, 23–24. јануар 1856, Београд, FO 78/1197.

¹⁹ Исти – истом и Кларендону, 28. јануар 1856, Београд, FO 78/1197.

део признавање наследне кнежевске власти за породицу Карађорђевић.²⁰ Пошто кнез Александар није био у Београду, Радосављевић је посетио кнегињу Персиду и саопштио јој да њен муж и „његов систем“ имају апсолутну подршку аустријске владе. Радосављевић се није либио ни да каже да је његова влада спремна да тражи од Порте наследство престола за породицу Карађорђевић. Отуд је Фонбланк, жалећи се да Радосављевић не ради у складу са принципима који су објављени као основа мировних преговора, добро закључио да Аустрија у Сарајеву користи надменост, у Букурешту силу, а у Београду интриге.²¹

До Београда су биле допрле гласине из Цариграда да су француски и британски гарнизони упућени за Београд, Смедерево, Нови Пазар и Алексинац и, с друге стране, приче из Беча да су се велике силе договориле да управљање Србијом треба поверити Аустрији. Пошто је уочио да русофилство у Србији не може да сузбије ни аустрофилска политика водећих људи Кнежевине и, при томе, изгледа, био потпуно убеђен да савезничке трупе неће доћи, Фонбланк је дошао до закључка да само присуство турских трупа може да контролише руски утицај у Србији.²² Његов закључак је био потпуно погрешан. Постојећи однос снага аустријског и руског утицаја, слабост турске државе која је, још увек, била присутна у Србији, и стално отворени српски захтев за одлазак Турака из Србије чинили су да је било илузорно и помишљати на појачавање турских поседа. Постојеће посаде у тврђавама су могле мало да учине.

Питање преовлађујућег страног утицаја у Кнежевини Србији имало је, за њу, судбинску важност. Камарила окупљена око српског двора здушно је подржавала политику кнеза и владе, али није била једнодушна у одређивању правца српске спољне политике, па ју је Фонбланк називао час аустрофилском, а час русофилском. Из његовог извештаја није јасно ко је, када и како у тој неформалној групи дискутовао о томе да ли треба омогућити обнављање руског утицаја у Србији или примат оставити Аустрији. Закључак је био у макијавелистичком духу. Пошто је Аустрија већ имала снажан утицај на српску власт, Русији треба пустити да се покаже.²³

С обзиром на то да је протекло доста времена док је именован нови руски конзул за Србију, конзул Радосављевић је имао доста слободног простора за своје деловање. Веома агресиван, он је могао да делује убедљиво неком ко је имао политичку оријентацију и способност као

²⁰ Н. Попов, *нав. дело*, IV, 345.

²¹ В. напомене 18 и 19.

²² Фонбланк – Хамонду (Edmond Hammond), 4. фебруар 1856, Београд, FO 78/1197; Исти – Редклифу, 26. март 1856, Београд, FO 78/1197.

²³ Исти – Редклифу, 8. март 1856, Београд, FO 78/1197.

Алекса Јанковић. Тако Јанковићу није требало много да, слушајући Радосављевића, и сам почне да прича да ће Аустрија обезбедити наследност кнежевој породици.²⁴

Испитујући могућности за проширење британске трговине и на овај део Балкана, Фонбланк је више пута известио да су путеви у Србији веома лоши. Зато је покушао да наговори српску владу да организује јавне радове. Међутим, Радосављевић, који је чувао аустријске трговачке интересе, омео га је у томе изјавом „да Срби не треба да раде ништа друго до да се опусте под крилом аустријског орла“. Није вредело ни то што је Фонбланк упозоравао српске попечитеље, „Аустријанце по рођењу или мишљењу“, да бити под орловим крилом значи бити сувише близу његовом кљуну. Јанковић је хладно примио уверавања да је Њено величанство краљица Викторија (Aleksandrina Victoria) заинтересована за развој младог српског друштва, па Фонбланк није имао воље да објашњава какве политичке последице, по британској оцени, може да има руски утицај коме се не супротстављају одговарајући противутицаји.²⁵

Објављивање одредаба Париског мира показало је да су уверавања конзула Радосављевића о аустријском успешном ангажовању да породица Карађорђевић добије наследност престола само празне приче. Али Радосављевић није губио присебност, па је зато одмах оптужио „непријатеље Словена“. Штавише, тврдио је да Porta више неће слушати западне силе, већ ће се руководити аустријским саветима. Тако Франц Јозеф може на миру да ради у корист Карађорђевића. Фонбланк је био одмах утврдио да је то кршење одредаба Париског мира.²⁶ Али, нити је добио директиве да предузме нешто против тога, нити је самоиницијативно покушао да упозори кнеза, београдског пашу или друге конзуле.

У то време се по Београду причало да је резултат британског утицаја смењивање управника београдске тврђаве Азиз-паше и долазак Муши-Моамера, бившег председника Великог савета у Цариграду. Ово је могло двоструко радовати Фонбланка. Српски капућехаја у Цариграду Константин Николајевић је поверовао у то да је Porta, због претераног утицаја виконта Редклифа на Решид-пашу, одлучила да се више не обазире на британске савете. Сада је Николајевић могао да се увери да Редклиф, коме се и сам Николајевић више пута, у невољи, обраћао за помоћ, још увек има утицаја на Порту. Истовремено, Радосављевићева тврдња да Porta неће више никог слушати осим Аустрије, пала је у воду.²⁷

²⁴ Исти – Кларендону, 20. фебруара 1856, Београд, FO 78/1197.

²⁵ Исти – Редклифу, 25. април. 1856, Београд, FO 78/1198.

²⁶ Исти – истом, 2. мај 1856, Београд, FO 78/1198.

²⁷ Исти – истом, 13. мај 1856, Београд, FO 78/1198.

Фонбланк, наравно, није мислио да је његов колега Радосављевић толико моћан да сам остварује тако велики утицај Аустрије у Србији. Откако се у Србији осетила потреба за школованим чиновништвом, све више је било школованих Срба из крајева преко Саве и Дунава који су прелазили у Србију, тражили и налазили запослење. Њихов број је толико нарастао, а њихов однос према домаћем становништву био такав да је коришћена свака прилика да се изрази нетрпељивост према тим *немачкарима* и да се затражи одлазак тих *неотечествених* Срба. Фонбланк је процењивао да их у Србији има око четири хиљаде. Сматрао је да њихово знање није задовољавајуће, те да су дошли у Србију само зато што другде нису могли да нађу посао и зато што су у Србији, због недостатка кадра, добијали добре плате. Дошљаке из Аустрије посебно је оптужио за стање у правосуђу. Аустријски утицај је, по Фонбланку, крив за веома компликоване законе у Србији. За њихово тумачење били су потребни адвокати који су, често, били надриадвокати и који су, опет, долазили из Аустрије. Спорови су зато трајали по две године и много су коштали. Закон о трговини је, такође, био веома компликован. Зато је британски конзул сматрао да политичка и правосудна власт треба, искључиво, да буде у рукама Срба који су Портини поданици. А султан би требало да има номинално право контроле бар у оним случајевима у којима би лојалност могла да буде под знаком питања. Међутим, српске владе нису могле да дају тако велики број стипендија за школовање својих питомаца у иностранству. Тако су школованији питомци доста споро замењивали мање школоване „неотечествене синове“.²⁸

Када је коментарисао руску политику према Србији, Фонбланк је био само делимично у праву. Русија није могла да помаже Србију мимо својих интереса и могућности, те није само њена кривица што су Турци још увек били у Србији. Немајући другог заштитника Србија се, до Кримског рата, морала ослањати на Русију, па тако и подносити невољу да буде у функцији руске политике. Ограничен степен самосталности Србије омогућавао је Русији да српским незадовољством мучи Порту. А Фонбланк је оценио да Русији не би одговарала Србија која би била независнија од Русије и цивилизованија него што су то друге њене колоније (*sic!*), те да стварајући Србији сталне тешкоће води према њој веома окрутну политику.²⁹

Веома лоше мишљење имао је Фонбланк о цивилизацијском нивоу Срба који „још увек упорно живе са својим свињама и на њихов начин“. Зато је дошао на идеју да би се Србија могла цивилизовати тако што би

²⁸ Исти – Кларендону, 20. фебруар 1856, Београд, ФО 78/1197; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 63–66, 93–96.

²⁹ В. напомене 23 и 25.

се у њу доселило четири до пет милиона *Европљана*. Ову своју идеју проширио је замишљајући да „би немачки елеменат могао цивилизовати Мађарску и јужнословенске као и дако-румунске области“. У плодним областима доњег Дунава, пре свега у Србији, Влашкој и Молдавији, Фонбланк је налазио довољно простора за, чак, дванаест милиона људи. У „цивилизованој Европи“ је, због недостатка простора, било три милиона људи без хлеба који би се, за боље услове живота, радо овамо преселили. Ова имиграција би, по конзуловом мишљењу, имала позитивне последице и у политичком смислу. И Аустрија и Турска су биле под сталним притиском могућег општег, јужнословенског устанка. Прави интерес обе ове државе био је у том досељавању јер би досељеници *скренули* устаничке намере, те би обе државе биле спасене.³⁰ Фонбланк је био убеђен да има сјајну идеју.

У периоду од јуна до почетка октобра 1856. године британски конзул за Србију није био у Београду. Своје тако дуго одсуствовање и боравак у Бечу објашњавао је потребом за дужим и чешћим контактима са британским амбасадором у Бечу. У Бечу се, изгледа, задржао дуго и зато што реновирање куће, у којој је требало да станује са породицом у Београду, није било завршено. Уз то је било и неких породичних разлога.³¹

Боравак у Бечу је омогућио Фонбланку да на миру размишља и опширније објасни аустријску и руску политику према/у Србији. Ту се вратио, за њега, основном питању: да ли ће Русија и Аустрија деловати у Србији одвојено или ће ићи руку под руку. И у случају да раде заједно, подела утицаја неће бити равномерна. У Београду би немачком бирократијом управљао руски конзулат. Самом Фонбланку није било јасно да ли таква сарадња постоји, а ако је постојала, у ком обиму је била развијена. Он ју је називао или само наслуђивао и, као ревностан службеник, на време упозоравао да остале државе концерта великих сила треба да испитају о чему се ради.

Било је, међутим, сигурно да Русија настоји да обнови свој утицај у Србији. Фонбланк је, из поузданих извора, обавештен да је кнез Александар добио уверавања да се Русија само „повукла да би боље скочила“

³⁰ Фонбланк – Редклифу, 5. септембар 1856, Баден; Исти – истом, 3. децембар 1856. и 26. јануар 1857, Београд, FO 78/1198 и FO 78/1287. Пошто је Србија те, 1856. године, према оценама Владимира Јакшића, имала 1.039.012 становника (*Државотис Србије*, III свезка, Београд 1869, 107), Фонбланк је морао да зна да би прихватање његовог, не баш реалног предлога, практично значило потпуну германизацију Србије и ремећење какве такве, управо успостављене, равнотеже међу великим силама. Ако се има у виду тадашња британска политика према Турској, онда је Фонбланкова идеја била, најблаже речено, бесмислена.

³¹ Фонбланк – Хамонду, 22. август 1856, *Baden near Vienna*; Исти – истом, 3. октобар 1856, Београд, FO 78/1204; Н. Н., мај–јун 1856, АС, ДС, 1856, 519.

и да јој је потребно само мало „времена да предахне“. Осим тога, речено му је да Русија, упркос неким жељама да на престоле све три дунавске кнежевине буду доведени кандидати из европских краљевских кућа, неће дозволити да на та места дође неко ко није православне вере.³² Ове вести нису завеле британског конзула, па није поверовао у руску наклоност Србији. Остао је при својој ранијој тврдњи да Русија злоупотребљава Србију. Петрограду није одговарао општи српски напредак јер би еманципована Србија, без руског утицаја и управљања, могла, самостално и када то њој буде одговарало, да поведе у независност своје једновернике из Аустрије и Турске.

Оцењујући аустријску политику у Србији Фонбланк је писао да се више не ради о утицају већ о аустријским установама у Србији. Радосављевић, који је ласкао и обећавао кнезу, био је почео и да га лаже уверавајући га да је међу тајним члановима *Париског мира* обезбеђена и наследност престола породици Карађорђевић. Од српског напретка је зазирала и Аустрија јер су Срби из Турске били у вези са Србима који су били у бедном положају на аустријској војној граници. При томе, Аустрија се није одрицала идеје о владању Србијом упркос тешкоћама које јој је управљање Србијом могло донети.

Трећа држава која се плашила српског напретка била је Турска. Она је, наравно, имала највише разлога за страх јер би се развијена Србија сигурно ставила на чело ослободилачког покрета јужних Словена. Зато је Порти одговарао владалац какав је био кнез Александар. Без личне смелости и интелектуалне снаге није био опасност за Порту.³³

Фонбланк, који није волео српску средину и који је имао тежак задатак да у земљи преплављеној аустријским и руским људима пробије лед за британске интересе, успео је да се у Бечу отресе неких својих, повремених претеривања и да добру и објективну процену спољнополитичких утицаја у Србији. Уосталом, начин на који су ти утицаји вршени није спадао у префињену, високу дипломатију, а присталице Аустрије или Русије нису мислиле да треба дискретно саопштавати своје ставове, па Фонбланку није било тешко да утврди о каквим се политикама ради. Беч му је само омогућио да, далеко од београдске чаршије и, вероватно, у контактима са људима који су боље сагледавали целокупност међународних односа, боље уобличи своје мишљење.

³² Фонбланку је ово деловало као вето и сувише му је мирисало на предратне Меншиковљеве захтеве Цариграду. Уосталом, такво уверавање није обезбеђивало Карађорђевића од Обреновића, ни од било ког другог кандидата међу угледнијим Србима.

³³ В. напомену 25; Фонбланк – Редклифу, 16. јули и 19. август 1856, Baden near Vienna, FO 78/1198.

Повратак у Београд га је вратио извештавању о свакодневним догађајима. Долазак новог руског конзула уверио га је да руски утицај у Србији оживљава пуном паром. Фонбланк је зазирао од доласка руског конзула у Србију, па је још у априлу известио да је Тома Вучић Перишић, после једне посете руском посланству у Бечу, писао Србији како треба дочекати новог руског конзула. Такав дочек би био претеран чак и за цара који се враћа са победничког похода, оценио је Фонбланк, а Радосављевић је упозорио кнеза да то може да поремети односе Србије са Аустријом.³⁴ Средином августа у Србији се још није знало да ли ће руски конзул бити Мухин („сејач раздора“), или Злобин („извор зла“) или, што је било највероватније, Србин из Баната, Милошевић.³⁵ Долазак новог, императорско-руског генералног конзула, хусарског пуковника Михаила Рафаиловића Милошевића, у Београд, пропраћен је великом радошћу народа. Велики русофил, епископ шабачки Михаило је благосиљао заставу Русије а њено подизање пред конзулатом су поздравили топови „како с града тако и с Врачара“.³⁶

У тврдњи Фонбланка да Србија држи „кључ положаја“ Турске, огледа се већи део значаја конзулове мисије у Србији. Великој Британији је и за време и после рата било потребно да Србија остане мирна и да се успоставе што бољи односи Србије с Портом. Непосредно пред склапање мировног уговора Фонбланк је дао једну, прилично објективну, оцену хришћанско-муслиманских односа. Он није веровао у могућност међусобног опраштања, а поготово не у то да се хришћани и муслимани могу стопити „јер право помирење није могуће тамо где су ране смртне мржње тако дубоке“. Отежавајуће околности видео је у непослушности, предраудама и лењости паша, у спољним непријатељским утицајима, који су могли поново да запале турски фанатизам, у опозиционим партијама Турске и у лошем положају хришћана и њихових институција. Фонбланк је сматрао да је једино могуће решење неумољив и бескомпромисан однос Порте према непослушним пашама. Али, с обзиром на то да су Велика Британија и Француска жртвовањем људства и материјала у рату спасле Турску, требало је сматрати да су оне, у извесном смислу, *откупили* султанове хришћанске поданике из неједнакости и угњетавања. Пошто су Турци бројчано и у индустријском развоју у инфериорном положају, требало је да воде рачуна о томе да им је опстанак у Европи могућ једино уз толерантан однос. У противном, могло им се, у догледном времену,

³⁴ Исти – истом, 13. април 1856, Београд, FO 78/1197.

³⁵ Исти – истом, 12. август 1856, Београд, FO 78/1198.

³⁶ Исти – Кларендону, 30. октобар 1856, Београд, FO 78 / 1198; *Шумадинка*, 9/21. октобар 1856, (V, 101), 614.

десити „да Азија и Африка, уз можда, неке несигурне острвске изузетке, постану једино прибежиште Ислама“, закључио је Фонбланк.³⁷

Међутим, на терену, у Кнежевини, у којој је службовао Фонбланк, још увек су постојале околности које не само да нису водиле смиривању, већ су могле да изазову нови сукоб.

Неповерење према Турцима, низ отворених проблема у међусобном односу, дешавања у суседним областима, делом и унутрашња ситуација навели су српску власт да крај Кримског рата не схвати као крај својих намера, да се што боље наоружа. Током 1856. године, Фонбланк је скретао пажњу на то да Србија има намеру да се и даље наоружава. Пошто је био закључен мир и спољна опасност за Србију потпуно прошла, он је тврдио да је наоружавање Србије потпуно непотребно. Он је на то иронично посматрао јер су српске финансије биле у тако лошем стању да је било мало вероватно да би било новца за куповину пушака. Осим тога, путеви у Србији су били већином само просечени кроз шуму, па је бржи транспорт наоружања и људства био немогућ. Поправљање путева је, наравно, захтевало огромна средства, а тек су почињали преговори о грађењу железничке пруге. Ипак је Фонбланк узнемирило то што је влада крајем године дошла на идеју да из Белгије наручи чак десет хиљада пушака, иако јој је, по конзуловој процени, било довољно само две хиљаде. Истина, српска влада се решавала старих пушака путем слободне продаје народу, па су јој биле потребне нове, али у сваком случају не у толиком броју и не за полицију као што је она то тврдила. Вест није била тако страшна јер је било мало вероватно да би Аустрија пропустила тако велики контингент наоружања. Било је необично то што је Porta протестовала против српске намере да се снабде таквим топовима који су, по мишљењу Фонбланка, могли да се користе само за параду или спорт(!),³⁸ а није се успротивила набавци тако великог броја пушака.

Велику опасност за Турску, то јест за мир и за њену, тек спасену, егзистенцију и за британску политику на Балкану био је веома велики утицај Србије на српско и бугарско становништво у турским крајевима Балкана. Око пет до шест милиона Словена из области „Срем, Славонија, пола Босне и Херцеговине са целом Бугарском“ гравитирало је према Србији јер су они „исто толико српски срцем колико својим говором“.³⁹ Новембра 1856. године Фонбланк је посумњао да се ствара јужнословенска хетерија, на територији од Дубровника преко Србије до Бугарске, те

³⁷ Фонбланк – Редклифу, 26. март 1856, Београд, FO 78/1197.

³⁸ Исти – истом, 2. мај 1856, Београд и 16. јули 1856, *Baden near Vienna*; Исти – Кларендону, 20. септембар 1856, Беч; Исти – Редклифу, 3. децембар 1856, Београд; Исти – Кларендону, 5. децембар 1856, Београд, FO 78/1198.

³⁹ В. напомену 34.

да се може очекивати општи устанак против Турака.⁴⁰ Почетком следећег месеца оцена белгијског конзула Блондела (Blondell de Cuelebroeck) коју је овај, у разговору, изнео битанском конзулу је као извештај о необичној мисији Белгијанаца пренета у Цариград. Блондел је, наиме, сматрао да би Бугари, којих има пет милиона (Фонбланк је тврдио да их има једва три милиона), кад год да се Срби дигну против Турака, уништили све Турке у својим областима, а затим похрлили *масовно* у Београд.⁴¹

Када је прошла опасност од стране интервенције, а пре него што је Кримски рат завршен, марта 1855. године, у Србији је обновљена стара борба између кнеза и Совјета. Тада је кнез Александар затражио од Совјета да изврши усклађивање уставних одредаба и појединих закона, чиме би се озаконило право кнеза да именује председника Совјета без претходне консултације са Совјетом. Совјет је сматрао да несклада нема, па се успротивио кнежевом захтеву. Неколико месеци касније, кнез је покушао да се докопа права именовања попечитеља који нису чланови Совјета. Совјет се и овоме успротивио. Не обраћајући пажњу на протесте Совјета, кнез је за попечитеља финансија поставио Александра Ј. Ненадовића, који није био члан Совјета. Штавише, када му је уручена протестна Адреса Совјета, рекао је да се ради о отвореном отпору њему и султану, али да он неће обраћати пажњу на покушаје да му се сузе права, већ ће одлучивати по своме. Кад је видео да кнез тврдоглаво остаје при своме, Совјет је, држећи се свог права из Устава од 1838. године, предложио „да се њихов спор изнесе пред Порту на решење.“⁴² Почетком 1856. године кнез Александар је тајно поднео Порти предлог новог устава Србије. Био је предвидео да може по својој вољи да поставља попечитеље и саветнике и, наравно, није заборавио да тражи наследну кнежевску власт за своју породицу. Народна скупштина је, у овом његовом пројекту, скоро сасвим уништена. Совјет је сазнао за овај нацрт и одговорио истом мером. Акт који је Совјет упутио Порти састојао се из три дела. У првом су изнете оптужбе против кнеза који је „од природе слабог ума, необразован, т(р)ајно неповерљив“, који се окружио са „само неколико рођака и удворица“ и који је „тражио помоћи из Аустрије да протера из земље све знатније људе“... Зато је предложено Порти да избаци кнеза Александра, именује привремену владу и, затим, нареди „избор књаза од најважнијих и најзас(л)ужнијих и најдостојанијих лица“. Овај предлог није био нов. Илија Гарашанин је, 1855. године, у Паризу, такође, предлагао избор новог кнеза међу угледнијим Србима. Да ли од Гарашанина или од твораца

⁴⁰ Фонбланк – Сејмуру, 11. новембар 1856, Београд, FO 195/518.

⁴¹ Исти – Редклифу, 3. децембар 1856, Београд, FO 78/1198.

⁴² Исти – истом, 29. децембар 1855, Београд, FO 78/1095; С. Јовановић, *Уставо-бранитељи*, 201–203, 218–227; Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 168–169.

акта Совјета Порти или на неки трећи начин, Фонбланк је сазнао да су најозбиљнији кандидати Миша Анастасијевић, Илија Гарашанин и Јован Мариновић, док су у другом плану били Стефан Стефановић Тенка и Алекса Симић.⁴³

У другом делу акта Совјета Порти, биле су „народне жеље“ којима је, између осталог, тражено да се Турци иселе из Србије а тврђаве разруше, да се ускладе трговачки односи Србије и Порте, да се Србији призна право држања агената на дворовима гарантних сила и да се исправе границе у корист Србије, а према извештајима руских и турских комесара из 1830. године.

Трећи део акта је представљао предлог устава који је имао осамдесет и пет чланова распоређених у девет глава. Совјет се залагао за постојеће стање при чему нигде није поменута народна скупштина.

Порта није одговорила ни на кнежев ни на акт Совјета.⁴⁴

Као што је Совјет брзо сазнао за кнежев предлог Порти, тако је и кнез могао брзо да сазна суштину акта Совјета. Тражећи потпору својим захтевима и исправљајући очигледну себичност коју је у њима исказао, кнез је, сам или саветован, по свему судећи дошао на нову идеју. Начелницима свих седамнаест округа послато је наређење да међу људима ода-ним кнезу одаберу оне који би му упутили наводне, народне жеље у четири тачке. Ипак, ни овога пута, није пропуштено да захтев за установљавањем наследног кнежевског достојанства породици Карађорђевић буде на првом месту. Тражење неутралности је у фебруару 1856. године било, најблаже речено, закаснело, па се и сам Фонбланк томе чудео. У трећој тачки је требало тражити за Србију право склапања сепаратних уговора са страним државама. Фонбланк је сумњао у остваривост овог захтева јер велике силе, вероватно, не би пристале да склапају уговоре са зависном кнежевином. Четврти захтев је спадао у групу дуготрајних проблема између Србије и Турске. Евакуисање турских „неодбрањивих гарнизона“ из Србије могло би да обухвати Шабац и Смедерево, али не и Соко. За Србе је, по Фонбланку, било много значајније рушење београдске тврђаве, што би знатно утицало на развој трговине и пловидбе. Кад би Порта пристала да се одреди годишња сума коју би Срби плаћали, неки од ових захтева су могли бити прихваћени. Кнез би, пак, од своје имовине могао да одвоји нека средства, која би му омогућила продужетак владавине. Не уклапа се у Фонбланкове констатације да је кнез Александар аустрофил конзулова тврдња да кнез ништа од тога не може да добије (осим, можда, наследног вазалства) јер је одан Русији и зариче се да ће то бити и његови

⁴³ Исти – истом, 2. јануар 1856, Београд, ФО 78/1197; Н. Попов, *нав. дело*, IV, 345–349.

⁴⁴ Н. Попов, *нав. дело*, IV, 349–351; С. Јовановић, *нав. дело*, 227–228.

наследници.⁴⁵ С једне стране, кнез Александар није био довољно мудар, да лавирањем између Аустрије и Русије извлачи корист за Србију и себе, а није имао разлога да се крајем рата, у којем је Русија губила, изјашњава за њу. С друге стране, пошто је нестало аустријске опасности са српских граница, он је могао да се буса својом оданошћу Русији, не би ли лакше добио оно што је у упутству окружним начелницима наведено.

У недатираном Фонбланковом меморандуму, који се, ипак, може сместити у почетак марта 1856. године, нема ничега што би указивало на то да је он знао за тајне нацрте устава које су кнез и Совјет доставили Порти. Ипак, јасно је да је он у то време добро познавао суштину сукоба кнеза и Совјета. Разлоге њихове неслоге, навео је у пет тачака: 1. право именовања саветника; 2. право избора министара; 3. право законодавне иницијативе; 4. право одобравања закона и 5. њиховог проглашавања. У објашњењу је додао да Совјет инсистира на томе да сâм именује свог новог члана, да се министри бирају из његове средине и да може обављати читав поступак око нових закона од иницирања до проглашења. Конзул је посебно нагласио да се Совјет жали на кнеза чије интелектуалне способности нису довољне ни да схвати послове које би требало да обавља. Кнежеве, пак, намере Фонбланк је свео на тежњу ка апсолутној власти.⁴⁶

Питања именовања саветника и попечитеља била су у основи сукоба кнеза и Совјета. Ако би се попечитељи именовали искључиво од чланова Совјета а разрешени попечитељи враћали у Совјет, Совјет је, преко владе, могао да се докопа и утицаја на управу. Кнез је настојао да спречи да Совјет, у управи, постане чинилац као што је био у законодавству. Међутим, опасност од Совјета није била тако велика, јер је и у самом Совјету било фракција, а саветници-опозиционари су, поставши попечитељи, настојали да влада буде што независнија. Али, било је још разлога за међусобну нетрпељивост кнеза и Совјета. Током 1855. године, сукобе су изазвали: захтев кнеза да се војни чиновни додељују и полицијским чиновницима, постављање чиновника у судовима, питање трошкова тајне мисије Тимотија Кнежевића у Бечу и питање поверљивог кредита Попечитељству иностраних дела. Опасан преседан је направио кнез Александар када је јуна 1856. године уз своју Прокламацију објавио одредбе Париског уговора које су се односиле на Србију, а да претходно није обавестио ни Совјет ни све министре.⁴⁷ Међусобно незадовољство је било толико велико да је кнез рекао француском конзулу Дезесару да

⁴⁵ Фонбланк – Редклифу, 1. март 1856, Београд, FO 78/1197.

⁴⁶ Исти – Н. Н., март(?) 1856, FO 195/518.

⁴⁷ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 73, 196 и даље, 229–235; Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 173–176; в. стр. 54–55 и напомену 10.

би, најрадије, послао у унутрашњост саветнике-опозиционаре да се увере колико народ воли кнеза, а затим их стрелао у Београду пред сто хиљада сељака.⁴⁸

За несклад односа кнеза и Совјета Фонбланк је оптуживао Порту која је својевремено подлегла руском утицају и тако изазвала сталну колизију између законодавне и извршне власти. Решење тог проблема је видео у народној скупштини, која би се састојала из слободно изабраних посланика сваке нахије а била би сазивана једном годишње на најмање шест недеља. Начин на који се до тада сазивала народна скупштина сматрао је неодговарајућим, а такву скупштину беспомоћном али опасном. Зато је предлагао да скупштина не броји више од по три до четири посланика из сваке нахије. Још док је размишљао о оваквој скупштини Фонбланк је знао да Порта не би разумела њене предности, а да би се кнез таквом плану жестоко супротставио. Веровао је да би против биле и Аустрија и Русија, прва због страха да таква слобода не заведе Словене уз границу, а друга због неизвесности коју би та промена могла да изазове.⁴⁹ Добро је Фонбланк тражио решење унутар Србије за унутрашње проблеме. У све заоштренијим односима између кнеза и Совјета било је боље да арбитар буде српска скупштина него Порта. Мада су се и кнез и Совјет обратили Порти, њена арбитража је могла да изазове незадовољство код Срба који су, бар у унутрашњости Кнежевине, гајили велику наклоност према Русији. Очигледно, и у британском настојању да се избегне све оно што би могло да изазове нове сукобе требало је тражити оне путеве који би што мање узнемиравали духове. Идеја о сазивању скупштине на нов начин, очито, није била савршена, али је била један од могућих путева. Уосталом, ту идеју је Фонбланк, можда, могао да чује од неког српског политичара коме су мир и напредак Србије више лежали на срцу него британском конзулу.

Састав српске владе која је образована септембра 1856. године, у којој је представник био Алекса Симић, показао је да су и кнез и Совјет начинили по један корак попуштања. За попечитеља унутрашњих дела кнез је именовао Константина Николајевића, а за попечитеља финансија Јована Мариновића. Оба попечитеља нису били саветници. Совјет је, у ствари, био увређен именовањем Николајевића, а да претходно од Совјета није тражен пристанак. Ипак, све се завршило одлуком да комисија од четири попечитеља и четири саветника проучи „питање о противречностима између Устава и саветског устројства“. Још један корак даље од онога децембра 1855. године када је пустио да у владу уђе Вучићев кум

⁴⁸ В. стр. 24.

⁴⁹ В. напомену 42; Исти – истом, 4. септембар 1856, Баден, FO 78/198. Фонбланк је и раније писао о потреби сазивања народне скупштине. В. напомену 1.

Раја Дамјановић, кнез је направио дозвољавајући да у владу уђу два млада човека школована у иностранству, двојица *паризлија*.⁵⁰ Овом владом био је веома задовољан и Фонбланк. Сматрао је да је њен састав најбољи могући, да се у влади не истиче посебно неки страни утицај, да у њој има духа париске конференције, те да заслужује подршку. Истина, у владу није ушао Гарашанин, писао је Фонбланк, али јесте Мариновић, „његов (Гарашанинов, прим. Љ. П. Р.) и мој поверљиви пријатељ“.⁵¹

Поред глобалног интереса за очување Турске због учвршћивања и проширивања својих интереса у источном Медитерану, што је подразумевало, пре свега, сузбијање руског, а затим и аустријског, па и француског утицаја, Британија је имала трговачке интересе на Балкану. И пре Кримског рата она се интересовала за извоз банатског жита преко Србије до Јадранског мора. Почетком 1856. године, Фонбланк је размишљао поново о томе и закључио да би, упркос отварању Дунава за слободну пловидбу било повољније да се жито извози преко Србије, а затим, делом, турском територијом до Јадранског мора. Остваривање ове замисли ометало је неколико неповољних околности. У Србији нису постојали добри путеви и, упркос неким ранијим обећањима, она није била ни почела да их гради. Путеви до Љеша, Улциња и Клека никад нису били сигурни због пљачкашких намера Црногораца, а Суторина је била у аустријским рукама. Пут преко Призрена до Скадра или Љеша није био добар, чак и ако би се занемарило да је пут источно од Климената брдовит, а западно од њих у опасној близини Црногораца. У ствари, највећи проблеми који су се могли решити само дипломатским путем били су аустријска настојања да спречи развој британске трговине у западном делу Балкана. У томе ју је подржавала Русија. Аустрија је имала велике користи од тога што је Србија и трговачки била везана за њу. Захтев Србије да добије право склапања уговора са другим државама је, у позадини, могао да има супротстављање намери Аустрије да и уговорима о трговини још више веже Србију за себе, и то мимо турске контроле. Када су српски трговци затражили да се упрости трговачки закон, кнез Александар је, чак, одговорио да то није добро за њих јер „би британски и француски трговци дошли са својим капиталом у Београд и тако домаће трговце лишили сваке наде у профит“. Пошто је на Дунаву имала добре и јаке бродове, Аустрија не би радо гледала долазак британских трговачких бродова зато што би се они умешали у трговину од Сулине до Београда. Осим тога, било је познато да за британским трговачким бродовима који возе манчестерски памук убрзо долазе француски са лионском свилом. Због свега тога вест о оснивању

⁵⁰ С. Јовановић, *нав. дело*, 230–231, 258–259.

⁵¹ Фонбланк – Хамилтону (за Кларендона), 7. октобар 1856, Београд, ФО 78/1198.

компаније за трговину са Србијом у Лондону изазвала је узбуђење у Београду, а бес у Бечу.⁵² Вероватно су аустријски и руски утицаји учинили да фирма Зографос и Фицио (Zographos and Fitzio) браће Деметра и Михаила Фициа своје пословање скрене из Србије према Босни. Фонбланк је молио Редклифа да за њих издејствује прецизан ферман за истраживање и експлоатисање руда у Босни. Због проширења британских привредних интереса Фонбланк се залагао за отварање британског конзулата у Сарајеву. Из истог разлога сматрао је да би требало довести у Београд неколико енглеских младића који би ту научили српски, а затим били распоређени по потреби службе.⁵³ Интересантна је била понуда извесног Дикера (John Campbell Dicker) који је од српске владе тражио рудиште обећавајући да ће од њега до Дунава направити пут. Фонбланк није знао ко је овај господин, па је тражио информације од својих претпостављених. Још више је сумњао у могућности српске владе да уђе у овај посао.⁵⁴

Уз вест да је један од грофова Зичи – Ферари – био у Београду да би са српском владом преговарао о грађењу железничке пруге од Београда ка Цариграду, Фонбланк је изнео низ сумњи. Пре свега препоручивао је да се британски капиталисти не мешају у тај посао јер „варваризам прети да им постави низ препрека на путу до успеха“. Мада је сумњао да се сума од петнаест милиона стерлинга може обезбедити без учешћа британског капитала, ипак је мислио да у овај посао неизвесне зараде треба да уђу само они који су ближе терену. Фонбланков резервисан став према британском учешћу у грађењу железничке пруге кроз Србију постаје јасан после његове тврдње да је за овај посао потребно око две хиљаде људи који знају српски, а који су вични и железничарском и полицијском послу. То је могла да обезбеди само Аустрија.⁵⁵

Да се после Кримског рата повећало британско интересовање за Србију показује и захтев Стратфорда де Редклифа Фонбланку да му достави статистичке податке о Србији. Фонбланк је, наравно, имао намеру да изврши задатак, али је попечитељ унутрашњих дела Србије, К. Никколајевић док је био на тој дужности, изврдавао да му достави тражене податке. Избегавао је или због тога што није хтео да покаже лошу органи-

⁵² В. напомене 24 и 31; Фонбланк – Кларендону, 27. јануар 1856; Исти – Редклифу, 10. март 1856; Исти – истом, 27. март 1856, Београд, FO 78/1197.

⁵³ Фонбланк – Писанију (Alex. Pisani), 7. март 1856, Београд; Исти – Редклифу, 17. јули 1856, Baden near Vienna, FO 195/518; Исти – Кларендону, 2. септембар 1856, Baden near Vienna и 22. септембар 1856, Беч, FO 78/1198.

⁵⁴ Исти – Хамонду, 15. октобар 1856, Београд, FO 78/1198.

⁵⁵ Исти – Кларендону, 20. септембар 1856, Беч, FO 78/1198. И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 8/20. октобар 1856, Беч, *Писма И. Гарашанина*, 331–332; Н. Попов, *нав. дело*, IV, 352.

зацију администрације, или зато што, као *неумерени* русофил, није хтео да достави Енглезима тражене информације.⁵⁶

„Неки Таса“, „родом из Турске“, „родом из Прилепа“, „Албанац“ и „хришћанин родом из Албаније“, скитница, коцкар и кавгаџија или, чак, „агент – провокатор муслиманског свештенства“ задавао је грдне проблеме српској власти у Београду крајем 1856. године. Двадесет пет досуђених и издржаних батина научило га је да, кад се већ кавџи, псује српску власт и кнеза, коцка и прети, потражи спас код Турака. Иако је српска полиција због његових недела тражила од турских власти да га предају српским властима, Таса је имао довољно храбрости и дрскости да изађе из тврђаве и оде у кафану чијем је власнику и раније претио. Патрола српске полиције која је била обавештена где је Таса стигла је брзо и покушала да га ухапси. Таса се није дао, него ножем смртно рани пандура Антонија и, поново, само окрзнут пандурским хицима побегне у тврђаву.

Овај догађај не би био вредан нарочитог помена јер није био ни први ни последњи такве врсте, да српска влада, баш зато што није био први, није предузела акцију рашчишћавања око јурисдикције српских и турских власти у Београду.

Речени догађај се одиграо у кафани 21. децембра 1856. године. Већ сутрадан управитељ Вароши Београда Никола Христић саставио је извештај који је био мала историја афере са Тасом. Тај извештај је достављен попечитељу унутрашњих дела Константину Николајевићу.⁵⁷ На основу овог извештаја представник и попечитељ иностраних дела Алекса Симић је саставио ноту Азиз-паши, управнику београдске тврђаве. Описавши, најпре, историју догађаја, Алекса Симић се позвао на све хатишерифе издате Србији и српски Устав који су потврђени Мировним уговором у Паризу и, на основу тога, тврдио да су турске власти прекорачиле своја овлашћења. Да не би, убудуће, долазило до сличних сукоба, А. Симић је предложио Азиз-паши да се проблем реши, заједнички, мирним путем. А да би то било могуће, било је неопходно испунити следеће четири тачке: 1. да турска полиција, убудуће, нема јурисдикцију над немуслиманима који су дошли у Србију без обзира одакле долазе; 2. да се војници који припадају тврђавском гарнизону и који су, однедавно, били изашли на градске сокаке да би обављали жандармеријску службу, повуку у касарну; 3. да се забрани свим становницима, укључујући и муслимане, да се супротстављају српској полицији и, 4. да се турска власт, непозвана, не

⁵⁶ Исти – Редклифу, 30. октобар 1856, Београд, FO 78/1198.

⁵⁷ Н. Христић – К. Николајевићу, 10/22. децембар 1856, Београд, АС, Министарство унутрашњих дела – Полиција (даље: МУД – П), II, 104/1862.

меша у послове српске локалне полиције. На крају, А. Симић је упозорио да се нада да се овај проблем може решити у Београду, а ако тако не буде, да ће се српска влада обратити Порти.⁵⁸ Копију исте ноте српско попечитељство иностраних дела је доставило и конзулу Фонбланку. У пропратном писму је, такође, скренута пажња на то да ће се српска влада обратити Порти уколико случај не буде решен, на задовољавајући начин, у Београду. Истовремено, Фонбланк је замољен да, у том случају, пружи подршку „да би наши праведни захтеви били разматрани и да би добили праведно задовољење које заслужује Влада овог Књажевства. Влада је увређена актом чији је циљ био уништавање независности унутрашње управе“.⁵⁹

Када је А. Симић упутио ноту Азиз-паши овај се налазио на путу из Цариграда за Београд. Из Београда је отишао као „умерени лицемер“, а вратио се, очигледно, добивши одређену подршку у Цариграду, као муслимански деспот.⁶⁰ Одмах је показао да нема намеру да удовољи захтевима српске владе. Изјавио је да, прво, кад би био султанов изасланик у Београду, као што није, тражио би јурисдикцију над сваким, а посебно над турским поданицима који долазе у Београд. Кад би му се било који Србин пожалио на кнеза или владу, обезбедио би му обештећење. Као друго рекао је, да је, у начелу, боље да муслиман убије хришћанина него да дозволи да га овај ухапси. Затим је запретио да ће се, уколико се Срби усуде да ставе руку на неког Турчина, лично ставити на чело свог гарнизона и ослободити тог Турчина, па макар он био затворен у касарни кнежеве војске. На крају је одбацио оптужбу да су Таса и његов саучесник Пера (у ствари радило се о Дулету) криви за смрт пандура. По Азиз-паши српска полиција је била крива што је ову двојицу злостављала.⁶¹

Нота којом је Азиз-паша одговорио кнежевом представнику је, наравно, писана биранијим речима, али је паша задржао своје мишљење. Пошто је изнео своју верзију догађаја доказујући да је Таса био адекватно кажњен и пред протеривањем из Београда те да су га српски пандури напали и изазвали да уради то што је урадио у самоодбрани, Азиз-паша је тврдио да су сви Турци који су починили неко злодело добили одговарајућу казну. По његовом објашњењу низами су били у граду да би спречили муслимане да праве било какав неред, а у случају да неко то уради да га приведу. Подсетио је и на устаљену праксу да низами ноћу патролирају у друштву једног пандура. Паша се сложио само са предлогом да се

⁵⁸ А. Симић – Азиз-паши, 15/27. децембар 1856, Београд, FO 78/1287; концепт за ову ноту писао је Јован Ристић, АС, МУД, – П, II, 104/1862.

⁵⁹ А. Симић – Фонбланку, 17/29. децембар 1856, Београд, FO 78/1287.

⁶⁰ Фонбланк – Редклифу, 29. децембар 1856, Београд, FO 78/1198.

⁶¹ Исти – истом, 28. децембар 1856, Београд, FO 78/1287.

уведу мешовите патроле које би спречавале сукобе Срба и Турака у делу града уз Саву.⁶²

Својим одговором Азиз-паша је, у ствари, одбио да призна да се Турци мешају у српску унутрашњу управу и одбио сва четири представникова захтева. Фонбланк се уплашио за мир у Србији. У земљи, у којој је расположење за борбу против Турака било такво да је увек могла да избије варница и која је била окружена областима чије би се становништво одмах придружило устанку, били су паша, који је настојао да присвоји Турцима оно што је припадало хришћанима, и ташти кнез скромних могућности. Уз то, Турци су и слово Хатихумајуна и одредбе Париског мира сматрали мртвим словом на папиру. За Фонбланка то је био зачарани круг.⁶³

Правила високе дипломатије налагала су Алекси Симићу да, у другој ноти коју је упутио Азиз-паши, бираним речима изрази жаљење што је паша стекао слику о читавом догађају само на основу изјава Тасе и Дулета, што одбацује сваку одговорност, и што није одговорио на четири захтева српске владе. Зато је Симић поновио сва четири захтева, опширније их објаснио и поткрепио примерима из недавне прошлости.⁶⁴

У овом случају Фонбланк је био потпуно на српској страни. Било је очигледно његово нерасположење према Азиз-паши који је окретао леђа ноторној истини о Тасиној кривици. У чињеници коју је накнадно утврдио да су окривљени хришћани, Фонбланк је нашао доказ за објективност српске владе. Он, истина, није порицао да је део кривице за оно што је довело до овог случаја падао на Србе, али је, већи део, приписивао Турцима. После убиства српског пандура, Симић је обавестио Фонбланка да је неколико хришћанки малтретирано и опљачкано у Београду од стране Турака. Показујући разумевање за сиромашне Турке који немају ни хлеба да једу, Фонбланк је саркастично приметио да би „могли блаже да се пљачкају међусобно него што пљачкају хришћане“. Британски генерални конзул је сматрао да је сасвим јасно да султанови поданици који долазе у Србију, а нису део тврђавске посаде, морају потпадати под јурисдикцију аутономне власти Кнежевине Србије.⁶⁵

Није познато да ли су захтеви српске владе стигли до Цариграда. Али да Порта није одобравала понашање Азиз-паше показује то што је смењен уз наређење да оде из Београда не чекајући свог наследника. Међутим, он не само да није напустио Београд, већ је направио нову

⁶² Азиз-паша – А. Симићу, 23. децембар 1856, Београд, FO 78/1287.

⁶³ В. напомену 61.

⁶⁴ А. Симић – Азиз-паши, 28. децембар 1856, Београд, FO 78/1287.

⁶⁵ Фонбланк – Редклифу, 30. јануар 1857; Исти – Кларендону, 31. јануар 1857, Београд, FO 78/1287.

глупост пребацивши у Београд двадесет један од стотину топова које је британска влада испоручила Турској да буду смештени у Варни. Осим тога, хтео је да, када буде пошао за Варну, поведе Тасу као сведока, јер су турске власти инсистирале на речи *сведок*, што је значило да је требало да се појави пред турским судом.⁶⁶

Таса није отишао са Азиз-пашом, а долазак Хасан-паше није битније променио ситуацију. Штавише, он је провоцирао Србе пустивши два пута Тасу у град да посети своје познанике. Улога каваза који га је пратио није била, по оцени Фонбланка, да пази на овог криминалца, већ да га чува од напада народа. То је избацило Фонбланка из равнотеже: „Кад бих био српски кнез само двадесет четири часа, нашао бих времена да ухватим, осудим и погубим тог убицу“.⁶⁷

Не зна се шта је било са Тасом. Само је несрећни Самча Младеновић, кога су, у гужви која је настала када је Таса скочио да бежи, другови-пандури ранили, повремено писао попечитељству молећи за пензију.⁶⁸ Узбуђење настало око овог сукоба се очигледно слегло без праведног решења.

Разлог латентној напетости која се осећала у српско-турским односима није био само у повременим физичким, понекад крвавим обрачунима појединаца. Неважно је било то са каквим је политичким и војним потенцијалом Турска ушла у Кримски рат. Било је битно да је она из тог рата изашла као победница и да су се поједини њени функционери понашали сходно томе. Током афере око Тасе Азиз-паша је тврдио да колективна гаранција нема практичног значаја и да ће се он према томе понашати.⁶⁹ Хасан-паша није био ништа блажи и припадао је онима који су сматрали да Србију треба свести са кнежевине на пашалук. Зато је кнеза подругљиво звао муширом који влада провинцијом. Хасан-паша није био једини који није веровао у делотворност Париског мира. Фонбланк је, чак, утврдио да обе стране, и Срби и Турци, Париски мир, што се тиче његове применљивости, сматрају митом.⁷⁰

Сама чињеница да је Хатихумајун изједначавао у правима муслимана и хришћане била је довољна да муслимани у турским провинцијама буду против њега. Међутим, и у Србији се појавио приличан отпор против тог документа писаног под утицајем Запада. Фонбланк није тврдио да се цео Хатихумајун односи на Србију, већ само неке његове одредбе. У ства-

⁶⁶ Исти – Сејмуру, 23. јануар 1857, Београд; Исти – Кларендону, 22. фебруар 1857, Београд, FO 78/1287.

⁶⁷ Исти – Кларендону, 25. април 1857, Београд, FO 78/1287; Исти – Фонбланку, 11. јуна 1857, Београд, FO 78/1288.

⁶⁸ АС, МУД – П, 104/1862.

⁶⁹ Фонбланк – Сејмуру и Кларендону, 7. јануар 1857, Београд, FO 78/1287.

⁷⁰ Исти – Редклифу, 21. јуни 1857, Београд, FO 78/1288.

ри, њега је највише интересовала одредба о равноправности хришћана и муслимана у трговини, као и применљивост трговачких уговора Турске и њених савезника. Срби, пак, нису хтели да чују да трговци који су странци имају право да стичу некретнине у Србији. Кнез је одбацивао одредбе Хатихумајуна у целини, а К. Николајевић је изјављивао да се не односи на Србију. Пошто је Фонбланк све то највише интересовало због положаја становника Јонских острва који су били британски поданици, било му је логично питање фанатизованих муслимана: кад хришћани на своме не признају одредбе Хатихумајуна својим једноверницима, како се може очекивати да их поштују муслимани у муслиманским областима?⁷¹

Неоспорно је да су се Турци после успешно завршеног рата осилили. Зато није било разлога да Србија одустане од, за време рата започетих, акција за побољшање наоружања своје војске. Било је планирано да се у Белгији купи десет хиљада пушака. Због тога је послат један официр у Лијеж. Фонбланк није видео српске послове о наоружању као припрему за отпор Турцима, већ као израз неповерења према Аустрији. Сматрао је да је наоружавање двоструко некорисно. Прво, Србија је била обезбеђена од стране интервенције Париским миром. Друго, Аустрију, ако би сматрала да је потребно да окупира Србију и ако би за то нашла погодан тренутак без сагласности осталих великих сила, не би спречило ни педесет хиљада пушака у српским рукама. У нешто дубље политичке махинације спадало је то што је фабрика оружја у Лијежу нудила Србији нове пушке у замену за старе. Вероватно се радило о повољнијој цени. Старе би, наводно, биле послате у Кину британским непријатељима.⁷²

Наоружавање Србије представљало је велику опасност за Турску. Фонбланк, сигурно, није био једини који је тврдио да Срби стално шаљу муницију у Бугарску и да велики притисак који трпи босанско становништво може да наведе Србију да почне да шаље оружје у Босну.⁷³ У обе ове турске провинције постојала је јака жеља за уједињавањем са Србијом. Сличну жељу су имали и остали Јужни Словени и, у случају устанка, кад год да он букне, очекивали оружје од Србије. Извесно узнемирење у Београду изазвале су приче да постоји пројекат о уједињењу Србије и Бугарске са Молдавијом и Влашком у „дако-румунско-словенску конфедерацију“ којом би владао православни кнез.⁷⁴ Фонбланку се, ипак,

⁷¹ Исти – Редклифу, 26. јануар и 11. и 21. јуни 1857, Београд, FO 78/1287, 1288.

⁷² Исти – Кларендону, 22. фебруара и 22. маја 1857, Београд и Земун, FO 78/1287; Исти – Редклифу, 21. јуни 1857, Београд, FO 78/1288.

⁷³ Исти – Форин офису, 31. јануар 1857, Београд; Исти – Кларендону, 23. мај 1857, Земун, FO 78/1287.

⁷⁴ Исти – Кларендону, 7. октобар 1857, Земун; 8. октобар и 3. новембар 1857, Београд, FO 78/1288 и FO 78/1290.

чинио да највећа опасност лежи у Црној Гори која би могла да прогласи независност. Зато се за мишљење обратио својим српским пријатељима и добио уверавања да нема разлога а ни намере да се Србија уједињава са Црном Гором, мада ће Београд, због своје моћи, богатства и перспективе, увек бити гравитациона тачка за Словене. Фонбланк се плашио да би проглашавање независности Црне Горе могло да буде лош пример за Јужне Словене који би, без обзира да ли су у Аустрији или у Турској, искористили прву повољну прилику и дигли устанак.⁷⁵

Није само Париски мир био разлог што Аустрија није агресивније наступала према Србији. Аустрија није имала разлога да нападом на Србију ремети равнотежу због које је, с муком, играла на жици током ратних година. Њен конзул у Србији је, и даље, често посећивао кнеза и, при томе, уверавао своју владу да је он способан владар коме недостају само таленат и чврстина. Али, Радосављевић, сигурно, није радио или, бар, кнезу није обећавао да ће радити на обезбеђивању наследности престола за породицу Карађорђевић због владарске способности кнеза Александра, већ због тога што је преко кнеза обезбеђивао такав утицај да је могао да мења попечитеље у српској влади.⁷⁶

Баш због тога што је Радосављевић често посећивао српски двор, руски генерални конзул Милошевић је захладни односе са кнезом. Иако је дошао само да би оценио српски став према Русији, Милошевић је спроводио руску политику узнемиравања у очекивању повољног тренутка за акцију. Имао је разлога Фонбланк да тако мисли. Јачање руског утицаја видео је у подизању ранга руског конзулата у Дубровнику на ниво генералног конзулата и у отварању руског конзулата у Сарајеву са вице-конзулатима у Мостару, Скадру и другим местима. Радосављевић јесте био у могућности да мења српске министре, али су то, по Фонбланковом мишљењу, били људи који су волели Русију, а плашили се Аустрије. Профранцуска струја (*партија*) од чијих је припадника, изгледа, црпио информације, утапала се у руску, тако да су се, чак, и И. Гарашанин и Ј. Мариновић колебали.⁷⁷ Француско приближавање Русији на високом дипломатском нивоу приземљено је у Србији тако што је један, од тројице руских официра српског порекла, говорио младим Србима који су школовани у Француској „да јужни Словени једнако морају да траже спас у Паризу као и знатно северније, у природном правцу“. Задатак ове тројице

⁷⁵ Исти – истом, 16. април 1857, Београд, FO 78/1287

⁷⁶ Исти – Кларендону, 10. март 1857; Исти – истом и Редклифу, 8. април 1857, Београд, FO 78/1287 и FO 195/556.

⁷⁷ Исти – Форин офису, 31. јануар 1857, Београд, FO 78/1287; Исти – Сејмуру, 11. фебруар 1857, Београд, FO 195/556; Исти – Кларендону, 10. март 1857, Београд, FO 78/1287.

је, иначе, био ширење панславистичке пропаганде у унутрашњости Србије.⁷⁸ Уосталом, руски конзул је сигурно и сам сматрао да се Русији враћа снага када је упозоравао Србе да не дозвољавају страним државама да се мешају у њихове унутрашње ствари. А када би тај савет занемарили, то би означило крај њихових слобода.⁷⁹ Руси, очигледно, нису губили време ма колико период од, најмање, двадесет година, који су они, пророчки, одређивали за обнављање руске снаге, изгледао дуг.⁸⁰ Британски генерални конзул је имао веома лоше мишљење о Русима⁸¹, али је њихову политику схватао веома озбиљно и чак је се, можда, прибојавао.

Чим је поново дошао на место уредника *Србских новина* Милош Поповић је објавио један чланак у коме је речено да су Велика Британија и Француска, у поређењу са Русијом, потпуно безначајне. Фонбланк је ову увреду схватио још озбиљније када је сазнао да је попечитељ иностраних дела К. Николајевић утицао да се М. Поповић врати на уредничко место. Британски конзул је сматрао да би требало да, заједно са својим француским колегом, протестује код српске владе због непажње цензуре. За такав поступак затражио је дозволу од Кларендона и од Сејмура.⁸² Није познато какав је одговор добио од својих претпостављених, али протест српској влади није уручио. Његови претпостављени, изгледа, нису сматрали да треба протестовати због једног таквог чланка.

Уосталом, судећи по Фонбланковим извештајима, обострани интереси у српско-британским односима су се проширивали. Конзул се толико често састајао са својим пријатељем И. Гарашанином да је, почетком 1857. године, могао да се похвали да познаје Гарашанинове ставове много боље него његов француски колега. Фонбланк је писао да Гарашанин користи сваку прилику да спречи невоље у које Кнежевину доводи кнез Александар својом неспособношћу и себичношћу. Према Фонбланковим тврдњама, Гарашанин није никада тежио кнежевском достојанству. Таква клевета га је, чак, доводила у животну опасност јер је кнез око себе имао „известан број Црногораца и других разбојника“ који су били спремни

⁷⁸ В. напомену 70.

⁷⁹ Исти – Кларендону, 10. јуни 1857, Земун; Исти – Редклифу, 11. јуни 1857, Београд, FO 78/1288.

⁸⁰ Исти – Редклифу, 29. август 1857, Београд, FO 195/556.

⁸¹ „Мада сматрам да више знам о Русима него о Црнцима, верујем да је руска способност за цивилизацију равна способности Црнаца за апстрактну математику“ (Фонбланк – Кларендону, 10. март 1857, Београд, FO 78/1287).

⁸² Фонбланк – Кларендону и Сејмуру; Исти – Редклифу, 16. јануар 1857, Београд, FO 78/1287 и FO 195/556.

да убију за десет дуката.⁸³ Гарашанин је стално био у најужем кругу оних који су помињани као кандидати за кнежевски престо уколико кнез Александар буде уклоњен. Кнез је то знао и плашио се Гарашанина,⁸⁴ али се, упркос својим скромним политичким квалитетима, вероватно не би усудио да, тек тако, уклони једног важног и угледног политичара као што је био Гарашанин.

Са српске стране намера за приближавањем показана је када је кнез Александар, пре свих, дошао да честита Фонбланку краљичин рођендан. За њим су дошли попечитељи, саветници и митрополит. Тек после њих дошли су остали конзули. Посебно поштовање показала је и турска страна, па се два пута пуцало са тврђаве. Фонбланк је био врло задовољан.⁸⁵ Његово задовољство и наклоност Гарашанину потрајали су, тако да је, крајем септембра 1857. године, предложио Кларендону да лорд Каули (Cowley) прими Гарашанина који је био у Паризу. Штавише, Фонбланк је препоручио да Каули разговара са Гарашанином о положају Кнежевине Србије и да му обећа да ће гарантне силе повести рачуна о њеном статусу у скороје време.⁸⁶

Други Фонбланков блиски пријатељ, Јован Мариновић, замолио га је да му прибави статистичке извештаје о финансијама, становништву и локалној управи у Енглеској. Британска влада је удовољила овом захтеву и послала тражене податке које је Фонбланк уручио српском попечитељу финансија.⁸⁷

Почетком 1857. године српској влади се обратио извесни Хаует (J. C. Howett), директор *The Danube and Black-Sea Company Limited*, са молбом да добије у закуп право на експлоатацију руде из Мајданпека и земљиште потребно за градњу пруге од Мајданпека до Дунава. Пошто је посумњао у сигурност ове компаније која је, изгледа, имала везе са сличним захтевом Дикера из октобра претходне године, Фонбланк је затражио поуздане информације о квалитету Хауетове компаније. Он је сматрао да је веома важно да информације буду поуздане јер би погрешан корак на почетку, код неповерљивих Срба, могао да значи проиграно поверење и затварање врата за британски капитал. Форин офис је утврдио да је *The*

⁸³ Исти – Кларендону, 28. јануар 1857, Београд, FO 78/1287. И. Гарашанин је знао да су и њему радили о глави. На прве вести о Тенкиној завери написао је Ј. Мариновићу: „Ти знаш да се једанпут и о мом убиству говораше, да и то није убиство оног рода?“ (И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 7/19. октобар 1857, Париз, *Писма И. Гарашанина*, 364.

⁸⁴ И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 23. август / 4. септембар 1856, Крагујевац, *Писма И. Гарашанина*, 327.

⁸⁵ Фонбланк – Кларендону, 24. мај 1857, Београд, FO 78/1287.

⁸⁶ Исти – истом, 30. септембар 1857, Земун, FO 78/1288.

⁸⁷ Исти – Хамонду, 13. март и 9. јуни 1857, Београд, FO 78/1290.

Danube and Black-Sea Company Limited непоуздана и да српска влада не треба да послује с њом. При томе је Форин офис упозорио да српска влада не треба да склапа уговоре са било којом другом фирмом док се, претходно, не увери у њене могућности.⁸⁸

Снага аустријске трговачке флотиле на Дунаву била је велика и поједини британски бродови не би могли да је угрозе. Међутим, изградња планираних пруга би умањила аустријски профит и повећала британске шансе. Зато је Фонбланк предлагао да ливерпулска компанија, чији је брод сваког месеца долазио у Цариград три до четири пута годишње, пошаље мањи пароброд уз Дунав. То би се, веровао је он, у потпуности исплатило.⁸⁹

Конзулски послови су се, очигледно, множили. Зато је Фонбланк затражио од својих претпостављених да му доделе секретара и предложио јонског трговца Деметријуса Фиција. У објашњењу које је Форин офис тражио од свог конзула у Србији писало је да су му се послови, после закључења Париског мира, утростручили: политички, правни и конзуларни. Морао је много чешће да контактира са српским политичарима и својим колегама конзулима, да прелази у Земун по пошту и да, увече уз лампу, пише извештаје. Зато му је ослабио вид, а клима му је нарушила здравље, па му је помоћ била неопходна.⁹⁰

Односи између кнеза и Совјета су постајали све гори. Њихово ангажовање на међусобним сукобима толико их је исцрпљивало да су други државни послови остајали у другом плану. Међу њима није могао да се постигне договор, нити је иједна страна могла да однесе превагу. Чак и да је било могуће да је једна страна надвладала, не би било добро. Кнез Александар би се докопао све власти, а Совјет би постао само консултативно тело за финансије у случају да кнез однесе превагу. Ако би, пак, Совјет узео превласт, кнез би постао сасвим безначајан. Фонбланк је био убеђен да је решење проблема могуће образовањем једног консултативног тела са изабраним представницима из свих седамнаест округа. Влада би овом телу подносила извештај о свом годишњем раду. То би, у извесном смислу, значило да је у питању контролно тело.⁹¹

⁸⁸ Исти – истом, 10. јануар 1857, Београд; Форин офис – Фонбланку, 24. јануар 1857, Лондон, FO 78/1287.

⁸⁹ Исти – Кларендону, 13. март 1857, Београд, FO 78/1290.

⁹⁰ Исти – Хамонду, 5. септембар 1857, Београд, FO 78/1288; Форин офис – Фонбланку, 26. септембар 1857, Лондон; Фонбланк – Кларендону, 3. новембар 1857, Београд, FO 78/1290.

⁹¹ Исти – Кларендону, 8. и 16. април 1857, Београд, FO 78/1287; И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 25. јули / 6. август и 6/18. август 1857, Београд, *Писма И. Гарашанина*, 335, 342.

Међутим, ова Фонбланкова идеја није имала одјека, а односи Совјета и кнеза још више су се замрсили због акције око подизања споменика Карађорђу и Трипковићеве афере. Подизање споменика Карађорђу требало је да подсети народ на прошлост и поправи углед династији. Међутим, десило се нешто сасвим друго. Подизању споменика прво се успротивила Порта јер је, за њу, Карађорђе, још увек био бунтовник. Порта, међутим, није ни приближно оштро протестовала као што је то радио Совјет. Совјет је протестовао против начина прикупљања прилога за подизање споменика јер је добровољност, преко полиције и митрополита, претворена у обавезу. Совјет је то протумачио као установљивање новог пореза на шта ни црква ни полиција, наравно, нису имале право. Такав начин прикупљања прилога изазвао је задовољство народа који се, не без помоћи Обреновићеваца, сетио да је Карађорђе био оцеубица и да је 1813. године побегао у Аустрију. Совјет је тражио да се опозову расписи попечитеља унутрашњих дела и митрополита. Кнез се дубоко увредио протумачивши да је понашање Совјета противдинастијско.⁹²

Крајем 1854. године кнегињин теча Александар Трипковић постављен је за начелника црноморског округа. Трипковић је био бахат и тражио је од становништва округа и оно на шта није имао право. Превршио је меру када је потерао на кулук народ који је почео да шаље жалбе, а Совјет је тражио да се Трипковић изведе на суд. Кнез је у овом захтеву видео још један покушај Совјета да му умањи углед и власт и зато је штитио Трипковића. Главни тужилац Трипковићев, Видоје Ивковић, оптужен је да побуњује народ и стављен је у окове. Кнез Александар је толико утицао на судство да је Трипковић, иако неослобођен кривице, остао на слободи, а Ивковић је остао у затвору. Иако ни кнез ни Совјет нису однели победу, совјетски пораз је био већи. Кнезу је био знатно нарушен углед. Совјет је, крајем августа 1857. године, одлучио да упути једну *протестацију* кнезу у којој би му побројао све његове незаконске радње и тражио од њега да све то исправи. *Протестација*, међутим, није предата кнезу. Сукоби кнеза и Совјета су учинили ситуацију у Србији толико озбиљном да је Гарашанин почео да страхује од интервенције великих сила. У случају даљег погоршања односа у Србији, интервенција великих сила се могла темељити на одредби Париског мира. Гарашанин је оцењивао стање у Србији толико лошим да је веровао да би гарантне силе могле интервенисати чак и да то није било предвиђено мировним уговором.⁹³

⁹² Исти – истом, 10. март, 8. и 29. април 1857, Београд, FO 78/1287; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 236–238; Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 174–175.

⁹³ И. Гарашанин – Ј. Маринковићу, 25. јула / 6. августа, 6/18. августа и 11/23. августа 1857, Београд, *Писма И. Гарашанина*, 333, 342–344, 347–348; Фонбланк – Кларендону, 10. март 1857, Београд, FO 78/1287. (У овом писму Кларендону

Својим настојањем да својевољно мења попечитеље, именује саветнике и поставља чиновнике, кнез Александар је озлоједио многе. Терајући све више људи у опозицију, кнез је све више подгревао размишљања о његовом уклањању. Истовремено се размишљало о томе ко би могао да га замени. Белгијски конзул Блондел је упозорио кнеза да је „г. Гарашанин настојао да смени Вашу Висост кроз утицај одређених сила“. Међутим, Блонделов британски колега тврдио је за свог пријатеља Гарашанина да није имао такве намере.⁹⁴ Пошто су кнежеви синови били слабе физичке грађе, а по Фонбланковој оцени, и скромних интелектуалних вредности, конзул је сумњао да ће било који од њих доживети зрело доба да би могао да замени оца.⁹⁵ Кнез Александар је мислио другачије. Крајем септембра 1857. године је, чак, дошао на идеју да абдицира у корист сина Петра.⁹⁶ Списак оних који су, као кандидати из Србије, помињани за кнежевски престо се, унеколико, изменио и проширио у односу на почетак 1856. године.⁹⁷ У случају смрти кнежеве деце, највеће шансе имао би Ђорђе Карађорђевић-Петровић, пуковник руске војске. Русофили су га видели на месту кнеза чак и у случају кнежеве абдикације. Његове шансе је увећао брак са кћерком Мише Анастасијевића, јер је овај богати трговац био спреман да дâ триста до четиристо хиљада дуката, само да кнежевско достојанство остане у кругу породице. Међутим, оваквом избору супроставила би се Порта. Фонбланк је сматрао да су све друге личности, осим Ј. Мариновића, које гаје наде да се докопају кнежевог достојанства, безначајне: Стефан Стефановић Тенка, председник Совјета, ултратрусофил коме не верује ниједна странка; индолентни Алекса Симић и његов син, кицош, Милан; саветник Павле Станишић, „најтупавији међу руским корифејима“; панславистички памфлетиста Јован Ристић; мрзоволни Димитрије Црнобарац; уображени попечитељ унутрашњих дела, кнежев зет, Константин Николајевић и, најзад, кнежев ађутант, паметан, образован, али непоуздан, пуковник Миливоје Петровић. Фонбланк у списак није уврстио И. Гарашанина јер је Гарашанинова једина амбиција била

Фонбланк је подсетио на своје извештаје из периода мађарске револуције у којима је, између осталог, известио о Трипковићевом понашању због кога овај није заслужио ни да буде назван човеком. Такав човек је, вели Фонбланк, постао начелник округа. За прва два месеца 1857. године, попечитељу унутрашњих дела је стигло око сто четрдесет жалби на Трипковића, али их попечитељ није све ни прочитао јер је и он био кнежев рођак. Фонбланк није опширније описао ни коментарисао догађаје око Трипковићеве афере.)

⁹⁴ В. напомену 83. Фонбланк – Кларендону, 10. март 1857, Београд, FO 78/1287.

⁹⁵ В. напомену 70.

⁹⁶ Фонбланк – Кларендону, 24. септембар 1857, Земун, FO 78/1288.

⁹⁷ В. напомену 43.

да служи под неким кнезом патриотом, и М. Анастасијевића који се богатством и дарезљивошћу борио против интрига.⁹⁸

Фонбланк је, наравно, разматрао и могућности повратка Обреновића: Милош или Михаило? Милош је био сасвим стар и болестан. Михаило Обреновић је сам порицао да има намере да се враћа у Србију уз помоћ било каквих побуњеника.⁹⁹ Женидбом са Јулијом, католикињом из угледне угарске породице Хуњади, сам себи је одузео углед националног фаворита.¹⁰⁰

Вероватније је да је Фонбланк потценио Обреновиће у својој јунској процени, него да су се околности за само месец дана драстично промениле. Ипак, иако није било ништа ново „да народ Обреновиће радо спомиње“, њихово помињање током августа 1857. године је било толико учестало да је „сва земља узаврела за Обреновићима“ што је изазвало толико велики страх „да се маћи не смемо“. У Крагујевцу је војска стављена у стање приправности.¹⁰¹ Упркос свему томе, Стефан Стефановић је одбацивао „прекорје оних, који га осуђују што се састајао са књазом Милошем“. Да ли због тога што је и његов брат био код кнеза Милоша, или због тога што се слагао са Стефановићевим ставовима, или, једноставно, због тога што је имао демократске погледе, тек, Илија Гарашанин није видео ништа лоше у томе што се председник Совјета састајао са старим *Господаром*.¹⁰²

Тенкина завера

Мало је времена прошло отада па до догађаја који су показали да је попечитељство унутрашњих дела Србије и те како имало разлога да се плаши од састанака појединих политичара Србије са кнезом Милошем. Међутим, нису ни будност ни способност полиције, већ недовољна конспиративност завереника омогућили да се, крајем септембра 1857. године, открије завера скована против кнеза Александра Карађорђевића. У двору је, на тајној седници, одлучено да, најпре, буде ухапшен члан државног Совјета, Радован Раја Дамјановић, који „беше сматран, а у ствари и беше, као најопаснији противник Карађорђевића и његовог двора, те се могло мислити, да би Раја чим би осетио опасности подигао буну

⁹⁸ В. напомену 70.

⁹⁹ Фонбланк – Форин офису, 1. март 1857, Београд, ФО 78/1287.

¹⁰⁰ В. напомену 70.

¹⁰¹ И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 3/15. и 6/18. август 1857, Београд, *Писма И. Гарашанина*, 340, 343 и 345; в. напомену 96.

¹⁰² Исти – истом, 25. јули / 6. август, 29. јули / 10. август и 6/18. август 1857, Београд, *Писма И. Гарашанина*, 334, 338 и 344.

у Београду и у народу.“ Он јесте био опасан због великог угледа који је имао, али и због тога што је био главни организатор убиства кнеза Александра и, вероватно зато, први проказан. Ухапсио га је, на улици, лично управник београдске полиције Никола Христић 27. септембра / 9. октобра 1857. године и стрпао у затвор велике касарне. Истовремено је послат „један одред кавалерије“ у Смедерево да ухапси члана Совјета Пауна Јанковића Баћу.¹⁰³ О овим хапшењима попечитељ иностраних дела Стефан Марковић обавестио је конзуле, али није оставио убедљив утисак.¹⁰⁴ Оптужени нису покушали да одбаце оптужбе, па су, по њиховим признањима, ухапшени и председник Совјета Стефан Стефановић Тенка (6/18. октобра), члан Совјета Павле Станишић и председник Врховног суда Цветко Рајовић (9/21. октобра).¹⁰⁵ Мање због оданости, а више због страха и снисходљивости кнезу су стизала бројна писма из унутрашњости у којима је истицана оданост њему док су учесници *созаклетија* осуђивани. Јавност се гнушала намере веома угледних и високих државних службеника да мучки убију кнеза. У Саборној цркви одржана је служба захвалности Богу што је спасао кнеза, којој су присуствовали сви конзули изузев француског.¹⁰⁶ Али, следећег дана, после претњи владе да су се компромитовали у Тенкиној завери и да може да им се деси да буду ухапшени, оставке на своја места у Совјету дали су Лазар Арсенијевић Баталака, Живко Давидовић, Стеван Магазиновић, Јован Вељковић, Стојан Јовановић Лешјанин и Гаврило Јеремић. Влада је тврдила да су се компромитовала још три саветника: Илија Новаковић, Алекса Симић и Илија Гарашанин. Новаковић је био преплашен. Алекса Симић захваљујући свом великом угледу није трпео никакав притисак, али је, ипак, после месец дана, замолио за пензију.¹⁰⁷ У време откривања Тенкине завере

¹⁰³ Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд 1892, 128–129; *Записи Јеврема Грујића*, I, 63–64; Л. Ранке, *нав. дело*, 402–403; *Србске новине*, 29. септембар / 10. октобар 1857, (XXIV, 110), 423.

¹⁰⁴ Фонбланк – Кларендону, 9. октобар 1857, Земун, FO 78/1288.

¹⁰⁵ Исти – истом, 19. и 22. октобар 1857, Земун, FO 78/1288; *Србске новине*, 8/20. и 10/22. октобар 1857, (XXIV, 114), 115, 440 и 444.

¹⁰⁶ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 274–275; *Србске новине*, 15/27. октобар 1857, (XXIV, 117), 452. Занимљиво је да је попечитељ финансија Ј. Мариновић дошао код Фонбланка да га, у име представника (председника владе) Стевана Марковића, пита да ли мисли да би позив генералним конзулима да присуствују служби био сувише претенциозан. Фонбланк је пристао да присуствује служби кадгод да се она одржи. (Фонбланк – Редклифу, 25. октобар 1857, Београд, FO 78/1288).

¹⁰⁷ *Записи Јеврема Грујића*, I, 58–59; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 280–281; *Србске новине* 15/27. октобар 1857, (XXIV, 117), 452.

Илија Гарашанин је био у Паризу. Његови опозициони ставови, незадовољство политиком кнеза Александра и наклоњеност Француској били су познати у Србији. Њему су, пак, била позната мишљења оних српских политичара који су се, мање или више, слагали с њим или који су мислили да би само промена кнеза битно утицала на побољшање ситуације у Србији. Још у јуну 1857. године Гарашанин је рекао Фонбланку да руска *партија* у Совјету припрема заверу.¹⁰⁸

Али било је доста оних којима су Гарашанинов углед и утицај сметали. Од оптужби таквих људи морао је да га брани његов пријатељ Јован Мариновић још пре него што је завера откривена.¹⁰⁹ У нехуманим и незаконским условима истраге завереници нису порицали своју намеру, али су тврдили да је њихова намера само оличење незадовољства скоро свих чланова Совјета. С. Стефановић Тенка је денунцирао око педесет невиних особа настојећи да ублажи своју казну. Изјавио је да је И. Гарашанин рекао да кнеза треба уклонити.¹¹⁰ Гарашанинова кривица и хапшење су одговарали и кнезу и камарили, али и конзулу Радосављевићу.

Страх који је завладао Србијом, полицијски надзор и опште неповерење су сигурно притисли и попечитеља Јована Мариновића, па није могао да пише Гарашанину ни често ни опширно. Ипак, Гарашанин је сазнао да се међу именима криваца све чешће помиње његово име. Уверење Фонбланка да је Гарашанин невин¹¹¹ није много вредело у Београду. У неколиким опширним писмима Мариновићу Гарашанин је доказивао да није крив. Покушавао је да сазна да ли је Вучићев прелазак у Аустрију прогонство, и да ли може да се нада истом или ће бити ухапшен када дође у Београд. Позивајући се на своју част која му је изнад свега („не могу ја међу убице, па макар и убијен био“), Гарашанин је одбио да дâ тражену оставку на место у Совјету. Наљућен што је, уместо затражене Гарашанинове оставке, добио његову молбу за продужење боравка у иностранству, новоформирани Совјет је одбио ту молбу.¹¹²

Добивши вести да је оно што је чуо о задржавању Т. Вучића Перишића у Аустрији нетачно, али немајући никаквих уверавања да у Србији неће бити подвргнут истрази, И. Гарашанин је кренуо из Париза преко Беча за Србију. Ипак, пре него што је кренуо, Гарашанин је посетио турског

¹⁰⁸ Фонбланк – Редклифу, 22. октобар 1857, Београд, ФО 195/556.

¹⁰⁹ Јован Мариновић – Александру Карађорђевићу, 3/15. септембар, 1857, Београд, Архив Историјског института (даље: АИИ), I/4, 1/115; И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 2. новембар 1857, Париз, *Писма И. Гарашанина*, 374.

¹¹⁰ В. напомену 108; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 265–266.

¹¹¹ Фонбланк – Кларендону, 22. октобар 1857, Земун, ФО 78/1288.

¹¹² И. Гарашанин, – Ј. Мариновићу, 2, 3, 4, 5, 12. и 15. новембар 1857, Париз, *Писма И. Гарашанина*, 372–400; *Записи Јеврема Грујића*, I, 61–62.

амбасадора и затражио дозволу да се склони у београдску тврђаву. Ту би остао док Осман-паша, командант београдске тврђаве, буде договорио са кнезом да Гарашанин може слободно да иде по Србији где год хоће. Фонбланк, кога је о овоме обавестио Осман-паша, одговорио је да би било боље за Гарашанина да иде право у Цариград и да тамо, пред Портом, изнесе све народне и своје жалбе. Фонбланк је, у ствари, мислио да није добро да се Гарашанин обраћа београдском паши јер би то значило да паша треба да посредује између кнеза и члана Совјета што би значило мешање у унутрашње ствари. Ако би затражио заштиту од турских власти или од Порте, Гарашанин је могао да изгуби свој огромни углед у Србији. Зато је Фонбланк одлучио да поручи Гарашанину преко Мариновића – у случају да га он сам не сретне у Бечу или Пешти – да се из неког пограничног аустријског места обрати директно кнезу. Фонбланк је веровао да се кнез неће усудити да прави било какве проблеме Гарашанину и да тако порекне све оно што је недавно учињено на смиривању ситуације.¹¹³

За још једног знаменитог Србина, Гарашаниновог противника и сарадника,¹¹⁴ сумњало се и порицало да је био учесник Тенкине завере. Главни завереници јесу били Вучићевци, али се не може доказати да је и Вучић био уплетен у заверу. Ипак, он се узнемирио и одлучио да се, за извесно време, уклони из Србије.¹¹⁵ Најпре се пребацио у Земун где је добио аустријски пасош за Италију, али је затим то промењено, па је послат у Грац.¹¹⁶ Гарашанин је сумњао у то да Вучић није знао за припремање завере.¹¹⁷ Постојале су претпоставке да је Вучић био главни покретач завере и да је највећу суму кнез Милош баш њему послао, али да за то није било доказа јер је Вучић неписмен док су остали инкриминисане папире држали по фиокама.¹¹⁸

¹¹³ Фонбланк – Редклифу, 24. новембар 1857, Београд, ФО 78/1288.

¹¹⁴ Анализу и оцену политичке делатности и међусобних односа Томе Вучића Перишића и Илије Гарашанина дао је Слободан Јовановић у својој књизи о уставобранитељима у поглављу под насловом „Вучић и Гарашанин“ (С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 314–347). И. Гарашанин је имао веома лоше мишљење о Т. Вучићу: „А шта је тај Вучић, (та стрвина народња), која тако дуго својим смрадом дави тај јадни народ? Он је био најпре за Књаза, после више година против Књаза, после опет за Књаза сад опет противу Књаза.“ (И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 1/13. октобар 1857, Париз, *Писма И. Гарашанина*, 360)

¹¹⁵ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 268–270.

¹¹⁶ В. напомене 108 и 111; И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 5. новембар 1857, Париз, *Писма И. Гарашанина*, 391.

¹¹⁷ И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 2. новембар 1857, Париз, *Писма И. Гарашанина*, 377.

¹¹⁸ В. напомену 108.

Ако нису сви завереници били русофили, као што је тврдио Фон-бланк¹¹⁹, сигурно је да су то биле душе завере С. Стефановић Тенка и Паун Јанковић који су били „страсни русофили, код којих је љубав Русије била саставни део верског и националног осећања.“¹²⁰ Пре откривања завере, српска влада је приметила руском конзулу Милошевићу да се дружи са незадовољним саветницима. Када је завера откривена, речено му је да се саветници позивају на руску помоћ.¹²¹ Милошевић је протестовао против гласина да је руска влада подстрекавала убиство кнеза Александра. Фонбланк није тврдио да су гласине тачне, већ да се „руска партија“ сасвим компромитовала завером, те да ту неке везе има. Он се слагао са Милошевићевом тврдњом да је завера резултат општег незадовољства владавином кнеза Александра.¹²²

Аустрофилска кнежева политика није никако могла да одговара Русији, па је то могао да буде један од главних разлога руске подршке завереницима ма каква та подршка била. Аустрофили су тврдили да је кнез био узоран владар, а Фонбланк је иронично прокоментарисао да је њихова тврдња логична када се зна да им је пустио да раде шта хоће.¹²³ Али, овог пута, Аустрија је отишла даље од, већ уобичајеног, појачавања пограничних трупа према Србији при свакој кризној ситуацији. После путовања по Србији кнез Александар се вратио у Београд 23. септембра (5. октобра). За исти дан је било планирано његово убиство. Увече тога дана у вароши је избио пожар. Конзул Радосављевић је хтео да искористи ту прилику и јави у Земун да је у Београду неред. У девет сати увече уз српску обалу је пристао аустријски пароброд са војском. Генерал који је стигао бродом рекао је да је дошао да помогне око гашења пожара, али су турске власти помоћ одбиле и Аустријанци су се вратили у Земун.¹²⁴ Фонбланк је, тек неколико дана касније, обавестио Форин офис да ће командант армијског корпуса у Банату Генерал Коронини (Johan Coronini) покренути „неке немачке регименте“ ка српској граници.¹²⁵

¹¹⁹ Фонбланк – Форин офису, 12. октобар 1857, Земун, FO 78/1288.

¹²⁰ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 270.

¹²¹ *Исто*, 270–271.

¹²² Фонбланк – Редклифу, 16. октобар 1857, Београд, FO 195/556; в. напомену 108.

¹²³ В. напомену 108.

¹²⁴ *Записи Јеврема Грујића*, I, 64; Н. Попов, *нав. дело*, IV, 353; М. Алимпић, *нав. дело*, 129–130.

¹²⁵ В. напомену 118. У овом извештају Фонбланк је само једном реченицом известио да је 9.(!) октобра био велики пожар, да се окупило много света, али да није било никаквих инцидената.

Сукоби аустријских и руских интереса у Србији су, по мишљењу Фонбланка, онемогућавали сваки напредак ове мале кнежевине. Русија се упињала да поврати свој некадашњи утицај у Србији. То јој је било олакшано тиме што је Француска почела да јој се приближава због својих интереса у Италији и могућег сукоба са Аустријом. Француски конзул Дезесар је сматрао да је завера намештена како би кнез могао да обори Совјет, а када је шест саветника под притиском дало оставке, конзул је то протумачио као државни удар.¹²⁶

Знајући да кнежева породица подстиче кнеза да се освети завереницима, Фонбланк је настојао да га увери да треба да буде умерен. Београдски паша и британски конзул проценили су да би кнежева неумереност при одређивању казни могла да увећа незадовољство и да, чак, изазове буну.¹²⁷ „Земаљски судови сва три степена“ (Суд вароши Београда, Апелациони суд и Касациони суд) осудили су заверенике на смрт. Али, тиме није било све готово. Однос власти према завереницима, процена да је кнез повредио Устав и Париски мир и чврст став Порте да је њено право да одлучује о кривичној одговорности саветника утицали су на кнеза. Дезесар, који је претио и прекидом дипломатских односа, предложио је својим колегама да заједнички протестују.¹²⁸ Фонбланк је, ипак, прво упитао Кларендона шта да ради. Пре него што је добио одговор затражио је од кнеза помиловање осуђених. Кларендонов одговор био је сасвим јасан: Фонбланк је добио наређење да пренесе кнезу да британска влада гаји наду да нико неће бити осуђен уколико му се јасно не докаже кривица и да, у складу са Уставом из 1838. године, ниједан саветник не треба да буде кажњен без претходног консултовања Порте.¹²⁹ Кнез, ипак, није био сасвим сâм и, уз подршку аустријског и пруског конзула, размишљао је да не прихвати Портине захтеве. Београдски паша је схватио опасност коју изазива аустријска подршка кнезу, па је, преко Фонбланка, покушао да добије одобрење да, уколико кнез и даље буде непослушан, прогласи његово збацивање.¹³⁰ Кнез је попустио. Уз пресуду је објављено и помиловање. Фонбланк није пропустио да примети да се то догодило захваљујући политици француске и британске владе.¹³¹

¹²⁶ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 289–291.

¹²⁷ В. напомене 108 и 111.

¹²⁸ С. Јовановић, *нав. дело*, 290.

¹²⁹ Фонбланк – Кларендону, 23. и 29. октобар 1857, Земун, FO 78/1288; Кларендон – Редклифу, 11. новембар 1857, Лондон, FO 195/556.

¹³⁰ Фонбланк – Форин офису, 12. новембар 1857, Земун, FO 78/1288; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 295–296.

¹³¹ Фонбланк – Кларендону, 13. новембар 1857, Земун, FO 78/1288; *Србске новине*, 5/17. новембар 1857, (XXIV, 125), 484.

У Адреси страним конзулима у Београду и Порти, која је написана у име српског народа а која је нађена међу завереничким папирима, велике силе су замољене да помогну уклањање неспособног кнеза и да дају „једног од својих принцева за Књаза“.¹³² Завереници нису стигли да предају Адресу конзулима, али су неки конзули, и без тога, сматрали да треба да се умешају у догађаје у Србији. Француски конзул Дезесар и руски конзул Милошевић сматрали су да је хапшење неких саветника и натеривање других да дају оставке равно државном удару.¹³³

Недељу дана после принудне оставке шест саветника француски амбасадор у Цариграду Тувнел је изјавио да сматра да Порта, која је Србији дала Устав, „има право и дужност да преко једне комисије извиди тај сукоб између два уставна чиниоца нарочито у оваквом случају кад изгледа да је један од два чиниоца, кнез, оборио оног другог – Савет.“¹³⁴

Порта је, у почетку, била наклоњена кнезу јер је сматрала да иза читаве организације завере стоји Милош Обреновић. Међутим, после оставке шест саветника, она је променила свој став и почела да истиче своје право да пошаље комесара у Србију. За промену Портиног става је, сигурно, било одлучујуће то што је схватила да јој се указала прилика да се умеша у унутрашње прилике Србије. Значајну улогу су одиграли француски и руски утицаји. За ове две државе то је била прилика да се из Србије истисне аустријски утицај. Француски конзул је примао породице осуђеника и давао им наде да ће они бити избављени. Није била тајна да су се ове породице обратиле и Порти. Таст Раје Дамјановића, Миша Анастасијевић, отишао је у Цариград и међу турским министрима настојао да новцем обезбеди долазак турске комисије у Србију.¹³⁵

Српски кнез и камарила су се трудили свим силама да турска комисија не дође у Београд. Помиловањем осуђених кнез је покушао да прикаже заверу као искључиво унутрашњу ствар Србије. Међутим, Порта није попустила тврдећи да саветници нису смели бити смењени ни кажњени без претходне консултације владе из Београда са Цариградом. Српска влада је покушала да се спасе тврдећи да је члан 17 Устава лоше преведен. Затим је доказивала да је чланом 17 забрањено збацивање саветника само ако је то дело кнежеве самовоље. Најзад, покушала је да потпуно обезвреди овај члан Устава, доводећи га у везу са другим члановима Устава и хатишерифима из 1830. и 1833. године којима је Порти

¹³² Глас народа Србског – Адреса конзулима у Београду и Порти, септембра 1857, Крагујевац, АИИ, Фонд Јована Ристића, (даље: ЈР) III; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 249–250.

¹³³ С. Јовановић, *нав. дело*, 289–290.

¹³⁴ *Исто*, 291.

¹³⁵ *Исто*, 292; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 252–253; М. Алимпић, *нав. дело*, 130.

забрањено мешање у надлежност српских судова. Из тога је српска влада извукла закључак да је било довољно да Порту обавештава о току истраживања и суђења што је она, тврдила је, и радила и тако испунила своју обавезу према Порти. Међутим, Порта није попустила, већ је нашла да је српска влада прекршила и члан 43 којим је било забрањено кажњавати саветнике телесним казнама. Пошто је против себе, поред Порте, имала и Француску и Русију, српска влада се обратила Бечу. Међутим, Аустрија је споро и половично реаговала, сматрајући да Порта правилно тумачи седамнаести члан Устава али да не треба да шаље комисију у Србију. Чак и да је Аустрија снажније подржала Србију, за ту подршку је било касно.¹³⁶

Аустријска политика је тада ишла другим путем. Критично стање у Србији је њој одговарало, а своје намере је показала када је њен брод са војском, у време пожара, дошао у београдско пристаниште. Њене претње са почетка Кримског рата да ће окупирати Србију, претварале су се у трајну политику. Није само Србија била запала за око Бечу, већ и читава територија Турског царства између Саве и Јадранског мора. Намере британског савезника из рата почеле су да угрожавају британске интересе на западном делу Балкана. Аустријска окупација „јужнословенских области у Турској“ би сигурно узнемирила тамошње словенско становништво. У таквој ситуацији Порта би се приближила Русији не би ли код ње нашла помоћ за супротстављање Аустрији. Француској политици је одговарало да Аустрија буде везаних руку на Балкану. Све ово није било у складу са британским интересима. Аустријске намере према Турској су одавале незахвалност Беча према Лондону за подршку аустријској политици у Влашкој и Молдавији. У оваквим условима, Фонбланкове лепе жеље за развијање британско-аустријских односа нису могле да се остварују. Јер, „слабљењем Султана у његовим поседима са најслабијом одбраном“ Аустрија је нарушавала одредбе Париског мира, тако да је Фонбланк закључио да „ми не можемо руку под руку с њом водити левантску политику, а без тога све остало је неодговарајуће.“¹³⁷

Етем-нашина мисија

Порта је имала веома јак разлог да пошаље своју комисију у Србију. Јер, ако она то не би урадила, велике силе би могле, и можда морале, сходно мировном уговору из 1856. године, послати своју, европску,

¹³⁶ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 292–296; *Србске новине*, 6/18. фебруар 1857, (XXIV, 16), 51.

¹³⁷ Secret Memorandum: Policy of Austria in Turco – Slave Provinces on the Sava and in the Direction of the Adriatic, Фонбланк – Редклифу, 23. децембар 1857, Беч, FO 195/583.

комисију. Европска комисија би умањила ауторитет султана и Порте. У питању њеног састава и слања могло је да дође до дипломатских компликација што не би одговарало великим силама а ни Порти. Зато је Porta у другој половини јануара 1858. године одлучила да пошаље комесара. За комесара је именован Етем-паша, који је био у Србији још 1853. године, да би уручио ферман о потврди српских привилегија. Пратио га је Кабули-ефендија. Вест о Портиној комисији брзо је стигла у Београд и изазвала прилично узнемирење. Није се поуздано знало који је циљ Етем-пашине мисије, па је било доста простора за нагађања. А Порти је био циљ да покуша да помири посвађане стране у Србији и тако уклони разлог било чијег мешања са стране. Посебно јој је било важно да стави до знања Аустрији да је султан, још увек, сизерен српском кнезу.¹³⁸

У Србији су се неки плашили, а неки радовали доласку турског комесара. Кнез и котерија су сматрали да комисија угрожава њихове положаје и били су против њеног доласка. Тврдили су да је и раније било сличних ситуација (1842, 1844), па тада Porta није слала комисије. Кнез Александар је био спреман да попусти онолико колико је било потребно да комисија не дође, али је, истовремено, припремио око шездесет хиљада за, већ проверени, начин утицаја.¹³⁹ Кнез је учинио и корак ван својих

¹³⁸ Фонбланк – Кларендону, 31. јануар 1858, Београд, FO 78/1376; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 297–299. Српски капућехаја, М. Петронијевић, је пред долазак комисије у Београд јавио својој влади да је Кабули-ефендија придодат Етем-паши „да паралише претерану енергију главног комесара!“ (Фонбланк – Алисону (Charles Alison), 26. март 1858, Београд, FO 78/1376) „...Али се још не зна известно кад ће тај комисар поћи за овамо, и још мање се зна с каквим ће настављенијама доћи. Ово велико протезање и ова велика тајна инструкторије, не обећава много надежде за добру ствар народа. Може бити да се опет мисли једна само закрпа метнути, па оставити ствар судбини, али треба знати да је ствар тако издерана да се не може о закрпи ни помислити. Ја се здраво бојим године 1842. кад је западна дипломатија показала једну огромну неспособност за познати своје и наше интересе у овим крајевима. Дај Боже да се ја преварим а не Дипломатија Европејска. Ја се бојим да Енглеска после 16 година опет не каже Француској, оставимо ми то Аустрији, која је комшијска сила а ми идимо за њом итп. Не кажем да треба искључити Аустрију, али кажем да треба с њом заједно ступати, јер превариће она и себе и западне силе ако се тако нареди, као што су се и ондај превариле. По овдашњим конзулима сматрајући ствари и догађаје рекао би човек да ови људи шпекулирају сваки за себе, но бива ли то с намером или зато што инструкторија јасни немају, ја не знам.“ (И. Гарашанин – Х. Мондену, 17/29. јануар 1858, Београд, АС, ИГ, 1085)

¹³⁹ Фонбланк – Кларендону, 31. јануар, 9. и 14. фебруар 1858, Београд, FO 78/1376. „Књаз сметен у својим намерама чека и сам шта ће му отуд доћи. Он је рад извршити своје намере подпуно, а то се при оваквом стању не може чинити док се не види оће ли бити оборен. Његови попечитељи јесу људи, о којима се ништа доброг казати не може. Нити што вреде за ствар књажевску ни за народну.“ „...Сви виде да је стање зло и наопако, али тако седе и ни један не оставља

уставних овлашћења када је начелницима по окрузима послао тајну поруку да треба објашњавати народу да је слање комисије, у ствари, поновни покушај Порте да нападне Србију.¹⁴⁰ Сходно томе, један од Ненадовића је упозорио народ у Шапцу да треба да припреми оружје јер ће, ускоро, Турци напасти.¹⁴¹ Кнежев представник, Стеван Марковић, тражио је од Осман-паше да одмах телеграфише у Цариград да је долазак Етем-паше опасан и бескористан јер може да буде знак за устанак.¹⁴² Најекстремнију идеју за спречавање доласка комисије је имао нико други до кнежев рођак, озлоглашени Александар Трипковић. Он је отворено предлагао да Етем-пашу треба убити на граници Србије.¹⁴³ С обзиром на стање у Србији, Фонбланк је веровао да ће Етем-паша доносити закључке о ситуацији у Србији само на основу онога што чује од котерије. Ипак, кнез се сетио да покуша да поправи утисак о себи, па је наредио да се затвореницима у Гургусовцу даје боља храна и одговарајуће одело.¹⁴⁴

Али, било је касно. Начин на који су осуђени завереници отерани у Гургусовац сасвим је окренуо расположење народа које се, од гнушања према затвореницима претворило у сажаљење. Штавише, у унутрашњости се веровало да су они осуђени невини.¹⁴⁵ Срби који су били упућени у политику сматрали су да до промене може да дође само уз помоћ гарантних сила. Уколико до такве промене не дође, избиће устанак.¹⁴⁶ Власт се плашила немира па су, у унутрашњости, хапшени они који су се јавно радовали Етем-пашином доласку.¹⁴⁷

своје место нити тражи нека исправљења.“ „...Књазу није овај долазак повољан и прети противити му се, но ја противљење сматрам за празне речи, јер он није кадар то чинити нити ће имати с ким. Никад још није књаз Александар имао мање последоватеља у нераду него сад.“ (И. Гарашанин – Х. Мондену, нав. писмо. В. напомену 138)

¹⁴⁰ Фонбланк – Мамсберију (James Howard Hariss, 3. Earl of Malmesbury), 16. март 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁴¹ Исти – Алисону, 2. март 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁴² Исти – Кларендону, 14. фебруар 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁴³ Исти – истом, 9. фебруар 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁴⁴ Исти – истом, 31. јануар 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Јеврема Грујића*, I, 76–77.

¹⁴⁵ Исти – истом, 31. јануар 1858, Београд, FO 78/1376; С. Јовановић, нав. дело, 276–279; *Записи Јеврема Грујића*, I, 78–79. „Истина, заточеницима учињено је сада неко олакшање, али печатљенија прва остају све једнако у народу; народ здраво узима срцу начин којим су кроз народ заточеници пропраћени. Једним словом, мој драги Господине, велика мрачност покрива нашу земљу у садашњем магновенију.“ (И. Гарашанин – И. Мондену, в. напомену 138)

¹⁴⁶ В. напомену 143.

¹⁴⁷ Исти – Алисону, 24. фебруар 1858, Београд, FO 78/1376.

Незадовољство влашћу кнеза Александра је знатно проширило опозицију, па је она изашла из оквира Совјета и из породичних кругова гургусовачких затвореника. На челу опозиције стајала су два знаменита Србина који су били на ивици да буду оптужени за учешће у завери – Илија Гарашанин и Тома Вучић Перишић. Политички непријатељи, они су се нашли у истој опасности па тиме и на истој страни – против кнеза. Придружио им се и богати Миша Анастасијевић из породичних разлога – Радован Дамјановић је био његов зет. Вођа опозиције био је Илија Гарашанин. У то време он је сматрао да договор и измирење са кнезом нису могући, па је почео да ради на његовом избацивању. По Гарашаниновим упутствима Јеврем Грујић је саставио један акт оптужби против кнеза. Овај акт је, у скраћеној варијанти, предат француском конзулу Дезесару који је, такође, био веома нерасположен према кнезу. Међутим, када је идеја о европској комисији одбачена и када је одлучено да у Србију дође Портин комесар, Гарашанин је закључио да се кнез може оборити и преко Етем-паше. Портин комисија јесте имала, пре свега, мировни задатак, али, ако би паша слабом и непостојаном кнезу Александру дискретно саопштио да је његов опстанак под знаком питања, кнез би се, вероватно у страху, сам одлучио на оставку.¹⁴⁸

Гарашанин и Вучић се нису обраћали само Дезесару и Милошевићу. Фонбланк је био поносан због тога што је могао да се похвали да је Гарашанин спроводио антируску политику под његовим сугестијама. Британски конзул је веровао да ће Гарашанин и даље тако радити. Вучић је посетио Фонбланка да би га упитао за савет како да се понашају утицајни људи према народу. Био је то разговор два лукава човека. Фонбланк, који је поново размишљао о томе ко би могао да замени кнеза Александра, рекао је Вучићу да је дужност угледних људи да сузбију своје личне амбиције и да се суздрже од „династичких шпекулација на које, због могућих опасности немају право“. У интересу мира, конзул је саветовао да се угледни Срби приближе једни другима да би одржали ред у земљи и да се ослоне на Етем-пашину мисију. Стари Вучић је дошао са питањем како да се понашају угледни Срби према народу, а на Фонбланков одговор рекао је да је незадовољство народа кнезом и Ненадовићима толико да ни он, Вучић, више не може да утиче на смирење ситуације.¹⁴⁹ Вучић је имао искуства у покретању народа и збацивању кнеза. Он, изгледа, није

¹⁴⁸ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 299–302; *Записи Јеврема Грујића*, I, 81; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића, 1846–1869*. Средио др Драгослав Страњаковић. Српска краљевска академија, књига CXXVI, *Друштвени и историјски списи*, књига 51, Београд 1939, 46–47.

¹⁴⁹ В. напомену 147.

имао стрпљења да чека Гарашаниново пробијање кроз дипломатске лавиринте, па је испитивао терен за, евентуално, збацивање кнеза.

Ни Фонбланку није било непознато да опозиција у Србији ради на смењивању кнеза. Зато је и сâм, још једном, размислио о могућим кандидатима. Кнез Милош, упркос томе што је кнез Александар изгубио углед, није добро стајао код Порте због сумње да је организовао заверу. Њега и Вучића није требало узимати у обзир и због старости, као што није требало размишљати о кандидатури малолетних синова кнеза Александра. Четири народна првака који су били кандидати раније били су у гургусовачкој кули. Кнежев синовац Ђорђе Карађорђевић-Петровић је самим тим што је био официр руске гарде навукао непријатељство Порте. Тако је Фонбланк свео број кандидата на три: Јован Мариновић, Илија Гарашанин и Миша Анастасијевић. За Мариновића Фонбланк је имао лепе речи хвале, али му није веровао када се овај бранио да, упркос томе што често посећује руски конзулат, није постао русофил. Фонбланк је веома ценио Гарашанина. За капетана Мишу Анастасијевића сматрао је да је добар кандидат јер нема политичких предрасуда, добар је трговац, богат и љубазан што Порта зна да цени.¹⁵⁰

Иако је било могуће да би Велика Британија, у евентуалној европској комисији за Србију, остварила одлучујући утицај, она је била за то да Порта пошаље свог комесара. Разлог је био једноставан: европска комисија је могла да буде незгодан преседан, а кроз њу би, сигурно, и друге силе покушале да остварују своје интересе. Доласком Портиног комесара проблем се решавао унутар Царевине, а Британија је могла да буде задовољна ако је била тачна информација да ће се турски комесар управљати према саветима Фонбланка.¹⁵¹

Из своје, београдске, перспективе Фонбланк је оценио да је добро што је одлучено да дође Етем-паша. Његов долазак и евентуални успех у измирењу кнеза и Совјета задужио би Србију. Тако би Порта стекла предност у односу на Русију. Али, Порта би требало да се потруди да се учине одређене реформе у Србији чиме би пресекла панславистичку пропаганду.¹⁵² Овом својом оценом Фонбланк је прилично упростио и односе у Србији и њен утицај на суседне области. Он је, наравно, био веома заинтере-

¹⁵⁰ Исто. „Тек сећам се да ми је покад кад пријатно било помислити: ако Гарашанин буде Књаз како ће се озбиљно и одважно започети спремање да будемо готови кад куцне час устанка за савршено ослобођење и јединство народа српског, и како ћу у тим пословима непремено и ја једну можда министерску ролу уз Гарашанина имати. Ето како човек постепено и неотично све више залази, и кад једанпут само на страну пође.“ (*Записи Јеврема Грујића*, I, 83)

¹⁵¹ Фонбланк – Кларендону, 5. фебруар 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁵² В. напомену 147.

сован да се одржи јавни ред у Србији. Веровао је да ће мисија позитивно утицати на смиривање ситуације. Међутим, уколико би се одустало од слања мисије, буна би могла избити најкасније до пролећа. Пошто би то одустајање било схваћено као султанов страх, буна би могла, врло лако, да се окрене против Порте. Зато је Порта морала да спречи даље кнежево кршење Устава, али и да повуче Осман-пашу из Београда. Међутим, ако мисија Порте не дође у Београд и не заустави кнежево кршење Устава, као заштитник Устава могла би се појавити Русија и толико се наметнути да постане господар ситуације. Друге гарантне силе би тада, у српским очима, изгубиле сваки углед.¹⁵³

Али, с обзиром на то да је Аустрија била српски северни сусед, Русија не би баш тако лако постала господар ситуације. Обе, и Аустрија и Русија, имале су разлога да подрже кнеза Александра да остане на челу Србије. Преко аустрофилског кнеза, аустрофилске српске владе и камариле Аустрија је била остварила такав утицај у Србији да се понашала као званична протекторска сила, а не као део европског концерта гарантних сила. Утицај преко кнеза који није поштовао Устав био је лакши. Фонбланк је тумачио да Аустрија у кнежевом непоштовању Устава и, чак, у његовом евентуалном укидању налази и своје унутрашње интересе. То због тога што је узоран Устав који се поштује могао да буде *лош* пример за Словене који су живели на аустријској војној граници. Аустрија је била рада да тог примера нема. Штавише, помишљала је на помоћ са стране. Бечки кабинет се понадао да ће имати подршку Лондона када се буде супротстављао слању турске мисије у Србију.

А руски интерес се стално огледао у ширењу панславизма. Кнез Александар је требало да буде носилац ширења панславистичке идеје.

Све је могло да изгледа и другачије. Погрешном политиком је могла да се оживи мржња Срба према Турцима. Аустрија би онда узела слободу да, без претходног договора са другим силама, окупира Србију. Русија би свој утицај појачала далеко изнад ранијих граница и степена. Тако би пао Париски мир и „једино преостало питање би било колико дуго би Турска могла да издржи притисак“.¹⁵⁴

Фонбланк је претерао. Танке су биле нити које су одржавале мир у Србији. Онај ко би се усудио да их прекине преузео би сувише велику одговорност, па су се зато прваци опозиције консултовали са конзулима Француске, Русије и Велике Британије. Можда је Вучић помишљао на то да овог кнеза најури онако како га је и довео. Међутим, поред себе је имао Гарашанина који га је спутавао. Постојало је ту још нешто много значајније – битно промењене међународне околности. Русија је могла

¹⁵³ Фонбланк – Алисону, 25. и 28. фебруар 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁵⁴ Исти – истом, 6, 16. и 25. март 1858, Београд, FO 78/1376.

да приговара свакој колективној акцији у Србији,¹⁵⁵ али није могла да је спречи. Њен утицај није избрисан 1856. године, нити је њен панславистички програм угашен, али је било мало вероватно да је стуб тог програма у Србији био инертни аустрофил, кнез Александар. За две године Аустрија је, вероватно, схватила да њена оружана интервенција у Србији не би прошла тако лако. Зато делује логично да је Фонбланк, свесно или подсвесно, преувеличавао опасност од аустријске интервенције и руског утицаја да би његови претпостављени у Цариграду извршили притисак на Порту да пошаље мисију. Драматизовање ситуације могло је да има и личну димензију. Компликовани односи у Србији задавали су Фонбланку пуно посла, а он није добио секретара, нити је био довољно плаћен. Штавише, пребацивано му је да троши сувише новца на телеграф.

Наизглед безначајно питање смештаја Етем-паше и мисије док буду боравили у Београду претворило се у борбу између кнеза и опозиције. Кнез је хтео да Етем-паша буде његов гост и за то му је припремио посебну кућу. Опозиција, која је имала доста утицаја на београдског пашу Османа, је, уз помоћ Мише Анастасијевића, припремила две куће. Једна, предвиђена за Етем-пашу, била је кућа кнежевог противника, Гарашаниновог синовца, Васе. Друга, за Кабули-ефендију, била је кућа Радована Дамјановића. Могућност да чланови комисије буду смештени у ове куће толико је узнемирила кнеза да је дошао да се жали Фонбланку. Када је дошао код Фонбланка, кнез је био „толико нервозан да је то било непријатно видети“. Јер, он је могао да дође у ситуацију да, посећујући чланове комисије, буде принуђен да иде или у кућу свог осведоченог непријатеља или у кућу у којој је била пушка којом је требало да буде убијен. Кнез је жалио што није имао више времена да припреми кућу у којој би се сместио Етем-паша. Фонбланк га је тешио да је Етем-паша одбио кнежеву понуду да би избегао неспоразуме. Конзул је још рекао кнезу да Porta шаље мисију да би постигла помирење. То је кнеза умирило, па је изразио наду да Етем-паша долази да санкционише реформе „за здравље и удобност хришћана“ које је још Азиз-паша обећао. Кнез је очекивао и подршку конзула који су били у Београду, а Фонбланк му је обећао „заузимање и сарадњу“. Да ли због тога што у кнежевом гостопримству није видео ништа лоше или зато што га је гануо кнежев изглед, тек, Фонбланк је мислио да Етем-паша треба да се смести у кући коју је припремио кнез. Међутим, Етем-паша је под наговором Осман-паше одбио да буде кнежев гост, али је Porta, пошто је добила жалбу српске владе, одлучила да мисија уопште не буде у вароши него у граду. Тако је и било.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Исти – Кларендону, 5. фебруар 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁵⁶ Исти – Алисону, 16, 17. и 27. март 1858, Београд, FO 78/1376; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 302–303; Ситуација је била таква да кнеза нису могла да

Због великог снега који је нападао почетком фебруара, Етем-паша је морао да одложи своје путовање у Србију. Тада се говорило да ће можда ићи заобилазним путем, преко Трста. Да би му олакшала путовање, српска влада је послала итинерер који се разликовао од оног који му је предложио Осман-паша. Владин предлог га је, рецимо, удаљавао од Гургусовца. То је, одмах, протумачено у Србији, као намера да се спрече сви они који су мислили да му, уз пут, предају своје жалбе. Међутим, Фонбланк, који је, изгледа, био у току са припремањем жалби у Београду, променио је раније мишљење да ће паши главне информације пружити котерија и закључио да велике разлике неће бити јер ће и ове жалбе у Београду бити довољне да паша добије праву слику ствари.¹⁵⁷

„Честити Етем-паша, комисар блистателне Порте“ са честитим „Кабули-ефендијом, првим драгоманом блистателне Порте и пратњом својом“ дошао је до српске границе и свечано дочекан у Зајечару 23. марта 1858. године. Ту су преноћили и после шест дана путовања 29. марта 1858. године, стигли у Гроцку¹⁵⁸ где је било спремљено преноћиште код Гарашаниновог брата Михаила. На Екмеклуку, испред Београда, дочекале су га две групе. Кнежевски представник С. Марковић са владом и новим саветницима, са једне стране, а са друге, Вучић са збаченим саветницима. Дочек у Београду је био веома свечан. Код Батал-џамије биле су постројене јединице српске и турске војске, свирала је војна музика и пуцали су топови.

Исте вечери Гарашанин се састао са Кабули-ефендијом. Опозицији се журило да прва остави утисак. Сутрадан Етем-пашу је посетио кнез Александар, а за њим су дошли попечитељи, па чланови Совјета.¹⁵⁹

Међутим, тога дана је у Београд штафетом стигла вест да је у Гургу-совцу пре три дана умро Радован Дамјановић. По граду се брзо проширила сумња да је отрован што је изазвало огорчење јавности. Његова смрт

умире ранија обећања која су стигла директно од Фуад-паше из Цариграда. Он је, преко Осман-паше, поручио кнезу Александру „да Етем-паша иде у интересу вашем и вашег правитељства, а никако у интересу ваши противника, и да не иде да обори у чему ваш ауторитет, но на против да га утврди.“ (Стефан Марковић – кнезу Александру, 7/19. фебруар 1858, Београд, АИИ, Фонд Константина Николајевића и Владимира Љотића, I/5, 1/138)

¹⁵⁷ В. напомену 143; Исти – Алисону, 17. март 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁵⁸ *Српске новине*, 18/30. март 1858, (XXV, 33), 119. Фонбланк је 25. марта известио отправника послова амбасаде у Цариграду, Алисона, да Етем-паша стиже у понедељак и да ће он паши пружити сву помоћ, али да сумња да је могуће помирење међу завађеним странама и умирење народног незадовољства. (Фонбланк – Алисону, 25. март 1858, Београд, FO 78/1376)

¹⁵⁹ *Српске новине*, нав. број, нав. место; Ј. Ристић, нав. дело, I, 253–255; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 303.

је могла само да утиче на Етем-пашу да још више буде нерасположен према кнезу.¹⁶⁰

Трећег дана свог боравка у Београду Етем-паша је посетио кнеза Александра. Насамом му је саопштио захтев Порте да јој се предају затвореници које ће, даље, она држати у затвору и да јој се предају сва акта процеса против завереника. Етем-паша је наступао као да је носио ултиматум. После подне, он је примио супруге затвореника и збачене саветнике. Они који су били на кнежевој страни уплашили су се и нису се појављивали пред пашом. Кнез је остао сâм. Није имао другог излаза до да пристане на Портине захтеве. Зато је објавио да, због своје великодушности и предстојећег Ускрса, ослобађа даљег издржавања казне затворенике: Стефана Стефановића, Павла Станишића, Пауна Јанковића, Цветка Рајовића и Милоша Мрцаиловића. Међутим, они су морали да оду из Србије. Најпре је било планирано да буду у Нишу, али је њихова близина могла да узнемирава и онако напету ситуацију у Србији, па се дошло до тога да их треба пребацити на Родосто у Мраморном мору.¹⁶¹

Пошто је решио питање односа завереника и кнеза, Етем-паша је, после неколико дана, приступио решавању односа кнеза и Совјета. Под утицајем Дезесарових савета и новца Мише Анастасијевића, Етем-паша је био спреман да тражи оставку кнеза Александра. Он, уосталом, није веровао у могућност помирења. Оставку није тражио директно, већ је вршио притисак на кнеза рачунајући на његову слабост. Али, кнез је био нашао подршку у аустријском конзулу Радосављевићу и у руском конзулу Милошевићу који му је саопштио да никако не пристаје на оставку. Од српских политичара кнеза су подржавали: попечитељ Константин Николајевић и лукави и чврсти Миливоје Петровић Блазнавац. Још када му је стигла порука од капућехаје из Цариграда Милана Петронијевића да Етем-паша нема овлашћења тражити његову оставку, кнез се сасвим охрабрио. Вероватно као последица Петронијевићевих распитивања о пашиним овлашћењима, у Београд је стигло наређење Етем-паши да ради на помирењу како год зна, али да то не подразумева кнежеву оставку.¹⁶²

Пошто је схватила да не може да збаци кнеза Александра, опозиција је преко Етем-паше и Дезесара настојала да се кнез помири са Совје-

¹⁶⁰ Фонбланк – Форин офису, 3. април 1858; Исти – Мамсберију, 21. април 1858, Београд, ФО 78/1376; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 303. *Србске новине* нису објавиле ни да је Вучић са збаченим саветницима дочекао Етем-пашу, ни да је Гарашанин први посетио Кабули-ефендију. О томе није известио ни Фонбланк.

¹⁶¹ Исти – Мамсберију, 21. април 1858, Београд, ФО 78/1376; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 255; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 304–305.

¹⁶² Фонбланк – Форин офису, 9. април 1858, Београд, ФО 78/1376; Н. Попов, *нав. дело*, IV, 355–356; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 255–257; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 305–308.

том, али и да тај Совјет буде у старом саставу. Кнез је требало да опрости Совјету опозиционо држање, а овај кнезу незаконитости. Шест пензионисаних саветника је требало да се врате у Совјет, а Вучић и Гарашанин да буду постављени на високе положаје. Кнез би се стално консултовао са овом двојицом. Ни овај договор није текао глатко. На вест да би Вучић могао да буде попечитељ унутрашњих дела Фонбланк се узнемирио и потрудио да то спречи јер „не би требало да било ко други осим Гарашанина заузме то место“. Гарашанин је, пак, њему обећао да ће са Аустријом одржавати коректне односе.

Ново министарство, из кога је одстрањен „аустријски елеменат“, састављено је, искључиво, од саветника. Кнежев представник и попечитељ иностраних дела постао је Стеван Магазиновић, а Илија Гарашанин је постао попечитељ унутрашњих дела. Димитрије Црнобарац је именован за попечитеља правде и просвете, а Јован Вељковић за попечитеља финансија. Збачени саветници су враћени у Совјет, а његов председник је постао Тома Вучић Перишић. За потпредседника Совјета је именован Алекса Јанковић, „човек свију нових ситуација, државник, кога видимо свуда са победиоцима.“¹⁶³

Кнез је био поражен. Морао је још да истрпи Етем-пашино упозорење да га Porta више неће опомињати ако буде кршио законе, већ ће морати да осети последице Портиног незадовољства.¹⁶⁴ Паша није пропустио да посети Совјет. Изненада је дошао на његову седницу и рекао да „кад год се овако као досад несрећа догоди, цар ће бранити своје право и послаће човека“.¹⁶⁵

Чим је нова влада преузела послове и постигнуто, бар формално, помирење, Етем-паша је, са мисијом, прешао у хотел *Код србске круне*. То је објављено у истом броју *Србских новина* у коме је, помпезно, објављен уводник *Мир вам* којим је слављено помирење и радосно узвикнуто: „Ко ће шта кад Бог Србију чува?“¹⁶⁶ Кнез је, затим, у част срећно обављених послова, 3/15. априла приредио свечану вечеру на коју је био позван, поред чланова турске мисије и конзула, читав низ српских и тур-

¹⁶³ Фонбланк – Мамсберију и Форин офису, 12. април 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Јеврема Грујића*, I, 84–87; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 257–258; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 309–310.

¹⁶⁴ Фонбланк – Мамсберију, 12. април 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁶⁵ *Записи Јеврема Грујића*, I, 89.

¹⁶⁶ *Србске новине*, 1/13. априла 1858, (XXV, 38), 139. У истом броју објављени су: састав нове владе, враћање саветника у Совјет и именовање Вучића за председника Совјета.

ских званичника.¹⁶⁷ Комесар Етем-паша је узвратио још свечанијом забавом са још већим бројем званица.¹⁶⁸

Нажалост, ситуација у Србији је била таква да је била далеко од мира и још даље од тога да је завредила двоструко славље. Кнежев углед је био сасвим уништен. Олигархија која је била оличена у Совјету и влади чији су попечитељи бирани из Совјета, приграбила је власт. По коју цену је то учињено показали су фесови под којима су Гарашанин и Вучић дочекали Етем-пашу и под којим га је Гарашанин допратио из тврђаве до хотела *Код србске круне*. Са хотела је, специјално за ту прилику, да се не би вређао осећај султановог сизеренства, скинут назив.

Да би се трајније осигурао, Совјет је, у договору са Етем-пашом, припремио закон који је службено назван Устројеније Совјета Књажевства Србског, али је био познат као „закон Етем-пашин“. Овим законом Совјет је обезбедио непокретност саветника и права Совјета да сам бира своје чланове, председника и потпредседника. Попечитељи су морали да буду изабрани међу саветницима и у Совјет да буду враћани. Установљена је и министарска одговорност, али Совјету. Потврђено је да о кривици саветника, у крајњој инстанци, ипак одлучује Порта. Тако је олигархија, у борби против апсолутистичке власти кнеза, а уз помоћ сизереног двора, дошла до врхунца своје моћи. На њеном челу је био тријумвират: „представник силе и преврата“ Тома Вучић Перишић, „умни вођ целога покрета“ Илија Гарашанин и „представник богатства и освете“ мајор Миша Анастасијевић.¹⁶⁹

И пре него што је Етем-паша свечано испраћен из Београда могло се приметити да његова мисија није све ствари довела у ред. Штавише, иако је он учинио све што је могао, а више него што се могло претпоставити, у Београду се веровало да би његов одлазак могао да значи повратак на старо стање.¹⁷⁰ *Партаје* у Србији су биле у завади, а кнез није био

¹⁶⁷ *Србске новине*, 3/15. и 5/17. април 1858, (XXV, 38 и 40), 143, 147.

¹⁶⁸ Исто, 8/20. и 10/22. април 1858, (XXV, 41 и 42), 151, 155; М. Алимпич, *нав. дело*, 133–135; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 261–262. Кнез Александар је једва пристао да дође на ову забаву. Дошао је касније, а отишао знатно раније од осталих. Није хтео да вечера, него је за време вечере седео у једној соби са ађутантима. Кнегиња Персида није дошла. Кнезу очигледно није било до славља, него је само морао да задовољи обавезне формалности. (*Записи Јеврема Грујића*, I, 94–96)

¹⁶⁹ Устројеније Совјета Књажевства Србског, 3/15. мај 1858, АС, ДС, 1858, 156; Фонбланк је овај акт послао својим претпостављеним у преводу на француски. (Београд, 3/15. мај 1858, FO 78/1376); *Србске новине*, 3/15. маја 1858, (XXV, 51), 193; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 262–267.

¹⁷⁰ Фонбланк – Алисону, 21. април 1858, Београд, FO 195/583. „Стога свет држи, да ће мало трајати влас Вучића и Гарашанина.“ (*Записи Јеврема Грујића*, I, 96–97)

толико расположен према Портином комесару колико се то у јавности хтело представити. Врхунац политике женског дела породице Ненадовић био је у захтеву кнегиње Персиде Етем-паши да јој, у Цариграду, издејствује регентство у случају да њен муж абдицира.¹⁷¹ Кнез је био свестан да му измиче тло под ногама, па је свој новац и вредности почео да шаље у Беч. Иако није показивао намеру да абдицира, овакво његово понашање је наводило на такву помисао. Припремање стотинак породица које нису биле без угледа у Србији да напусте Кнежевину је, такође, могло да значи очекивање ванредних прилика, горих него што су биле оне пред долазак турске мисије.¹⁷²

Као и у ранијим приликама када је било говора о одласку кнеза Александра, Фонбланк је почео да прави калкулације о томе ко би могао да наследи кнеза. Поред тога што је био неспособан владар, кнез Александар је био склон алкохолу и патио је од гангренозних компликација на деснима. Стога је он био најгора могућа личност за владара Србије, те би ко год да га замени био бољи. Али, сам Фонбланк је одмах уочио да промена владара у Србији није могућа без компликација. Наследност коју је кнез Милош био обезбедио добијањем фермана 1830. године угасила се смрћу његовог првог сина Милана и прогонством из Србије његовог другог сина Михаила. Бирање новог кнеза би довело до сукоба различитих струја у Србији и до појачаног утицаја сила са стране. Ако не би дошло до оружане интервенције Аустрије, Турске или Русије, сукоби у Србији су могли да узму таквог маха да би се проширили и на суседне области Турске. Постојала је прилична вероватноћа да изборима, ма како они били организовани, буду враћени Обреновићи. То се Порти не би допало, а ни британском конзулу Фонбланку. Зато је преко Етем-паше и Кабули-ефендије поручио Порти да треба да спречи повратак Обреновића, да прогласи неважећим акт о наследности кнежевског достојанства у Србији и да ограничи дужину владања следећег кнеза на дужину његовог живота или на неки краћи период. Све ове калкулације су биле крајње теоретске јер правог кандидата није било. Кнез Милош је био неупоредиво способнији од кнеза Александра, али и много старији. Његов син Михаило је хтео да се разведе од Јулије, што је било врло тешко, а Фонбланк је сумњао да би он хтео да напусти угодан живот у Бечу ради владавине Србијом. Некадашњи кандидати, завереници, осуђени па протерани, ни-

¹⁷¹ Исти – Мамсберију, 21. април 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁷² Исти – истом, 30. април 1858; Исти – Алисону, 2. мај 1858, Београд, FO 78/1376.

су долазили у обзир. Оне које је некада хвалио, Фонбланк сада није ни помињао: ни Гарашанина, ни Мариновића, ни Анастасијевића.¹⁷³

Тешкоће су стварале и две велике силе које су биле најзаинтересованије за промене у Србији, Русија и Аустрија.

Још је Етем-паша био у Београду када је Фонбланк добио информацију да ће руски агент у Београду радити на томе да народ прогласи за кнеза старог Милоша Обреновића. Фонбланк, који је веровао да је Србија на ивици грађанског рата, сматрао је да Порта, уколико не жели да се у Србији деси катастрофа, то мора спречити. Теза руског конзула Милошевића да Порта, у ствари, нема права да се меша у српске ствари јер је Србија, признавањем унутрашње аутономије, престала да буде турско тле, прилично је узнемирила његовог британског колегу. Руски кабинет – па ни његов конзул у Београду – није показивао наклоност према постигнутом договору јер му нису одговарале ни олигархијске вође наклоњене Западу, ни антимонархијска начела изнета у закону од 3/15. маја. Можда је Милошевић претеривао у својим иступима, али његова делатност је имала резултата. Крајем априла је покушавао да протури идеју да би завереници, док буду у изгнанству у некој турској провинцији, могли да буду проглашени за руске поданике. Неколико дана касније сазнало се да они неће бити у Родосту на Мраморном мору већ у Рушчуку. Разлика је била велика. Рушчук је био довољно близу Србије. Они су одатле могли да утичу на дешавања у њој. Узалуд су се кнез и котерија жалили да је то сувише близу. У Родосту није било онога чега је било у Рушчуку: руских конзуларних службеника који су могли много да утичу на прогнане заверенике јер су се ови, ионако, „потпуно покоравали руском диктату.“¹⁷⁴

Промене у Србији нису одговарале ни Аустрији. Њена продужена рука у Србији, владар који је више пазио на савете страног, аустријског, конзула него на државне потребе задржао је престо, али је изгубио моћ. Беч је протествовао сматрајући договор, који је постигнут у Београду под утицајем Етем-паше, непоузданим. Три је замерке ставио Беч том договору: да је републикански, да је у супротности са Париским миром и да је опасно ослабио функције кнеза. Па ипак, верујући да ће све то кратко трајати, Буол је одлучио да не прави сметње већ да повуче из Београда конзула Радосављевића којим Порта није била задовољна.¹⁷⁵

¹⁷³ Исти – Алисону, 2. мај 1858; Исти – Мамсберију, 11. мај 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁷⁴ Исти – Алисону, 19. април и 2. мај 1858; Исти – Мамсберију, 30. април 1858, Београд, FO 78/1376; J. Ристић, *нав. дело*, I, 271.

¹⁷⁵ Исти – Мамсберију, 11. и 21. мај 1858; Исти – Алисону, 14. и 18. мај 1858, Београд, FO 78/1376.

Кнез је одлучио да отпутује у унутрашњост земље да би покушао да окрене јавно мњење у своју корист. Гарашанин је разаслао своје агенте по Србији да *растурају* мисао о сазивању скупштине. Са истим циљем Вучић је отпутовао у Шабац и Лозницу. Не знајући циљеве њихових путовања и чувши да конзул Радосављевић одлази на нову, војничку дужност, да конзул Дезесар одлази, а да његов повратак нико не жели, да ће конзул Милошевић провести лето у Пешти и Мехадими, а пруски конзул Мерони у Карлсбаду, Фонбланк је закључио да настаје миран период, па је и сам замолио одобрење да пошту лично однесе у Беч и да затим оде у бању. Био је задовољан што се кнежеве црне слутње да ће Етем-пашина мисија угрозити српске привилегије нису испуниле, што је у Србији владао мир и што је нова влада добро радила.¹⁷⁶

Убрзо се показало да је Фонбланков утисак био погрешан. Гарашанин није мислио да се у Србији бог зна шта променило, те да је Србији неопходна хитна помоћ. Међутим, велике силе нису ишле за српским већ за својим интересима. Знак да није све како би требало да буде било је и Вучићево питање Фонбланку о томе да ли би Порта могла да обори кнеза без обзира на народ. Фонбланк је, наравно, одговорио негативно, јер је веровао да се стање у Србији поправља.¹⁷⁷

Док је српска влада страховала „да Порта неће остати верна ни својим сопственим интересима у Србији“¹⁷⁸, Порта је одлучила да покаже своје задовољство новоуспостављеним односима у Кнежевини и поделила је ордене Мецидије, од другог до петог степена, низу Срба најразличитијих политичких опредељења. Одликовани су: Вучић и Гарашанин, Алекса Симић и Алекса Јанковић, Ђорђе Карађорђевић, Димитрије Црнобарац и Димитрије Матић, Коста Магазиновић, Милан Петронијевић и Коста Цукић, Миша Анастасијевић и Јован Кумануди, Фрањо Зах и други.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Исти – Мамсберију, 21. мај 1858; Исти – Алисону, 14. мај 1858, Београд, FO 78/1376; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 271–272.

¹⁷⁷ „Наш народ потребује помоћи и он ову потребује врло брзо иначе ће се код нас све распасти. Гарантне силе као што се сведочио врло су старе и тешко да ће оне икада погодити шта је нама нужно. Нећу да сумњам о њиној доброј вољи, али су бар комотни сувише. Њина је цел постигнута с тим што су и они Гарант, а не сама Русија, а како ће наше ствари ићи то је ствар потчињена за њи.“ (И. Гарашанин – И. Мондену, 15/27. мај 1858, Београд, АС, ИГ, 1085); Исти – Мамсберију, 21. мај 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁷⁸ Фонбланк – Мамсберију, 2. јуни 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁷⁹ *Српске новине*, 10/22. јули 1858, (XXV, 78), 303; М. Алимпих, *нав. дело*, 140.

Случај енглеског конзула Фонбланка

Али, британски генерални конзул Фонбланк није стигао да оде у бању. Предвече 6. јуна изашао је да прошета „поред зида градског на Калемегдану“. Он је шетао тамо „куда обично и цео други публикум излази“. Затим је сео на једно узвишење које је било нешто ближе тврђави, а на коме се и у ранијим шетњама задржавао и одмарао. Један низам са бедема га је упозорио да се удаљи, али је Фонбланк показао своју конзулску капу са широком, златном траком и извезеним врхом. Пошто је у неким ранијим, сличним, случајевима то било довољно, он је наставио да седи на трави и да посматра српске ђаке који су се надметали у бацању камена. Међутим, када је Фонбланк хтео да крене, „излети из града неки низам“ са наручјем пуним камења и поче гађати конзула. Он није обраћао пажњу на то што је конзул викао: „Енглез! Конзул!“ Скоро да га је оборио камењем, а када му је камења понестало, потегао је „бајонет од нових пушака у турске војске налик на мач“ и почео њиме да туче конзула. Низам се није освртао ни на довикивања пролазника, на турском, да остави на миру британског конзула. Напротив, он је и сам, настављајући да туче конзула, викао: „Енглез, Енглез!“ Несрећни конзул је заклањао главу рукама и узмицао према ђацима. Најхрабрији међу њима, Михаило Недељковић, прихвати се камења и другим хицем погоди и обори низама. То је било довољно да се конзул извуче. Прискоче и други ђаци и, док их је низам вијао по пољани, окрвављени и преплашени Фонбланк је, уз помоћ четворице Београђана, више ношен него вођен, стигао до куће. За то време други низам је истрчао са бедема и повукао свог друга у тврђаву. Фонбланку су, одмах, дошли лекари. По наређењу попечитеља унутрашњих дела Гарашанина око британског конзулата је постављено неколико наоружаних пандура.

Показало се да стража није била постављена узалуд. После четири дана (30. маја / 11. јуна), око пола седам ујутру, седам-осам низама, са једним чаушом, дошло је пред британски конзулат и покушало да обори јарбол са британском заставом. Одустали су тек кад су се нашли пред упереним пушкама српских пандура. За уплашеног конзула то је било сувише. Својим колегама је саопштио да ће, своје сигурности ради, прећи у Земун. Његов одлазак у Земун могао је да покаже како српска влада није способна да заштити конзуле који су у Београду или, још горе, да личи на прекид дипломатских односа, па је Гарашанин пожurio да сазове конзуле, министре, председника Совјета и пашу у својој кући. Фонбланк није имао поверења, па је упорно говорио да одлази у Земун. Тек на молбе конзула и српских министара и уз обећање да ће пред његов конзулат бити „постављена јака војена стража нашег гарнизонаог војинства“ он је одустао од те своје намере. Кнез који је дошао из Тополе посетио је ра-

њеног Фонбланка. „Господину конзулу Фонбланку поднешене су све жер-
тве од стране Србије, ако би нуждне биле, само да не тражи заштите у
другој земљи.“¹⁸⁰

Осман-паша је обавестио Порту о овом догађају и послао Сами-бе-
га да се извини Фонбланку и да упита шта би британски конзул прихва-
тио као сатисфакцију. Међутим, самим доласком Сами-бега учињена је
двострука увреда Фонбланку. Сами-бег је био син Тамил-паше који је
био Фонбланков непријатељ, и то се знало. Извињење које се састојало
у томе да конзул, вероватно, зна да су турски војници будале, пропраће-
но је увредљивим смешкањем.¹⁸¹ Односи су постали још гори када се
сазнало да је наређење за напад на конзула дао турски официр кога није
поставио паша и да су, од девет (!) нападача на конзулат, само два били
Арнаути.¹⁸²

Отправник британске амбасаде у Цариграду Алисон затражио је
хапшење окривљених. Међутим, Осман-паша је признао да нема довољ-
но власти и снаге да похпси све окривљене међу којима би требало да
буде и Сами-бег.¹⁸³ Било је говора и о томе да Осман-паша буде смењен,
али пошто је, као његов наследник, помињан Азиз-паша, било је боље да
се паша не мења јер би у Србији Азизов долазак „тумачили као отворено

¹⁸⁰ Милошевић – Бутењеву, 7. јуни 1858; Радосављевић – Прокеш-Остену, 8. јуни 1858; Н. Христић – Великом везиру, 8. јуни 1858, Београд, FO 195/583; Г-ђа Фон-
бланк – Мамсберију, 8. јуни 1858; Фонбланк – истом, 11. и 19. јуни 1858, Земун,
FO 78/1376; Н. Христић – И. Гарашанину, 30. мај / 11. јуни 1858, Београд, FO
195/583; И. Гарашанин – Н. Н., 30. мај / 11. јуни 1858, Београд, АС, ИГ, 1087;
*Mr. de Fonblanque's Observations upon some of the Proceedings and Evidence on
the Trial of the Arnaout Soldier who attempted to murder him at Belgrade*, Пера, 25.
новембар 1858, FO 195/583; Дезесар – Велевском, 8. и 17. јуни 1858, Београд,
Ministère des Affaires Etrangères, Archives Diplomatiques (даље: МАЕ, AD), Corre-
spondance Politique Consulaire (даље: СРС), Turquie – Belgrade (даље: Т–В), Vol.
10; (Фонбланкови и Дезесарови извештаји су се разликовали у неким битним
деталјима.) *Записи Јеврема Грујића*, I, 125–126; Н. Попов, *нав. дело*, IV, 357–358;
М. Ф. Христић, *Србија пре пола века. Мисија Филипа Христића у Лондону 1863.
године*. По белешкама из његових успомена, Београд, 1910, 32–37; Живота Ђор-
ђевић, *Случај енглеског конзула Фонбланка 1858. године*, *Историјски гласник*,
1978, 1–2, 113–115; *Србске новине*, 27. мај / 8. јуни и 31. мај / 11. јуни 1858,
(XXV, 60 и 62), 232 и 241.

¹⁸¹ Писани (Etienne A. Pisani) – Алисону, 8. јуни 1858; *Mr. De Fonblanque's Obser-
vations*, 25. новембар 1858, Пера FO 195/583.

¹⁸² Фонбланк – Мамсберију, 10. јуни 1858, Земун; Исти – Хамонду, 14. јуни 1858,
Земун, FO 78/1376.

¹⁸³ Писани – Алисону, 8. јуни 1858, Земун; Фонбланк – Мамсберију, 11. јуни 1858,
Земун; Колкун (Colquhoun) – Мамсберију, 18. јуни 1858, Београд, FO 195/583.

изазивање Срба и нову увреду нанету Конзулу¹⁸⁴. Фонбланк је ухватио страх да ће у Београду завладати безвлашће. По његовом мишљењу ситуацију је могло да смири само десет хиљада аустријских војника које је требало одмах пребацити у Србију. Имао је предлог за друго, радикалније, решење: да би спасао сопствени углед, султан је требало да прогласи избијање побуне у београдској тврђави и да затражи од Аустрије да побуну угуши бомбардовањем тврђаве.¹⁸⁵

Сам Фонбланк је био свестан тога да је, држећи страну Турцима, изгубио „много од своје популарности међу Србима“. Зато није било чудно што бројни шетачи нису брже прискочили у помоћ конзулу, него су гледали „како браћа Турци утукоше брата Енглеза“ и што се, у Београду, овај догађај посматрао са радошћу. Појавила се нада да ће Енглези коначно схватити да су на погрешној страни „па ће се придружити Француској и Русији, те помоћи Црногорцима и осталим Хришћанима противу Османлија“.¹⁸⁶

Неки Срби су помислили да је ово прилика коју не треба пропусти-ти. Један од њих, саветник Јеремија Станојевић, предложио је Совјету да се покрене питање иселавања „Турака из Србије, по трактатима, које имамо“. Питање је било веома важно, па је одлучено да се разматра на главном заседању Совјета. Ни предлагачу, ни онима који су се с њим слагали, ни онима који се с њим нису слагали није било лако. Прихвати-ти предлог значило је преузети одговорност за све компликације које би могле настати. Свако ко би одбацио овај предлог излагао се опасности да буде проглашен за противника борбе за национално ослобођење. Зато су оба састанка Совјета била дуга и мучна. Напету ситуацију пресекао је Илија Гарашанин објаснивши да тренутак, ипак, није повољан као што то изгледа и да не треба тражити оно што се не може добити. Совјет је прихватио његово објашњење, па је одлучено да се не покреће питање иселања Турака из Србије. Ј. Станојевићу је остало да се вајка како му за његову патриотску идеју пребацују „да је зло и неполитично, што ћемо искати да се истерају Турци“.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Фонбланк – Алисону, 9. јуни 1858; Исти – Мамсберију, 19. јуни 1858, Земун, FO 78/1376.

¹⁸⁵ Исти – Мамсберију, 11. јуни 1858; Исти – британској амбасади у Цариграду, 12. јуни 1858, Земун, FO 195/583. Уп.: Љубодраг П. Ристић, Велика Британија и намере Аустрије да окупира Београд (1853–1862), *Balkanica XXV I* (Београд 1994), 185, 203.

¹⁸⁶ *Mr. Fonblanque's Observations*, 25. новембар 1858, Пера, FO 195/583; М. А. Петронијевић – Н. Н., 7/19. јуни 1858, АИИ, Фонд Јована Авакумовића (даље: ЈА), II/1, 2/130; *Записи Јеврема Грујића*, I, 125.

¹⁸⁷ *Записи Јеврема Грујића*, I, 126–132.

Напад на британског конзула и, касније, на његов конзулат је, с разлогом, узнемирио његове колеге. Ако је Фонбланк, као представник силе која је била наклонена Турској, доживео да га нападају турски војници, онда су конзули – представници других сила – можда могли очекивати нешто још горе. Зато су се они састали и, у шест тачака, формулисали оно што је било неопходно урадити за решавање настале ситуације. Требало је учинити следеће: 1. телеграфски наредити да арнаутски низами напусте тврђаву; 2. после њиховог одласка да Турци напусте градске капије и повуку се у град (тврђаву), а десет минута после тога да их преузме српска пешадија; 3. да у граду остане највише пет стотина турских војника; 4. ратна техника окренута према вароши да се уклони; 5. да број наоружаних турских пандура, који неће бити слани у патроле, не пређе четрдесет, и 6. да турској посади у београдској тврђави не стижу појачања из Оршаве.¹⁸⁸

Британски конзул у Букурешту Колкун, који је дошао у Београд да привремено обавља послове док његов колега не оздрави, састао се са српским попечитељима. Они су, наравно, изразили жаљење због онога што се догодило и упозорили га да је ситуација веома напета. Прихватили су идеју да све четири капије буду предате Србима и понудили да, уместо старог јарка и оронулих зидова и капија, направе *булевар* који би водио од Сава-капије до Дунава. У замену за ове капије српске власти би, у подграђу, изградиле друге које су потребне за обављање полицијских и пореских послова. Српски попечитељи су се надали да ће и Мамсбери подржати њихове праведне предлоге.¹⁸⁹

Предлог београдских конзула није наишао на подршку њихових претпостављених нити је Порта показала намеру да их разматра. Она је одбила да размишља о било каквим променама турског гарнизона у Београду.¹⁹⁰

Тромост дипломатије великих сила или, вероватније, њихова чврстина у настојању да се *status quo* одржи што дуже на Балкану а, у личним оквирима, правичност судбине према ономе који је, до јуче, био на страни Турака, а данас их нападао – јер је и сам био нападнут – да шака тих *дивљака* – Арнаута – угрожава двадесет осам хиљада хришћана у Београду, учинили су да се читав *случај* свео на утврђивање услова чијим би испуњењем Порта пружила сатисфакцију В. Британији. Порта је требало да промени гарнизон у Београду, да се салвом са тврђаве поздрави поди-

¹⁸⁸ Фонбланк – Мамсберију, 14. јуни 1858, Земун, FO 78/1376.

¹⁸⁹ Колкун – истом, 19. јуни 1858, Београд, FO 195/583.

¹⁹⁰ *Annex to Fonblanque's Telegram*, 21. јуни 1858, Земун, FO 78/1376.

заће британске заставе пред конзулатом и да Осман-паша, лично, изрази жаљење Фонбланку за батине и увреде које је овај претрпео.¹⁹¹

Намере су биле јасне: смирити ситуацију омаловажавањем догађаја. Кривци су послати у Цариград да би им се, наводно, тамо судило јер је београдски паша био немоћан да то спроведе, а локални, турски, суд их је ослободио кривице.¹⁹² „Кажњење низама била је само једна спрдња“ јер није кажњен за напад на конзула Фонбланка већ за напуштање стражарског места, а и та казна је била преблага.¹⁹³ Фонбланку је одобрено да иде у Гаштајн на лечење, али му је, истовремено, поручено „да се, за време свог одсуства, не меша у догађаје у Београду“. Његов предлог да га мења Фицио је одбијен и, као заменик, именован је Дилајл (R. A. O. Delyell).¹⁹⁴

Путујући за Цариград, британски амбасадор Булвер је пролазио поред Београда. То је била прилика за обнављање поремећених односа између британског конзула у Београду и турског паше који је био управник београдске тврђаве. У Земуну је сачекао да се у Београду обаве „свечаности удолетворенија“ „за причињену увреду Г. Генерал-Конзулу Фонбланку“. Док је Булвер прелазио Саву, поздрављали су га топови са београдске тврђаве, а на савској обали код Београда дочекале су га постројене српске и турске чете. Дошавши у Београд, ишао је у посете и примао госте све у настојању да се што боље обавести о српско-турским односима. Прошетао се на коњу кроз град до Топчидера и, паробродом, отпутовао за Цариград.¹⁹⁵

За ђаке који су прискочили у помоћ Фонбланку када га је напао Арнаутин, послато је девет медаља. Свака медаља је имала име онога коме је била додељена. На анверсу је био лик краљице Викторије, а на реверсу је писало: „Од Британске владе за хуманост и храброст“.¹⁹⁶

Објективно, ништа се није променило. Бар што се тиче Србије. Њена влада се узнемирила због могућности да турска војска, при смењивању београдске тврђаве, прође из Монастира (Битоља) кроз Србију. Зато

¹⁹¹ Форин офис – Фонбланку, 24. јуни 1858, Лондон, FO 78/1376.

¹⁹² Колкун – Мамсберију, 20. јуни 1858, Београд, FO 195/583; Фонбланк – истом, 25. јуни 1858, Земун, FO 78/1376.

¹⁹³ М. Ф. Христић, *нав. дело*, 103–106.

¹⁹⁴ Фонбланк – Мамсберију, 21. јуни 1858, Земун, FO 78/1377; Исти – Булверу, 24. јуни 1858, Београд, FO 78/1378; Форин офис – Фонбланку, 22. јуни, 1. и 26. јули 1858, Лондон, FO 78/1376; Булвер – Мамсберију, 7. јули 1858, Терапија, FO 78/1377.

¹⁹⁵ Дозон – Валевском, 1. јули 1858, Београд, МАЕ, АД, СРС, Т–В, Vol. 10; *Србске новине*, 19. јуна / 1. јула 1858, (XXV, 70), 271; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 116.

¹⁹⁶ Колкун – Дилајлу, 21. октобар 1858, Букурешт, FO 195/583.

је сераскер предложио Осман-паши да се београдски гарнизон замени низамима из Ниша и Видина, а да се кретања, у оба правца, обаве Дунавом.¹⁹⁷ Турска власт у Београду је одлучила да обнови покушај да турски пандури патролирају по вароши и ван градских зидина и капија. С обзиром на то да су на тврђави стајали турски топови окренути према вароши, проширење надлежности турске полиције је могло да доведе до потпуног подређивања вароши турској сили. Штавише, показало се да је командант арнаутског батаљона Сами-бег боравио у Београду да, као инжењеријски стручњак, размотри могућности обнављања капија и тврђавских зидина. То је могло навести српску владу да одлучи да се пресе-ли у Крагујевац, што би значило да се односи не сматрају уређеним и да српска влада хоће да се дистанцира од Турака.¹⁹⁸

Афера настала нападом Арнаутина на конзула Фонбланка завршила се заташкавањем. Турска власт није признала своју кривицу, а попустила је само формално, онолико колико је морала, да би се све што пре заборавило. Од Фонбланкових претећих речи да су низами, преко њега, задали смртни ударац Турској и да треба порушити тврђаву, дошло се до сасвим умереног Колкуновог става. Чак је и госпођа Фонбланк знала да британска влада која подржава Порту неће ићи претерано далеко у питању дипломатског и моралног задовољења њеном мужу. Дозвола Фонбланку да оде на лечење је, у позадини, имала намеру да се увређени конзул уклони из Београда док се ствари не слегну. Српска влада, после Тенкине завере и Етем-пашине мисије, није имала моћи да сукоб, који је, у крајњој линији, могао и да је се не тиче, искористи. Гарашанин је имао довољно искуства да процени српске могућности и међународну ситуацију и да, привремено, заташка идеју о обнављању захтева да се Турци иселе из Србије. Знао је он да „гди се ради за народ ту се пази на сваку и најмању прилику, па се гледа да се шта с ползом употреби“, ¹⁹⁹ али ово није била, чак, ни најмања прилика. Требало је чекати боља времена.

¹⁹⁷ Фонбланк – Мамсберију, 13. јули 1858, Београд, FO 78/1376.

¹⁹⁸ Исти – Булверу, 16. јули 1858, Беч, FO 78/1376.

¹⁹⁹ Дозон – Велевском, 1. јули 1858, Београд, МАЕ, AD, СРС, Т–В, Vol. 10; М. А. Петронијевић – Н. Н., 7/19. јуни 1858, АИИ, ЈА, II/1, 2/130.

ДРУГИ ДЕО

БРИТАНСКИ ДИПЛОМАТСКИ ПРЕДСТАВНИЦИ У СРБИЈИ И СВЕТОАНДРЕЈСКА СКУПШТИНА

„Било је више него извесно још од летос да ће народ Обреновиће изрећи; боље је то иљаду пута било него Карађорђевића даље задржати. Ништа друго није приуговорљено било нити се приуговорљавало, о томе можеш уверити бити као што мене познајеш. Ја сам био тврдо решен оном поклонити се што народ изрекне и моја мисао била је у томе искрена и изјасњена свакоме. Књаз Александар није могао никако обстати; то би будалаштина била да се и помислити могло. Но шта му драго, ствар је та свршена, а народ је заиста желио да се овако сврши. Шта ће сада даље бити ја ти не умем казати. Ја волим Књазу Милошу него Књазу Мијаила, али бих волео сто пута да је народ Књазу Мијаила изабрао; ја бих се ондај још надао спасенију од зала у које смо упали, овако сад ја се бојим да се горе не углубимо и да најпосле не дотерамо до тога да још когод зажали и за Књазом Александром.“*

Етем-пашина мисија је само ублажила оштрину политичких супротности у Србији. Закон о *устројенију Совјета* је сломио самовољу кнеза Александра, али није задовољио све оне који су се жалили на његов режим и који су, због општег или свог добра, хтели промене. Остао је био још само један, наравно мирољубиви, пут до промена – народна скупштина.

Још је Етем-паша за време свог бављења у Београду, када је наговештавао збацивање кнеза, сматрао да је скупштина најбољи начин за то. Када су хтеле да му се обрате неколике народне депутације које је припремила *чиновничка партија*, млади људи школовани у иностранству су их одговорили од тога. Они су убеђивали те људе да олакшање својих тегоба треба да траже у народној скупштини.¹ Сер Хенри Булвер је током свог кратког боравка у Београду средином 1858. године, говорио да Срби своје проблеме треба да претресу на скупштини. Његов подређени конзул Фонбланк је у неколико наврата говорио о потреби сазивања скупштине или бар неког сличног тела (в. стр. 66 и 77).

Идеја о сазивању скупштине, наравно, није била ни Етем-пашина ни Булверова, ни Фонбланкова. Било је протекло десет година од послед-

* И. Гарашанин – Ј. Мариновићу, 31. децембар 1858, Београд, *Писма И. Гарашанина*, I, 411.

¹ Л. Ранке, *нав. дело*, 408–409; Н. Попов, *нав. дело*, IV, 358; Н. Попов, *Србија после Париског мира*, Књига I. *Светоандрејска скупштина (1858–1859)*, Београд 1872, 11. В. Љубодраг П. Ристић, *Светоандрејска скупштина у извештајима енглеских дипломатских представника у Београду, Balcanica*, XXII (Београд 1991).

њег одржавања народне скупштине. Међутим, време није избрисало сећање на ту и раније скупштине на којима су доношене значајне одлуке. Вучић, на свом путовању до Смрдан бање, и Гарашанинови агенти којих је било по целој Србији и којима су се придружили школовани либерали су и те како подстакли народ не само да размишља о скупштини већ и да тражи њено сазивање.² Народ јесте био заинтересован за политичку кризу, али мучиле су га привредна и друштвена. Она се огледала у негативним последицама продора новчане привреде и распадању патријархалних односа.³ Незадовољство осиромашеног сељака оптерећеног зеленешким дуговима било је изузетна снага коју је само требало усмерити. Ово усмерење могли су да врше они који су и сами сматрали да је сазивање скупштине прави пут и који су имали довољно политичког утицаја у званичним институцијама Србије.

У то време у Србији су постојале три опозиционе групе, *партаје*, које су се све боље организовале и све више дизале глас. Прву су чинили они који су сматрали да одлазак Обреновића није значио да се они неће вратити. Због своје привржености овој династији ти људи су много пропатили и зато су чекали погодну прилику за борбу против Карађорђевића. После свега што се догодило скупштина је била добра прилика за покушај да се оборе Карађорђевићи. Међу самим Обреновићевцима владала је подвојеност јер су једни били за кнеза Милоша, а други за кнеза Михаила. Међутим изјава кнеза Михаила да „ко ради за мене ради против мене, ко ради за мог оца ради и за мене“ учинила је да та подвојеност нестане. Уосталом, они који су били за кнеза Михаила знали су да је кнез Милош стар и болестан те да би он својим доласком само утро пут до престола своме сину.

Другу опозициону групу чинио је део оних који су успоставили постојећи режим – уставобранитељи. Међутим, пошто њихова уставобранитељска улога није могла да дође до изражаја због аустрофилске и аутократске политике кнеза Александра, они су се, снисходљиво и лукаво, молбама и митом, обратили Порти. Тај труд је дао половичне резултате јер је кнез остао на престолу. Зато су Гарашанин, Вучић и Анастасијевић, можда и невољно, приступили идеји о сазивању скупштине. Ова *партаја* је на свом челу имала људе за које се говорило да би и сами радо заузели

² Фонбланк – Мамсберију, 19. јуни 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Ј. Грујића*, I, 131–132; *Успомене Д. Маринковића*, 51; Н. Попов, *нав. дело*, I, 12–13; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 353–354, 363.

³ Јован Милићевић, *Јеврем Грујић. Историјат светоандрејског либерализма*, Београд 1964, 52–57. Анализа привредних и друштвених услова у Србији пред одржавање Светоандрејске скупштине и репрезентативан избор грађе у: Андрија Раденић, *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ, CXIII, Одељење друштвених наука. Нова серија 15, Београд 1964.

место кнеза: Гарашанина и Вучића. А ако не то, оно бар да после свргнућа кнеза Александра образују намесништво. Због тога је ова *партаја* називана кајмакамском.

Други део уставобранитеља се био приклонио кнезу и камарили и чувајући њега чувао је своје привилегије. У поређењу са осталим *партајама* ова, кнежева, била је малобројна.

Трећу опозициону групу која је тражила скупштину чинио је део млађе београдске интелигенције, углавном школоване у иностранству. Ови, такозвани млађи либерали, снисходљиву политику према Турској која је свој врхунац имала током Етем-пашине мисије, сматрали су националном бруком и понижењем. Јеврем Грујић, Јован Илић, Милован Јанковић, Ранко Алимпић и други који су припадали овој групи били су незадовољни и кнежевим наслањањем на Аустрију. Уз то они су били ради да положај народа буде поправљен, али су њихове идеје биле, „по свом скоро мистичном култу народне историје и легенде“, романтичарске.⁴

Још крајем јуна 1858. године Илија Гарашанин је прикупљајући информације преко окружних начелника сазнао да је „јака та жеља народна да се сазове скупштина“. Али пошто је сматрао да би отпор „дворске партаје“ и Порте био велики није се усудио да предузме конкретне кораке.⁵ Секретар Совјета Јеврем Грујић први је поменуо сазивање народне скупштине на седницама овог тела. Истина, то је било само успут када се говорило о другим стварима, па се о његовој идеји није расправљало, нити је донесен закључак.⁶

Када су се по Београду појавиле пашквиле којима је народ позиван на скупштину, и када се народ још више ускомешао, а либерали појачали притисак на Гарашанина, он је, упркос кнежевим молбама да се сачека, изнео идеју о сазивању скупштине пред Совјет 20. августа 1858. године. Али тада се, осим бурне дискусије, није ништа догодило. Тек када се прочуло да народ београдског, смедеревског и крагујевачког округа хоће да се скупи самоиницијативно и да дође у Београд на скупштину, Гарашанин је извршио јачи притисак на кнеза Александра. Пошто је Гарашанин сматрао главним покретачем свих смутњи око скупштине, кнез му је, да би га умирио, понудио место представника и попечитеља иностраних дела. Гарашанин је одговорио да би предлог прихватио уз један услов: да сам одреди ко ће бити попечитељ унутрашњих дела. Толики уступак кнез

⁴ *Записи Јеврема Грујића*, Књига друга (Светоандрејска скупштина) СКА Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига VIII, Београд 1923, 15–17; Н. Попов, *нав. дело*, I, 25–30; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 354–363; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 57–59.

⁵ Н. Попов, *нав. дело*, I, 13.

⁶ *Записи Јеврема Грујића*, I, 145–146, 151.

себи није могао да дозволи, те је одлучио да пристане на сазивање скупштине. Тако је Гарашанин 15. септембра 1858. године поднео Совјету писмени предлог о сазивању скупштине. Совјет је одлучио да се најпре изради закон о сазивању скупштине, па да се скупштина по њему сазове. Кнез је пристао на овакво решење.⁷

На главном заседању (присуствују и попечитељи) Совјет је изабрао Комисију за израду пројекта закона о скупштини. Комисија је за кратко време (од 5/17. до 12/24. септембра) израдила пројекат. Пројекат је предвиђао само начин сазивања и састав те, прве следеће, скупштине.⁸

Дилајл који је дошао у Београд да замени Фонбланка сматрао је да није проблем да ли ће из овог или оног округа доћи већи или мањи број људи на скупштину. Опасност је лежала у томе што у Србији „сваки човек носи оружје и навикнут је да га употреби“. На ток ствари могли су да утичу по Дилајловом мишљењу фермани, понашање владе и слога попечитеља. Међутим, посебно важним сматрао је да се „особа коју сам већ поменуо да заузима највише место у Совјету и ужива широку популарност међу богатим земљопоседницима“ уздржи од „подмуклих интрига“ против Порте.⁹ Опасност од Вучића није био уочио само Дилајл, већ и кнежева и Гарашанинова група у Комисији за израду пројекта закона. Зато је закон срочен тако да саветници не могу присуствовати седницама скупштине. Тако је Вучић спречен да, својим утицајем, од скупштине направи гомилу која одлучује по његовом мигу као што је то било 1842, 1843. и 1848. године.¹⁰

Комисија није стигла ни да саопшти предлог закона о скупштини на главном заседању Совјета, а од Порте је стигао телеграм којим је она препоручила да се одустане од држања скупштине. Ово је, наравно, изазвало изненађење и подвојеност у мишљењима међу саветницима и попечитељима. На захтев српске владе Осман-паша је, у писменом облику, саопштио да се ради о Портином наређењу. Образложење се састојало у томе да су Совјет и постојећи судови у Србији довољни, па Србија нема ни потребе ни права да сазива скупштину. Зато „Висока Порта, да би сачувала интересе књажевства Србије, а тако исто и своја света права, никако

⁷ Дилајл – Мамсберију, 17. септембар 1858; Исти – Булверу, 22. септембар 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Јеврема Грујића*, I, 149–165; Н. Попов, *нав. дело*, I, 14–16; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 275; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 363–367.

⁸ *Записи Јеврема Грујића*, I, 165–169; Н. Попов, *нав. дело*, I, 17–19; С. Јовановић, *нав. дело*, 368–375.

⁹ Дилајл – Булверу, 22. септембар 1858, Београд, FO 78/1376. Извесни „српски центлмен“ је написао кратку историју народних скупштина у Србији од средњег века до 1848. године и дао је Дилајлу (Дилајл – Мамсберију, 26. септембар 1858, Београд, FO 78/1376; *Les Skoupchtinas*, FO 78/1376).

¹⁰ В. напомену 8; Дилајл – Булверу, 20. новембар 1858, Београд, FO 78/1376.

не дозвољава да се скупштина у Србији држи“.¹¹ Међутим, радило се о томе да је Порта штитила искључиво своје интересе. Она је сматрала да би одржавање скупштине сигурно значило повратак Обреновића у Србију. С обзиром на то да су и кнез Милош и кнез Михаило били веома привржени Русији, Порта је сматрала да је мудрије подржавати кнеза Александра. Велику опасност Порта је видела и у могућности да се кнежевског престола докопају Гарашанин или Вучић.¹²

Кнежеве присталице су се понадале да ће Портино наређење бити прихваћено. Чак су почели да шире гласове да „ће Порта, Инглеска и Аустрија бранити права књаза оружаном силом“. Кнежеви противници су, пак, сматрали да је телеграм забране кнез, преко Аустрије, измолио од Порте. Али Порта је брзо попустила утицајима Русије, Француске и Велике Британије. Писани је 28. септембра писао Булверу о чврстом ставу Порте против скупштине, а већ сутрадан је известио да је велики везир ублажио став јер „изгледа да ће ова скупштина бити регуларнија од предходних“. Српски капућехаја у Цариграду је известио своју владу да Тувнел, Бутењев и Булвер сматрају да је сазивање скупштине унутрашња ствар Србије те Порта нема права да се у то меша. Осман-паша је обавестио српску владу да се Порта, у ствари, била забринула да ће скупштина бити „једна безмерна мложина света“. Пошто је обавештена да ће све бити по закону, она само претходно хоће да види тај закон.¹³

То што је Порта ублажила свој став није значило да су преброђене све препреке. Изношење предлога закона о скупштини поставило је питање да ли ће о њему одлучивати Совјет у простом или главном заседању. Просто заседање је давало предност кнежевим присталицама. Пошто саветници и попечитељи нису могли да дођу до заједничког решења, попечитељи су понудили оставке кнезу Александру. Кнез се нашао на мукама. Бирање нових попечитеља или попуњавање Совјета водило га је у кршење Устава из 1838. године и Закона о Устројенију Совјета Књажества Србског. Он је то, додуше, желео, али било је очигледно да тренутак није био погодан. Одбио је понуђене оставке. Пристао је да потпише пројекат закона чијим је објављивањем почео посао око сазивања скупштине.¹⁴

¹¹ Дилајл – Булверу, 8. октобар 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Јеврема Грујића*, I, 169–172.

¹² Писани – Булверу, 28. септембар 1858, Јеникеј, FO 195/583.

¹³ Писани – Булверу, 29. септембар 1858, Јеникеј, FO 195/583; Дилајл – Булверу, 8. октобар 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Јеврема Грујића*, I, 172–174; Н. Попов, *Србија и Русија*, IV, 359; Н. Попов, *Србија после Париског мира*, I, 19–20.

¹⁴ Дилајл – Булверу, 18. октобар 1858, Београд; Фонбланк – Лофтусу, 19. октобар 1858, Беч, FO 78/1376. (И Дилајл и Фонбланк су сматрали да кнежевим пристанком да потпише закон нису нестали сви узроци могућих немира. Штавише, Фонбланк је писао из Беча да Порта треба нешто да предузме иначе ће, на пролеће,

Портин пристанак на одржавање скупштине у Србији није значио да она одустаје од своје намере да контролише догађаје у Србији. Зато се одлучила „не обрађајући пажњу на протесте француског и руског амбасадора у Цариграду“ за већ проверени начин – слање мисије. Да би се ова два амбасадора умирила, Порта их је известила да комесар иде у Србију да би тамо уредио положај Турака. Порта је имала подршку Аустрије и Велике Британије, па је одлучила да у Србију, као комесар, иде Кабули-ефендија.¹⁵

Оно што је Порта планирала или хтела да уради у Србији није било нимало лако. Компликовану унутрашњу ситуацију погоршавали су спољашњи утицаји. Супротстављање неке од гарантних сила Порти је могло, по Фонбланковој оцени, да буде погубно. А њена сусетка Аустрија је баш то радила. Она се и те како мешала у догађаје у Србији јер свака промена на боље у овој кнежевини угрожавала је аустријске интересе. Промена на боље је подразумевала и промену кнеза, па је Беч подржавао слабог и неспособног кнеза Александра. Аустрији није одговарала промена кнеза јер је то био један од услова да се стање у Србији среди. Његов одлазак би значио крај апсолутистичке владавине, дакле више политичких слобода у Србији, а то би био „лош пример“ за све оне Србе у Аустрији који су живели у прилично тешким условима. Опасност по Порту је била утолико већа с обзиром на то да је незадовољство аустријским уплитањем у Србији усмерено према Порти, па би, уколико Порта не предузме одређене мере, могло да дође до устанка најпре у Србији а онда и у осталим деловима Турске насељеним словенским становништвом. Устанак би покренуо око дванаест милиона људи! Тада ни Русија не би остала неутрална. Зато се могло десити да српски народ, уз руску помоћ, са исуканим сабљама, затражи повратак Обреновића уколико би Аустрија наставила да подржава „себичног и неискреног“ кнеза. А требало би да буде другачије: да Порта сама укаже на потребу њиховог повратка или да утиче на прихватање неког „поштеносног и умереног човека да буде кнез“.¹⁶ Зато је било далеко од истине оно што су писале скоро све бечке новине: да су узрок свом незадовољству у Србији руске интриге. Кривац је била Аустрија. Фонбланк је имао добре основе за овакве тврдње. Ситуацију и

избити такав устанак да ће превазићи границе „словенске породице“), *Записи Јеврема Грујића*, I, 174–177.

¹⁵ Фонбланк – Хамонду, 27. октобар 1858, Беч, FO 78/1376; *Писма И. Гарашићина*, I, 408–409.

¹⁶ Фонбланк – Хамонду, 27. октобар 1858, Беч, FO 78/1376; *Memorandum of my Conversation with Prince Callimachi and with Count Buol*, at Vienna on the First of November 1858, FO 195/583; Фонбланк – Булверу, 30. новембар 1858, Цариград, FO 195/583.

личности у Србији добро је познавао, а у Бечу је имао прилике да разговара са турским амбасадором Калимакијем и са председником аустријске владе и министром иностраних послова Аустрије грофом Буолом. Док се кнез Калимаки слагао са Фонбланковим проценама, гроф Буол није сматрао да је ситуација у Турској драматична, те да би евентуални устанци били спорадични и слаби.¹⁷

У складу са овим аустријска влада је забранила превоз оружја, муниције и друге војне опреме за Србију преко аустријске територије. За евентуално укидање забране биле су потребне дозволе „аустриске војне власти и србског правителства“. Овим је аустријска влада покушала да укаже на могућност избијања буне у Србији чији би циљ био поновно довођење Обреновића. Непосредно пред почетак рада скупштине из Београда је повучен конзул Радосављевић „који и по политици свог двора, и лично беше за Књаза Александра“.¹⁸ Фонбланк је веровао да је Радосављевић повучен зато што је кнезу Александру неовлашћено обећавао наследност престола.¹⁹ Илија Гарашанин је, пак, сматрао да је то уступак њему.²⁰ Без обзира на то ко је од ове двојице био у праву, повлачење Радосављевића из Београда није значило да су аустријска интересовања за дешавања у Србији спласнула. Секретар конзулата Враницани је заменивао конзула, а убрзо је у Београд стигао посебни изасланик Ђорђе Стратимировић.²¹ Стратимировић је, у име аустријске владе, као кнежевског кандидата нудио Михаила Обреновића. Међутим, пошто је у Београду било познато да Стратимировић служи Аустрији, Милован Јанковић је с једном делегацијом отишао Гарашанину и затражио да се Стратимировић удаљи из Београда.²²

Кнеза Калимакија узнемиравало је то што француски министар иностраних послова гроф Валевски (Alexandre Walewski) није хтео да

¹⁷ Турски амбасадор у Бечу кнез Калимаки сматрао је да Порта треба да одлучи ко ће наследити кнеза Александра. Фонбланк је разговарао са њим чак и о могућем кандидату. При томе, Фонбланк је унеколико модификовао своје раније мишљење о кандидатима. Пошто је мислио да Гарашанином не би биле задовољне ни Аустрија ни Русија, приклонио се раније изнетој оцени Етем-паше да је Миша Анастасијевић најпогоднија личност. Он је био одговарајућа личност „како због природе, богатства и поштења тако и због тога што никада није испољио посебну наклоност било којој страниј сили“. (*Memorandum of my Conversation*)

¹⁸ *Записи Јеврема Грујића*, II, 17–18.

¹⁹ *Mr de Fonblanque's Memorandum on Mr Dalyell's Correspondence from Belgrade, and of the tendencies of Servian Policy*, 14. decembar 1858, Carigrad, FO 195/583.

²⁰ *Ј. Ристић*, нав. дело, I, 280.

²¹ *Записи Јеврема Грујића*, II, 18

²² *Н. Попов*, *Србија после Париског мира*, 38.

каже своје мишљење о стању у Србији.²³ Француски конзул у Београду Дезесар био је отворенији: сматрао је да ни скупштина ни промена Устава не би имале нарочитог дејства у Србији ако кнез Александар остане на власти. Дезесар је био против кнеза и јавно је истицао да је Гарашанин прави кандидат за кнежевски престо.²⁴ Против кнеза је сасвим разумљиво, због његовог аустрофилства, био и руски конзул Милошевић. Пруски конзул Мерони се држао неутрално.²⁵

Британска неутралност није била поуздана јер Лондону није одговарало ремећење постојећих односа, али не у смислу одржавања постојећег кнеза и стања у Србији, већ у смислу очувања турских интереса. Зато се Фонбланк потпуно сложио са грофом Буолом да, ако већ морају да се предузму одређене мере у Србији, онда то треба урадити са што мање узнемирења.²⁶ Буол је, изгледа, постајао свестан да у Србији мора доћи до промена, па је настојао да оне буду што мањег обима.

Дилајл се није усуђивао да, као српски министри, тврди да је кнез неспособан да схвати основне ствари. Али, после неколико разговора са кнезом, Фонбланков заменик је закључио „да је сасвим јасно да он (кнез Александар, прим. Љ. П. Р.) не схвата свој положај ако мисли да може да влада апсолутистички“. Сигуран наговештај правца британске политике према догађајима у Србији било је упутство Дилајлу да избегава било какав неспоразум са турским властима и француским конзулом у Београду.²⁷

Кнез Александар је потписао предлог закона о скупштини 28. октобра / 9. новембра 1858. године, чиме је овај предлог постао важећи закон. Закон је обнародован 7/19. новембра. Овим законом је био предвиђен број народних посланика и начин њиховог избора: 376 по народном избору и 63 по положају. Само су посланици могли бити председник и потпредседник Скупштине док су секретари могли да буду узети и ван Скупштине. Кнез је био обавезан да, у договору са Совјетом, у року од три недеље одреди датум и место одржавања Скупштине. Скупштинске седнице су биле јавне.

Оно што је било најважније је то да Скупштина није имала никакву власт. Она је давала мишљење о предметима које је пред њу износила влада. Није могла да износи жеље и законодавне предлоге. И, на крају, овај

²³ *Memorandum of my Conversation.*

²⁴ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 280; Љиљана Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1957, 24, 27, 30–32.

²⁵ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 280; *Записи Јеврема Грујића*, II, 18–19.

²⁶ В. напомену 23.

²⁷ Дилајл – Булверу, 11. и 13. новембар 1858, Београд, FO 195/583.

закон није предвиђао да ће се и убудуће сазивати скупштина. Закон је био предвиђен само за ову Скупштину.²⁸

У овом извештају Булверу Дилајл је најпре подсетио да Србија има 17 округа, 55 срезова и 117 општина. То је било потребно да би објаснио ко све има бирачко право. Затим је настојао да објасни изборни закон описујући само важније чланове. Пре би се могло рећи да их је препричао, него што их је коментарисао. Приложио је уз овај извештај текст изборног закона и на српском и на француском језику.²⁹

Сматрајући да неке делове овог закона ипак треба прокоментарисати, Фонбланк, који је у међувремену допутовао у Цариград, то је и урадио. Чинило му се најзначајнијим да истакне да је према закону кнез тај чија је реч одлучујућа и да он може да распусти Скупштину. Огромно неповерење према кнезу било је узрок законском члану којим је одређен рок сазивања Скупштине. Фонбланк није нарочито веровао у ефикасност члана чији је циљ био одржавање постојећег реда, јер је написао: „Било би неразумно очекивати пристојност у телу састављеном од сељака – готово када су пренапети као што је и већина Срба у садашњем тренутку“. Великом грешком британски конзул је сматрао то што није предвиђено да посланици буду бирани на три године. Скупштина која би могла поново да се сазове, сматрао је он, била би гарант реда у земљи.³⁰ После дугогодишњег боравка у Србији, кратког бављења у Бечу и доласка у Цариград од Фонбланка се могло очекивати да направи дубљу анализу Закона о скупштини. Уместо тога он се, после наведених коментара, упустио у објашњавање узрока који су довели до тренутне ситуације.

У другој половини новембра 1858. године, у Кнежевини Србији су одржани избори за посланике народне скупштине. Резултат избора је био велика победа противника Карађорђевићевих, а међу њима најбројнији су били обреновићевци и припадници „народно либералне партије“ који

²⁸ Н. Попов, *Србија после Париског мира*, 20; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 369–375; *Србске новине*, 7/19. и 11/23. новембар 1858, (XXV, 123 и 124), 471–472 и 475.

²⁹ Дилајл – Булверу, 25. новембар 1858, Београд, FO 78/1376.

³⁰ В. напомену 19. Из Фонбланкових извештаја не може се утврдити којим путем је ишао од Беча до Цариграда, те ни да ли је на том путу могао да сретне Гарашанина. Па ипак, без обзира на то какав пројекат закона, који се „незнатно разликује“ од „изборног закона за народну скупштину“, и где и када га је Гарашанин дао Фонбланку, био је то знак да су они били у блиском контакту. У прилог томе иде и Фонбланково обавештење да је, у поверењу (подвукао Љ. П. Р.), саветовао Гарашанину да посланици не би требало одмах да „нападају Кнежеве мане и махинације његових рођака из тазбине“ већ да се баве својим послом. И овај извештај је из Цариграда, па остаје отворено питање преко кога су Гарашанин и Фонбланк контактирали. (Фонбланк – Булверу, 30. новембар 1858, Цариград, FO 195/583)

су, такође, добрим делом нагињали Обреновићима. Карађорђевићевци су били изненађени и љути, па су тражили начина да, бар у неким местима, изборе прогласе нерегуларним. Међутим, судећи по бројним знацима могло се уочити да „уједанпут поче некако име Кнеза Милошево и разговор о њему постати свеједно, што Скупштина народна и разговор о њој“. Љубомир Ненадовић је објавио књигу *Прилози за Србску Историју* у којој су били објављени говори кнеза Милоша у скупштинама. У изложима радњи почеле су да се појављују слике Обреновића, о њима се јавно говорило и, најзад, на седници Совјета поставило се и питање: „Ако оћемо Милоша, а оно ајде да се договоримо, па да терамо овога кад је тако.“ Разговори о Обреновићима су поготово учестали када су посланици почели да стижу у Београд.³¹

Свечано опремљени, посланици су стизали у групама са разних страна и смештали су се у кафане које су за њих биле одређене према њиховој припадности одређеним окрузима. Свима су биле отворене куће Гарашанина, Вучића, Анастасијевића... У двору, код кнеза Александра, који иначе није волео сусрете и разговоре са људима из народа, било је много мање свечано, уз неупоредиво мање гостију, углавном удворица типа Трипковића и друге кнежеве родбине.³²

Велики српски празник, дан светог апостола Андреја Првозваног био је одређен за свечани почетак рада скупштине. У Саборној цркви је, најпре, одржана служба којој су присуствовали кнез, попечитељи, саветници, црквени великодостојници, конзули и сви скупштински посланици. При крају молитве *свештеноначелник* рече да се радује што је народ дошао да „топло благодари Богу на полученој унутрашњој самосталности отечества, а у једно проси божју помоћ делању сабране Скупштине народне“. После службе ишло се у двор кнезу на честитање. То је био обичај. „Поиташе у двор“ сви попечитељи, саветници, па и конзули, али од посланика дође само половина. Још горе је било на ручку који је приредио кнез Александар. Од чланова Скупштине у велику салу *Србске круне* дошли су само они који су то били по кнежевом избору и само неколико оних који су народом изабрани и који су се после због тога много кајали. Када је схватио да му већина гостију неће доћи, није дошао ни сâм кнез.³³

³¹ *Записи Јеврема Грујића*, II, 3–15, 27–28; Н. Попов, *Србија после Париског мира*, 21–24; У својим *Записима* (стр. 9) Ј. Грујић је забележио да је Димитрије Фичо (Фицио), трговац и енглески поданик најурен са изборног места јер се зна да је у дослуху са Турцима и Енглезима. У Дилајловим извештајима овај мали инцидент се не помиње.

³² *Записи Јеврема Грујића*, II, 22–29.

³³ *Mr de Fonblanque's Memorandum*, 22. децембар 1858, Цариград, FO 195/583; *Précis of Events*, 28. децембар 1858, Београд, FO 195/583; *Записи Јеврема Груји-*

Догађаје од 13. 14. и 15. децембра, Дилајл је назвао „формалним пословима“. Они су то били само за оне који су, као Дилајл, били неупућени. Та три дана су протекла у поништењу избора и поновном избору либерала Милована Јанковића за посланика и у надметању кајмаканске и народно-либералне *партаје* око избора председника, потпредседника и два секретара Скупштине. Изабрани су: за председника мајор Миша Анастасијевић („један од београдских посланика; лични кнежев непријатељ; члан националне партије; нагиње Гарашанину“), а за потпредседника Стевча Михаиловић („утицајни присталица породице Обреновић“). Дилајл је известио да се сматра да је Стевча Михаиловић уступио место председника мајору Анастасијевићу, а Фонбланк је о новом председнику Скупштине писао: „Али мисли се да је његов ауторитет сувише нов да би био ефикасан, ако народно огорчење достигне одређену тачку“. За секретаре Скупштине изабрани су Јеврем Грујић и Јован Илић. Обојица су били либерали.³⁴

Шеснаестог децембра после Божије службе кнез је дошао у скупштинску дворану и, пошто назва Бога скупштинарима, рече да ће његову беседу прочитати Љубомир А. Петровић, начелник одељења у министарству иностраних дела. Пошто је истакао да су одредбе Париског мира Србији донеле срећу, кнез је, у својој беседи, признао да унутрашње околности у Кнежевини нису баш најбоље. Зато је позвао посланике да у уставним и законским оквирима размотре попечитељске предлоге и допуне их својим жељама и захтевима. За време читања беседе кнез је морао да седне. Он је и буквално губио тло под ногама.³⁵

Догађаји су се даље одвијали онако како је планирао „тесни круг народно либералне партаје“, односно, „странка либерални људи и увиђавнији Обреновићеваца“. Радило се у ствари, о мудрој плану Јеврема Грујића који је овај уски круг прихватио и спроводио. Насупрот брзоплетом плану кајмаковаца и *тврдох* Обреновићеваца да прво и најважније на Скупштини буде обарање кнеза, Јеврем Грујић је хтео да се, најпре, донесе закон о скупштини и да се упуте писма гарантним силама и Порти. Околности су Грујићу ишле на руку. Само су три човека могла да узму рад Скупштине у своје руке: Вучић, Гарашанин и Анастасијевић. Вучић није хтео да дође у Скупштину сâм, већ на позив. Међутим, његовим људима у Скупштини супротставили су се либерали и Гарашанинови људи.

ћа, II, 29–33; Л. Ранке, *нав. дело*, 411.

³⁴ *Précis of Events; Mr de Fonblanque's Memorandum*, 22. децембар 1858, Цариград, ФО 195/583; *Записи Јеврема Грујића*, II, 39–42. „Узимајући за свога председника једнога човека који није говорио са кнезом, скупштина је јасно показала шта мисли кнезу.“ (С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 412)

³⁵ *Précis of Events ; Записи Јеврема Грујића*, II, 62–63; Н. Попов, *нав. дело*, 46.

Гарашанин је избегавао прецизно иступање и држао се по страни док Скупштина не избаци кнеза. Анастасијевић је, да би скинуо са себе одговорност пред Портом, престао долазити на заседања Скупштине чим је изнет предлог закона. Зато су ток догађаја у Скупштини узели у своје руке секретари Јеврем Грујић и Јован Илић. Скупштинари су у њих – поготово у Јеврема Грујића – имали поверење јер су били учени људи, школовани на страни. Двор је био задовољан изношењем предлога закона о скупштини јер се тиме скретала пажња са питања кнеза.³⁶

Предлог закона о скупштини, који је саставио Јеврем Грујић а допунили Јован Илић, Милован Јанковић и Андрија Стаменковић, прочитан је скупштинарима 17. децембра 1858. године. Грујић је стрпљиво објашњавао све чланове предлога. Оставио је веома убедљив утисак револуционарном тврдњом да Скупштина само привремено преноси власт са себе на кнеза и Совјет, те да има право да ту власт узме натраг ако то усхте. Објашњавајући четврти члан предлога закона, Грујић је рекао: „Кад је Скупштина народна, а оно и нека има власт за све, што се народа тиче“. Деловало је да Скупштина може да одлучује о свему и да ради шта хоће. То није било у складу са недавно усвојеним Законом о скупштини. Уплашен тако радикалним предлогом закона, Миша Анастасијевић је тражио да буде изабрана комисија која би за време празника, Светог Николе, размотрила предлог закона. Овај захтев председника Скупштине био је усвојен.³⁷

Истог дана, Скупштина је прихватила још два предлога Јеврема Грујића. Први је био „признателност народа нашег сузеренској и гарантним силама за поштовање неутралности Србије за време источног рата и за јемствовање права Србска уговором паризким“. Циљ овог акта био је подвлачење колективне гаранције концерта великих сила над Србијом. Тиме би се, надали су се аутори овог акта, указало на то да ни Аустрија ни Porta немају право да се самоиницијативно мешају у унутрашње послове Кнежевине. Други акт је био намењен Порти и у њему се, бираним речима, протестовало што је Porta, преко Кабули-ефендије, имала намеру да се меша у унутрашње ствари Србије.³⁸

³⁶ *Записи Јеврема Грујића*, II, 48–52; С. Јовановић, *нав. дело*, 414, 417–419.

³⁷ *Записи Јеврема Грујића*, II, 65–86; Н. Попов, *нав. дело*, 49–53; Јаша М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији. Српски народ у XIX веку*. Књ. 4, 5 и 6, Београд б. г., 125–127; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 82–83.

³⁸ *Précis of Events* (У овом прегледу догађаја Дилајл је само забележио да ће се од Совјета тражити да напише адресе захвалности Порти и гарантним силама. Другу адресу Порти није поменуо.); Скупштина – Совјету, 5/17. децембар 1858, Београд, АС, ДС, 1858, 704; *Записи Јеврема Грујића*, II, 49–51, 86–88; Н. Попов, *нав. дело*, 53–55. Привремено правленије није спровело одлуку Скупштине да

Током два дана празника заседала је Комисија. У ствари, првог дана (18. децембра) текст су прегледали и ставове усклађивали Гарашанин и Грујић. Следећег дана такав текст су прочитали Комисији и исправили га према примедбама њених чланова. Двадесетог децембра Скупштина је усвојила предлог закона о скупштини. Требало га је даље проследити Совјету и кнезу.³⁹

Кајмакамцима се, међутим, учинило да либерали сувише отежу и да, чак, покушавају да забашуре збацивање кнеза. Зато су кајмакамци кренули у акцију. Либерали су баш то хтели. Хтели су да остану у другом плану при збацивању кнеза.

На преподневном заседању Скупштине 10/22. децембра 1858. године Миша Анастасијевић је одржао говор којим је означио свој повратак у Скупштину и преузимање водеће улоге од секретара Грујића и Илића који су је, наводно, узурпирали. После кратке буре у Скупштини за говорницу је стао Михаило Барловац који је говорио о народним патњама за које треба да плати. Није директно оптужио кнеза. За њим је говорио Сима Протић, обреновићевац из Смедерева, који је истакао да народ има право да „узме на одговор свакога, па и кнеза“. Протић је направио увод за поновно Барловчево долажење за говорницу. Барловац је прочитао акт оптужбе против кнеза. То је била скраћена верзија оптужбе коју је Јеврем Грујић написао, по Гарашаниновим упутствима, пред Етем-пашин долазак, а за стране конзуле.⁴⁰

Фонбланк је био упознат са текстом раније оптужбе и можда је његов оригинал или бар копију чувао код себе.⁴¹ Па ипак, када је, недељу дана уочи изношења оптужби против кнеза пред Скупштину, писао анализу ситуације у Србији, навео је само неке кнежеве кривице. Према Фонбланку, кнез се плашио Скупштине јер је мислио да ће га она „према старом плану“ оптужити и тражити његову оставку због тога што је „проарчио“ пола милиона дуката на мито, ванредне набавке страног оружја, тополивницу и на непромишљену експлоатацију, већ одавно исцрпљених, рудника. Због тога што је кнез Александар потпуно запостабио интересе Кнежевине, а бринуо само о својој заради, сви путеви у

пошаље други акт Порти јер се томе супротставио Гарашанин: „Не можемо ми Порти укор давати.“ (*Записи Јеврема Грујића*, II, 206)

³⁹ *Записи Јеврема Грујића*, II, 88–103; Н. Попов, *нав. дело*, 55–67; Ј. Продановић, *нав. дело*, 127–130; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 83–86. Под 20. децембром Дилајл је забележио да је „Закон о годишњем сазивању Скупштине врло мало измењен и Совјет га је прихватио у таквом, незнатно модификованом облику.“ (*Précis of Events*)

⁴⁰ *Записи Јеврема Грујића*, II, 111–118; Н. Попов, *нав. дело*, 69–73; С. Јовановић, *нав. дело*, 421–423.

⁴¹ *Записи Јеврема Грујића*, II, 104.

Србији били су веома лоши. Тако су топови постали неупотребљиви јер не могу да се превозе по таквим путевима. Штавише, из истог разлога, зими у Београду једно јаје кошта тридесет пута више од јајета у оближњим селима, а цена дрвета за огрев је иста у Београду и у Паризу, иако је „Србија најпошумљенија земља Европе“. Претерао је Фонбланк када је написао да је за паре које су потрошене на топове и пушке могло да се направи више путева него што је Србији потребно. Претерао је и када је, ни не покушавајући да сакрије своје антипатије према кнезу и камарили, а посебно према кнегињи и њеној породици, написао да је она циганског порекла. Конзул је мислио да је обарање кнеза Александра неминовно. Јер он за осамнаест година (!) своје владавине није ништа урадио за своју земљу. Уместо да је упростио законе „да одговарају примитивном (мада мудром) народу“ он је дозволио да компликовани аустријски закони буду пренети у Србију.⁴²

„Цела је Скупштина на ногама, – и само се чује: ‘Оставку, оставку’“... Изабрана је скупштинска депутација која је кнезу понела два документа: акт о скупштинској одлуци да он поднесе оставку и већ написан текст оставке коју је кнез требало само да потпише. Али кнез Александар је покушао да уграби још мало времена, па је замолио да делегација дође по потписану оставку сутрадан. За то време је покушао да нађе помоћ или бар савет. Позвао је Осман-пашу, Кабули-ефендију и све стране конзуле. Кабули-ефендија је рекао да је то унутрашња ствар Србије, те да кнез треба да се о томе договори са попечитељима и саветницима. Конзули нису имали никаквих упутстава, па су се сложили да обавесте своје владе и амбасадоре у Цариграду и да сачекају наређења.⁴³ Саветници и попечитељи с којима се кнез Александар два пута састао нису могли ништа више да му помогну. Скупштина је била на окупу, а разјарени народ на улицама. Зато му они рекоше „да нема ни откуд ни у чему помоћи“ него „није вајде, господару, подај оставку“. Решење за кнеза Александра је нашао онај који му је био министар, а кога кнез није подносио, коме је власт измицала, а све је држао у својим рукама, који није хтео бурне промене, али ни Александра Карађорђевића на престолу – Илија Гарашанин.⁴⁴ Он је својим ауторитетом одвео и својим колима одвезао кнеза под

⁴² В. напомену 19.

⁴³ Дилајл – Мамсберију, 22. децембар 1858, Београд, FO 78/1376; *Записи Јеврема Грујића*, II, 119–125; Н. Попов, *нав. дело*, 73–77; С. Јовановић, *нав. дело*, 421–425.

⁴⁴ О односу И. Гарашанина према Народној скупштини: Миодраг Јовичић, *Илија Гарашанин и Светоандрејска скупштина*; Љубица Кандић, *Гарашанин и скупштина у време уставобранитеља*. Оба рада у: Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра

заштиту турске војске у тврђаву. Кнез Александар је избегао потписивање оставке, спасио главу, али не и престо.⁴⁵

Гарашанин је хтео збацивање кнеза без оружја и без крви, без опасности да се умешају Аустрија или Турска.⁴⁶ Зато је пустио да Скупштина, мимо закона, принуди кнеза Александра на оставку. Али када је после тога попечитељ унутрашњих дела хтео да врати власт Совјету који би законским путем прогласио намеснике (кајмакаме) показало се да то више није могуће. Гарашанин је, у току ноћи, припремио своје људе. Међутим, сутрадан се испоставило да су се либерали, уз обреновићевску подршку,⁴⁷ припремили много боље. Јеврем Грујић ни трен није дозволио да Миша Анастасијевић води главну реч у Скупштини 23. децембра 1858. године. Скупштина је прихватила све Грујићеве унапред припремљене предлоге и акте. Усвојена је једна прокламација о збацивању кнеза Александра и друга о проглашењу кнеза Милоша. Усвојен је указ о постављењу Стефана Стевче Михаиловића за „команданта гарнизона у војсци и вароши Београда“. То је значило да су под његовом командом војска и полиција, а он се имао владати према скупштинским одлукама. Ови документи су прочитани народу пред Скупштином. Све ово је било противзаконито. Али када је Совјет једном испустио власт, а Скупштина је се докопала, либерали и Обреновићевци више нису хтели да је враћају Совјету јер је у Скупштини она била у њиховим рукама. Покушај Вучића и Гарашанина да доласком у Скупштину *освесте* скупштинаре завршио се неславно по њих двојицу.⁴⁸

1987. поводом 175. годишњице рођења. САНУ, Научни скупови, књига LIV, Одељење историјских наука, књ. 16, Београд 1991, 89–100, 101–117.

⁴⁵ *Записи Јеврема Грујића*, II, 125–133; Н. Попов, *нав. дело*, 77–82; С. Јовановић, *нав. дело*, 425–431.

⁴⁶ Гарашанин је био спреман да, у случају анархије, затражи интервенцију стране силе да би се спречило крвопролиће у Србији. „Да је неред само отпочео, да је само једна пушка пукла, претворила би се сва земља у једну ужасну анархију и ја сам уверен, да бих и ја сам морао потписати се час пре да дође интервенција страна да ред уведе и крвопролиће уздржи, и што је најжалосније ја бих искао да она интервенција дође која најпре у земљу ући може.“ (*Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*. Књига друга: од 4. јан. 1859. до 29. марта 1874. Средио Ст. Ловчевић. СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење. Споменици на српском језику, Књ. XXII, Београд 1931, 7). Стефан Стевча Михаиловић је сматрао да је Гарашанин дошао за члана Привременог правленија „да би се све слубило и измирило, премда су неки говорили: да она свадба не ваља, где нема меса, ни крви.“ (*Мемоари С. С. Михаиловића*, 213)

⁴⁷ На дан збацивања кнеза Александра Карађорђевића Фонбланк је написао да у Скупштини од 366 изабраних посланика има 291 обреновићевац. (*Mr de Fonblanque's Memorandum*, 22. децембар 1858, Цариград, FO 195/583)

⁴⁸ *Записи Јеврема Грујића*, II, 133–148; Н. Попов, *нав. дело*, 83–95; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 431–443; *Мемоари С. С. Михаиловића*, 209–210.

Догађаји од 23. децембра нису били крај бурних дешавања. Ако су хтели да наставе да освајају власт, либерали су морали да имају силу, војску или полицију. Они то нису имали јер је Гарашанин одбио да преда команду Стевчи Михаиловићу док Скупштина не преда намесништву намесничку власт коју је приграбила. Либерали су устукнули.

Следећег дана напетост је кулминирала. Војска је, у два наврата из два правца, покушала да разјури народ окупљен пред Скупштином и да врати кнеза Александра из тврђаве. С обзиром на то да војска није имала наређење да пуца у народ и да је у маси народа било довољно храбрих да стану испред војника и да, чак, упере своје пушке у официре, војска се повукла. Умешали су се и страни конзули. На иницијативу руског конзула Милошевића или на молбу неких Београђана они су, после састанка код београдског паше Османа, саветовали и војсци и народу да не употребљавају оружје.⁴⁹

Истовремено, пошто је предходно, у току ноћи, постигнут договор између Грујића и Гарашанина, Скупштина је изабрала намесништво од три члана (Привремено правленије): Илија Гарашанин, Стевча Михаиловић и председник Касационог суда Јефимије Угричић.

То је био крај тродневне револуције. Тврдећи да је био под притиском војске, Совјет се извукао из невоље у коју је упао пишући кнезу да се врати. Саветници су дошли у Скупштину на измирење, а на њих су се угледали и официри који су командовали кад је војска пошла на народ. Сама револуција је била дело Скупштине, а то што је та револуција била без крви, било је дело бирократе Илије Гарашанина.⁵⁰

О свим овим бурним догађајима Дилајл је известио тек у писму од 28. децембра. У том кратком прегледу догађаја, без ширег описа и анализа, он је само телеграфски навео шта се догађало. Чак ни састанке код кнеза и Осман-паше где је, ваљда, и сам присуствовао није описао.⁵¹ Није необично што овај извештај тако изгледа. Поучен несрећним примером свог претходника Фонбланка сигурно се није усуђивао да изађе било где и прикупи информације. А оних који су знали шта се дешава, а да су при том хтели и могли да дођу да му то испричају, било је веома, веома

⁴⁹ Осман-паша, Кабули-ефендија и конзули – Представнику, 24. децембар 1858, Београд, FO 195/583; *Записи Јеврема Грујића*, II, 176–177; С. Јовановић, *нав. дело*, 454. Према Дилајлу иницијатива је била Осман-пашина, а писмо које су заједнички срочили преведено је на српски и прочитано у Скупштини и раздвојено по граду. (*Précis of Events*)

⁵⁰ *Записи Јеврема Грујића*, II, 155–184; Н. Попов, *нав. дело*, 95–110; С. Јовановић, *нав. дело*, 444–466; в. напомену 46.

⁵¹ *Précis of Events*, 28. децембар 1858, Београд, FO 195/583.

мало. Ако их је уопште било. Зато је тек када се ситуација смирила, сео, написао извештај и усудио се да га сам или по некоме пошаље на пошту. За то му, касније, није замерено. Само је Фонбланк сматрао да његов колега Дилајл неке ствари око дешавања у Србији за време свог тамошњег боравка није разумео.

Мада је првог јануара 1859. године из Форин офиса добио телеграм да телеграфом извештава о свему што је значајно за догађаје у Србији⁵², Дилајл није трошио сувише труда и мастила да описује те догађаје и скупштинска заседања. Тек када је у Скупштини покренуто питање доношења Закона о Скупштини,⁵³ британски вицеkonzул је известио да млађи људи у Скупштини настоје да се закон усвоји пре него што кнез Милош стигне у Србију. Дилајл је оценио да је нацрт тог Закона опасан, не само због тога што потпуно мења *гарантоване* одредбе Устава, већ и због тога што садржи одредбе „најопаснијег револуционарног карактера“. Мада није био у прилици да добије копију тог пројекта, тврдио је да ни Милош ни било који други кнез не би био у стању да влада уз такав закон, него би „могао убрзо да затражи моралну подршку Сила“ да би га се ослободио.⁵⁴

Десетак дана касније Дилајл је послао аљкав извештај под насловом „Белешка о најзначајнијим одлукама Скупштине“. На почетку је упозорио да извештај треба узети са великом резервом јер никоме није могао да се обрати за превод. Он је поменуо следеће одлуке Скупштине: о буџету и трошковима попечитељства 1842. године; о гургусовачком затвору; о судском поступку; о Портином прихватању абдикације кнеза Александра; о одласку кнеза у Цариград, али после скупштинског одобрења; о наследству престола; о отпуштању неких високих чиновника; о конзулској јурисдикцији и, најзад, о Закону о Скупштини.⁵⁵

Одлуке Скупштине су заслуживале већу пажњу. И Законом о Скупштини и одлукама о отпуштању и смењивању низа високих чиновника Скупштина је нарушавала Устав који су гарантовале велике силе. Зато је Јеврем Грујић морао да посети све конзуле, да им објашњава поједине скупштинске одлуке и да их умирује. Очигледно је да је и кнез Милош сматрао да има разлога за узнемирење конзула када је наредио Стевчи Михаиловићу да поздрави конзуле „и умоли ји да не шиљу рђаве рапорте

⁵² Форин офис – Дилајлу, 1. јануар 1859, Лондон, FO 78/1439.

⁵³ *Записи Јеврема Грујића*, II, 249–256; Н. Попов, *нав. дело*, 139, 146–148.

⁵⁴ Дилајл – Булверу, 21. јануар 1859, Београд, FO 195/583.

⁵⁵ Исти – ?, 1. фебруар 1859, Београд, FO 195/583.

до његовог долазка, да не би обезбедили дворове своје, а он ће вели после утврдити како ваља“.⁵⁶

Одлуке српске Народне скупштине биле су јасније Фонбланку у Бечу него његовом колеги у Београду. Он је издалека проценио да су одлуке скупштине „бледа (мада, срећом, не крвава) копија“ одлука француске народне скупштине из 1789. године.⁵⁷

И Фонбланку и Дилајлу је било јасно да се не сме дозволити да превирања у Србији поремете односе међу великим силама. Форин офис је упутио депешу Дилајлу првог дана нове 1859. године у којој му је наредио да упозори пашу (вероватно Османа, прим. Љ. П. Р.) да не тражи војну помоћ из Аустрије „јер би тај корак могао да доведе до најозбиљнијих последица“. Није познато да ли је Дилајл пренео оно што му је наређено. Сопствених идеја о начину разрешења кризе није имао, а само једном је, у нешто опширнијем облику, пренео туђе мишљење. Било је то мишљење Портиног комесара Кабули-ефендије. Он је веровао да би најбоље било да се у Цариграду образује комисија од представника гарантних сила, Порте и Србије. Та комисија би израдила нов устав Кнежевине Србије по коме би били преуређени и Совјет и Скупштина.⁵⁸

Дијапазон Фонбланкових решења био је заиста широк. Он је сматрао да се незадовољство у Србији увек може окренути против Порте, те да је она та која треба да разрешава компликовану ситуацију разумним уступцима. То би, рецимо, могло да се уради ситним уступцима који би умирили Србе. Ту је навео уклањање стража са градских капија у Београду и давање дозволе Србима да поплочају велику пијацу.⁵⁹ После оваквог предлога изненађујуће делује идеја овог конзула о томе да Турска уступи Србији територију све до реке Искра на истоку јер, по њему, тек иза ње српски језик почиње да се меша са влашким, грчким и турским. Србија би остала у вазалном положају, те Порта, у материјалном смислу, не би изгубила ништа. Уколико то Порти не би одговарало, онда би било добро, мислио је Фонбланк, да она призна независност Србији. Јер, како је српска Скупштина радила, могло би се десити да сама прогласи независност. У том случају Порта би изгубила предност коју може да стекне поклањањем независности. Фонбланк је, ипак, сматрао да је „колективна гаранција номиналног сизеренства“ сигурнија од „теоретске независности“ „коју војно моћни суседи могу учинити илузорном“.⁶⁰

⁵⁶ *Записи Јеврема Грујића*, II, 278–279; О овим контактима нема помена у Дилајловим извештајима.

⁵⁷ Фонбланк – Булверу, 4. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439.

⁵⁸ Дилајл – ?, (поверљиво), 17. јануар 1859, Београд, FO 195/583.

⁵⁹ *Mr Fonblanque's Memorandum*, 17. јануар 1859, Цариград, FO 195/651.

⁶⁰ Фонбланк – Булверу, 1. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439.

Мада је изгледало да се велике силе нису интересовале за догађаје у Србији за време одржавања Светоандрејске скупштине, неке од њих су делале тако да су могле учинити илузијом и оно што је Србија имала до тада.

Још крајем новембра 1858. године Фонбланк је изнео своја страховања да би Скупштина могла да сруши цео систем у Србији. То би Аустрији дало повода да војно интервенише у Кнежевини.⁶¹ Половином децембра конзул је веровао да је његов аустријски колега повучен из Београда због неоснованих обећања кнезу Александру. Само недељу дана касније Фонбланк је посумњао да је Радосављевићево повлачење предзнак аустријске окупације.⁶² Опасност од таквог аустријског корака јасно су сагледали и Форин офис и Фонбланк. Аустријска понуда да својим трупама појача турски гарнизон у Београду и повремена турска спремност да прихвати страну интервенцију у Србији нису остале непознате српској јавности.⁶³ Зато је анимозитет према бројним аустријским држављанима који су удобно живели у Србији толико порасла да је на заседањима Скупштине затражено њихово истеривање из Србије.⁶⁴

Британска акција спречавања аустријског уплитања у догађаје у Србији није се исцрпила у новогодишњем упутству Дилајлу. Заоштрени односи између Аустрије и Сардиније и могућност избијања француско-аустријског рата навели су британску дипломатију на интервенцију у Цариграду да Порта призна избор кнеза Милоша. Одговарајућим корацима у Бечу и Цариграду аустријској влади је стављено до знања да је Лондон против аустријске интервенције у Србији. У Форин офису се сматрало да је савет Порти да призна избор Милоша за кнеза довољан улог за обезбеђење мира. Зато је Порти предложено да не призна наследност кнежевског достојанства Обреновићима. Лорд Мамсбери је отезао са одговором на нотификацију кнеза Милоша о ступању на престо да би му подвукао да је кнез обичан султанов вазал.⁶⁵

Аустријској намери да своје трупе пошаље у београдску тврђаву ако то заповедник ове тврђаве буде затражио, оштро се супротставила и Француска. Француска влада је поручила аустријском кабинету да би улазак аустријских трупа у Београд сматрала повредом Париског мира, те да

⁶¹ Исти – истом, 30. новембар 1858, Цариград, FO 195/583.

⁶² В. напомену 19; *Mr de Fonblanque's Memorandum*, 22. децембар 1858, Цариград, FO 195/583.

⁶³ В. напомену 52; Фонбланк – Булверу, 18. јануар 1859, Крф, FO 78/1439; Исти – истом, 1. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439; *Писма И. Гарашићина*, II, 14.

⁶⁴ Фонбланк – Булверу, 1. и 10. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439.

⁶⁵ Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963, 29.

је спремна да обезбеди испуњавање његових одредаба „свим расположивим средствима“. Иако је тврдила да је њена намера била помоћ турској посади, што се уклапало у одредбе Париског мира, Аустрија је одустала од своје намере.⁶⁶

Француска политика према Аустрији бивала је све оштрија, па није било чудно што се француски конзул у Београду Дезесар био осилио. Према информацијама до којих је Фонбланк могао да дође у Бечу, Дезесар је „за време недавног устанка“ саветовао подизање барикада, па чак и био спреман да их подиже сопственим рукама. Зато су га грдили на све стране. Руски конзул Милошевић је, међутим, био задовољан сматрајући да Дезесар, подржавањем оних који хоће да оборе кнеза Александра и доведу Обреновиће, у ствари обавља посао који је требало да обавља руски конзул.⁶⁷ По мишљењу одређених политичких кругова у Бечу Русија је кокетирала са Аустријом искушавајући је могућношћу да добије део територије уз сопствене границе „или пре грабежа или као награду за немешање у сукобе“. Фонбланк је сматрао да је то „обмана и замка“ јер Аустрија никад не би могла мирно да управља „јужнословенском провинцијом“.⁶⁸

Дилајлово извештавање из Београда за време одржавања Светоандрејске скупштине било је суво и оскудно. Фонбланк је био у Цариграду и Бечу где је могао целовитије да сагледа промене узроковане бурним дешавањима у Србији. Дилајл никада није поменуо британске интересе, а Фонбланк је само једном изнео своје мишљење да кнез Милош може, за годину дана, да нанесе толику штету британској политици на Леванту да се то не би могло касније поправити. Британски генерални конзул тада није објаснио зашто тако мисли, али је напоменуо да је „велики напор Милошевих емисара у Србији успео“ онда када су „европски народи“ занемарили слабост Порте која се огледала у финансијском нeredу и фанатизму.⁶⁹ Ово конзулово мишљење, упутство Форин офиса да се Аустрија не меша и низ Фонбланкових тврдњи да Порта уступцима треба да одржи мир јасно указују да је интерес британске политике био у одржавању постојећег стања и распореда снага.

⁶⁶ Н. Попов, *нав. дело*, 125, 136; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 285–286.

⁶⁷ Фонбланк – Булверу, 1. фебруар 1859, Беч, FO 78/1439.

⁶⁸ Исти – истом, истог дана, Беч, FO 78/1439, (друго писмо).

⁶⁹ В. напомену 67.

ТРЕЋИ ДЕО

БРИТАНЦИ И „ВЛАДА РЕСТАУРАЦИЈЕ“ КНЕЗА МИЛОША

“Prince Milosch has everything to gain from a weak, and failing government, like that of the Porte. But he would have nothing but a nihilation to expect from a strong and triumphant government, such as that of Russia would be, were she Mistress of the East. He has therefore, no reason to desire the dissolution of the Ottoman Empire and much reason to fear it. The Prince, however, is aware that, if insurrection breaks out, he must either place himself at the head of it, or to be dragged in the back of it. He will not hesitate to choose the former alternative. But he would prefer to obtain his ends, rather by the fear of insurrection than by insurrection itself.”*

„Чудни су ови западни конзули. Мисле кад су Турску спасавали да имају право Турци бити. Ја их налазим за врло невеште, да не рекнем глупе. Овим начином они чине нама препјатствија а себе ни мало не ползују“.**

У време одржавања Светоандрејске скупштине у Београду кнез Милош Обреновић је био у Букурешту. Имао је начина да сазна да је поново извикан за српског кнеза. Скупштина која је то учинила, последњег дана старе 1858. године, одредила је депутацију која је требало да отпутује у Букурешт, да свечано обавести кнеза Милоша о скупштинској одлуци и да га, затим, допрати у Србију. Због неповољних временских услова и недовољне организованости депутације она је стигла „у правом тријумфу у престолну варош Влашке“ 2/14. јануара 1859. године. Кнез Милош ју је свечано примио.¹

Пар дана пре тога, Скупштина је закључила да Порта отеже са признавањем кнеза Милоша за српског владара. Зато је одлучено да Привремено правленије преко српског капућехаје у Цариграду Милана Петронијевића саопшти Порти да у Србији може сваког часа избити буна те да она пожуре са потврђивањем избора кнеза Милоша. Ову алармантну вест потврдио је и Кабули-ефендија па је Порта одлучила „да утврди Милоша у књажевском достојанству“. Кабули-ефендија је обавестио Привремено правленије и председника и потпредседника Совјета да се у Цариграду већ пише берат. Са београдске тврђаве пуцали су топови, а уводничар *Србских новина* захвалио је „цару на таком дару“ али и „другим владаоци-

* Литон – Булверу, 19. фебруар 1860, Београд, ФО 195/651.

** *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, Књига друга од 4 јан. 1859 до 29 марта 1874, Средио Ст. Ловчевић, Београд 1931, 53.

¹ *Записи Јеврема Грујића*, II, 227–229, 237–240; Н. Попов, *Србија после Париског мира*, 120–122, 130–132, 140–142; М. Алимпих, *нав. дело*, 237–242.

ма земаљским који не хотећи одвратити од нас милости цареве, не хтеше нас оставити без тог дара“.²

Кнез Милош је кренуо из Букурешта 9/21. јануара 1859. године. После два дана ступио је на српско тло код Радујевца. Одатле је путовао преко Неготина, Зајечара, Гургусовца (Књажевца), Бање Алексиначке, Параћина, Ћуприје, Пожаревца, Смедерева и Гроцке.³ Двонедељно кнежево путовање Фонбланк је оценио као намерно отежање. Конзул је сматрао да кнез тако путује да би омогућио Скупштини да обави „окрутне послове“ уместо њега. А он би се, касније, правдао да не може да поништи одлуке Скупштине. Фонбланк је, такође, веровао да природа кнеза Милоша не може да трпи „диктаторске претензије Скупштине. Зато јој даје времена да обави свој посао да би је, чим стигне у Београд, распустио“.⁴

Београд је припремио веома свечан дочек староме кнезу и његовом сину. Град је био окићен цвећем, транспарентима и алегоричним сликама; увече је био цео осветљен; два дана је турска посада правила ватромет на тврђави а трећег су то радили српски питомци на врачарском пољу; велика маса света изашла је на улице да дочека кнежеве и да се весели. Са савског пристаништа кнежеви Милош и Михаило отишли су у Саборну цркву а одатле у двор. Сутрадан је кнез Милош примао депутације округа, Осман-пашу и Кабули-ефендију и конзуле.⁵

На дан повратка кнеза Милоша у Србију *Србске новине* су изашле само у једном листу на коме је објављена песма Ђуре Јакшића „Повратак светлог кнеза Милоша Обреновића на владу у Србији“. Степен еуфоричног расположења због кнежевог повратка огледао се у стиховима:

„С Милошем се само силан Душан мери!
Душан царство своје шири и велича,
Косово га руши... Милош опет диже“.⁶

² *Записи Јеврема Грујића*, II, 231–234; Н. Попов, *нав. дело*, 135–138; *Србске новине* 5/17. јануар 1859, (2, XXVI), 5. **Порта је покушала да натера кнеза Милоша да прво дође у Цариград на подворење султану, па тек онда да иде у Србију.** Овај захтев је одбијен из Србије објашњењем о „расположењу духова“ а кнез Милош га је отклонио изговарајући се својом болешћу. (*Записи Јеврема Грујића*, II, 229–230, 265; Н. Попов, *нав. дело*, 161)

³ *Србске новине*, 10/22, 13/25, 15/27, 17/29. јануар и 20, 22. и 24. јануар / 1, 3. и 5. фебруар 1859, (4–10, XXVI), 13–38; Н. Попов, *нав. дело*, 150–151, 161, 171, 176, 178–180, 186–187.

⁴ Фонбланк – Булверу, 4. фебруар 1859, Беч, ФО 78/1439.

⁵ *Србске новине*, 27, 29. и 31. јануар / 8, 10. и 12. фебруар и 3/15. фебруар 1859, (12–15, XXVI), 43–45, 47–49, 51–53, 56–57; *Записи Јеврема Грујића*, II, 286–287; Н. Попов, *нав. дело*, 187–192.

⁶ *Србске новине*, 25. јануар / 6. фебруар 1859, (11, XXVI), 41.

Снагу велике наде да ће долазак кнеза Милоша означити крај турске вишевековне владавине осетио је и конзул Фонбланк. За време путовања из Цариграда за Беч један сапутник на броду му је рекао да су се трговци у Пери кладили како ће кнез Милош до краја године постати краљ Србије.⁷ Неколико дана по доласку кнеза Милоша у Београд Фонбланк је чуо да је део српске Скупштине хтео да прогласи старог кнеза – краљем.⁸

Двадесет осмог јануара (с. к.) 1859. године на Калемегдану је прочитан султанов берат којим је кнез Милош поново потврђен за кнеза Србије. Нешто раније сазнало се да се у том берату не помиње наслеђивање престола.⁹ Његово читање било је узрок великом узнемирењу у Београду¹⁰ и тренутном реаговању Скупштине и кнеза Милоша. Тог поподнева састала се Скупштина и, претресајући да ли Порта има права која је у објављеном берату истакла, закључила да је Скупштина збацила кнеза Александра и *поставила* кнеза Милоша са правом наследства престола. Скупштина је подвукла да се Портина права своде на формално потврђивање. Привременом правленију је наређено да одмах донесе закон о наслеђивању престола.¹¹ Под истим датумом кнез Милош је објавио своју *Прокламацију свему народу србском* истичући да је „предузео владати земљом као наследствениј Књаз Србскиј Милош Обреновић Први“ те да је његов син Михаило законити наследник престола и будући српски владар.¹² Овом прокламацијом кнез Милош је одбацио Портине покушаје да га ограничи у владању и најавио да ће се врло оштро борити за побољшање положаја Кнежевине.

Иако у поодмаклим годинама кнез Милош је одмах показао да има намеру да настави тамо где је стао 1839. године. Од Осман-паше је захтевао да се уклоне турске патроле из вароши. Представка (*изјава*) коју је упутио Порти је показала да се кнез неће задовољити ситним уступцима. Он је, у ствари, само поновио протест Светоандрејске скупштине против

⁷ Фонбланк – Булверу, 18. јануар 1859, Крф, ФО 78/1439.

⁸ Исти – истом, 10. фебруар 1859, Беч, ФО 78/1439; Л. Ранке, *нав. дело*, 427.

⁹ *Записи Јеврема Грујића*, II, 289–291; Н. Попов, *нав. дело*, 198–199.

¹⁰ Дилајл – амбасади у Цариграду, 10. фебруар 1859, Београд; Исти – Колкуну, 12. фебруар 1859, Букурешт, ФО 195/583.

¹¹ *Записи Јеврема Грујића*, II, 292–299. Порта је, очигледно, хтела да искористи народно одушевљење и протурајући овакав берат присвоји нека права која није имала. Светоандрејска скупштина је, једном, раније, порекла права Порте да се меша у унутрашње ствари Кнежевине Србије, па и у избор и постављање кнеза. (Дилајл – ?, 1. фебруар 1859, Београд, ФО 195/583; Н. Попов, *нав. дело*, 155–156)

¹² *Србске новине*, 31. јануар / 12. фебруар 1859, (14, XXVI), 51.

берата. Представка кнеза Милоша је, у суштини, садржавала пет тачака: „1. да он није изабрат, но успостављен Србији за кнеза; 2. да српски кнез не потребује н а и м е н о в а њ а сузеренова, нити да он прима владу услед берата, који, нема другог значења, но да свечано уведе кнеза у дужност, а свако друго разумевање одношаја Србије према сузерену, да би било повреда и ограничење права њених; 3. да је Карађорђевић збачен, а не да је дао оставку као што брат гласи; 4. да султан не може заповедати кнезу српском како ће он у својој земљи владати; и 5. да брат није одговорио жељи народној, непоменувши престоне наследности“. Овај корак кнеза Милоша је узнемирио Порту, али она није показала намере да удовољи његовим захтевима.¹³

Почетком марта 1859. године Кабули-ефендија је питао кнеза Милоша да ли има намеру да остане веран султану или ће загазити у отворену побуну. Кнез је, околишећи, одговорио да неће моћи да се придржава постојећег устава.¹⁴ Као прве знаке намере кнеза Милоша да влада аутократски Дилајл је навео кнежево самовољно именовање чиновника и потпуно занемаривање Совјета. Оваквим понашањем кнез је кршио Устав.¹⁵ Убрзо по свом повратку у Београд Фонбланк је закључио да „је Милош одлучио да не поштује устав“.¹⁶ Штавише, оно што је Фонбланк наслуђивао у Бечу потврдило се у Београду: народ је очекивао проглашење независне монархије.¹⁷ Аустријски генерални конзул у Београду гроф Никола Ђорђи (*Giorgi*) **сматрао је да серија чланака у Србским новинама**, објављених у другој половини фебруара 1859. године, није била ништа друго до припрема терена за проглашавање независности.¹⁸

¹³ Нил Александровић Попов, *Друга влада Милоша Обреновића (од 1859–1860 г.)* II, Београд 1882, 83–84.

¹⁴ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 18.

¹⁵ Дилајл – Булверу, 15. фебруар 1859, Београд, FO 195/583.

¹⁶ Фонбланк – ?, 4. март 1859, Београд, FO 78/1439.

¹⁷ Фонбланк – Булверу, 1. фебруар 1859, Београд, FO 78/1439. В. напомену 15.

¹⁸ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 17. Радило се о низу од пет чланака под насловом: „Како Србија стои према Порти и Порта према Србији.“ Аутор – конзул Ђорђи је мислио да је то био новинар Данило Медаковић – сматрао је да је неколико важних разлога због којих треба објаснити те односе. На почетку првог дела аутор је написао да су односи Србије и Порте „важан предмет размишљања сваког србског родољупца“ и да „врло ласно данас или сутра могу бити предмет дипломатског разговора“ те да ће се, можда, „и о њима на садашњим париским конференцијама повести реч“. Међутим, постојала су „разна злоупотребљења, којима се народу србском стешњаваху, ограничаваху, и управо окрњаваху његова стечена и толико година уживана права“. Важан разлог за објашњавање односа Порте и Србије аутор је нашао и у томе што „неки страни новинари“, из незнања, страха или злонамерно, „почеше по свету разносити да је србскиј народ преко своје скупштине изјавио неке сепаратистичне тежње“ а да ове тежње

Тринаестог марта 1859. године представник и попечитељ иностраних дела Србије Стеван Магазиновић упутио је оштро писмо српском капућехаји у Цариграду Милану Петронијевићу. То је, у ствари, било формулисање ставова кнеза Милоша и српске владе о српско-турским односима. Најпре су поменути мировни уговори и хатишерифи којима је Србија стекла одређена права и привилегије. Затим је истакнуто да су захтеви српског народа „увек излагани јасним и прецизним стилем“ док су Портини хатишерифи „у свом оријенталном стилу“ увек остављали „сумњу и неизвесност“. Такав стил хатишерифа био је разлог различитог тумачења и неспоразума.

Истицање јасног стила српских захтева било је увод у низ оптужби упућених Порти. Прво је речено да је Порта у низу докумената издатих Србији крњила и узурпирала право српског народа да сам себи поставља кнеза и право кнеза Милоша да „повластица наследства припада породици Обреновића“. Следило је упозорење да се кнез Милош и српски народ надају да ће Порта убудуће слати „фермане, берате или хатишерифе, који својом двосмисленошћу и супротношћу са легитимним слободама признатим Србији“ неће довести кнеза Милоша „у мучну дилему или да изда своју дужност према земљи или да их не прихвати“.

Према овој српској *ноти* Порти, главни узрок свим невољама и сукобима у Србији у периоду од последњих двадесет година био је Устав. Према 17. члану тог Устава саветници који су „службеници српског кнеза“ остајали су неприкосновени чак и ако учине највеће злочине све докле док Порта не одлучи да ли су криви или не. Не желећи да се подвргне оваквом Уставу, кнез Милош је, подвлачи се у *ноти*, отишао из Србије 1838. године.

Као посебни облици нарушавања независне унутрашње управе Србије наведени су: именовање татора кнезу Михаилу, уговори Порте са страним државама који су наносили штету интересима Србије, избегавања одговора на српске жалбе у вези са закључцима Прибрежне дунавске комисије и делатности Кабули-ефендије који је подстрекавао раздор у Београду.

Повреда једанаестог члана Хатишерифа из 1830. године учињена је 1833. године тиме што је Турцима дозвољено да остану у Београду за свагда а у другим варошима још пет година. То је погоршано низом незаконитих поступака Турака који су живели у Србији.

„налазе потпоре у неких страних влада“. (*Србске новине*, 12/24, 14/26, 17/29. фебруар и 19. и 21. фебруар / 2. и 4. март 1859, (19, 20, 21, 22, и 23, XXVI), 71, 75, 79, 83 и 87)

Оштрим речима завршавала је *ноту* српска влада.¹⁹ Упозорила је да је донела одлуку „да више не трпи ових повреда, који нападају на права Кнежевине, него да их брани свим жртвама не престајући да рачуна на благонаклоност велике Порте и гарантних сила“.²⁰ Још је истакла да не тражи нове повластице, већ само поштовање старих.

Капућехаји Петронијевићу наређено је да саопшти садржину овог писма, *ноте*, министру иностраних послова Турске Фуад-паши а да му копију писма преда ако то овај буде желео. Петронијевић је, истовремено, овлашћен да, ако буде потребно, садржину писма објасни представницима гарантних сила.

Нота је стигла у Цариград 10/22. марта 1859. године „и одмах је била предата Порти и представницима гарантних сила у препису“. Мада у *ноти* нису били формулисани српски захтеви, „у кругу дипломатије“ је закључено да Србија, у основи, тражи да се призна „право наслеђа престола у породици Обреновића“ и истиче „да има неоспорно право изградити за себе нови устав“. Тек после двадесет дана (30. марта 1859. године, с. к.) Фуад-паша је усмено одговорио Петронијевићу да Порта не сматра да треба мењати српски Устав. Порта захтеве Светоандрејске скупштине није сматрала легалним јер Скупштина није сазвана по Уставу па, према томе, нема ни народних, законитих захтева да се мења Устав – закључио је Фуад-паша. Он је још замерио кнезу Милошу што се Порти обратио као страни владар а не „као и остали турски гувернери“, то јест, „као какав њезин чиновник“.²¹

Знајући шта кнез Милош предузима у Београду и видевши шта тражи у *ноти* упућеној Порти и амбасадорима великих сила, Фонбланк је закључио: „Ако Милош буде наставио да влада још три месеца подржавајући панславистичка струјања – може да направи више штете него

¹⁹ „Ретко је ко њој (Порти, прим. Љ. П. Р.) тако оштро, тако одсудно говорио као Милош; и саме велике силе облачиле су тон својих нота у много мекшу одећу и онда, кад су своја најјаснија права заступале. Није то било несташно изазивање које би из Милоша говорило, но говорило је погажено право и увређен понос народни.“ (Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 325)

²⁰ Стефан Магазиновић – Милану Петронијевићу (на француском), 1/13. март 1859, Београд, FO 195/583; *Instruction from Servian Minister for Foreign Affairs to Servian Agent at the Porte*, 1/13. март 1859, FO 195/583; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 316–324; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 18.

²¹ Н. Попов, *Друга влада*, II, 84–85; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 325–326. У извештају који је писао недељу дана Фонбланк је, под 2. априлом, забележио да „the Karou-Keyhaia notifies Fuad Pasha's refusal to give any present Answer to the Question of making the Feudatory in Servia a Hereditary Prince“. (Фонбланк – Мамсберију, 31. март 1859, Београд, FO 78/1439)

што се може поправити тридесетогодишњом разумном политиком“.²² Кнез Михаило је патио због очеве самовоље, а није се усуђивао да му се супротстави.²³ Представник и попечитељ иностраних дела Магазиновић жалио се Фонбланку да кнез Милош једног дана нешто тражи, а следећег то пориче и захтева да се уради нешто сасвим друго.²⁴ На кнеза су могли утицати, поред русофила, само „Стевча и други неписмени људи који га нагоне да ради против Турака“.²⁵ Од поуздане личности Фонбланк је сазнао да је кнез Милош послао татарина за Цариград 27. марта. Татарин је носио кнежеву изјаву да је, за њега, Устав ништаван јер га је одредила Порта и није одговарао српским народним жељама.²⁶

Народ у унутрашњости Србије је опраштао кнезу Милошу тиранско понашање сматрајући га „апостолом јужнословенске еманципације“ чија је мисија била да отера Турке, ако не из Европе а оно бар из Србије. Тај народ је, уз руску подршку, био главни ослонац кнеза Милоша. Захваљујући томе и својој набуситој природи он је могао да изгрди Осман-пашу онако како је грдио своје потчињене. Осман-паша је био дошао код кнеза да га обавести да ће уличне патроле, убудуће, носити само лично наоружање. Кнез, не само да није био задовољан, већ је напао пашу бујицом псовки и епитета које Фонбланк, наравно, није могао да пренесе у писмо. Цитирао је кнеза само у, по њему, најважнијем делу кнежевог монолога. „Ја тиме нисам задовољан“ рекао је кнез. „Низами се морају поступно повући а не да остану да изазивају мој народ својим одвратним бајонетима. Алудираш на мировне уговоре! Рећи ћу ти шта су за мене мировни уговори. Важећи уговори су они које сам ја створио – сâм и сопственом вољом. А сад се губи! (Све време паши је говорио „ти“) Носи се!“²⁷ Фонбланк је, изгледа, био запрепашћен самовољом и набуситошћу кнеза Милоша. Морао је да буде непријатно изненађен јер, до тада, није познавао природу кнеза који је добијао битке са Турцима и на бојном и на дипломатском пољу. Кнежево дуго одсуство из Србије, болест и старост само су потенцирале његову оштру природу и бескомпромисност политичких намера.

Када се на све наведено дода још и то да су и Осман-паша и Фонбланк веровали да кнез Милош не би био задовољан титулом краља, већ

²² Фонбланк – Мамсберију, 14. март 1859, Београд, FO 78/1439.

²³ Исто; Фонбланк – ?, 4. март 1859, Београд, FO 78/1439.

²⁴ Фонбланк– Мамсберију, 26. март 1859, Београд, FO 78/1439.

²⁵ Исти – истом, 15. април 1859, Београд, FO 78/439.

²⁶ Исти – истом, 28. март 1859, Београд, FO 78/1439.

²⁷ В. напомену 25. Бернар Дезесар (Bernard des Essard) – Валевском (Alexandre Wallewski), 14. април 1859, Београд, МАЕ, AD, CPC, T–B, Vol. 11.

би хтео да влада јужним Словенима са скиптром цара Душана²⁸, онда је јасно зашто је Фонбланк почео да размишља о томе да би се ситуација разрешила само уколико Милош Обреновић не би био кнез Србије. У могућност добровољне абдикације кнеза Милоша Фонбланк није веровао. Ако би, пак, султан прогласио кнежево свргавање, овај би, вероватно, издао контрапроглас да Србија више на признаје сизерена. То би било блиско проглашавању независности. Конзул је размишљао о овим двема могућностима упркос томе што су могле да проузрокују „мање или више урнебес у земљи“. Мирољубиво решење конзул је видео у образовању мешовите комисије чијим закључцима само кнез не би могао бити задовољан.²⁹ Ако је хтела да сачува своје интересе у источном Медитерану и да полако преузима Балкан из руских руку, Велика Британија је морала да се бори за мир. Њено ангажовање у Цариграду да Porta призна и потврди избор кнеза Милоша није имало другог разлога осим да се у Србији успостави мир. Због истог разлога, Британија је заузела још умеренији став према Србији у време када је рат између Сардиније и Аустрије постајао све вероватнији. Мамсбери је, преко Булвера, утицао на Порту да учини одређене уступке Србији. Са друге стране, Булвер је, преко Милана Петронијевића утицао на кнеза Милоша да одустане од неких својих захтева. Неочекивано брзо кнез је прихватио Булверов савет, захвалио се и, чак, послао агента у Цариград да слуша савете британског амбасадора. Фонбланку је наложено да одржава што боље односе са кнезом.³⁰ Све ово значило је очување Турске. И то не због саме Турске, већ због британских интереса и немогућности острвске краљевине да се ангажује на више страна. Јер, није се могло претпоставити да ли ће и како сардинско-аустријски сукоб запалити целу Европу.

Тај сукоб, под називом *италијанско питање*, почетком 1859. године је почео да окупира европске дипломатске кругове. Сардинија, која је уживала француску подршку, наставила је да ради на остварењу плана о италијанском уједињењу. Остварење овог плана било је могуће само кроз победу Сардиније над Аустријом. Зато је премијер и министар спољних послова Сардиније гроф Камило Кавур (**Camillo Benso di Cavour**) планирао да војне операције у Италији усклади са акцијама мађарске емиграције и ослободилачким плановима Срба. Овако синхронизованим потезима, Аустрија би била сломљена брже и лакше. Зато је било потребно остварити сарадњу Мађара и Срба како би се избегло понављање догађа-

²⁸ Фонбланк – Булверу, 16. март 1859, Београд, FO 78/1439; Исти – Мамсберију, 31. март 1859, Београд, FO 78/1439.

²⁹ В. напомену 25. Фонбланк – Булверу, 15. март 1859, Београд, FO 195/651.

³⁰ М. Петронијевић – Булверу, 19. април 1859, Цариград, FO 195/583; Форин офис – Фонбланку, 20. април 1859, FO 78/1439.

ја из 1848. и 1849. године. Улога Кнежевине Србије била би пасивна. Њена територија би само послужила за складиштење и дистрибуцију оружја мађарским устаницима. Међутим, ако у сардинијско-аустријском рату Британија не би остала неутрална, онда би Србија требало да покрене православне хришћане против Турске, увуче у рат Русију, и тако привуче део британских снага у Левант.

Овакав Кавуров план за остварење италијанског уједињења је, у изглед далеко италијанско питање, увлачио Србију а, у ширим оквирима, подразумевао покретање источног питања. Због тога је Кавур послао у Србију једног од својих личних секретара Франческа Астенга (*Francesco d'Astengo*) да отвори сардинијски конзулат у Београду и да ради на остварењу дела Кавуровог плана. Кавур је упутио Астенга најпре у Париз да би тамо у сусретима са принцем Наполеоном и мађарским генералом Клапком (*Gorgy Klarka*) добио потребне информације и упутства. Затим је Астенго преко Торина отпутовао за Београд.³¹

Док је Астенго био на путу, у Београд је стигла вест о отварању сардинијског конзулата. Фонбланк је оценио да је то нова *интрига* која значи „појачање Мерони-Сукаловљеве клике“. Осман-паша је из свог угла закључио да је циљ отварања сардинијског конзулата у Београду изазивање конфликта који би био почетна степеница до објављивања српске независности.³²

Астенго је стигао у Београд 22. марта 1859. године. Већ сутрадан посетио је кнеза Милоша и, неочекивано отворено, изнео му сардинијске планове у вези са Србијом. Још отвореније га је, на крају разговора, упитао да ли је он, кнез, уз Сардинију или против ње. Следећих дана Астенго је водио разговоре и са кнезом Михаилом. Из ових разговора он је закључио да се стари кнез не противи складиштењу оружја и муниције у Србији.³³

Док је Астенго поверавао све резултате својих разговора француском конзулу, Фонбланк о томе није знао ништа. Оног дана када је Астенго разговарао са кнезом Милошем, Фонбланк је забележио да Астенгов долазак у Београд изазива различите спекулације. У то је спадала и вест

³¹ Љиљана Алексић-Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Београд 1979, 64–66; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 19–21.

³² В. напомену 22. Ако је судити по ономе шта су и како разговарали Астенго и кнез Милош, онда Осман-паша није био далеко од истине (Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 75–76). Сукалов је, у ствари, био руски конзул у Видину Соколов који је, од фебруара до јула 1859. године, у Београду замењивао Милошевића који је био отишао на одсуство. (Дезесар – Валевском, 28. фебруар 1859, Београд, МАЕ, АД, СРС, Т–В, Vol. 11; *Србске новине*, 11/23. јули 1859, (81, XXVI), 327)

³³ Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 67–68; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 21–22.

да Астенго ради на формирању једне батерије топова која би могла да туче аустријску обалу са турске, то јест српске, стране.³⁴ После неколико дана Фонбланк је приметио да се Астенго дружи са сумњивим типовима.³⁵

Нешто захваљујући нескладу Кавурових упутстава и Клапкихних савета и супротностима између упутстава које је добио од принца Наполеона и званичне француске политике, а нешто захваљујући својој младалачкој природи, недовољном искуству у дипломатској служби и, можда, претераној ревности, Астенго је предузео такве активности да је изазвао узнемирење у дипломатским круговима. Путовао је по северној Србији испитујући погодна места за депоновање оружја.³⁶ Није била тајна да је саопштио Дезесару да ће Француска и Сардинија настојати да *револуционишу* Србију и одвоје је од Порте. Због тога је Француска, наводно, послала пушке за српске устанике. Обећавао је да би сардинијски бродови одржавали саобраћај Дунавом и Савом у случају да Аустрија и Турска затворе границе према Србији.³⁷

Дезесар је био запрепашћен кад му је из Париза јављено да нису тачне Астенгове приче. Морао је да негира све што је Астенго обећавао. С обзиром на то да се рат ограничио на француско-сардинијски сукоб са Аустријом, Француској није одговарало покретање источног питања. Астенгово понашање је изазвало противљење и у руским дипломатским круговима, посебно у Бечу, јер ни Русији није одговарало покретање источног питања. Она је још била слаба и ограничавала се на предлагање конференције о нерешеним европским питањима.³⁸

Фонбланк се понашао као да се све то не дешава у Београду у коме је он британски конзул. Вест да ће Француска наоружати Србију и да ће се ова одвојити од Турске није га много узнемирила. Почетком маја јавио је британском амбасадору у Цариграду да је један члан Совјета који је побегао паши у тврђаву открио два плана. Први је био француско-сар-

³⁴ Фонбланк – Булверу, 23. март 1859, Београд, FO 78/1439.

³⁵ Исти – Мамсберију, 28. март 1859, Београд, FO 78/1439. Док су се други конзули у Београду стриктно придржавали правила протокола, Астенго их је потпуно занемарио и дружио се са службеницима, млађим београдским интелектуалцима и са људима из народа. (Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 76–77; *Успомене Д. Маринковића*, 115–118). Невероватно делује да Фонбланк није сазнао да је Астенго посетио Стевана и Косту Магазиновића, кнеза Милоша и кнеза Михаила.

³⁶ Фонбланк – Мамсберију, 29. април 1859, Београд, FO 78/1439; Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 68–70.

³⁷ Форин офис – Фонбланку, 26. април 1859; Фонбланк – Мамсберију, 17, 27. и 29. април 1859, Београд, FO 78/1439.

³⁸ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 23–25; Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 70–72, 76.

динијски: „револуционисање царске војне границе“. Други план је био руски: искористити тотални неред у Турској наоружавањем хајдука.³⁹ Први план је личио на сардинијско-мађарски план о рушењу аустријске царевине са две стране, италијанске и подунавске. Овај план је постао беспредметан склапањем примирја у Вилафранки 8. јула 1859. године. Постојање другог плана било је тачно само уколико се посматрао, не као руска намера отварања источног питања, већ као дугорочни план подривања Турске царевине.

Крај рата је у Италији означио и крај страховања да ће се источно питање повезати са италијанским. Астенго је добио директиве да обустави своје делатности у Србији. Јавно мњење у Србији, које је у успесима италијанског народа гледало пример за своју будућност, било је непријатно изненађено.⁴⁰ Све то се није тицало британског генералног конзула у Београду. Уосталом, добио је наређење да одржава добре односе са кнезом Милошем ако је могуће да остане у свему резервисан и да се не меша ни у шта што се не тиче Велике Британије.⁴¹

Ма шта да је говорио Астенгу кнез Милош је знао да би се свака отворена акција Србије, предузета без претходног писменог споразума са Француском и Сардинијом, разбила о отпор Аустрије и Турске. Зато је морао да провери ставове неких европских сила. Још крајем фебруара планирао је да пошаље кнеза Михаила у Париз цару Наполеону. Слање *ноте* српске владе Порти и амбасадорима великих сила и узбуркане европске прилике су утицале на кнеза Милоша да донесе одлуку о путовању свога сина по Европи. Мада је београдској јавности саопштено да кнез Михаило путује из породичних разлога, сумњало се да он иде због тога да би водио своју жену у Париз и Лондон, него ради послова. Илија Грашанин је сматрао „да је његово удалење штетно за овдашње ствари“, а Фонбланк није веровао да кнез Михаило иде на пут добровољно. Ипак, британски конзул је мислио да ће кнез Михаило ићи у оне градове где претпоставља да би могла бити одржана конференција.⁴²

Пред полазак на пут кнез Михаило је у срданом разговору са Фонбланком изразио жељу да њих двојица наставе „раније консултације за побољшање (положаја, прим. Љ. П. Р.) Србије“ јер је то његова највећа жеља. Кнез је ово саопштио посебним поверљивим тоном и у увијеној

³⁹ Фонбланк – амбасади у Цариграду, 7. мај 1859, Београд, FO 78/1440. У тврђаву је био побегао саветник Јовица Николајевић и то 17/29. априла 1859. године (*Србске новине*, 21. и 29. април / 3. и 11. мај 1859, (47 и 50, XXVI), 189 и 201).

⁴⁰ Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 79–82.

⁴¹ Форин офис – Фонбланку, 17. април 1859, FO 78/1439.

⁴² Фонбланк – Мамсберију, 26. март 1859, Београд, FO 78/1439; *Писма И. Грашанина*, II, 33–34; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 22.

форми. По Фонбланковом тумачењу кнез Михаило је то тако урадио јер је такво планирање могло да буде опасно за њега и погубно за крајњи циљ ако би, по повратку, затекао исте услове какве је, при поласку, оставио.⁴³

Тридесетог марта 1859. године кнез Михаило је са кнегињом Јулијом допутовао у Беч. Сутрадан је разговарао са грофом Буолом. Међутим, била су значајнија његова два разговора са руским амбасадором Балабином (Виктор Петрович Балабин). Балабин је саветовао да се Србија држи по страни ако жели да сачува оно што има. Међутим, потајно треба да се припрема за рат јер, ако наступе повољне прилике, могла би да добије Босну и Херцеговину. С једне стране, Балабин је тражио од кнеза Михаила да српска влада утиче на привремено смиривање покрајина око Србије. С друге стране, обећавао је руску и француску помоћ у новцу и оружју. Обавештења кнеза Михаила о Астенговој мисији узнемирила су га, па је одмах предузео кораке да се овај италијански дипломата уразуми.⁴⁴ Кнез Михаило је посетио и француског отправника послова у Бечу и испричао му шта је Астенго обећавао у Београду. Француска влада је одмах порекла Астенгова обећања о француској помоћи Србији.⁴⁵ Вероватно понет Балабиновим обећањима о руско-француској помоћи, кнез Михаило је о томе разговарао и са француским отправником послова. Тај разговор није остао тајна чак ни за Фонбланка. Он се надао да ће кнез Михаило одустати од идеја које је изнео у том разговору. Ипак, сматрао је да би долазак француских бродова у Боку Которску са оружјем које би вероватно било предато Србима пореметило постојеће односе.⁴⁶

Кнез Михаило је отпутовао из Беча у Париз. Тамо се сусрео са царем Наполеоном, Велевским и Тувнелом. Добио је савет да се, на сваки начин, одржи мир у Србији и да се избегавају сукоби са страним конзулима. Приликом опроштајне аудијенције предао је цару меморандум о српским оправданим захтевима. У овом документу он се жалио на повреду права наследности кнежевског достојанства у породици Обреновић, на штетност Устава из 1838. године, на боравак Турака у Кнежевини и на повреду права Србије коју Порта чини склапајући уговоре са другим државама, а не водећи рачуна о „изузетном положају и скоро потпуној независности“ Србије. Меморандум је завршио понудом ратног савеза

⁴³ Фонбланк – Мамсберију, 28. март 1859, Београд, FO 78/1439.

⁴⁴ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 22–24; Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књига XXVII, Београд 1965, 15–16.

⁴⁵ Форин офис – Фонбланку, 26. април 1859, FO 78/1439.

⁴⁶ Фонбланк – Мамсберију, 27. април 1859, Београд, FO 78/1439.

Француској против Турске и Аустрије. Добио је обећање да ће Француска помоћи српске праведне захтеве, али и савете да Србија одржи добре односе са Портом.⁴⁷

Током боравка у Паризу кнез Михаило је разговарао и са британским амбасадором лордом Каулијем. И њему се жалио на Порту која је непризнавањем права наследства и отежањем иселења Турака кршила права Србије. Обећао је да Србија неће искористити рат у Италији да би пореметила мир у турским покрајинама. Али је, при томе, подвукао да мир у овим покрајинама зависи од тога да ли ће Порта „отклонити узроке незадовољства код хришћана“. Став лорда Каулија није обећавао јер Британија није била спремна да подржи било какво угрожавање суверених права Турске.⁴⁸

После Париза кнез Михаило је допутовао у Лондон. Док му је у Паризу успело да га цару не представља турски посланик, Каули га је обавестио да ће га британска краљица Викторија примити само у присуству турског посланика. Због тога је кнез Михаило нерадо дошао у Лондон и није очекивао неке нарочите резултате. Најпре га је примио лорд Мамсбери. Лорд је слушао жалбе на турску управу у Босни која је својом суровошћу гонила велики број избеглица у Србију. Кнез је молио Мамсберија да преко Булвера утиче на Порту не би ли ова поправила животне услове хришћана у Босни. Мамсбери је обећао подршку Србији, али јој је саветовао да одржава добре односе са Портом. Лорд није хтео ништа више да коментарише док не добије детаљна обавештења од Булвера. Британски амбасадор у Цариграду је оценио да је кнез Милош изразити русофил, а да му је син, можда, настројен проаустријски. Булвер је предлагао да се кнезу Михаилу каже да ће моћи наследити свог оца ако се отац буде добро понашао и да је породици Обреновић – због очувања наследности престола – у интересу да одржава добре односе са Портом.

Кнеза Михаила и кнегињу Јулију је 19. маја примила краљица Викторија, али у присуству турских званичника.⁴⁹

⁴⁷ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 25–28. Тек у извештају који је послао из Београда два дана пре него што је кнез Михаило стигао у Париз, Фонбланк је написао да је циљ мисије кнеза Михаила у Паризу и Лондону укидање Устава и успостављање деспотске власти у Србији. (Фонбланк – Мамсберију, 17. април 1859, Београд, ФО 78/1439)

⁴⁸ *Исто*, 26, 28; В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 22–25.

⁴⁹ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 30–32. Коста Цукић који је пратио кнеза Михаила на овом путовању окривио је Фонбланка зато што су примања у Лондону била у присуству турских званичника. (В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 26–27)

Из Лондона кнез Михаило је дошао у Берлин. Одатле је требало, према очевом наређењу, да настави даље за Петроград.⁵⁰ Али у Русију није отишао због ратне опасности и очеве болести. Прекинуо је путовање и вратио се у Београд.⁵¹

Док је чекао резултате рада депутације коју је био послао у Цариград и мисије кнеза Михаила по европским престоницама, кнез Милош није седео скрштених руку. Затражио је од Осман-паше да одмах повуче турске стражаре који су били постављени ван тврђаве. Позивајући се на одредбе Хатишерифа из 1838. године кнез Милош је тражио да Турци – били они војници или не – у Србији могу боравити само у „утврђеним местима“. Осим тога, српски национални понос није могао трпети на улицама низаме наоружане новим ватреним оружјем. Паша је тврдио да се „све унутар Капија односи на Тврђаву“ те да турски стражари имају право да тамо буду. Није видео разлога да се кнез буни против новог оружја турских стражара када је он сâм снабдео српску полицију карабинама. Фонбланк се сложио са Осман-пашом да је немогуће прихватити кнежеве „ратоборне захтеве“ јер имају увредљив тон. Да би Осман-паша избегао даље непријатности, Фонбланк му је саветовао да одговори кнезу Милошу како би најбоље било обратити се директно сизерену одговарајућом молбом. Фонбланк није сматрао да треба рећи Осман-паши да кривицу за неизвршавање одредаба Хатишерифа из 1838. године сноси сâм кнез Милош због своје „лењости и себичности“ и због тога што је вишим интересима претпоставио неке личне захтеве упућене султану. То је саопштио само свом претпостављеном. Конзул је био праведан када је додао да кнез Милош, у то време, није имао потребну војну силу. Процењујући одбрамбене карактеристике београдске тврђаве Фонбланк је записао да капије у турским рукама не значе неко нарочито побољшање одбране. Тврђава је била тако саграђена да се могла бранити од напада Срба, али је могла да буде уништена прецизним хицима испаљеним са земунске стране.⁵²

Петнаестак дана касније, у време када је Фуад-паша одбио захтеве које је била поставила српска влада у *ноти* Порти, кнез Милош је поставио нови захтев у Београду. Он је позвао на разговор француског⁵³

⁵⁰ Фонбланк – амбасади у Цариграду, 7. мај 1859, Београд, FO 78/1440.

⁵¹ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 34–35. „Срећа је, ја кажем, велика што се Књаз Мијаило враћа скоро у Београд; он једини кадар ће бити подпомоћи свог старог оца у садашњем тешком положењу његовом.“ (*Писма И. Гарашанина*, II, 40)

⁵² Фонбланк – Мамсберију, 14. март 1859; Исти – Булверу, 16. март 1859, Београд, FO 78/1439.

⁵³ Дезесар је био болестан па је, уместо њега, дошао отправник послова француског конзулата Дозон (Louis Doson).

и британског конзула и саопштио им да има намеру да сагради пристаниште на Сави за „потребе британских, француских и других компанија“. Пошто је дао обећање једној компанији – није навео којој – посао би морао да буде готов за четрдесет дана. Желео је да чује мишљење конзула и да затражи њихову подршку. Проблема можда не би било да кнез Милош није, на фотографији, показао место које је био предвидео за пристаниште. Тај део обале је припадао турској тврђави, па је кнез рекао да има намеру да га купи од паше. Пошто је претходно истакао да је увек спреман да пружи помоћ када су у питању „основани захтеви који почивају на обостраним правима и обавезама утврђеним између Србије и Порте, стално имајући у виду да их никада не треба посматрати безусловно и једнострано“, Фонбланк је саветовао да се овај захтев не поставља Порти. Он је сматрао да није мудро тражити простор на савској обали који је на путу од Водене капије до турске стражаре на пристаништу јер је већ истакнуто питање исељавања Турака из Србије. Био је убеђен да кнез ово место не може да добије ни куповином, ни митом, ни изнајмљивањем. Штавише, Фонбланк је указао на место које је било нешто узводније, али повољније за пристаниште. Избором овог места избегли би се и приговори и ризик који је постојао ако би пристаниште било на дometу турског оружја са тврђаве. Кнез сигурно није био задовољан одговором, па је изразио сумњу да ће конференција о Дунавским кнежевинама – ако уопште буде одржана – занемарити српске интересе. Фонбланк га је убеђивао да ће се конференција одржати и да треба припремити „захтеве у одговарајућој форми и достојанствено сачекати одлуку“. Отправник послова француског конзулата Дозон се у потпуности сагласио са оним што је рекао Фонбланк. Приликом помињања конференције конзул је приметио да кнез нерадо прихвата било какво страно мешање у српске ствари. На основу читавог разговора Фонбланк је закључио да је овај захтев кнеза Милоша за самог кнеза, у основи, безначајан и да представља само један његов корак ка владавини над свим јужним Словенима са скиптром цара Душана. С обзиром на то да је, долазећи код кнеза, срео руског конзула који је одлазио, Фонбланк је закључио да иза овог кнежевог захтева стоји руска намера да Савом почну пловити бродови неке руске паробродске компаније.⁵⁴

У свим захтевима кнеза Милоша Фонбланк је видео намерно изазивање Турака које је, за крајњи циљ, имало стицање независности Србије. Довољним доказом за то сматрао је гласине да кнез намерава да створи војску од дванаест хиљада људи. Пошто Србија није имала довољно средстава за опремање такве војске, говорило се да ће трошкове тог „ис-

⁵⁴ Фонбланк – Булверу и Мамсберију, 31. март 1859, Београд, FO 78/1439.

црпљујућег процеса“ поднети Русија. Ове гласине је потврдила акција општеномодног наоружавања у Србији.⁵⁵

Наведена два захтева кнеза Милоша могла су да буду повод великим проблемима, али су могли бити решени и дипломатским путем.⁵⁶ Да је кнез Милош био спреман да мудро искористи тренутне односе у Европи и мирним начином добије што више, показало је слање депутација у Цариград и путовање кнеза Михаила по Европи. Међутим, пред његов полазак стари кнез је поставио још једно, прилично незгодно и „вруће“ питање: проблем избеглица које су из околних турских области бежале у Србију. Кнез Милош је јавно истицао да би Срби који живе слободно у Србији чинили злочин према својим угњетеним сународницима у Турској када их не би пуштали да слободно прелазе у Србију. На „састанку великаша“ кнез Милош је упитао попечитеља унутрашњих дела шта се дешава са хришћанима који, бежећи из Турске, траже склониште у Србији. Попечитељ је одговорио да су се Турци према онима који су им предавани веома окрутно понашали, те да у Босни, у разним затворима смештеним дуж границе према Србији, лежи око девет хиљада хришћана. Кнезу Милошу савест није дозвољавала да и убудуће предаје Турцима те несрећнике. Зато је намеравао да захтеве турских власти о предаји избеглица одбија упркос свим протестима који би могли да стигну из Цариграда. Фонбланк је сматрао да је дијалог између кнеза и попечитеља унапред договорен. Штавише, био је убеђен да ће те тобожње избеглице бити наоружане у Србији и припремљене за акцију против Турске.⁵⁷

Наведени разговор кнеза и његовог попечитеља није остао у тајности, па се могло претпоставити да је кнез тиме хтео да скине одговорност са себе у случају да буде већих проблема везаних за избеглице. То је, истовремено, био наговештај да ће кнез предузети нешто да би заштитио избеглице. Први корак је био дипломатске природе. Кнез Михаило је, током

⁵⁵ Фонбланк – Булверу, 16. март 1859; Исти – Мамсберију, 26. март и 19. април 1859, Београд, FO 78/1439. „Србија се убрзано наоружава, а окружне власти свуда подстичу народ да, што брже, набавља оружје и чак ако мора, да би прибавио новац, да на брзину продаје краве и плугове. Сада су сви ангажовани на чишћењу пушака и пиштоља или на тражењу Цигана-чергара који оштре сабље и ханчаре. Полицијски префекти убеђују народ да удружене европске, хришћанске силе одобравају свете напоре јужних Словена и Молдо-Влаха да отерају Турке у Азију. Ово је наивно искривљење принципа колективне гаранције. То је деловало толико охрабрујуће да је, према поверљивом саопштењу, општи устанак ова народа уговорен за грчке Духове који падају (као и наши) 12. јуна.“ (Фонбланк – Мамсберију и Булверу, 26. мај 1859, Београд, FO 78/1440)

⁵⁶ В. напомену 18.

⁵⁷ Фонбланк – Мамсберију, 17. март 1859, Београд – Земун, FO 78/1439; Дезесар – Валевском, 14. април 1859, Београд, МАЕ, АД, СРС, Т-В, Vol. 11.

свог боравка у Бечу и разговора са амбасадором Балабином, истакао да турска насиља у околним покрајинама стварају велике проблеме Србији. Пошто су хришћани из Босне и Бугарске стално пребегавали у Србију, његов отац, „књаз-владалац“, био је у великој невољи. Нити је могао да им помогне, нити је могао да их враћа у турске руке. Балабин је препоручио да Србија саветује народним старешинама из околних покрајина да се стрпе. Босанцима је требало обећати да им помоћ неће стићи само од Србије, већ и од Русије и Француске. Требало је само да се припремају, да одржавају везу са Србијом и да се, када добију знак, дигну на устанак. Балабин је прећутао бугарску страну проблема. Поверљивим путем кнез Михаило је обавестио старог кнеза о томе шта им је Балабин саветовао, укључујући и препоруку да организовање тако деликатног посла треба препустити шабачком епископу Михаилу и Илији Гарашанину.⁵⁸

О проблему избеглица из Турске кнез Михаило је разговарао у Паризу и са француским амбасадором у Цариграду Тувнелом и са британским амбасадором у Паризу лордом Каулијем. Али у меморандуму који је предао цару Наполеону кнез Михаило није говорио о избеглицама.⁵⁹

Међутим, догађаји у Србији су текли независно од дипломатске акције кнеза Михаила. Тако је, крајем маја 1859. године, Фонбланк могао извести да постоје сумње о уговору између Срба из Кнежевине и њихове сабраће из околних покрајина. Нешто извесније је било то да учесталост путовања курира кнеза Милоша у „Молдо-Влашку“ наговештава споразум и на тој страни. Али Фонбланк није могао да докучи да ли се у том, наводном, уговору говори још о нечему осим о „симултаној установној демонстрацији“ коју би предузели „Дако-Румуни“ који, у ствари, нису ни имали неког нарочитог разлога да се боре са Турцима.⁶⁰

Турци који су боравили ван утврђених места и избеглице различитог порекла и још различитијих намера стварали су сталну напетост у Србији. Напетост је порасла повратком кнеза Милоша од кога је народ у Србији очекивао коначно истеривање Турака из Кнежевине, а српски народ око Кнежевине – ослобођење. У тој напетости могла је лако да избије варница која би довела до рата. Таква варница могла је избити када су турски стражари, почетком априла, три пута пуцали на улицама Београда. Турци су се, изгледа, плашили да се Срби не дигну на устанак. С тим у вези, Фонбланк је дошао на идеју да предложи турским властима да се, при првом следећем таквом случају, турски војници одмах повуку у тврђаву. Па уколико Турци буду поштовали интегритет личности и властности странаца, сва одговорност за насилничко понашање пала би на

⁵⁸ В. напомену 44.

⁵⁹ В. напомене 47 и 48.

⁶⁰ Фонбланк – Мамсберију, 26. мај 1859, Београд, FO 78/1440.

Србе.⁶¹ Да је напетост расла, показало је и то што су Срби једног дана – прилично неуспешно – вежбали гађање из топова, а Турци већ сутрадан извукли своје топове на тврђаву.⁶²

Само десетак дана после тога објављено је да ће се Цвети, убудуће, славити у Србији као дан када је српски народ „устао и ослободио се од својих угњетатеља“. Славио се, у ствари, пркосни одлазак кнеза Милоша из Београда у унутрашњост где је подигао други српски устанак. Фонбланку се чинило да кнез Милош намерава да понови то своје дело.⁶³

Ова кратка нота објављена у *Србским новинама* је, вероватно, допринела томе да Осман-паша поверује у гласине „да Срби мисле ударити на град београдски“. Он је 22. априла позвао све конзуле да хитно дођу код њега. Фонбланку, који је стигао пре осталих, пренео је вест како Срби намеравају да искористе исцрпљеност муслимана на крају Рамазана и да ће, на ускршњи понедељак, напасти Турке на капијама и у граду. Паша је мислио да би, у нормалним условима, овакву побуну могао угушити само употребом пушака. Међутим, с обзиром на то да је недавно Србин ранио једног Турчина, наредиће бомбардовање Београда које ће трајати док град не буде спаљен. При томе је пребацивао одговорност на кнеза Милоша и његове попечитеље. Фонбланк је изразио наду да паша неће прибећи овој крајњој мери пре него што се докаже да се ради о завери, а не о индивидуалном испаду какав се код Срба може очекивати тог дана. Такође је веровао да би паша пре бомбардовања затражио сатисфакцију и омогућио да странци оду из Београда. Окривљавање кнеза Милоша Фонбланк није сматрао делотворним. Јер, ако би се кнез једном повукао у унутрашњост (Крагујевац), били би потребни велики напори да се поново врати у Београд. Устаничке чете које би се појавиле у целој Србији би захваљујући шумама и брдима могле бесконачно узнемиравати Турке.

На инсистирање конзула Осман-паша је пристао да разговара са кнежевим представником Цветком Рајовићем. Представник је порицао да има информацију о било каквим будућим немирима. Обећао је да ће предузети све мере предострожности и да преузима сву одговорност.⁶⁴

⁶¹ Фонбланк – Форин офису (преко Цариграда), 7. април 1859, Београд, FO 78/1439.

⁶² Исти – Мамсберију, 8. април 1859, Београд, FO 78/1439.

⁶³ *Србске новине* 4/16. април 1859, (41, XXV), 165; Фонбланк – Мамсберију, 18. април 1859, Београд, FO 78/1439.

⁶⁴ Фонбланк – Мамсберију, 23. април 1859, Београд, FO 78/1439. Фонбланк је сматрао да гласине о српским устаничким намерама потичу од врло непоуздане и „најзлонамерније особе овде“ (у Београду, прим. Љ. П. Р.) Сабата, секретара пруског конзула. Ова „сплетка“ „са лудим и још луђе примљеним гласом“ није остала само у дипломатском и политичком кругу у Београду, већ се проширила и по граду (*Србске новине*, 21. април / 3. мај 1859, (47, XXVI), 189). Ефекат ши-

Када су се после петнаестак дана смирили духови, Фонбланк је закључио да се више радило о страху Турака да ће их Срби напасти и заузети капије и земљане бедеме. Од 1838. године Турци нису имали право да држе капије, па су поверовали да Срби хоће да узму оно што им је, иначе, припадало. Турци нису могли да изгубе тврђаву јер ју је бранило седам стотина топова (!), али су могли да буду истерани из вароши.⁶⁵ Пошто није била тајна да се Срби наоружавају, Турци су почели да довлаче појачања.⁶⁶ Београдски гарнизон требало је да се појача тако да уместо хиљаду и по има пет хиљада људи. Фонбланк је сматрао да је појачавање турских гарнизона у Шапцу, Београду, Смедереву и на Ади Кале непотребно. Те тврђаве су могле да се бране успешно од Срба и без довођења нових војника. Трошкови око њиховог боравка у поменутим тврђавама могли су, пак, да достигну ниво годишњег трибута који је Србија давала Порти.

Међутим, уз ово су стигле вести да Аустрија појачава своје трупе на граници према Србији, да ће у Србију доћи козаци са Дона или Дњепра и да ће извесна количина тешког наоружања бити пребачена из Крагујевца у Босну.⁶⁷ Ситуација је постајала све замршенија и све озбиљнија.

Илија Гарашанин је сматрао да се све ово дешавало због „претераности и невештине на обе стране“. Мислио је да се Осман-паша исувише „поводи за конзулатом на Сави“.⁶⁸ Вероватно је мислио на аустријског конзула Ђорђија. Аустрији је одговарало да у Србији избију немири. У том случају пропали би планови Русије и Француске да преко Србије „револуционису“ аустријску војну границу. Али ако би дошло до устанка на војној граници, турској тврђави у Београду би запретила већа опасност из Земунa него из Београда. То је била Фонбланкова процена. Он је ценио да би Срби могли, када би заузели Земун и Петроварадин, да бомбардују београдску тврђаву са великом прецизношћу. Турска би се тада нашла у великој невољи јер би Русија покренула своје интервентне трупе, па се посада тврђаве у Београду не би могла спасавати довожењем појачања Дунавом.⁶⁹

Упркос свему овоме Фонбланк је свео своју активност на извештавање о догађајима и, држећи се упутстава Форин офиса, настојао „избећи сваки неспоразум са Милошем и сачувати своје дуготрајно пријатељ-

рења оваквих гласина огледао се и у томе што је Фонбланк телеграмом упитао Форин офис да ли треба да уништи „политичке документе“ у случају бомбардовања. (Фонбланк – Форин офису, 23. април 1859, Београд, FO 78/1439)

⁶⁵ Фонбланк – Мамсберију, 8. мај 1859, Београд, FO 78/1440.

⁶⁶ Писма И. Гарашанина, II, 39.

⁶⁷ Фонбланк – Мамсберију, 11. и 18. мај 1859, Београд, FO 78/1440.

⁶⁸ В. напомену 66.

⁶⁹ В. напомену 65.

ство са његовим сином.⁷⁰ Тога се придржавао чак и онда када је кнез Милош забранио свим службеним и приватним лицима да комуницирају са конзулима. То је означило покретање питања конзулске јурисдикције у Србији.

Још на Светоандрејској скупштини било је „предлога да се дигне конзулска јурисдикција“.⁷¹ Извештавајући о раду Скупштине Дилајл је, између осталог, забележио и одлуку „да Совјет предузме неопходне кораке у циљу укидања конзулске јурисдикције у Србији.“⁷² Последњег дана јануара (с. к.) 1859. године, Скупштина је упутила један акт „Књажеском Представничеству“ у коме је, између осталог, захтевала од њега да „Правителство свим силама настане, да престане туђа конзулска јурисдикција у Србији почем у овом смотрењу бар за нашу христијанску земљу, која је уређена по начелима остали просвештени Европски држава, нема основа за изузетак од обшти међународни права. И по томе нека од сада сви страни поданици, који живе у нашој земљи подпадају савршено под све наше законе и власти замањске, како судејске тако и полицајне.“⁷³

Ово је речено на крају треће тачке поменутог дописа. Иста тачка је почињала констатацијом да је претходно Правитељство дозволило да се „многа злоупотребленија и мешања туђинска у најсветије одношаје наше“ увуку. Затим је наведен читав низ примера којима је показано како су Турци повредили српска права. Наложено је Правитељству да настоји да се Турци стриктно придржавају одредаба хатишерифа. Истакнуто је да су „неразложним и продрзљивим насртајима аустријским млога суштатствена права наша под пређашњим Правитељством повређена“. Наведено је, потом, да је аустријски конзул био завео своју полицијску власт у Србији и хапсио српске поданике у њиховој сопственој земљи, те да је био увео сопствену пошту.⁷⁴

⁷⁰ В. напомену 22.

⁷¹ Комисија Светоандрејске скупштине – Високославному Совјету, 30. април / 12. мај 1859, Београд, АС, ДС, 1859, 145; Н. Попов, *нав. дело*, 157.

⁷² *Note of most remarkable resolutions passed by Skoupschtina*, 1. фебруар 1859, Београд, FO 195/583.

⁷³ Народна скупштина – Књажеском Представничеству, 31. јануара / 12. фебруара 1859, Београд, АС, ДС, 1859, 145.

⁷⁴ *Исто*. Скупштина није случајно у исту тачку која почиње констатацијом о нарушавању „најсветијих одношаја наших“, а завршава препоруком да се укине конзулска јурисдикција, ставила и Турску и Аустрију. Није направљена разлика између сизерене државе и суседне царевине тако да делује да се Скупштина жали на две суседне државе. Аустријска пошта у Србији је уведена знатно раније. О томе опширније: J. Veličković, *O austrijskoj konzularnoj pošti u Beogradu i poštanskoj službi s inostranstvom do 1869. godine*, *Filatelista* 11–12 (1957); Niko-

После нешто више од месец дана Совјет је саопштио кнезу Милошу садржину треће тачке скупштинског дописа кнежевом представнику и, при томе, замолио кнеза да настоји „својим путем и начином овој жељи народној удоволетворити, како би се права Србска у целости одржала и сачувала“.⁷⁵

У Србији је владало велико незадовољство изазвано претераним мешањем аустријског конзула у унутрашње ствари Србије током вишегодишње владавине кнеза Александра. С обзиром на то, на своје горко искуство стечено 1839. године ослањањем на британског конзула и на евидентан руски уплив, кнез Милош је, свакако, хтео да спречи све оне који су могли, мимо његове контроле, потражити савете или подршку код страних конзула у Београду. Гарашанин је бираним речима објаснио Мариновићу да још није видео Фонбланк који се вратио у Београд јер није „сад у моди конзуле често виђати“.⁷⁶ Фонбланк је узроке забрани службеним и приватним лицима да контактирају са конзулима у Београду видео у кнежевој сенилности и тежњи ка апсолутној монархији.⁷⁷ Али, док је Фонбланк избегавао сусрете са кнезом Милошем изговарајући се својом болешћу (ендемска грозница), дотле је француски конзул Дезесар – у складу са директивама своје владе – намерно одлазио код кнеза и заподавао разговоре о осетљивим питањима. Дезесар је упозорио кнеза да његова политика може изазвати нежељене утиске у Европи и незадовољство у Кнежевини. Подвукао је, при томе, да изолација „представника гарантних сила шкоди интересима султановог вазала јер је забрана поверљивог комуницирања са званичницима навела генералне конзуле да прихватају информације од партија противних влади а то ствара најгору слику о постојећем систему“. Кнез Милош се правио невешт кривећи Стефана Стефановића који је, наводно, тражио и добио дозволу да посети конзула али то још није био урадио.⁷⁸

Практичнији део у односима са конзулима у Београду био је покушај укидања конзулске јурисдикције. На основу добијеног наређења београдска полиција је била почела да затвара радње странаца који су на мало продавали увозну готову робу. Да ли због нејасног наређења или због његовог лошег спровођења, тек трговцима су убрзо враћени кљу-

la V. Gulán, *Austriski kuriri i austriske konzularne pošte u Beogradu*, PTT Arhiv 1 (1958).

⁷⁵ Совјет – Књазу, 11/23. март 1859, Београд, АС, ДС, 1859, 145.

⁷⁶ Писма И. Гарашанина, II, 29.

⁷⁷ В. напомену 22.

⁷⁸ Фонбланк – Булверу, 19. март 1859, Београд, FO 78/1439; Дезесар – Валевском, 1. април 1859, Београд, МАЕ, AD, CPC, T-B, Vol. 11.

чеви дућана.⁷⁹ Пошто се, углавном, радило о аустријским поданицима, аустријски конзул у Београду гроф Ђорђи је веома оштро протестовао претећи да ће Аустрија затворити границе према Србији. Штавише, он је позвао аустријске поданике који су живели у Београду и наредио им да се не одазивају на било какав позив српских власти. Француски конзул Дезе-сар је упозорио кнеза да ће, уколико француски трговци буду ометани у послу, сходно међународном праву, ставити трговце под турску заштиту и сам се повући у тврђаву. И једном и другом конзулу кнез Милош је тврдио да није одобрио такве мере. Ипак није издржао да не каже аустријском конзулу да не може дозволити страним трговцима да тргују на мало јер Србија није турска земља, а он ће одлучно бранити српска права.⁸⁰

Покренуто питање није било лако разрешити. Питање да ли страни трговци у Србији подлежу јурисдикцији конзула својих земаља или јурисдикцији српских судова је, у основи, имало проблем српско-турских односа, односно, проблем неких, по Србију неповољних, одредаба уговора Турске са неким другим државама. Наравно, под претпоставком да се ти уговори аутоматски односе и на Србију, што „кнез-владалац“ није прихватао. Полемика о правима страних трговаца пренела се у јавност. *Србске новине* су писале да су „странци, радећи овде занате и водећи трговину на ситно, штету наносили нашим грађанима“, нарушили законе и уговоре одбијајући да плаћају порезе па је против њих „изјављено обште народно незадовољство.“⁸¹

Комисија којој је био задатак да направи пројект закона о грађанским парницама закључила је да би требало укинути конзулску јурисдикцију у Србији и све странце који су живели у Србији подвргнути надлежности српских судова. Комисија је нашла да је то „и праведно и обштим начелима међународног права сходно“. Совјет се сасвим сагласио с овим. Међутим, кнежев представник и попечитељ иностраних дела Цветко Рајовић није тако мислио. Он је известио да, с обзиром на то „да Конзуларска јурисдикција има свој правиј основ у уговорима закљученим између Порте и остали држава који се, на жалост, у свој сили и на Србију односе, и једнострано се мењати не могу“, кнез Милош не одобрава закључак

⁷⁹ Фонбланк – Мамсберију, 1. и 17. април 1859, Београд, FO 78/1439; *Писма И. Гарашићина*, II, 36; *Србске новине* 21. март / 2. април 1859, (35, XXVI), 142.

⁸⁰ Фонбланк – Мамсберију, 1. и 19. април 1859, Београд, FO 78/1439; *Србске новине* 7/19. април 1859, (42, XXVI), 170.

⁸¹ *Србске новине* 21, 24, 28. и 31. март / 2, 5, 9. и 12. април 1859, (35, 36, 38 и 39, XXVI), 142, 146, 154 и 157–158.

Комисије и Совјета. Ипак, кнез је намеравао да реши ово питање дипломатским путем.⁸²

Од маја до августа кнез Милош се вратио свом ставу из марта месеца. Почетком августа 1859. године говорио је да презире конзуле а да послове са амбасадорима обавља преко свог отправника послова. Кнез Михаило се залагао за озбиљно претресање питања конзулске јурисдикције. Али Фонбланк је сумњао у озбиљност овакве расправе јер је био убеђен да би руски и сардинијски конзули и пруски отправник послова држали страну кнезу Милошу.⁸³ Уосталом, тих дана је објављен „Законик за злочинства и преступе у Књажеству Србском“. Према петом члану овог законика, странци у Србији су подвргнути јурисдикцији српских судова.⁸⁴ Решење односа према трговцима и занатлијама који су живели и радили у Србији, а нису били српски поданици, могло се назрети у беседи кнеза Милоша на отварању Малогоспојинске скупштине. Он је, очински помирљиво, позвао Србијанце да не праве разлику „међу урођеним и прирођеним Србима“, „ни између оних грађана србских, који су друге вероисповести“.⁸⁵

Они делови извештаја британског конзула Фонбланка који говоре о конзулској јурисдикцији, показују да се он интересовао како би то питање могло да буде решено. Али, Фонбланк није ништа предузео што би могло да буде знак његовог опредељивања. Разлог томе није било само његово стриктно поштовање упутстава Форин офиса. Мада су британска интересовања у овом делу Балкана била, поглавито, трговачке природе, Фонбланк није имао посебног разлога да се ангажује по питању конзулске јурисдикције јер у Србији није било британских поданика који су се бавили трговином или занатима. Само је понеки становник Јонских

⁸² Комисија – Високославному Совјету, 30. април / 12. мај 1859, Београд; Совјет – Књазу, 2/14. мај 1859, Београд; Цв. Рајовић – Савету Књажества Србског, 9/21. мај 1859, Београд, АС, ДС, 1859, 145.

⁸³ Фонбланк – Булверу, 3. август 1859, Беч, FO 78/1440.

⁸⁴ *Србске новине* 28. јули / 9. август 1859, (88, XXVI), Додатак. Очигледно је да се није радило о тврдоглавости кнеза Милоша, већ о смишљеној акцији. Одбор Светоандрејске скупштине – који је Скупштина именovala да заврши њене несвршене послове – у писму Совјету под трећом тачком предложио је „да он (Совјет, прим. Јб. П. Р.) разгледа оне предлоге св. Андр. Скупштине, које је поднела бившем намеснику, и према њима састави свој одговор“. Међу побројана питања уврштено је и питање „о укидању конзулске јурисдикције“. (Н. Попов, *Друга влада Милоша Обреновића*, I, 53).

⁸⁵ *Србске новине* 15/27. септембар 1859, (108, XXVI), 437. Члан 4 поменутог законика гласи: „Где се год у овом закону каже Србин, свуда се мисли онај, који припада у србску државу, био које му драго вере и народности.“ В. напомену 84.

острва која су била под британском управом понекад долазио у Србију ради трговине.

У питању конзулске јурисдикције које је преко односа Србије према странцима потезало опште питање српско-турских односа генерални конзул Фонбланк се није мешао. Али, добио је директиве да интервенише у корист једне личности – Томе Вучића Перишића.

При крају свог деловања Светоандрејска скупштина је саставила оптужбу против Томе Вучића у којој су му стављена на душу бројна злодела учињена од 1839. до 1842. године. Био је оптужен да је „главни починитељ и коловођа свију домаћи раздора и несрећа за последњи 20 година“. Народна скупштина га је, фебруара 1859. године, оптужила за кривице у осам тачака: од распуштања војника на Трешњи 1839. године, преко пљачке државне касе, сарадње са Турцима, свирепих мучења и убиства 1842. године, поправке турске тврђаве у Београду народним парама и злочина у време Катанске буне и сукоба 1848, па до незаконитог прикупљања средстава за подизање споменика Карађорђу. Вучић је знао да не може очекивати опроштај од кнеза Милоша. Кнез се, пак, плашио свог старог, опасног противника. Зато је Вучић, на превару, изведен из своје куће, ухапшен и затворен у војној болници на Палилули.⁸⁶ Иако није било закона под који би могла да се подведу дела за која је Вучић оптуживан, он је остао дуго у притвору. Када се чуло да се разболео, Порта и велике силе су протестовале против његовог држања у затвору. По посебном Булверовом упутству Фонбланк је преко Цветка Рајовића тражио од кнеза „да престану патње над Вучићем“ и да, његовим ослобађањем, означи прекид прогона и страдања својих непријатеља. Фонбланк је тврдио да је, после дугог периода од скоро двадесет година, бесмислено оптуживати Вучића за нешто што је радио по овлашћењу. Ако је Вучић ипак био крив, требало га је пустити да се брани са слободе. На све то Цветко Рајовић је одговорио да „Вучић није Кнежев затвореник већ народни“.⁸⁷ Кнез

⁸⁶ *Записи Јеврема Грујића*, II, 303–304, 308–310; Н. Попов, *Србија после Париског мира*, 208–210; Радомир Ј. Поповић, *Томе Вучић Перишић*, Београд 2003, 241–244. Одмах по свом повратку у Србију осветољубиви кнез Милош је наредио хапшење низа наводних завереника и убица. Али, убрзо су сви пуштени осим Томе Вучића Перишића. У Београду се сматрало да ће и он, ускоро, бити ослобођен оптужбе, али „Кнез каже да он мора, у сваком случају, умрети у затвору, а и онако је већ болестан.“ (Фонбланк – Мамсберију, 28. март 1859, Београд, FO 78/1439)

⁸⁷ Фонбланк – Булверу, 3. август 1859, Беч, FO 78/1440; Дезесар – Валевском, 15. јули 1859, Београд, МАЕ, AD, СРС, Т–В, Vol. 11. *Писма И. Гарашанина*, II, 46–47; *Записи Јеврема Грујића*, књига трећа (*Друга владавина Обреновића и турски ратови*), СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књига IX, Београд 1923, 9–10, 19–20; Л. Ранке, *нав. дело*, 434; С. Јовановић, *нав. дело*, 91–92.

није удовољио захтевима Порте и конзула. Вучић је умро у притвору 30. јуна 1859. године (с. к). Вучићевом смрћу настао је нови проблем. Посумњало се да је отрован. Порта, коју су подржавале Аустрија и Велика Британија, затражила је ексхумацију и аутопсију. Међутим, кнез Милош је успео да одбије тај захтев изговарајући се да би то било мимо обичаја православне цркве и да би, вероватно, изазвало народно незадовољство. Кнез је био спреман да дозволи обдукцију уколико би то затражила породица. Али, Вучићев унук, Јован Пачић се, у име породице, одрекао тога понуђеног права. Порта је одустала од свог захтева правдајући се притисцима Велике Британије и Аустрије.⁸⁸

Британски конзул Фонбланк је Вучићеву смрт и сумњу да је отрован сматрао довољним разлогом за абдикацију кнеза Милоша. Уколико кнез не би хтео сам да абдицира, требало га је натерати. Био је мали број оних који би се томе успротивили, а много већи оних који би абдикацију кнеза поздравили јер је осећај личне несигурности многе навео да оду из Београда. Притисак би се могао извршити затварањем аустријске границе, сматрао је Фонбланк, што би изазвало прекид трговине и незадовољство, па би кнез био смењен без проливања крви. Конзул је имао и решење за попуњавање кнежевог престола. По њему, Порта је требало да призна кнеза Михаила коме би припао „тежак задатак успостављања реда у потпуно дезорганизованој држави“.⁸⁹ Ови радикални Фонбланкови предлози су, ипак, остали само теорија.

Фонбланк је по директиви интервенисао у корист Томе Вучића Перишића. Међутим, није сматрао да треба да интервенише у корист смењеног митрополита Петра, смењених и ухапшених саветника, или против широког покрета смењивања и оптуживања чиновника који су служили под Карађорђевићем. Конзул се ограничио на коментар да је смењивање митрополита Петра и долазак шабачког владике Михаила на његово место знак обнављања руског утицаја у Србији. Хапшење неких саветника је сматрао сасвим незаконитим. Штавише, однос кнеза Милоша према саветницима оценио је као потпуно кршење Устава.⁹⁰

⁸⁸ Дезесар – Валевском, 15. и 20. јули 1859, Београд, МАЕ, АД, СРС, Т–В, Vol. 11. *Записи Јеврема Грујића*, III, 17, 20–23; Н. Попов, *Друга влада Милоша Обреновића*, I, 30–31; Л. Ранке, *нав. дело*, 434–435; С. Јовановић, *нав. дело*, 92–93; Р. Ј. Поповић, *нав. дело*, 247–250.

⁸⁹ Фонбланк – Булверу, 3. август 1859, Беч, FO 78/1440.

⁹⁰ Фонбланк – Булверу, 3. август 1859, Беч, FO 78/1440; Исти – Раселу, 15. октобар 1859, Београд, FO 78/1440. О овим догађајима, као изразима самовоље кнеза Милоша и покрета обреновићеваца против чиновника из периода Карађорђевићеве владавине, опширније у: Н. Попов, *нав. дело*, I, 31–35; С. Јовановић, *нав. дело*, 25–43.

Извештавајући о свим наведеним догађајима Фонбланк је могао да сумира „Милошеве акте и планове“ и да их крајем 1859. године сврста у четири тачке. На прво место Фонбланк је ставио намеру да се сузбије увоз и да се омету странци-повериоци који је требало да од Срба-дужника наплате дуговања. Конзул је ове намере изједначио са кршењем уговора склопљених између Порте и европских сила. Наоружавање Србије Фонбланк је ставио на друго место а тумачио као претњу сизерену и охрабривање словенског становништва у околним турским провинцијама да од Србије очекује оружје и да се припрема за устанак. Намеру кеза Милоша да смањи број чланова Совјета или, чак, да га потпуно укине, конзул је обележио као укидање Устава и, стога, изазивање и великих сила и султана.⁹¹ „Укидање конзулских привилегија објављених Султановим Бератом“ је, такође, садржавало вређање султана и кршење уговора које су склопили Турска и велике силе.⁹² Овакво сумирање владавине кнеза Милоша од неколико месеци није било тешко направити јер он није крио своје намере. Само се каткад, ако би наишао на јак отпор, изговарао да нешто није наредио или одобрио. Ако се штошта могло занемарити због старачке самовоље или сенилности кнеза Милоша, онда су записници седница Одбора Светоандрејске скупштине⁹³ потврдили да у Србији постоји прилично јака и широка тежња ка побољшању положаја Кнежевине Србије и њеног становништва. Чинило се да ће пресудне одлуке бити донете на народној скупштини чије је одржавање најављивано. Према информацијама до којих је могао да дође⁹⁴ Фонбланк је закључио да ће следећа скупштина укинути све чланове Устава од шестог до седамнаестог „и изменити све хатишерифе од 1829. до ове године који изгледају неприменљиви (што, можда, значи сувише цивилизовани) за ово време“.⁹⁵

О одржавању нове народне скупштине почело се говорити знатно раније. Још крајем марта нагађало се када ће и због чега бити сазвана.

⁹¹ Кнез Милош је, по доласку у Србију, говорио да ће владати као „конституциони владалац“. То му није сметало да саопшти Кабули-ефендији да неће поштовати Устав. (С. Јовановић, *нав. дело*, 69)

⁹² Фонбланк – Раселу, 27. август 1859, Беч, FO 78/1440.

⁹³ *Србске новине* 4–18 / 16–30. јули, 19–30. јули / 1–12. август и 1/13. август 1859, (78–90, XXVI), 1012–1013, 323–325, 331–333, 335–336, 339–340, 343–344, 347–348, 351–352, 356, 359–360 и 363–364.

⁹⁴ Упркос забрани контактирања са конзулима кнеза Милоша очито да је Фонбланк почео да добија боља обавештења и то „од Тенке и неких првака за које је – без сумње – доказано да их је Милош платио за убиство Кнеза Карађорђевића.“ Фонбланк је, очигледно, уживао велико поверење Илије Гарашанина када се овај одлучио да код конзула склони „приватне белешке и тајне папире (које је послао увезане у врећу као да је у њој брашно)“. В. и напомену 89.

⁹⁵ В. напомену 92.

Фонбланк је, најпре, чуо да ће скупштина бити сазвана за јесен, а да ће на дневном реду, као главно, бити постављено питање повећања прихода.⁹⁶ Али, убрзо је сазнао како Осман-паша држи за сигурно да ће се скупштина одржати до краја априла. Паша је веровао да ће српска влада тада затражити повећање пореза да би се покрили трошкови које намећу актуелне околности. Међутим, шушкало се да ће од скупштине бити затражена сагласност да Србија престане да плаћа годишњи трибут Порти.⁹⁷ Вест да ће се скупштина састати у Крагујевцу под изговором разматрања државног буџета и да ће то, у ствари, бити позив народу да подржи одлуку о рату за независност узнемирила је британске дипломате. Садржина поруке коју је, тим поводом, Булвер упутио кнезу Милошу није позната. Кнез је одговорио да неће бити сазвана скупштина због неких недефинисаних разлога, већ да ће се окупити само по два представника из сваког округа да би биле размотрене неке пословне ствари.⁹⁸

Помоћник попечитеља унутрашњих дела Јеврем Грујић је, држећи се закона и по својој савести, инсистирао да се сазове и одржи следећа скупштина. Кнез Милош је одлагао доношење одлуке о сазивању, а страну му је држао и његов представник у влади Цветко Рајовић. Главни разлог који је представник навео Грујићу био је да се српска влада не може „завађати са силама за утопије, које сте у закон потрпали“.⁹⁹ Дипломатија јесте зазирала од сазивања нове скупштине јер јој је претходна, Светоандрејска, остала у лошој успомени. Ипак је Јеврем Грујић успео да убеди владу да писмом затражи од „кнеза-владаоца“ сазивање скупштине. Кнез није имао куд него да се сложи са захтевом с тим да претходно „сондирамо приватним путем мишљење гарантски дворова“. Да силе не би помислиле да се од њих тражи одобрење, предлагао је да се испитивање њиховог става изврши у Бечу и у Цариграду и то преко руског конзула у Београду Милошевића.¹⁰⁰ Одлучујући утицај на кнеза извршио је Грујић тврдећи да, упркос противљењу великих сила, скупштину треба сазвати „да виде да ји у томе нећемо да слушамо. Тако ћемо ји и одвикнути од мешања у то питање и навикнути да се не боје од тога, што се народ на уречена времена на Скупштину састаје“. Коначно, кнез Милош је при-

⁹⁶ Фонбланк – Мамсберију, 28. март 1859, Београд, FO 78/1439.

⁹⁷ Исти – истом, 31. март 1859, Београд, FO 78/1439.

⁹⁸ Исти – истом, 11. мај 1859, Београд; Исти – Булверу и Форин офису, 22. јун 1859, Београд, FO 78/1440.

⁹⁹ *Записи Јеврема Грујића*, III, 34–36.

¹⁰⁰ Милош Обреновић – сину, 26. јули / 7. август 1859, Крагујевац, АС, Поклони и откупи, (даље: ПО), Збирка Добре Ружића, ПО–24/167; *Записи Јеврема Грујића*, III, 36.

стао и наредио да се скупштина одржи на Малу Госпојину. Расписани су избори и утврђени њихови датуми.¹⁰¹

Мада је Кабули-ефендија протествовао што ће се скупштина одржати у Крагујевцу, Фонбланк је сматрао да је логично да се народна скупштина државе са независном унутрашњом управом не одржава под претњом турских топова.¹⁰² Конзули су били узнемирени, али нису могли ништа да предузму јер је кнез Милош већ био у Крагујевцу. Нико се, осим пуковника Милошевића, није усудио да крене за њим у Крагујевац. Добио је обећање од кнеза да скупштина неће расправљати о промени устава већ само о закону о престолонаслеђу и о побољшању пореског система. Други конзули нису могли да сазнају о чему су се конзул Милошевић и кнез Милош договорили.¹⁰³ Фонбланк је претпоставио да ће Милошевић инсистирати да се скупштина, ипак, одржи у Београду. Он је веровао да је намера његовог руског колеге да одржавање српске скупштине у Београду „испровоцира турски гарнизон на екстремности“.¹⁰⁴ Ипак, када је Скупштина почела са радом, Милошевић је утицао на кнеза да не чини ништа што би могло да изазове „протесте сила које помажу одржавање Турске у постојећем облику“. Зато је кнез послао поруку Осман-паши да нема намеру „да мења односе са Високом Портом; али ако народ буде инсистирао на променама, онда ће он поднети његове жеље Султану и гарантним силама“.¹⁰⁵ Француски конзул Дезесар, који је сматрао да се превелики руски утицај у Србији остварује захваљујући кнезу Милошу, замислио је да је најбоље збацити „књаза-владаоца“ и на његово место поставити „књаза-наследника“. Аустријски и британски конзул нису ишли тако далеко да размишљају о збацивању кнеза Милоша, али су били ради да „назначе Мијаила за регента или помоћника Милошевог“. Међутим, збацивање није долазило у обзир јер је српски народ веровао да ће стари кнез поправити његов положај. А кнез Михаило није хтео да чује за било какво угрожавање владавине свога оца.¹⁰⁶

¹⁰¹ *Записи Јеврема Грујића*, III, 38–39; *Србске новине* 4/16. и 8/20. август 1859, (91 и 92, XXVI), 368, 371.

¹⁰² „Другачије је било пре двадесет година, када је Мурејев (Muraу) **приручник** описивао београдску тврђаву као „питорескну рушевину“, и када су Османлије више морале да брину због тога што су посланици били тако близу, него што су посланици осећали могућност да на њих буде пуцано. Радови су сада обновљени и на положају је четири стотине топова – неки су највећег калибра – са деведесет посада редовне артиљерије које су увек спремне да их опслужују.“ В. и напомену 89.

¹⁰³ Н. Попов, *нав. дело*, I, 70–71.

¹⁰⁴ Фонбланк – Булверу, 7. септембар 1859, Беч, FO 78/1440.

¹⁰⁵ Фонбланк – Раселу, 27. септембар 1859, Београд, FO 78/1440.

¹⁰⁶ В. напомену 103.

Осмог септембра (с. к.) 1859. године одржана је служба у цркви у Крагујевцу којој су присуствовали „светлиј књаз-владалац, књаз-наследник, гг. Попечитељи, саветници, сви овдашњи чиновници, посланици народне скупштине и мноштво грађана“. После службе посланици су ишли на поклоњење, најпре кнезу Милошу, а онда кнезу Михаилу. Два дана касније, 10/22. септембра, кнез Милош је отворио Скупштину беседом у којој је назначио основне проблеме о којима би требало да расправља Скупштина. На првом месту кнез је навео презадуженост народа па, затим, неажурност судова, одржавање општинских кошева и претерани број захтева за државном службом. Позвао је народ да не прави разлике „међу урођеним и природеним Србима“ нити „између оних грађана србских, кои су друге вероисповеди“. Своју намеру да не дозволи да му се било ко меша у вођење спољне политике Кнежевине кнез је показао када је, на крају беседе, рекао скупштинарима: „Благосиљајући радњу вашу напомињем вам, да сву пажњу обратите на унутрашње ствари, а све што би се односило на послове спољне оставите мојој бризи и моме старању“. Већ у Адреси којом је Скупштина одговорила кнезу заклињући му се „као оцу, избавитељу своме на непоколебљиву верност, оданост и безусловну послушност“ видело се да ће се Малогоспојинска скупштина битно разликовати од Светоандрејске.¹⁰⁷

Скупштина је трајала две недеље. Радила је „закључана у пространој бараци“ а Совјет је био затворен у једној малој згради. Путницима и странцима је било дозвољено да се задрже у Крагујевцу највише двадесет и четири сата и то уз даноноћну полицијску присмотру. Све су то били знаци завођења деспотизма у Србији.¹⁰⁸

Рад Скупштине се свео на разматрање законских пројеката владе и извештаја Одбора Светоандрејске скупштине. Претресани су предлози закона о усменом и јавном суђењу грађанских спорова, казнама за злочине и административној казни чиновника. Најзначајнији политички захтеви посланика били су: промена Устава и радикалније чишћење државног апарата од противника *светоандрејаца* и Обреновића. Питање промене Устава Кнежевине Србије није покренуто изненада. Још крајем марта 1859. године Фонбланку је обећана копија Нацрта новог Устава са коментарима. Тај Нацрт је, на своју иницијативу, био написао саветник при врховном суду Аустрије, повереник кнеза Милоша, др Ђорђе Стојаковић. Према овом Нацрту кнез Милош би постао ако не апсолутни, а оно, сва-

¹⁰⁷ *Србске новине*, 10/22, 12/24. и 15/27. септембар 1859, (106, 107 и 108, XXVI), 429, 433 и 437; Л. Ранке, *нав. дело*, 436.

¹⁰⁸ В. напомену 105.

како, суверени владар.¹⁰⁹ Почетком априла, кнез Михаило је разговарао у Бечу са руским амбасадором Виктором Балабином. Амбасадор се сложио са кнезом да је „неопходно потребно мењати устав Кнежевине“.¹¹⁰ Кнез Михаило је, сигурно, о овоме обавестио свога оца, па је стари кнез имао разлога да се радује када га је Дезесар обавестио „да ће одмах бити предузето сређивање српског устава“.¹¹¹ Фонбланк није могао да сазна поуздано шта се дешавало на Скупштини у Крагујевцу. Али, непосредно после распуштања Скупштине он је изразио уверење да ће већ у следећем извештају обавестити о „образовању система који практично значи укидање Устава гарантованог од стране великих сила.“¹¹² Под тим је, сигурно, подразумевао наводно смањивање броја саветника на једну петицу. При томе би и овај, умањени Савет био тако ограничен да је то било у супротности са **XVII чланом Устава**.¹¹³

Захтев за промену Устава свео се на усвајање Закона о наслеђу престола у породици Обреновић.¹¹⁴ По том Закону породици Обреновић је враћено наследство престола. Међутим, наследство је могло, у случају потребе, да се рачуна и по женској линији. У случају да у породици Обреновић уопште нема наследника, владајући кнез је могао да изабере и усвоји било кога „србског порекла, источне православне вере, и од поштована рода“. За то су му биле потребне сагласности Савета и Народне скупштине.¹¹⁵ Ово је било изненађујуће за Фонбланка који је био убеђен да Porta неће никада потврдити такву одлуку.¹¹⁶ Доношење овог закона конзул је сматрао толико нелегалним да није хтео да га коментарише

¹⁰⁹ Фонбланк – Мамсберију, 31. март 1859, Београд, FO 78/1439. У истом писму Фонбланк је пренео вест да је капућехаја јавио из Цариграда да је Porta спремна укинути члан XVII Устава. То не би било страшно да је кнез Милош „умерен и интелигентан“. Међутим, знајући „недостатке Милошевог карактера“ Porta, Велика Британија и Русија су, својевремено, повериле део власти Совјету. Зато је Фонбланк, у случају поништавања XVII члана, очекивао протесте неких гарантних сила. (Ј. Милићевић, *нав. дело*, 119)

¹¹⁰ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 24.

¹¹¹ Фонбланк – Мамсберију, 26. април 1859, Београд, FO 78/1439.

¹¹² Исти – Раселу, 6. октобар 1859, Београд, FO 78/1440.

¹¹³ Исти – Булверу, 13. октобар 1859, Београд, FO 78/1440.

¹¹⁴ Овај закон је припремила комисија у саставу: Јеврем Грујић, Димитрије Матић и Милован Јанковић. Предлог је претресен на седници владе којој је присуствовао и кнез Михаило 8/20. јула 1859. године (*Записи Јеврема Грујића*, III, 23–25). Скупштина је, у ствари, усвајала предлог закона који је постајао важећи тек након одлука кнеза и Совјета.

¹¹⁵ Закон о наслеђству књажеско – србског престола, 20. октобар 1859 (с. к.), Београд, АС, ДС, 1859, 693.

¹¹⁶ Фонбланк – Булверу, 12. октобар 1859, Београд, FO 78/1440.

целог већ само његове две тачке (члана) које су биле највише уперене против сизеренских права. Прво: у овом закону није поменут султанов брат из 1842. године којим је породици Обреновић одузето право на кнежевско достојанство и на евентуално поновно кандидовање на престо. Прећуткивање овог берата значило је да кнез Милош „сматра свој избор у децембру 1858. као правоснажну рестаурацију себе и своје династије“. Друго: последњим параграфом одређено је да нови кнез одмах оглашава своје ступање на престо прокламацијом. О томе се обавештава султан, а његов брат се чита кад год да стигне. Тиме је, практично, султану одузето право потврђивања, односно дефинитивног одлучивања о новом кнезу.¹¹⁷

Скупштина је бурно поздравила одлуку кнеза Милоша којом је његов син ступио „у активниј живот“ и проглашен за врховног команданта стајаће и народне војске.¹¹⁸

Покренуто је и питање измене Закона о Државном савету. Питање отпуштања одређених чиновника није доведено до краја због своје компликованости и настојања кнеза Милоша да претераним отпуштањем не изазове веће незадовољство. Одлуке о изменама Закона о народној скупштини које је донела Малогоспојинска скупштина биле су конзервативне јер су умањиле слободу рада скупштине.¹¹⁹

У једном од последњих извештаја о раду и одлукама Малогоспојинске скупштине, Фонбланк је описао два скупштинска захтева. Скупштина је тражила да кнез Милош затражи од Порте и „њених савезника“ две врсте уступака. С обзиром на то да је Устав својевремено донет без учешћа српског народа, требало је тражити његово усклађивање са садашњим жељама и потребама. Још је требало тражити да Србија не подлеже одредбама уговора Порте са европским силама јер су оне штетиле Србији и нарушавале њену аутономију. Циљ овог захтева био је да српски владар добије право одређивања царина. Фонбланк је сматрао да кнез Милош, на жалост, није способан да схвати користи које би Србија могла да има од тога.¹²⁰

¹¹⁷ Исти – Раселу, 21. новембар 1859, Београд, FO 78/1440.

¹¹⁸ *Србске новине* 22. септембар / 3. октобар 1859, (111, XXVI), 509; с обзиром на то да је била предвиђена коренита реорганизација српске војске, Фонбланк је сумњао да би то могло да се изврши без руске помоћи. В. и напомену 111.

¹¹⁹ О раду и одлукама Малогоспојинске скупштине у: *Записи Јеврема Грујића*, III, 44–49; Н. Попов, *нав. дело*, I, 71–74; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 114–119; Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књига I, Београд 1947, 259–263.

¹²⁰ Фонбланк – Раселу, 28. октобар 1859, Београд, FO 78/1440; Исти – Булверу, 21. новембар 1859, Београд, FO 195/651. Мада се у извештајима које је слао о

Мада је писао да је о одржавању Скупштине боље обавештен од својих колега у Београду, да информације добија од Стефана Стефановића Тенке и његових сарадника и да Илија Гарашанин има у њега пуно поверење, Фонбланк није могао да извести своје претпостављене о појединостима рада Скупштине. **Томе је, наравно, био узрок у традиционалном неповерењу према британском конзулу који је био турски пријатељ и удаљеност места у коме је Скупштина радила.** Могуће је да је британски конзул знао много више него што је показао кроз извештаје, а да је извештавао само о најважнијем. С обзиром на то да није писао о коментарима на рад Скупштине оних са којима је контактирао, може се претпоставити да је, и овога пута, своју активност и интересовања свео само на оне моменте који су задирали у српско-турске односе и, доводећи их у питање, наговештавали поремећаје на том делу Балкана. То политици државе коју је представљао никако не би одговарало. Међутим, пошто се – у поређењу са утицајима аустријског и руског конзула – Фонбланков утицај у Србији могао сматрати безначајним, он је слао податке својим претпостављенима који су их употребљавали на вишем нивоу.

Малогоспојинска скупштина и Закон о наследству престола су представљали тек једну фазу у српско-турским односима или, боље речено, покушај Србије да самостално, заснивајући своје право на хатишерифима и одлукама Народне скупштине, поправи свој положај. Међутим, ниједно питање није било решено. Штавише, чинило се да се односи погоршавају.

У областима Турске које су се налазиле југоисточно од српске границе расло је незадовољство због притиска турске власти. Отмица једне девојке у лесковачком крају проузроковала је немире и појаву хајдучких чета дуж српско-турске границе.¹²¹ Фонбланк је добијао информације да је становништво у крајевима насељеним Бугарима било незадовољно и због тога што је трпело притисак фанариота цариградске патријаршије. Због тога је око тридесет хиљада Бугара примило католичку веру.¹²² У Босни се раја безуспешно бунила против тираније својих ага. Све ово нагонило је православно становништво из Босне и Бугарске да, појединачно или у групама, пребегава у Србију. Пребези из Босне су се, у крајевима Србије према Дрини, организовали у групе и, махом безуспешно, прелазили на босанску страну са намером да подигну устанак против турске власти. Они, пак, који су остајали у Србији су, осећајући се зашти-

истим питањима и Булверу и Раселу могу наћи интересантне различитости, ова два писма су идентична.

¹²¹ Н. Попов, *нав. дело*, I, 77.

¹²² Фонбланк – Раселу, 13, октобар 1859, Београд, FO 78/1440; *Србске новине* 26. септембар / 7. октобар 1859, (113, XXVI), 517–518.

њеним, често долазили у сукобе са домаћим Турцима. Српска влада је помагала избеглице дајући им новац¹²³, али и влада и кнез Милош су се, истовремено, уздржавали од пружања било какве помоћи чији би циљ био организовање устанка у суседним турским провинцијама. Кнез Милош је био веома искусан и знао је да се на Русију може ослонити само онолико колико то буде одговарало њеним интересима. Такође је знао да може имати више користи од слабе Турске него од јаке Русије, па му распад Турске није одговарао. Против устанка је био и због тога што би био принуђен да се стави на његово чело, а за то је био сувише стар. Зато је одбијао *адресе* избеглица из суседних провинција и саветовао им да буду стрпљиви.¹²⁴ Избеглице су се, зато, организовале на своју руку или уз подршку појединих русофила и руског конзула Милошевића.¹²⁵ Француски конзул Д'Вала (De Vallat) је међу руске агенте који су долазили у Србију да би припремили устанак уврстио и руског кнеза Долгоруког (Василиј Андреевич Долгорукий). Долгоруки је боравио у Србији током јануара и фебруара 1860. године. Порицао је да долази службено. Ипак, састајао се са бугарским емигрантима да би, како је тврдио Д'Вала, организовао општи устанак у словенским провинцијама. Зато је француски конзул опоменуо кнеза Милоша да својом неутралношћу, у ствари, охрабрује устанак који би, када би он хтео, могао бити спречен. Кнез је тврдио да није толико моћан да спречи устанак који ће, вероватно, избити у Бугарској. Међутим, развој догађаја је, касније, наводио на закључак да је кнез Долгоруки, изгледа, долазио да би радио на смиривању ситуације. Ако је било тако, онда је он, ипак, дошао само зато да примири узбуркане духове. Јер Русија није хтела да се одрекне своје водеће улоге међу хришћанима у Турској. Зато је настојала да увек постоји неко жариште у коме би могао да плане устанак. Међутим, она за интервенцију на коју би морала да се одлучи у случају избијања устанка није била спремна, па је била принуђена да смирује сваки претерани занос.¹²⁶

¹²³ Литон (Lytton) – Булверу, 3. фебруар 1860, Београд, FO 195/651; Н. Попов, *нав. дело*, I, 77.

¹²⁴ Исти – истом, 19. фебруар 1860, Београд, FO 195/651.

¹²⁵ Лонгворт (Longworth) је, касније, оценио да је Милошевић, пореклом Србин, био заражен панславистичком манијом и ентузијазмом, те да му је пропаганда постала једини посао. (Лонгворт – истом, 10. април 1860, Београд, FO 78/1515)

¹²⁶ Литон – истом, 31. јануар и 3. фебруар и Лонгворт – истом, 10. април 1860, Београд, FO 195/651. Деветнаестог фебруара 1860. године Литон је послао Булверу чак пет извештаја. У једном од њих изванредно је проценио руску политику: „Све дотле док ово хришћанско становништво, чији је Русија старатељ, буде имало на било шта да се жали или било чему да се нада, руски утицај у њему ће бити огroman: али оног тренутка када постану задовољни, тај утицај ће престати. Зато је њена политика да подстиче и охрабрује незадовољство али и да спречава

Много озбиљнија оптужба од Д'Валаове опомене стигла је кнезу Милошу месец дана раније. Велики везир Мехмед Ружди-паша је почетком године захтевао од кнеза да прекине са пружањем гостопримства избеглицама из суседних области Турске. У веома оштром одговору који је био припремио за Порту кнез Милош ју је напао да не води рачуна о положају својих хришћанских поданика у провинцијама. Он је упозоравао да се не треба плашити малог броја избеглица у Србији, већ незадовољства народних маса у турским провинцијама које су, притиснуте невољама, могле дићи устанак сваког часа. Зато је кнез тражио од Порте да удовољи молбама које је Србија, својевремено, поднела Порти. Тако би он био у могућности да утиче на смиривање незадовољства. Руски амбасадор у Бечу Балабин је оценио да је такав одговор сувише оштар, те је саветовао да буде знатно ублажен. Кнез је послушао савет и одговор свео на објашњења о избеглицама. Правдао се да му недостаје потребан ауторитет да успостави мир у самој Кнежевини. А мир у Кнежевини је зависио од реда и мира у суседним провинцијама. Зато је подсетио Порту да је признање наследства Обреновићима „у интересу целог царства“.¹²⁷

Литон је известио да одговор кнеза Милоша садржи оно што је кнез претходно рекао Осман-паши. Кнез је тврдио да Србија не подстиче имиграцију, да је мали број бугарских избеглица у Србији а да последњих неколико није стигло из Босне, већ из Аустрије. Даље је кнез тврдио да је увек поштовао Устав из 1838. и да не жели његову ревизију. И, на крају, није српска влада та која подржава подизање устанка већ га изазива Porta својом окрутном политиком. Литон је, вероватно, све ово сазнао од Осман-паше, па није био уверен у апсолутну истинитост информације. Британски конзул је веровао да кнез Милош не подржава устанак, већ да то раде руски агенти који сарађују са кнезом Михаилом. Циљ руске владе јесте формирање српског краљевства, али не са династијом Обреновића већ под сином велике војвоткиње Марије.¹²⁸

сваки задовољавајући споразум који би могао мирно и коначно да смири незадовољство.“ Доказ за своју генералну тврдњу Литон је пружио у следећем писму: кнез Долгоруки је рекао окупљеним бугарским и босанским представницима да Русија никада није била против њихових праведних захтева. Али, упозорио их је да одређене мере треба предузети опрезно и у сарадњи са кнезом Милошем. Упозорио их је, такође, да ништа не предузимају на брзину, „а када будете спремни за акцију радите без страха и будите уверени да вам оружје неће недостајати“. (Исти – истом, 19. фебруар 1860, Београд, ФО 195/651). В. Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 45.

¹²⁷ Литон – Булверу, 1. фебруар 1860, Београд, ФО 195/651; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 338–342; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 42.

¹²⁸ Литон – Булверу, 5. фебруар 1860, Београд, ФО 195/651. „Тада сам упитао Кнеза да ли је ту своју намеру (да пошаље депутацију у Цариград, прим. Љ. П. Р.)

Српска влада и кнез Милош су се колебали када и какав одговор предати Порти. Док је кнежев одговор већ био у рукама српског капућехаје у Цариграду, у Београду је припреман меморандум којим је требало покренути питање непрактичности Устава из 1838. године и бугарске емиграције у Србију. О свему овоме је представник и попечитељ иностраних дела Цветко Рајовић обавестио Литона. Мада је рекао Рајовићу да није овлашћен да разговара о имигрантима у Србији мимо Хатишерифа из 1833. године, Литон га је упозорио да гарантне силе не могу признати српској влади право сувереног краљевства, па самим тим ни право дискусије око питања унутрашње управе других турских провинција.

Српска влада је одлучила да се одложи предавање кнежевог одговора Порти, а да се Меморандум уопште не преда. Чекала се вест о наговештеном признавању наследства престола породици Обреновић.¹²⁹

Пред зиму 1859/60. године турске трупе су повучене и распуштене, па је остао само неопходан минимум. Опасност од војне интервенције је попустила, па су гласови о општем устанку, који су почели да се шире новембра 1859. године, веома учестали. До британског конзула су стизале вести о великој руској новчаној помоћи и политичкој подршци, о новцу и тајним упутствима које су српски емисари носили у околне провинције и о могућем броју наоружаних устаника.¹³⁰

Очигледно, постојало је обострано незадовољство: Порта се жалила на српску владу, а ова на Порту. Литон је, из Београда, у шест тачака, сумирао разлоге српског незадовољства и дао своје коментаре. На прво место Литон је ставио Портино избегавање да призна наследство породице Обреновић. У Србији се право наследства кнежевског престола породице Обреновић сматрало као „саставни део права српског народа која су велике силе гарантовале Париским миром из 1856. године“. Литон није оспоравао да су велике силе 1856. године признале положај Србије како је он био регулисан дотадашњим документима. Међутим, у периоду од 1830. до 1856. године у Кнежевини се променила династија, а до промене је дошло и одлуком Народне скупштине 1858. године. Велике силе се нису обавезале да, унапред, признају све што будућим скупштинама буде по вољи да одлуче. Али, српска влада то није ни тражила. Овде је Лито-

најавио у одговору на Везирско писмо. Уверавао ме је да то није урадио. Питао сам, затим, да ли је, у том свом одговору, навео поменуте три тачке (наследство, повлачење муслимана из Србије и административна независност, прим. Љ. П. Р.). Он је одговорио да је морао да их помене јер су та питања покренута раније, али да је одговор био веома уопштен, врло помирљив и кратак, и да је био убеђен да ће Порта тиме бити задовољна.“ (Исти – истом, ? март 1860, Београд, FO 195/651)

¹²⁹ Исти – истом, 10. и 14. фебруар 1860, Београд, FO 195/651.

¹³⁰ Исти – истом, 1, 3, 4, 5, 6, и 19. фебруар 1860, Београд, FO 195/651.

нова логика заказала јер се 1858. године у Србију вратила она породица којој је, 1830. године бератом, признато наследство. Било је логично да јој то право буде потврђено.

У питању иселења Турака из Србије, што је било одређено 1830. године, а модификовано 1833, Литон је налазио праве разлоге за незадовољство Срба. Он је био убеђен да ће српско-турски сукоби избијати све дотле док се не реши однос српског и турског становништва у Србији.

Српска влада се жалила на Осман-пашу који је у београдску тврђаву примао српске политичке избеглице. Позивајући се на Устав из 1838. године, британски конзул је подсетио да „српски чиновници“ – у ствари радило се само о члановима савета – не могу да буду осуђени без сагласности Порте. Пошто су, упркос тој одредби, они ипак осуђивани, неки међу њима су се одлучивали на бекство у тврђаву. Логично је било, мислио је конзул, да у тврђаву буду примљени они који беже из Србије кад се у Србији прихватају они који беже из Турске.

На четврти разлог српских жалби Литон је дао кратак коментар. Провинција са независном унутрашњом управом није могла да очекује да има права суверене државе па, наравно, ни право да се води рачуна о њеним интересима када турска склапа уговоре са другим државама.

Питање несклада 17. члана Устава из 1838. године и независне унутрашње управе Литон је ставио на пето место. С једне стране, уколико би се овај члан стриктно поштовао, кнез би постао „политички фантом“, али би, истовремено, постојала могућност да Совјет буде извор неслоге. С друге стране, без Совјета кнез би имао већу власт него било који европски владар. Разматрање овог питања је захтевало велику мудрост. Устав се могао укинути, преправити или заменити другим. Литон није нагињао ниједном од тих решења, али је нагласио: „За интересе Порте би било мање штетно да укине овај устав него да, његовим номиналним одржавањем, практично, признаје његово кршење.“

На крају, Литон није схватио како је српска влада могла да побива исправност Портиног захтева да се политички емигранти који су из Турске побегли у Србију предају турским властима када је то било јасно предвиђено одредбом Хатишерифа из 1833. године.

Британски конзул је претпостављао да ће ових шест тачака у виду меморандума или неког другог документа бити достављене Порти. Зато је Порта морала да се припреми и да одговори или моменталним уступком или чврстим отпором.¹³¹ Изгледа да циљ овог извештаја није био само службено извештавање претпостављеног, него и својеврсно упозоравање Порте. Њиме је Литон показао да је уочио основне проблеме

¹³¹ Исти – истом, 18. фебруар 1860, Београд, FO 195/651.

српско-турских односа, али и то да их је гледао као представник велике силе наклоњене Турској.

Наведена анализа је, вероватно, требало да буде допуна једном ранијем извештају у коме је Литон, у седам тачака, изнео своје идеје о томе шта би требало предузети да би напетост између Србије и Порте попустила. Сматрао је да је за попуштање затегнутости била неопходна реконструкција управног система у Србији. Требало је јасније дефинисати права Порте и осигурати деловање закона. Да би се то постигло, британски конзул је саветовао Порти да поново именује комесара који би, уз помоћ представника гарантних сила, радио на побољшању Устава из 1838. године. Сматрао је да је питање наследства кнежевског достојанства другоразредно, али је, ипак, мислио да би после кнеза Милоша на престо Србије требало да дође кнез Михаило. А то у случају да поменута комисија закључи да кнез Милош треба да преда власт.¹³²

Убрзо је Литон проширио своје анализе преко граница Кнежевине Србије. Тврдио је да ће устанак хришћанског становништва у Турској сигурно избити, те да Порта мора да предузме хитне мере у циљу његовог спречавања. Прво је, наравно, требало утврдити узроке устанка. То су, по њему, били народно незадовољство и интриге. Незадовољство је било евидентно и повећавало се из дана у дан. У интриге је убрајао тврдње да кнез Милош потпирује устанак који директно организује руска влада. Зашто је то тако Литон је лепо објаснио, али предлог шта би требало да уради Порта тада није имао.¹³³

Ситуацију у овом делу Балкана нису чиниле нестабилном само избеглице, вести о устанку у суседним турским провинцијама или шест наведених проблема у српско-турским односима, већ и сукоби који су се дешавали између Срба и Турака у самој Србији и на њеним границама. Још у октобру 1859. године Осман-паша се жалио Фонбланку да је кнез Милош наредио српској војсци да заузме једно острво на Тимоку. Затим је наређено да се појачају српске јединице на граници према Нишу.¹³⁴ Почетком фебруара 1860. године Осман-паша је позвао српску владу да се договоре како треба спречити пограничне сукобе на Дрини.¹³⁵ Подизање неких турских дућана је, такође почетком фебруара, проузроковало захлађење односа. Тада је кнез претио да ће силом спречити грађење тих дућана, а Осман-паша одговорио да ће, у том случају, употребити

¹³² Исти – истом, 9. фебруар 1860, Београд, FO 195/651.

¹³³ В. напомене 124 и 125.

¹³⁴ Фонбланк – Раселу, 15. октобар 1859, Београд, FO 78/1440.

¹³⁵ Литон – Булверу, 6. фебруар 1860, Београд, FO 195/651.

топове.¹³⁶ Очигледно покушавајући да прошири јурисдикцију српских локалних власти, кнез Милош је наредио да српски жандарми патролирају и турским делом града. Отпор тој његовој мери био је већи него што је очекивао, па су убрзо и он, и капућехаја Петронијевић и попечитељ Рајовић порицали да је таква наредба издата.¹³⁷

Сигурно је да су ситуацију у Србији и око ње много боље познавале Литонове руске колеге на Балкану и кабинет у Петрограду. У Петрограду је оцењено да је наступило време за руско ангажовање и, евентуално, повраћај раније, водеће улоге на Балкану. Зато је министар спољних послова Русије кнез Горчаков покренуо дипломатску акцију за признавање наследности кнежевског достојанства кнезу Михаилу. Он није покретао начелно решавање питања наследности. Само је упозорио Порту и друге велике силе да су могуће непредвидиве компликације уколико се, пре смрти кнеза Милоша, не одреди његов наследник. Гарантне силе и Porta су прихватиле руски предлог, али је Porta поставила услов да кнез Михаилу, претходно, учини подворење султану. Овај Портин захтев је отклоњен тврдњом да би кнез Михаилово одсуство у тренутку очеве смрти могло да има несагледиве последице. Читава акција није остала у тајности, па је Литон почетком фебруара 1860. године био у дилеми како да поступи ако кнез Михаилу пружи одређена обећања. О каквим се обећањима радило, није рекао.

Иако кнез Михаилу није хтео да иде у Цариград, Porta је одлучила да му призна наследно право. Осман-паши је наређено да му саопшти да ће га Porta признати за кнеза када умре стари кнез. Исту вест је капућехаја Петронијевић јавио кнезу Милошу. И отац и син су хладно примили ову вест јер питање наследства није било решено начелно.¹³⁸

С обзиром на то да је његовом сину обећано да ће владати Србијом после очеве смрти а да није имао унука, кнез Милош је при крају свога живота, можда, могао бити задовољан. Али, то не би одговарало ни његовој природи ни његовим намерама. Зато се одлучио на већ раније планирани корак: слање депутације у Цариград „која би неодложно и коначно решила све неспоразуме између њега и Порте“. Када је депутација већ

¹³⁶ Исти – истом, 1. фебруар 1860, Београд, FO 195/651.

¹³⁷ Лонгворт – истом, 12. и 14. март 1860, Београд; Ц. Рајовић – Петронијевићу, 14. март 1860, Београд; Петронијевић – Булверу, 15. март 1860, Цариград, FO 195/651 и 583.

¹³⁸ Литон – Булверу, 8. фебруар 1860; Лонгворт – истом, 12. март 1860, FO 195/651. Кнез Милош је, наводно, објаснио Д'Валау да кнез Михаилу не може да поднесе путовање до Цариграда јер има слабу јетру. (Исти – истом, ? март 1860, Београд, FO 195/651)

била спремна за пут, кнез Милош се обратио конзулима за савет.¹³⁹ Рачунајући на дискретност конзула Литона, кнез Милош му је поверио три захтева које је делегација требало да уручи Порти: признавање наследности престола, укидање „муслиманске окупације“ и успостављање независне унутрашње управе. Кнез је истакао да се ради о легалним правима народа без чијег поштовања српско-турски односи не могу бити добри. Поштовањем српских права Порта би у Србији добила верног пријатеља и слугу. Литон се уздржао од било каквог коментара пред кнезом. Али, пишући свом претпостављеном тврдио је да испуњавање друга два захтева представља јединствену жељу српског народа. Међутим, то није могао да каже и за питање наследства сматрајући да кнез прецењује популарност своје породице у Србији.¹⁴⁰

Пошто је већ два месеца боравио у Србији, Литон је довољно сазнао о њеном положају и њеној унутрашњој ситуацији, па је написао своје мишљење о могућем разрешавању проблема. По њему би Србија, с обзиром на то да су јој „суседи много амбициознији и јачи“, била много сигурнија као номинални Портин вазал него као независна држава. Што се тиче унутрашње управе, Литон је сматрао да би најбоље било кад би Порта дозволила кнезу Милошу да у потпуности контролише унутрашњу управу у Србији. Требало би му признати наследност престола у породици Обреновић, с тим што би свака српска влада имала право да, у складу са народним жељама, обори непожељног кнеза.

Питање држања тврђава и турског становништва око њих, по Литону, могло се решити тако што би се Турцима оставиле само једна или две тврђаве неопходне за одбрану царства и обезбеђење годишњег трибута. Те тврђаве не би требало оставити без муслиманског становништва у околини. Међутим, пошто су основни извор сукоба били измешаност становништва и постојање двеју власти, тај остатак муслиманског становништва је требало подвести под ограничену јурисдикцију српске власти.

Литон је био убеђен да је, за кратко време, добро упознао и кнеза и народ Србије, те је тврдио да промена постојећег Устава Кнежевине Србије не би ништа изменила. Као што не поштује овај устав, кнез не би поштовао ни било који други. Конзул није веровао ни у то да би кнез Михаило другачије поступао јер је, мада поседује бројне квалитете, био тврдоглав, себичан и подложен утицајима. Ни сам српски народ, по мишљењу британског представника у Србији, није био на потребном нивоу да би могао да добије бољи устав од овога који је имао. Зато би било

¹³⁹ Кнез Милош је разговарао са пруским конзулом Меронијем (Л. Ранке, *нав. дело*, 441–442) и британским Литоном (в. напомену 140). Вероватно је, када се већ обратио њима, претходно саслушао мишљења конзула Милошевића и Д’Валаа.

¹⁴⁰ Литон – Булверу, ? март 1860, Београд, FO 195/651.

најбоље, писао је Литон, да сви они којима је, у Србији, битан напредак, раде на развоју „индустрије и образовања, акумулацији и обрту капитала и јачању материјалне основе“ у Кнежевини. Кроз такав процес створила би се класа способна да формира независну владу и стабилне институције.¹⁴¹

Читава ова концепција британског дипломатског представника морала је бити изведена само уз уступке које би Порта учинила Србији. Иницијатива није смела да потекне од кнеза Милоша. Уступци нису смели бити резултат захтева српске депутације у Цариграду, већ испуњавање закључака до којих би дошла турска комисија која би била послата у Београд.¹⁴²

Такав је био став британског конзула. Али, кнез Милош није разговарао са Литоном да би чуо његово мишљење, већ је тражио да Литон телеграфом пренесе Булверу све оно што је кнез рекао и да затражи од Булвера исто тако хитан одговор.¹⁴³ Деловало је да одлука о слању депутације зависи од Булверовог мишљења. Међутим, Литон изгледа није мислио да је тај разговор био толико важан да би о њему послао извештај телеграфом. Није познато шта му је Булвер одговорио и да ли је Литон тај одговор пренео кнезу. И, ако јесте, да ли је то учинио када је већ било касно, то јест, када је депутација већ била на путу за Цариград. Оно што је сигурно јесте да је Литон 19. марта написао извештај који није био само анализа ситуације, већ и савет шта Порта треба да предузме. Могуће је да је извештај срочен с намером да буде уручен Порти. То би значило да је Литон изневерио реч дату кнезу. То је уобичајено у дипломатији и мање важно. Значајније је да је британски дипломатски представник својом анализом и саветима показао шта мисли о српском народу и кнежевима и, истовремено, инсистирао на очувању турских интереса.

Мало је вероватно да се кнез Милош упустио у разговор са Литоном чврсто верујући у његову дискретност. Он је сигурно знао да ће британски дипломатски представник, на одређен начин, саопштити кнежеве ставове Порти. Можда је баш то био његов циљ. Тражећи мишљења дипломатских представника великих сила у Београду о слању депутације кнез је могао да постигне две ствари. Прво, да сазна ставове великих сила о питањима која је депутација требало да покрене на Порти и, друго, да дипломатским каналима припреми терен у Цариграду за долазак депутације. Дакле, можда се у Цариграду није знало зашто је депутација пошла из Београда, али је врло вероватно да се онда када је стигла у турску престоницу знало шта ће тражити од Порте.

¹⁴¹ Исти – истом, 19. март 1860, Београд, FO 195/651.

¹⁴² В. напомену 140.

¹⁴³ В. напомену 140.

Српску депутацију која је кренула из Београда 27. марта 1860. године сачињавали су: кнежев представник и министар спољних послова Цветко Рајовић, члан државног савета Јован Павловић и, као секретар депутације, начелник у Министарству унутрашњих послова Србије, Јован Ристић. Почетком априла стигли су у Цариград где им се придружио српски капућехаја Милан Петронијевић. *Србске новине* су објавиле да ће депутација, сходно народним жељама изреченим на Светоандрејској и Малогоспојинској скупштини, а „с поуздањем у правдољубивост високе Порте и помоћу благоволителне наклоности гарантних сила, дејствовати да нам се испуни све оно, што хатови царски обричу народу Србском.“¹⁴⁴

Депутацију је прво примио министар спољних послова Турске Фуад-паша а, затим, и велики везир Мехмед Ружди-паша. Депутација је истакла да долази у име народа и да нема намеру тражити ништа ново већ само потврђивање и испуњење привилегија које су раније признате Србији. Став турских званичника показао је да Порта намерава да избегне испуњавање српских захтева.¹⁴⁵ Зато је депутација морала да испита ставове великих сила и да, евентуално, у ставовима њихових амбасадора у Цариграду нађе подршку. Мало наде је било да би Аустрија или Велика Британија нешто учиниле против интереса Турске. Депутација се могла уздати у подршку Русије и Француске која је после 1856. године бивала све ближе Русији. Ставови Пруске и Сардиније су могли да буду одлучујући.

Аустријски посланик барон Прокеш обећао је подршку тамо где он буде нашао за потребно да то учини. Истовремено, нагласио је члановима депутације да је министар спољних послова Аустрије гроф Рехберг (**Johan Rechberg-Rothenlowen**) **против било какве аустријске подршке српским захтевима.**¹⁴⁶

Руски амбасадор кнез Лобанов (Алексей Борисович Лобанов-Ростовский) није испунио српска очекивања. Тврдио је да се ревизија Устава Кнежевине Србије не може издејствовати, а да је питање наследства недавно решено када је, после руске иницијативе, обећано кнезу Михаилу да ће наследити свог оца. Сматрао је да би било логичније да се муслимани у Србији подвргну српској јурисдикцији, него да буду принуђени да се селе из Кнежевине.¹⁴⁷

¹⁴⁴ *Србске новине*, 15/27. март 1860, (33, XXVII), 131.

¹⁴⁵ **Ј. Ристић**, *нав. дело*, I, 346–348.

¹⁴⁶ *Исто*, 368–369.

¹⁴⁷ *Исто*, 371–378.

И сардинијски посланик генерал Дурандо (**Giacomo Durando**) је објашњавао да би одлука о исељавању Турака из Србије била веома непопуларна. У питањима наслеђа и устава мислио је да Србија има право.¹⁴⁸

„Г. Булвер је био строг, озбиљан но искрен.“ Није видео разлога да српски предлози буду одбијени ако имају локални карактер. Међутим, ако би задрли у европске интересе, били би сигурно одбијени. Био је против покретања питања наследства кнежевског достојанства сматрајући га непрактичним. На инсистирање депутације да је наследство обећано хатишерифима одбрусио је: „Наследност је комад артије. Србија је имала наследство, па га није умела очувати. Она је сама ту артију подерала!“ Пошто га је депутација уверила да је питање наследства веома значајно за српски народ, Булвер је смирено изложио своје мишљење. И он је тврдио да је признавањем кнеза Михаила који нема наследника питање наследства за породицу Обреновић завршено, па „више говорити за и против било би празно просипање речи“. У прилог томе истакао је да је разговарао и са представницима других великих сила и да су сви истог мишљења.

Булвер је сматрао да друго питање (исељавање Турака из Србије) завређује озбиљну анализу. Обећао је депутацији да при разматрању овог проблема може рачунати на његову подршку до одређене мере. Објашњавајући Булверу зашто се Србија жали на Устав и тражи његово мењање, депутација је поделила недостатке Устава на „сметње унутрашњем развојку и сметње земаљскоме спокојству, које нарочито 17. чл. задаје“. Унутрашњи развој земље ометало је то што се Устав није бавио општим начелима већ појединостима и то што је био препун противречности и нејасноћа. Спокојство земље је нарушавао члан Устава који је чланове Савета ставио изнад закона Кнежевине. Булвер није имао ништа против тога да се размотре они недостаци Устава које је депутација сместила у прву групу. Међутим, жалбе на 17. члан је тумачио као настојање да се укине једина баријера кнежевој апсолутној власти. Ту баријеру он је тада видео у Савету при чему је дозвољавао могућност да се расправи да ли то треба да буде Савет или неко друго тело. На крају разговора Булвер је назначио да је све што је рекао његов лични став који ће проверити у контактима са својим колегама у Цариграду и са Портом.¹⁴⁹

У складу са овим својим ставовима Булвер је дао упутства конзулу Лонгворту, истина, на мало неуобичајен начин. Обавестио је Лонгворта да су сви захтеви које је српска депутација поднела у Цариграду неприхватљиви, мада би их, у ствари, требало испунити! Булвер је тада овла-

¹⁴⁸ Исто, 369–370, 376.

¹⁴⁹ Јован Ристић – Кости Цукићу, 29. март / 10. април 1860, Цариград, АИИ, ФЈР, Х1/3. К. Цукић је замењивао Ц. Рајовића на месту представника и попечитеља иностраних дела док је овај био у Цариграду. (Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 366–368)

стио Лонгворта да предузме све што је у његовој моћи у циљу спречавања немира било које врсте.

Али, јавност у Србији је, изгледа, била равнодушна према захтевима депутације у Цариграду, те је било вероватно да неће избити никакви немири. По Лонгвортеном тумачењу та равнодушност је, понекад, прелазила у противљење због страха да би евентуално испуњавање српских захтева могло изазвати више невоља него њихово одбијање. У прилог овој тврдњи ишла је и потпуна равнодушност јавности према једном чланку у *Србским новинама* иако је он приписиван кнезу Михаилу и представнику Џукићу. Прва тврдња овог чланка је била да српска депутација није састављена од послушника кнеза Милоша, већ од оних који су представљали народне жеље. Друга тврдња је била много значајнија: српска права на којима је депутација заснивала своје захтеве имају корене у мировним уговорима у Букурешту, Акерману и Једрену и у Хатишерифу из 1830. године. Турско право да се меша у мењање српског устава је порицано тврдњом да су сви документи издати после 1830. године крњили српска права.¹⁵⁰

Мада необична, Булверова порука Лонгврту је била у складу са ставовима њихове владе. Ма колико они сматрали да српски захтеви имају правну основу, њихово испуњавање није требало дозволити јер је могло да угрози целокупност Турске царевине. Лонгвортена тврдња да је српска јавност равнодушна према захтевима депутације вероватно није била без основа. Питање је шта се тада могло подразумевати под јавним мњењем, али је сигурно било оних који су зазирали од потврђивања наследства породици Обреновић, који су у укидању турске „заштите“ коју је уживао Савет наслућивали опасно јачање деспотизма кнеза Милоша¹⁵¹ и оних који су претпостављали да би иселавање Турака могло довести до много жешћих сукоба од оних који су се повремено дешавали.

Није се нашла ниједна европска сила чијим би интересима одговарало чврсто подржавање српских захтева. Почетком маја 1860. године руски министар спољних послова кнез Горчаков је позвао велике силе да, путем једне конференције, заједнички испитају „тешко и мучно стање хришћана у Турској“. Пошто је Аустрија била знатно ослабљена, Русија

¹⁵⁰ Лонгворт – Булверу, 22. април 1860, Београд, FO 78/1515. Чланак у *Србским новинама* је изашао као одговор на коментар српских захтева. Тај коментар је објављен у *Журнал д'Константинопл (Journal de Constantinople)*, (*Србске новине* 12/24. април 1860, (43, XXVII), 171).

¹⁵¹ Лонгворт је сматрао да је „уставна влада у британском смислу речи“ (...) „немогућа у овим полуварварским областима.“ (...) „Кнез и његов Савет су, ни мање ни више, *mutato nomine*, папа и његов мецлис.“ (...) „Под добрим кнезом или добрим пашом апсолутистичка власт је, сигурно, најбоља; верујем да би тако могло бити под Михаилом али, свакако не под Милошем.“ В. напомену 150.

је, уз француску подршку, могла кренути у поновно освајање првенства при одлучивању у источном питању. У тако великом дипломатском захвату није јој одговарао било какав непредвиђени поремећај.¹⁵² А такав поремећај је могла изазвати српска депутација у Цариграду. Аустрија и Велика Британија нису желеле конференцију за разматрање српског питања јер би то могло да се прошири у поновно покретање источног питања. Зато је Булвер уручио Порти контрапредлоге. Предлажући да положај хришћана у Турској испита једна комисија која би била састављена искључиво од турских службеника, Булвер је настојао да сачува интегритет Турске.¹⁵³ Резултат ове Булверове интервенције било је постављање Мехмед-Кибризли-паше за великог везира и његово слање у Румелију да испита злоупотребе власти. Француска је била сувише ангажована у италијанском питању па, потом, у Сирији и за нешто више од тога није имала снаге. Сардинија и Пруска нису имале снагу гласа којим би наметнуле своју вољу.

Осећајући да Србија неће имати значајнију подршку и налазећи се у великој финансијској кризи, Порта је отезала са званичним одговором на званични меморандум српске депутације који је био поднет Порти и гарантним силама још почетком маја 1860. године.¹⁵⁴ Ипак, Фуад-паша је саопштио депутацији да Порта питање наследства сматра расправљеним, да питање исељавања Турака треба да реши турско-српска комисија на лицу места, а да уставно питање може бити разматрано када кнез Милош или депутација поднесу Порти пројекат измена.¹⁵⁵

Пошто ју је кнез Милош овластио да састави пројекат измена Устава из 1838. године, депутација је прионула на посао. Најпре је одлучено да се не пише пројекат новог устава јер би се његовим подношењем Порти, практично, њој признало право да Србији прописује устав. Припремањем пројекта измена постојећег Устава из 1838. године то би се, по

¹⁵² У истом извештају Лонгворт је писао да Русију, пошто је изгубила право протектората над Србијом, вероватно није много брига за очување Устава из 1838. године осим ако евентуална промена не би изазвала анархију. Уместо званичног протектората Русија је спроводила своју политику у Србији преко партије на чијем је челу био Стевча Михаиловић. Тако је кнез Милош дошао у ситуацију да се сукобљава са онима који су га вратили у Србију. (*Исто*)

¹⁵³ Лонгворт – Булверу, 17. јуни 1860, Београд, FO 78/1515; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 380–381.

¹⁵⁴ *Memorandum adressé a la Sublime Porte par la députation Serbe à Constantinople en date du 7 mai 1860*. FO 195/583; Ј. Ранке, *нав. дело*, 549–555; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 349–361.

¹⁵⁵ Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 390–392.

мишљењу чланова депутације, избегло. Тако је депутација израдила пројекат под именом: „*Acte additionnel au Hattichériff de 1838*“.¹⁵⁶

Кнез Милош је најпре намеравао да прихвати оно што се могло добити, али је под утицајем свог сина Михаила ипак одбио. Свој став је потврдио када је Porta, 3. августа 1860. године, званично предала одговор српској депутацији. Овим одговором практично решење је било предвиђено – и то не у потпуности – само за другу тачку. Иако је депутација сматрала да све три тачке треба посматрати одвојено, па нешто прихватити, а за нешто наставити преговоре, српска влада и кнез се нису сложили и наредили су да се преговори прекину, а депутација врати у Београд. Пре него што је кренула за Србију депутација је 22. августа уручила протест заступнику министра спољних послова Турске Сафет-ефендији. Porta је била изненађена не само српском одлуком о протесту, већ и тоном протеста. Међутим, узнемиреност је брзо прошла јер је Porta осетила да има подршку великих сила које нису биле задовољне српском одлуком да се, у потпуности, одбије писмо великог везира кнезу Милошу (одговор од 3. августа).¹⁵⁷

Српским протестом и прекидом разговора нису били задовољни ни представници великих сила. Депутација се упознала са њиховим ставовима када им је предавала копије урученог протеста Порти. Кнез Лобанов је жалио што су преговори прекинути на такав начин, а гроф Голц (Goltz) је осуђивао Портин поступак, али је сматрао да је и Србија погрешила. Генерал Дурандо је оценио да се Србија довела у дипломатску изолацију, док је Лавалет закључио да је српски поступак „нека врста објаве рата“. И гроф Лудолф који је замењивао Прокеша-Остен сматрао је да је поступак српске депутације корак ка отцепљењу Србије од Турске. Сер Хенри Булвер је тврдио да је Србија направила грешку којом је испустила дипломатску иницијативу, па све велике силе стају на страну Порте.

Лавалет и Булвер су покушали да ублаже последице турског одговора и српског протеста. Лавалет је предложио Порти да ублажи свој одговор, а Булвер је сматрао да би Porta требало да пошаље писмо кнезу Милошу у коме би му објаснила садржину своје одлуке. Нису успели више од тога да турски министар морнарице Мехмед Али-паша позове депутацију и обећа јој да ће писати кнезу Милошу. Тиме је Porta ставила до знања депутацији да не жели прекид односа.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Исто, I, 390–408.

¹⁵⁷ Исто, 408–436; Н. Попов, *нав. дело*, II, 127–128.

¹⁵⁸ Ј. Ристић – заступнику Књаж. Представ. и Попеч. Ин. Дела г. Ст. Петровићу, 26. август / 8. септембар 1860, Београд, АИИ, ЈР, XI/3; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 436–446; Н. Попов, *нав. дело*, I, 128–130.

Када се депутација вратила у Београд, кнез Милош је био толико болестан да није могао препознати њене чланове. У Београду су то сви знали, па је новински чланак који је, користећи у последњем тренутку кнежев ауторитет, претећи апеловао на хришћане у суседним турским провинцијама остао без нарочитог ефекта.¹⁵⁹

Један од разлога зашто је Литон веровао да до устанка против Турака неће доћи заслугом кнеза Милоша био је то што је „Кнез стар; и природно је да жели да проведе своје последње дане у миру“.¹⁶⁰ Кнез јесте био стар, али Литон није веровао да је болестан, већ да је болест измишљена или, бар, преувеличана да би се, што пре, изнудило признавање наслеђа престола кнезу Михаилу.¹⁶¹ Није требало да прође много времена, па да се покаже да се Литон огрешио о кнеза Милоша. Јуна 1860. године кнез се тако разболео да се поверовало да ће брзо умрети. Ипак, опоравио се и отишао у Алексиначку, па у Брестовачку бању ради окрепљења.¹⁶² Боравак у бањама му није помогао па се почетком августа вратио у Београд.¹⁶³ Током августа и септембра старом кнезу је бивало све горе. Кнез Михаилу је преузимао послове. Двадесет шестог септембра Лонгворт је послао телеграм: „Милош умро. Михаилу је проглашен. Све је мирно.“¹⁶⁴

Повратак кнеза Милоша Обреновића у Србију је знатно отежао посао британским дипломатским представницима у Србији. Искуство и навике из прве владавине и кнежева оштра природа учинили су да кнез Милош настоји да влада аутократски. Његово искуство из 1839. године било је толико снажно да је избегавао сваки контакт са конзулима. Зато ни Фонбланк, ни Литон, ни Лонгворт нису успоставили неки значајнији контакт са кнезом Милошем, па ни са било ким из његове околине. Али то није значило да они нису слали извештаје у којима су указивали да је Србија реална опасност по целокупност Турске. Стога њима нису била потребна посебна упутства за рад. Њихов свакодневни посао је био пра-

¹⁵⁹ Лонгворт – Булверу и Раселу, 6 и 29. септембар 1860, Београд, FO 78/1515, 195/651. Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 446.

¹⁶⁰ Литон – Булверу, 19. фебруар 1860, Београд, FO 195/651.

¹⁶¹ Исти – истом, 19. март 1860, Београд, FO 195/651.

¹⁶² Лонгворт – Раселу, 8. јуни 1860, Београд, FO 78/1515; *Записи Јеврема Грујића*, III, 68.

¹⁶³ Исти – Булверу, 26. јули 1860, Београд FO 78/1515; *Записи Јеврема Грујића*, III, 68.

¹⁶⁴ Исти – Раселу, 27. август и 26. септембар 1860, Београд, FO 78/1515; *Записи Јеврема Грујића*, III, 69–72.

ћење догађаја у и око Кнежевине Србије и смиривање свега онога што је могло изазвати веће поремећаје у том делу Балкана. Очување целовитости Отоманске империје постало је саставни део британске дугорочне политике. Ово се никако није могло сагласити са жељама српског народа, али је своју позитивну страну имало у томе што је спутавало те жеље и онда када су оне бивале веће од могућности. То се дешавало баш у време друге владавине кнеза Милоша Обреновића.

Захваљујући својој природи или томе што је игнорисао конзуле, или и једном и другом, кнез Милош није био симпатичан Енглезима који су током његове друге владавине боравили у Београду. Мада нису могли увек да сазнају све појединости његових намера, Фонбланк, Литон и Лонгворт нису много грешили када су настојали да, укратко, онолико колико је то било потребно њиховим претпостављенима и колико је дозвољавала дипломатска преписка, прикажу старог „кнеза-владаоца“. Ма како то изгледало онима који су добијали извештаје из Београда, кнез Милош, човек који је почео као свињарски трговац а завршио као кнез, „човек снажног, али варварског интелекта, сасвим необразован са само неколико идеја које су га потпуно опседале“, је био производ свога времена и само такав је могао успети у ономе што је предузимао још од 1815. године. Литон је то схватио и написао: „Мора се признати да је прошлост овог човека, у великој мери, историја српског народа и да је јачањем његове моћи растао значај српског народа.“¹⁶⁵

¹⁶⁵ Литон – Булверу, 9. фебруар 1860, Београд, FO 195/651.

ЧЕТВРТИ ДЕО

ОСТВАРИВАЊЕ ОЧЕВИХ ИДЕЈА И ИЗНЕВЕРАВАЊЕ БРИТАНСКИХ ОЧЕКИВАЊА

(КНЕЗ МИХАИЛО ОД 1860. ДО 1862. ГОДИНЕ)

“The political independence of Servia will be found irreconcilable I believe with that of the Turkish Empire. It may in theory – setting aside treaties and Hattis-heriffs – appear a desirable thing to make the Principality politically as well as administratively independent; to interpose a cluster of small states powerless for aggressive purposes as a barrier between Turkey and her more formidable neighbors. But experience has proved that these countries and more particularly Servia are deficient in the stamina moral and political necessary to hold their own and that the ground lost by the Porte must be sooner or later occupied by other Governments who avail themselves of it as a vantage ground for further attacks upon her. To fulfill the conditions therefore of its existence Servia must remain dependent upon the Porte; nor should it be dependent only in name; to render it so in reality is not so difficult as it may appear since we have not to discover any new or extraordinary means, but only not to overlook such as already exist.”*

До августа 1860. године кнез Михаило је помињан у извештајима британских конзула у Београду углавном онда када се говорило о тешкој природи кнеза Милоша и када је изражавана нада да ће син, ако наследи оца, бити бољи владар.¹ То ни за народ ни за британске интересе у Србији није значило да би он био идеалан владар. Кнез Михаило није био популаран због тога што се није супротстављао деспотском понашању свога оца.² Зато се о њему говорило да је „веома слабог карактера и властољубив“. Други разлог његове непопуларности била је супруга Јулија коју Срби, „под великим утицајем својих свештеника“ нису могли да прихвате.³

* Лонгворт – Раселу, 18. мај 1862, Београд, FO 78/1672.

¹ Ова тврдња се односи само на период за који је истражена архивска грађа, од 1856. до 1860. године. Фонбланк је сматрао да би кнез Михаило разумније и хуманије владао Србијом, него што је то радио кнез Милош. Ипак, народ би га прихватио само ако би био уз Русију. (Фонбланк – Мамсберију, 15. април 1859, Београд, FO 78/1439)

² По Фонбланковом мишљењу кнез Михаило је веома патио због начина на који је владао његов отац. Млади кнез је био у великој дилеми. С једне стране, ако би се супротставио оцу, овај је могао да га отера из Србије, чиме би наследство престола било доведено у питање. С друге стране, ако би се одлучио да напусти Србију самовољно, изазвао би оца да то протумачи као отворен протест. (Фонбланк – Мамсберију, 14. март 1859, Београд, FO 78/1439)

³ „Овај добродушни Кнез (Михаило, прим. Љ. П. Р.) ће се, у блиској будућности, наћи пред двама несрећним алтернативама: или да сачува свој положај у Србији тако што ће се развести од своје шармантне жене или да се с њом врати у Ма-

Британски конзули су имали утисак да је кнез Михаило неупоредиво хуманији, образованији и интелигентнији од свог оца.⁴ Међутим, он је био и неупоредиво опаснији по Турску па, тиме, и по британске интересе на Балкану. Литон је веровао да се жеље кнеза Михаила не ограничавају на области око Србије, већ да он има намере да уједини све Словене у Турској. Лонгворт је, чак, посумњао да кнез Михаило има амбиција да, позивајући се на порекло своје супруге, уједини Словене и Мађаре у једну државу. Конзул је, наравно, био свестан да кнез Михаило за то још нема конкретне планове, али је исто тако знао да примери Италије и Грчке могу веома подстицајно деловати на кнеза.⁵

Чим је чуо за смрт свог оца, кнез Михаило је примио гарнизонску заклетву и адресу оданости од Совјета.⁶ Тиме је себи обезбедио верност војске и тренутно најутицајнијег државног тела. Истог дана (26. септембра) објавио је Прокламацију којом је „обзнанио да прима владу као наследни кнез српски, колико по царским хатишерифима толико и по закону о наследству.“⁷ Конзули великих сила су обавештени о томе циркуларним писмом.⁸ Овим је кнез Михаило ставио до знања и српској јавности и европској дипломатији да нема намеру дозволити да његово ступање на кнежевски престо зависи од одлуке Порте. Он је то достојанство „по

ђарску и да тако, сачувавши своју част и част угледне породице Хуњади, изгуби све шансе да наследи кнежевско достојанство.“ (Фонбланк – Раселу, 27. август 1859, Беч, FO 78/1440)

⁴ Захваљујући свом дугогодишњем боравку у иностранству где није био „unob-servant traveller“ кнез Михаило јесте достигао „цивилизацијски ниво који је био неупоредиво већи од оног у његовој земљи.“ Ипак, Литон је претерао када је написао да је кнез Михаило „вероватно једини образовани човек у Србији“. (Литон – Булверу, 9. фебруар 1860, Београд, FO 195/651). Међутим, због свог дугог бављења у европским центрима кнез Михаило се потпуно удаљио од српског народа. Начин његовог говора, „посан и збуњен“, био је тешко разумљив српском сељаку, а његово отуђивање од народних обичаја и навика било је несхватљиво. На двору је увео церемонијал који није био стран само Србима, већ је изазвао и негодовање страних конзула. (С. Јовановић, *нав. дело*, 239–246; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 49–50; T. W. Riker, *Michael of Serbia and the Turkish Occupation, The Slavonic and East European Review*, Vol. XII, 1933–1934, 134)

⁵ Литон – Булверу, 9. фебруар 1860, Београд, FO 195/651; Лонгворт – Раселу, 24. август 1860, Београд, FO 78/1515; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 48–51.

⁶ Л. Ранке, *нав. дело*, 449.

⁷ *Моме Љубезном Народу*, 14/26. септембар 1860, Београд, АС, ДС, 1860, 697; Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*. Друга књига 1860–1868, Београд 1887, 3. У *Прокламацији* кнез Михаило је написао да је „предузео одма књажеску владу“ „које овом прокламациом свима и свакоме (подвукао Љ. П. Р.) објављујем.“ (*Моме Љубезном Народу*)

⁸ Лонгворт – Раселу, 26. септембар 1860; Исти – Форин офису, 29. септембар 1860, Београд, FO 78/1515.

вољи божјој и жељи народа Србског“ узимао сâм на основу постојећих докумената. С обзиром на раније обећање Порте да ће, после смрти кнеза Милоша, признати кнеза Михаила за владара Србије, ни београдски паша ни београдски конзули нису имали разлога да се супротстављају кнежевој одлуци. Зато је паша већ 26. септембра поподне честитао кнезу Михаилу наследство престола. Пашу су следили сви конзули. Служби која је одржана 30. септембра у Саборној цркви присуствовали су и кнез и сви конзули. Затим су прешли у двор где је доајен дипломатског кора, руски конзул Милошевић, у име свих конзула, честитао кнезу ступање на престо. Кнез их је замолио да својим владарима пренесу његову захвалност.⁹

Свој самостални потез преузимања власти кнез Михаило је, ипак, завио у форму молбе Порти да му пошаље берат. Зато је објавио у Прокламацији: „У намери да савестно испуним дужности, које отачество наше има спрам двора сузереног, Ја ћу се одма обратити блистателној Порти ради получења прописаног берата“ (подвукао Љ. П. Р.).¹⁰ Додуше, он то није урадио одмах, већ неких недељу дана касније.¹¹

Лонгворт је одмах утврдио да се преузимање власти кнеза Михаила не заснива ни на праву ни на закону јер наследно право које је било предвиђено хатишерифима из 1830. и 1838. године било је престало да важи увођењем принципа избора кнеза 1842. и 1858. године. Али, британски конзул је сматрао да питање одређивања положаја и права кнеза Михаила треба одложити до издавања берата. Са британским конзулом слагали су се и конзули других сила. Зато је Лонгворт примајући Прокламацију и представников циркулар само обећао да ће њихову садржину проследити амбасадору Булверу.¹²

⁹ Лонгворт – Булверу, 28. септембар 1860; Исти – Раселу, 1. октобар 1860, Београд, FO 78/1515. Средином октобра Лонгворт је послао Раселу писмо кнеза Михаила краљици Викторији у коме је кнез Србије обавештава о своме ступању на престо. Кнез је изражавао наду да „vous (краљица Викторија, Љ. П. Р.) ne cessez pas de temoigner à la Serbie sous mon gouvernement aussi la bienveillance dont elle a reçu déjà tant de précieux gages et je demande en même temps a V. M. la gracieuse permission de me recomander particulièrement à cette occasion à Sa haute et bienveillance protection“. Писма сличне садржине добили су и остали дворови гарантних сила. Лонгворт је указао на потребу да ово писмо буде упоређено са писмом које је кнез Милош, приликом свог ступања на престо, упутио гарантним силама. (Лонгворт – Раселу, 17. октобар 1860, Београд, FO 78/1515). Кнез Михаило је примио одговор краљице Викторије почетком децембра. (Форин офис – Лонгврту, 8. новембар 1860; Лонгворт – Раселу, 7. децембар 1860, Београд, FO 78/1515)

¹⁰ *Моје Љубезном Народу.*

¹¹ Лонгворт – Булверу, 1. и 4. октобар 1860, Београд, FO 195/651.

¹² Исти – истом, 28. септембар 1860, Београд, FO 78/1515.

Сматрајући да је довољно упућен у питање наследства кнежевског достојанства у Србији, Лонгворт је изнео своје мишљење о томе како би требало саставити берат. Кнезу Михаилу је требало признати кнежевско достојанство, али тако да се у берату не помену ни Устав ни хатишерифи и да се изоставе следеће речи: ..., „И ово достојанство ће бити наследно у његовој породици“. Или, саветовао је Лонгворт, наследност се могла обећати тако што би се везала за услов верности султану, а трајала би све „дотле док српски народ, коме је додељено право да бира своје вође, буде тако одлучивао“. Комбинујући принципе наследства и изборности кнеза, Лонгворт је настојао да се бератом ограничи или обузда кнежевска власт тако што би се незадовољном народу омогућило да за кнеза изабере неког другог ко није из владајуће породице. Лонгворт је сматрао да је политика Обреновића, и оца и сина, веома лукава. Они су се, најпре, народним избором обезбедили од Порте, а затим су, тражећи да наследност кнежевског достојанства њиховој породици признају и Порта и велике силе, настојали да се обезбеде од могућности да се народ предомисли и збаци их.¹³

Булвер и Лонгворт су се слагали у томе да наследност кнежевског достојанства у Србији нема толики значај колики му придају кнез Михаило и Порта. Конзул је био убеђен да би тврдоглава упорност обе стране могла да доведе до немира непредвидивих размера. Зато је предлагао да кнезу Михаилу буде признато наследство престола, те да се тиме одржи мир.¹⁴

Док је Лонгворт анализирао ситуацију, Порта је, према свом ранијем обећању, припремила „берат о потврди избора“ кнеза Михаила. Сам чин примања берата кнез Михаило је претворио у специфичну манифестацију намере да мења однос Србије према Порти. До тада је био обичај да се церемонија примања берата одвија на Калемегдану уз присуство мноштва Срба и Турака. Овог пута кнез Михаило је одлучио да прими берат у свом двору. Опет супротно до тада утврђеном и поштованом протоколу, он није сачекао носиоце берата Емин-бега и Осман-пашу, већ их је пустио да они чекају њега. Свој поступак је објаснио Лонгварту као намеру да читавој церемонији примања берата не придаје посебан значај. Лонгворт у томе није видео ништа друго до каприциозност кнеза коју нису могле да покрију ни његове речи о лојалности и покорности султану. Јер, обећавајући лојалност, кнез Михаило је нагласио и то да

¹³ Исти – истом, 16. октобар 1860, Београд, FO 78/1515.

¹⁴ „Јасно ми је“ – писао је Лонгворт – „да Кнез, без обзира на то шта изјављује, мало верује у стабилност Отоманске Империје: зато он титулу до које му је толико стало гледа као сигурно очување положаја у другим околностима.“ (Исти – истом, 16. новембар 1860, Београд, FO 78/1515)

ће љубоморно чувати народна права и установе. С обзиром на то да је Порта прелазила и преко много већих кршења својих права, Лонгворт се није много чудило томе што се кнез Михаило одлучио на овакав поступак. Осим тога, пре него што је примио берат, кнез Михаило је већ имао признање већине гарантних сила.¹⁵

То што је кнез Михаило овако примио берат и што је одбио да иде на подворење султану у Цариград били су његови смишљени кораци чији је циљ, између осталог, био подизање сопственог угледа у народу.¹⁶ Његова намера да влада самостално принудила га је да формира владу без Илије Гарашанина. Популарност овог конзервативног политичара била је несумњива, па је његово заобилажење разочарало Србе.¹⁷ Кнез је морао да зна колико је опасан овај човек који је оних дана када је берат стигао у Београд изјавио да наследност престола коју је кнез Михаило добио не спречава народ да га отера ако овај буде злоупотребио своју власт. Штавише, Гарашанин је сматрао да се то може десити било ком наследнику кнеза Михаила.¹⁸ Ово Гарашаниново мишљење се у потпуности поклапало са Лонгвортским ставом.¹⁹ Ни један ни други нису хтели да на челу Кнежевине Србије буде деспотски владар. Њихови мотиви су, наравно, били различити. Мало је вероватно да је њихово слагање било тренутно и случајно.

Кнез Михаило је учинио све да што више обезвреди берат. Пре него што га је примио 7/19. новембра 1860. године²⁰ у Београду је издат Закон о наслеђу кнежевског престола (20. октобар / 1. новембар 1860). У овом закону подробно су разрађене варијанте ко би и у којим условима могао да наследи кнеза. Тек у случају да он умре без наследника и у директној

¹⁵ Исти – истом, 26. новембар 1860, Београд, FO 78/1515; Л. Ранке, *нав. дело*, 451; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 9–11; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 52.

¹⁶ То му је, очигледно, успело: „Свету се допадале, кад Књаз поквари досадашњи обичај читања берата на Калимегдану, при чему се турско господарство вређајући нашу осетљивост обелодањивало, већ га у свом двору у присуству конзула и великаша прими. А Турцима буде мало накриво, што Књаз не дочека комисара са бератом у сали, већ пошто и Турци уђу и сви чекаше, а он праћен попечитељима уђе у салу, те му комисар одма предаде берат.“ (*Записи Јеврема Грујића*, III, 80)

¹⁷ В. напомену 14.

¹⁸ Лонгворт – Булверу, 3. децембар 1860, Београд, FO 78/1515.

¹⁹ В. напомене 13 и 14.

²⁰ Судећи према Ј. Ристићу берат инвеституре је носио датум 7. октобар 1860. (с. к.). У кнежевом двору у Београду прочитан је 7. новембра (с. к.). Кнез је вероватно сазнао садржину берата пре његовог читања или ју је, бар, могао претпоставити према држању гарантних сила.

и у побочној наследној линији састала би се народна скупштина која би изабрала „онога Србина у коме народ буде имао највише поверења.“²¹

Начином на који је преузео власт кнез Михаило је показао намеру да одлучним потезима регулише односе са Портом. С обзиром на то да је покушај кнеза Милоша да слањем депутације у Цариград спорна питања расправи директним преговорима са Портом пропао, кнез Михаило је закључио да претходно треба испитати ставове великих сила. Погодну личност за овај посао кнез је нашао у недавно именованом државном саветнику Јовану Мариновићу који је, мада последњих година наклоњен Русији, био „признат по својим умереним емоцијама и непријатељству према насилничким мерама било које врсте.“²² Он је и раније обављао одређене дипломатске мисије, па је већ био познат дипломатским круговима, поготово у Паризу. Званично, Мариновићев задатак је био да посети Бечу, Петрограду, Берлину, Паризу, Лондону и Торину обавести тамошње дворове о ступању на престо кнеза Михаила. Међутим, његов основни задатак је био да утврди какав би став заузеле поједине велике силе према самосталној измени Устава из 1838. године и исељењу турског цивилног становништва из Србије.²³

Новембра 1860. године кнез Михаило се обратио руском цару Александру II објаснивши му да је, због невоља у којима се Србија налази, принуђен да му пошаље свог помоћника Мариновића.²⁴ У Београду се нагађало зашто је Мариновић кренуо за Петроград у исто време када је представник Филип Христић отпутовао за Беч. Лонгворт је веровао да је основни разлог Мариновићевог путовања признавање наследства кнежевског достојанства. Конзул је још претпостављао да кнез Михаило тражи подршку споља јер се у земљи удаљио од русофила, а са Портом није био постигао договор.²⁵

²¹ Јаша Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Српски народ у XIX веку, књига четврта, пета и шеста, Београд б. г., 139–140.

²² Лонгворт – Булверу, 16. новембар 1860, Београд, FO 78/1515.

²³ Љ. Алексић, *нав. дело*, 42–43; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 52–53.

²⁴ Европейская дипломатия и Сербия в начале 60-х годов XIX века, *Вопросы истории*, 9 (1962), 76.

²⁵ Лонгворт – Булверу, 3. децембар 1860, Београд, FO 78/1515. Само неколико дана пошто је именован за кнежевог представника, Христић је обавестио конзуле да из здравствених разлога мора да путује за Беч. У Београду се посумњало да се ради о још једној тајној мисији. Лонгворт је сматрао да је било неразумно – ако се радило о болести – именовати таквог човека, а ако није била у питању болест, онда је по среди био неки изузетан разлог. (*Исто*) Лонгворт је погрешно у процени циљева Мариновићеве турнеје по Европи. Верујући да је основни разлог Мариновићевог путовања нотификација наследства кнежевског достојанства,

Без обзира на разлоге због којих су Христић и Мариновић отпутовали из Београда, Лонгворт је очекивао од Расела да одлучи да ли је, у принципу или из практичних разлога, прихватљив овакав начин директних односа Портиног вазала са другим сувереним државама. Сам конзул је био убеђен да компликована питања која се стално јављају у односима Србије и Турске треба решавати у Цариграду и Београду. При томе није пропустио да подсети да је упадљива намера кнеза Михаила да умањи утицај конзула и да игнорише њихово право да интервенишу.²⁶ Овим је Лонгворт показао две ствари. Прва је била јасна и позната: кнез је хтео да заобиђе Порту и остварење својих и српских права потражи код великих сила. Тиме је озбиљно постављано питање његовог права да контактира са страним дворовима мимо Порте. Али он је при томе заобилазио конзуле великих сила у Београду и свог заступника слао директно министрима спољних послова. Тиме је он настављао политику свога оца који је омаловажавао конзуле у Београду подижући себе на виши ниво са кога је могао да ступа у директне везе са министрима и дворовима великих сила. Уосталом, зашто се не би обраћао силама-заштитницама?

У разговорима које је водио са министром иностраних дела Русије Горчаковим Мариновић је поставио три питања: „1) промена српског устава, 2) исељење Турака из Кнежевине, и 3) програм српске националне политике и новчана средства за његово остварење.“ У првом питању Горчаков је саветовао поступност, а у другом преговоре са Портом. Обещао је да ће утицати на руске банке да Србији одобре кредите с тим да се рушење Отоманског царства предузме тек када буде могућ општи устанак хришћана.²⁷

Лонгворт је имао разлога да верује да Мариновић није примљен у Петрограду онако како се то у Београду очекивало. Тражећи узроке томе конзул је закључио да је до захлађења односа кнеза Михаила и руске владе дошло због кнежевог игнорисања русофила а, пре свега, због тога што је забранио штампање листа *Народна Скупштина* чији је уредник требало да буде Милован Јанковић који је недавно био дошао из Русије.²⁸

Лонгворт је, у ствари, пренео званично објашњење српске владе. С обзиром на то да је питање наследства већ било решено законом без консултовања Порте, није било тешко закључити да се иза формалног објашњења циља Мариновићевог путовања крију други задаци. Колико су циљеви његовог путовања држани у тајности и колико су они били предмет великог интересовања показује и то да су Димитрије Црнобарац и Стеван Магазиновић, један за другим, посетили Илију Гарашанина са питањем „је ли истина да је Мариновић отишао да преговара о промени Устава?“ (*Писма И. Гарашанина*, II, 78)

²⁶ Лонгворт – Раселу, 6, 9. и 10. децембар 1860, Београд, FO 78/1515 и 195/651.

²⁷ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 55–57; В. напомену 24.

²⁸ Лонгворт – Булверу, 29. јануара и 18. фебруара 1861, Београд, FO 78/1585. О забрани *Народне Скупштине* и хапшењу Милована Јанковића, Владимира Јовановића и Стојана Бошковића в. *Записи Јеврема Грујића*, III, 80–89.

У меморандуму који је Мариновић у име кнеза Михаила поднео француском министру спољних послова Тувнелу 28. фебруара 1861. године²⁹ била је понуда да се српска влада „привеже за великодушну и покровитељску политику“ Француске. Ова понуда је уз прекоре одбијена. Тувнел је обећао подршку у питању исељења Турака који су живели у Србији ван утврђења. Потврдио је да Србија с правом прима избеглице из околних турских провинција, али је подсетио Мариновића да је Србија дужна да поштује Устав из 1838. године. А ако је имала намеру да у њега уноси неке измене, онда је претходно требало тражити турски пристанак.³⁰

Илија Гарашанин је сумњао да је Мариновић постигао било шта путујући по Европи. Био је убеђен да ће „све (...) тамо бити добро ако у Београду буде добро“. Зато је пожуривао Мариновића да се што пре врати у Београд.³¹ Разлога за то је било напретек. Влада коју је саставио кнез Михаило није била способна да се носи са проблемима који су се сустижали. Забрањивање штампања *Народне Скупштине* никако није могло увећати популарност кнеза. Злоупотребе турских власти у Старој Србији, Македонији и Босни чиниле су ситуацију тако тешком да су устанци могли избити сваког часа. Број избеглица из Бугарске се знатно увећао када су турске власти покушале да колонизују кримске Татаре у видинском пашалуку. Порта је тражила од Србије да јој изручи, додуше амнестиране, избеглице, што ова није могла прихватити, нити су избеглице хтеле да се враћају.³² Крвави сукоби у Херцеговини били су толико учестали да се веровало да је нови устанак на прагу. Погранични сукоби Црногораца и Турака навели су црногорског кнеза Николу Петровића да

²⁹ Из свега наведеног о Мариновићевој мисији јасно је да је тврдња Љ. Алексић и Т. Рајкера (Т. W. Riker, *Michael of Serbia*, 137) да је Мариновић кренуо на пут фебруара 1861. године погрешна. Он је отпутовао још новембра 1860. године. То се јасно види по датуму писма (17/29. новембар 1860) које му је Гарашанин послао из Београда (в. напомену 25), и по наведеним Лонгвортим извештајима. Мариновић је, преко Беча, стигао у Петроград почетком децембра 1860. године (в. напомену 24). Одатле је преко Берлина (*Писма И. Гарашанина*, II, 79–81) стигао у Париз где је боравио од средине јануара до марта 1861. године. Није познато да ли је Мариновић посетио Лондон. Његова посета Торину отказана је да би се избегло подозрење Аустрије. (*Исто*, 81–84; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 52, 58; Љ. Алексић, *нав. дело*, 43–46)

³⁰ Љ. Алексић, *нав. дело*, 43–46; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 57–59.

³¹ *Писма И. Гарашанина*, II, 81, 85.

³² Лонгворт је, у низу писама, извештавао о доласку бугарских избеглица у Србију. Он је био убеђен да читав случај бугарских избеглица припрема руски конзулат у Видину док Срби нису били нарочито заинтересовани да зарате са Турском због тих избеглица. (Лонгворт – Булверу, 20. децембар 1860, 23. фебруар, 5. и 26. март, 5, 13. и 18. април 1861, Београд, FO 78/1515 и 78/1585)

понудама о војној сарадњи и одређеним поступцима принуди Србију, ако не на отворени рат са Турском, оно, бар, на широку помоћ Црној Гори и херцеговачким устаницима. Кнез Михаило је, најпре, покушао да се договара са кнезом Николом. Међутим, када се испоставило да је кнез Никола неспособан да чува тајне, кнез Михаило се потрудио да јасно покаже како не жели затезање односа са Портом.³³ Да би сузбио приче о потписаном савезу између Србије и Црне Горе,³⁴ кнез Михаило је послао Христића да обавести Лонгворта како је кнез, одбијајући да прими црногорског изасланика, секретара кнеза Николе, Теодора Илића, одбио сваку везу са Црногорцима.³⁵

Догађања у Италији и поновни полет угарског националног организовања имали су одређеног одјека у Србији. Лонгворт је располагао подацима о окупљању и организовању угарских избеглица у Србији и о плановима за њихово наоружавање и пребацивање преко Саве и Дунава. И до британског конзула били су стигли гласови о италијанским намерама да се Гарибалдијеве трупе искрцају на јадранској обали и марширају преко Босне или да се у јужну Угарску упуте преко Црне Горе и Србије. Остваривањем ових угарских и италијанских планова, уз евентуалну активну подршку Србије и Црне Горе могао је да се запали добар део Балкана. Зато је Лонгворт пренео кнезу Михаилу Булверово упозорење да владавина кнеза Михаила зависи од тога колико ће се ангажовати на сузбијању угарских интрига у суседним турским провинцијама и спречавању транспорта оружја преко територије Кнежевине. Кнез је уверавао Лонгворта да и његова влада у Лондону и његов претпостављени у Цариграду могу да буду спокојни јер су српске власти већ предузеле одговарајуће мере. Као доказ кнез Михаило је навео то да му интереси налажу добросуседске односе са Аустријом. У то се могло веровати јер је Аустрија била укинула забрану превоза оружја преко своје територије за Србију.³⁶ Мере које су предузимане очигледно нису биле довољно ефикасне, па је аустријски генерални конзул Боровичка, у друштву свог британског колеге, захтевао од кнежевог представника Филипа Христића да се мађарски агент под именом Рењиер³⁷ одмах удаљи из Београда. Лонгворт је посумњао

³³ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 59–62.

³⁴ Лонгворт – Булверу, 19. март 1861, Београд, FO 78/1585.

³⁵ Исти – истом, 9. април 1861, Београд, FO 78/1585. Кнез Михаило је касније прешао преко испада кнеза Николе и обећао Илићу да ће Црној Гори редовно испоручивати барут. (Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 61)

³⁶ Лонгворт – Булверу, 14. и 21. децембар 1860, Београд, FO 195/651.

³⁷ В. Вучковић је закључио да је то био Георги Рењи, мађарски емигрант који је током јануара и фебруара 1861. године боравио у Београду. (В. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 95)

да Мађари уживају одређену француску подршку и да кнез без обзира на своје добре односе са Аустријом не жели „да затвори сва врата будућој сарадњи са Мађарима“.³⁸

Вести о укидању Српског Војводства брзо су стигле у Београд. Незадовољство је захватило Србе с обе стране Саве и Дунава. Лонгворт је помислио да би могло да дође до већег националног организовања у чијој би позадини стајала Русија. Али, није прошло много времена и Лонгворт је закључио да је кнез Михаило из догађаја око скупштине у Карловцима извукао поуку, схватио да су Срби с оне стране Дунава неупотребљиви за амбициозну политику, те је одлучио да се помири са Портом.³⁹

Остварење Лонгвортове процене да је кнез Михаило одлучио да изглади односе са Портом ометале су бројне препреке. Као што је била учинила за време кнеза Милоша, српска полиција је крајем новембра 1860. године установила жандармеријску станицу у делу Београда који је сматран турским. То није било у складу са Хатишерифом из 1833. године који је предвиђао споразумевање српских и турских власти у Београду. Представник Христић је уверавао Лонгворта да је то био самовољни акт београдске полиције о коме кнез Михаило није био обавештен. Лонгворт је сумњао у истинитост Христићеве изјаве. Напротив, конзул је веровао да кнез Михаило, увређен што му наследство престола није признато онако како је он то желео, намерно допушта или изазива одређене кораке који нарушавају турска права. Тако је донео одлуку да се данак Порти више не плаћа сваког месеца већ шестомесечно. Истовремено је прешао преко поступка вода српске војске који је заштитио једног Србина од турских каваза. А кавазии су имали задатак да спрече тог Србина у намери да сагради чврсту грађевину на изнајмљеној турској земљи.⁴⁰ То није било ништа друго до покушај проширења јурисдикције српске власти или, да лекосежније, покретање питања односа српске и турске полиције.

Лонгворт није известио да ли су и како решена ова два сукоба. Али, било је очигледно да се српско-турски односи заоштравају. Крајем априла 1861. године, када је Илија Гарашанин већ био стигао у Цариград, кнез Михаило је наредио да сви Турци који су становали око смедеревске тврђаве буду отерани. Паша је уложио протест кнезу, на шта је овај одговорио да ће за евентуално крвопролиће бити криви Турци. Уз вест да су

³⁸ Лонгворт – Раселу, 28. фебруар 1861, Београд, FO 78/1585.

³⁹ Лонгворт – Раселу, 14. јануар 1861; Исти – Булверу, 22. јануар и 9. април 1861, Београд, FO 78/1585.

⁴⁰ Лонгворт – Булверу, 27. новембар и 5. децембар 1860, Београд, FO 78/1515. Ј. Ранке који је писао своју књигу на основу извештаја пруског конзула у Београду сматрао је да је установљивање жандармеријске станице дело кнеза Михаила. (Ј. Ранке, *нав. дело*, 451)

српске власти прећутале пашин захтев да се спроведе праведна истрага о смрти угледног турског трговца који је убијен негде у унутрашњости, Лонгворт је поверовао да мора постојати граница стрпљења Порте. Српска неправда и ароганција су превршиле сваку меру, закључио је конзул⁴¹ Зато је сумњао у званично тумачење циља повећавања и српске и турске војске на источној граници Србије. Било је објављено да је то због одржавања мира, а Лонгворт је тврдио да ће га баш то нарушити.⁴²

Новембра 1860. године Порта је послала кнезу Михаилу брат. Међутим, то није био знак да је она лако прешла преко кнежевог самовољног преузимања власти. Већ крајем јануара 1861. године у новинама *Journal de Constantinople* је објављен уводни чланак у коме је кнез жестоко нападнут. Кнез је оптужен да, упркос народним жељама и напорима Порте, потпирује немире у Босни и да прихвата избеглице претворивши тако Србију у „неповредно уточиште избеглица“. Аутор уводника је истакао да је Порта „мање него икада вољна трпети, да се на самим њеним границама могу чинити убиства, разбојништва и подстицања на буну“. Порта, поготово, није хтела да толерише такве поступке када они долазе из једне од „провинција које живе под туторским заклоном њеног сузеренства“ и у којој се мисли „да је више, него друге тачке царства, посвећена у благодети европске просвете“.⁴³

Оваква оптужба која је почињала сарказмом⁴⁴ није могла остати без одговора из Србије. У низу чланака *Србске новине* су објавиле одговор с намером да се европској јавности изнесу чињенице којима би се не само побиле турске оптужбе, већ и изнели аргументи у корист српских, у време кнеза Милоша изнетих, захтева Порти. Европске новине су оцениле да је кроз одговор Порти у *Србским новинама* објављен манифест кнеза

⁴¹ Исти – истом, 27. април 1861, Београд, FO 78/1585.

⁴² Исти – Форин офису, 30. април 1861, Земун, FO 78/1585. Мада је тврдио да настоји да буде објективан, Лонгворт у томе изгледа није увек успевао. Он је кривио само српску страну. Међутим, његов савременик Јован Ристић је, касније, овако коментарисао крај 1860. године: „С друге стране, Турци насељени у Србији око градова продужавали су нереди, које су до 1858. год. мање-више некажњено чинили. Они су отимали имање Срба, насртали на грађане, па и на саму власт српску. Противу овога стања влада је кнеза Михаила морала предузимати строге мере.“ (Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 11)

⁴³ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 12–15; Ј. Ранке, *нав. дело*, 452.

⁴⁴ У чланку који су објавиле цариградске новине писало је, између осталог, и следеће: „У таквим приликама В. Порта, одушевљена спрема народа српског (над чијим повластицама она стоји будна од толико векова) бригом, која се никад није порекла, и о којој историја у више прилика пружа сјајне доказе, да би осигурала спокојство ове земље, прими избор кнеза Михаила као по с л е д н и к а (successeur) покојноме кнезу.“ (Цит. према: Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 13)

Михаила којим је он „обележио јасно и одсудно међусобне одношаје између царства и кнежевине.“⁴⁵

Мада ни турска ни српска влада нису признавале новинске чланке који су објављени у Цариграду, односно у Београду, било је јасно да оне стоје иза њих.⁴⁶ Кнез Михаило је предузео дипломатску акцију. Позвао је конзуле и пожалио им се на писање *Journal de Constantinople*. У прилог својој тврдњи да сузбија интриге и нереди навео је да га је Булвер два пута похвалио због тога и да је, пре две године у Лондону, добио сагласност лорда Мамсберија да Србија има право да пружа азил избеглицама. Конзули су, наравно, имали различите коментаре. По Лонгварту напади на кнеза су били неправедни, али су и чланци у *Србским новинама* били веома агресивни. Француски конзул Тасти (Tastu) је био на српској страни тврдећи да је кнез Михаило доказао своју лојалност, да упада из Србије није било и да треба осудити писање *Journal de Constantinople*. Аустријски конзул је сматрао да је то питање које би требало да реше Порта и велике силе. Најчудније је било држање руског конзула: ћутао је све време.⁴⁷

Булвер је добио обећање од великог везира да се у Цариграду више неће појављивати чланци сличне, увредљиве, садржине. На Булверов захтев кнез је обећао да ће учинити све да *Србске новине* не вређају Порту. Појава новог београдског листа *Видовдан* који је добијао субвенције од српске владе била је довољна да Лонгворт посумња у искреност обећања кнеза Михаила. Штавише, он је поверовао да је то сигуран знак помирења са *руском партијом*.⁴⁸

Овог пута Лонгворт је био у праву. Током априла 1861. године у *Световиду* и у *Србским новинама* појавили су се чланци са веома агресивним и запаљивим тоном. Узалудна су била убеђивања Филипа Христића да се све то десило мимо кнежевог знања. Аутор чланка објављеног на Цвети у коме се васкрсли кнез Милош обраћао српском народу био је кнежев секретар Милан Милићевић. Било је мало вероватно да је чланак објављен без знања надлежних. Конзули окупљени код Лонгворта су осудили агресивност београдске штампе. Међутим, Лонгвортов предлог да конзули колективно протестују код кнеза није био прихваћен, па су само Лонгворт и Боровичка посетили сутрадан Христића – кнез је био заузет – и захтевали да Милићевић буде отпуштен. После упозорења Илије Гарашанина из Цариграда српска влада је завела превентивну цензуру штампе.⁴⁹

⁴⁵ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 15–47.

⁴⁶ Л. Ранке, *нав. дело*, 453.

⁴⁷ Лонгворт – Булверу, 25. фебруар 1861, Београд, FO 78/1585.

⁴⁸ Исти – истом, 2. април 1861, Београд, FO 78/1585.

⁴⁹ Филип Христић – Лонгварту, 19. април / 1. мај 1861, Београд, 195/686; Лонгворт – Булверу, 6. мај 1861, Београд, FO 78/1585; *Писма И. Гарашанина*, II,

Наведени низ проблема у српско-турским односима сигурно је представљао додатни подстрек за поновне покушаје решавања основних проблема који су те односе чинили лошима. Мада резултати европске мисије Јована Мариновића нису били онакви какви су очекивани у Београду, он је успео да добије обећања да ће Србија имати дипломатску подршку у Цариграду када се поново буде обратила Порти. Тако се, бар, веровало у Београду.⁵⁰ Зато је закључено да се од Порте опет затражи испуњавање раније обећаних српских повластица.

Имајући искуство депутације коју је, претходне, 1860. године у Цариграду био упутио његов отац, кнез Михаило је одлучио да, овога пута, у Цариград пошаље Илију Гарашанина.⁵¹ Гарашанина, кога је за време своје друге владе кнез Милош био искључио из политичког живота, већ је био послао кнез Михаило у једну деликатну политичку мисију у Беч, Пешту и Нови Сад. Повратак Илије Гарашанина у српску политику и дипломатију означио је промену односа кнеза Михаила према политичким струјама у земљи. Схвативши да не може формирати владу чији би састав оличавао помирење различитих политичких стремљења, кнез се окренуо најспособнијима.⁵²

Илија Гарашанин је кренуо за Цариград 9. априла 1861. године.⁵³ С обзиром на неуспех депутације из 1860. године, на практично решено питање наследства, на веома велику вероватноћу да Porta не би поново пристала на мењање Устава из 1838. године и, с тим у вези, руски и француски савет да треба постепено мењати поједине законе, а не Устав

87–91; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 67. Захваљујући Лонгворту ово питање је изазвало знатно ангажовање дипломатског кора у Београду. Том приликом француски конзул Дозон је записао у свом извештају: „Il sera bientôt difficile, Monsieur le Ministre, de savoir quel est le véritable représentant du Sultan à Belgrade, Kourshid-pasha ou Mr Longworth. Ce n'est plus en paroles seulement que Mr l'agent de la Grande Bretagne montre pour la cause de la Turquie un zèle et une sollicitude que ne réclament pas les circonstances, il agit et veut nous faire entrer, au profit mal entendu du gouverneur de la citadelle, dans une voie où on ne saurait le suivre.“ (Дозон – Тувнелу, 6. мај 1861, Београд, МАЕ, AD, CPC, T-B, Vol. 13)

⁵⁰ Лонгворт – Булверу, 13. април 1861, Београд, FO 78/1585.

⁵¹ „За ту мисију је био изабран Гарашанин, који је важио као човек који се залаже да се до крајњих граница исцрпи сва мирољубива средства. Веровало се да ће из тих разлога он бити најпогоднија особа за вођење преговора са Турцима и да ће се они према њему показати предусретљивијим и попустљивијим него према неком другом.“ (Јб. Алексић, *нав. дело*, 46)

⁵² Лонгворт – Булверу, 16. новембар и 3. децембар 1860, 22. јануар и 18. фебруар 1861, Београд, FO 78/1515 и 78/1585; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 51–58; С. Јовановић, *нав. дело*, 152–162.

⁵³ Лонгворт – Булверу, 9. април 1861, Београд, FO 78/1585; *Записи Јеврема Грујућа*, III, 103.

у целини, Гарашанин је добио задатак да преговара са Портом око исељавања Турака који живе у Србији ван тврђава. У случају да Порта одбије захтев за исељавање тих Турака, Гарашанин је био овлашћен да предложи да они прихвате српску јурисдикцију. Лонгворт, који је разговарао са Гарашанином пре него што је овај кренуо на пут, сумњао је да би Порта могла да пристане на први предлог и повуче Турке ван тврђава из Србије. Јер то би, с обзиром на то да би у евентуалним критичним тренуцима тврђавама било онемогућено снабдевање, практично значило да би одласк Турака из градова неминовно значио и евакуацију тврђава. Турци, по Лонгворту, не би пристали ни да се подвргну српској јурисдикцији. Британски конзул је упозорио Гарашанина да би Порта, као контрапредлог, могла да истакне екстрадицију, односно повратак свих избеглица које су из Босне или бугарских области прешле у Србију. Порта би се при томе позивала на Хатишериф из 1833. године, док је Србија темељила свој захтев на оном из 1830. године. Међутим, неколико дана пре Гарашаниновог одласка кнежев представник Филип Христић је посетио Лонгворта и обавестио га да је петнаест бугарских породица са покретном имовином прешло у Србију бежећи испред татарског терора. Ову посету Лонгворт је схватио као покушај притиска пред Гарашанинову мисију.⁵⁴

Наведено, по Лонгворту, није било једини разлог Гарашаниновог одласка. Конзул је пренео оно што је чуо од добро обавештених људи, а то је да је Гарашанина требало склонити из Београда за извесно време. А ако би у Цариграду постигао задати му циљ, вероватно би био враћен на „место које је раније заузимао на челу српске управе“.⁵⁵

У Србији је био предузет врло јасан вид притиска на Турке. Поменути догађај терања Турака из околине Смедерева био је само наговештај онога што се припремало. Лонгворт је, преко Куршид-паше, сазнао да се хиљаде наоружаних Срба окупљају око места у којима су тврђаве. Тврђавске посаде су стрепеле да ће, у случају Гарашаниновог неуспеха, тврђаве бити нападнуте, а посаде побијене. У прилог тврдњи да се у Србији припремају оружане акције против Турака, Лонгворт је навео и вести да оружје и муниција стижу из Аустрије, а српске власти их деле народу. Аустрија је поново гомилала трупе на северним обалама Саве и Дунава. Разлог за то је, наводно, била намера да се спрече немири који могу избити у Србији.⁵⁶

⁵⁴ Copie d'une lettre adressé au Grand Vizir de la part de Son Altesse le Prince en date de 26 Mars 1861, FO 195/686; Исти – истом, 9. и 13. април 1861, Београд, FO 78/1585; Љ. Алексић, *нав. дело*, 47.

⁵⁵ Лонгворт – Булверу, 9. април 1861, Београд, FO 78/1585.

⁵⁶ Исти – истом, 27. април и 8. мај; Исти – Форин офису, 5. мај 1861, Београд, FO 78/1585.

Стигавши у Цариград 13. априла Гарашанин је посетио турске великодостојнике и амбасадоре великих сила и упознао их са садржином мемоара који је донео из Београда. Тон мемоара је био веома умерен. Српска влада је истицала да би, на основу Хатишерифа из 1830. године, могла да тражи исељавање Турака из Србије, али да ће она бити задовољна ако ти Турци буду подвргнути српској јурисдикцији. Међутим, и поред немира у Херцеговини и на граници Црне Горе, и поред војних припрема Србије, Порта је проценила да јој не прети велика опасност, те није показала добру вољу да прихвати српски захтев. Упркос томе што су и Прокеш-Остен и Булвер, придруживши се француском амбасадору убеђивали Али-пашу да је немогуће функционисање двоструке власти и да то треба прекинути, Порта је остала при своме. Прибегла је одуговлачењу. Смрт султана Абдула Мецида I и долазак новог Абдул Азиса I још више су затегли односе јер је кнез Михаило послао поздравно писмо новом султану, при чему је избегао сваки израз који би означавао кнежеву потчињеност султану. Ово је веома наљутило Али-пашу. Портин намера је била јасна, па је Гарашанин, који је почетком маја писао у Србију да се прекине са новинским нападима и чаркањима са Турцима јер је то штетило његовој дипломатској мисији, крајем јула упозорио представнике гарантних сила да сукоби у Србији могу постати опаснији чим се дозна за турско одбијање, те да ће велике силе морати да преузму ствар у своје руке.⁵⁷

Ни покушај великог везира Мехмед Кибризли-паше није успео. Он је поверљиво предложио Гарашанину да кнез Михаило најпре учини подворење султану, а онда ће овај удовољити српским захтевима. Гарашанин је тражио да Србија прво добије оно што је тражено у мемоару. На тим преговорима се и остало.

Одговор који је добио Гарашанин крајем јула био је само половично решење којим Србија није могла да буде задовољна. Гарашанин је тако нешто и очекивао,⁵⁸ па се спремао за повратак у Србију. Међутим, из Београда је добио још један мемоар у коме је српска влада инсистирала на правима добијеним 1830. године. Упркос аустријским саветима Порта није хтела да попусти. То је показала мемоаром који је уручен Гарашанину почетком септембра 1861. године. Писмом од 1. октобра Гарашанин је обавестио Али-пашу да Србија може пристати само на мешовиту коми-

⁵⁷ Писма И. Гарашанина, II, 88–91; Свој боравак у Цариграду Гарашанин је искористио да нападне Лонгворта за његове неодмерене поступке (*Исто*, 90); Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 49–51; T. W. Riker, *нав. дело*, 137; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 66–68; Љ. Алексић, *нав. дело*, 45–50.

⁵⁸ У беседи којом је отворио Преображењску скупштину 7/19. августа 1861. године кнез Михаило је поменуо и Гарашанинову мисију „за коју није могао казати хоће ли имати успеха“. (Ј. Ранке, *нав. дело*, 455)

сију за исељење Турака из Србије. Истим писмом обавестио је Порту да је добио наређење да се врати у Београд. Пре него што је кренуо из Цариграда за Београд Гарашанин је упозорио амбасадоре великих сила да непопустљив и неправедан став Порте и нерешено питање јурисдикције у Београду могу, у догледно време, изазвати приличне невоље.⁵⁹

Неуспех мисије Илије Гарашанина могао се претпоставити. Од слања депутације кнеза Милоша која се вратила празних руку било је прошло тек годину дана. Гарашанин, истина, није обновио сва три захтева, али је поново покренуо најосетљивије питање: исељавање Турака из Србије. У међувремену, кнез Михаило се, на своју руку, прогласио наследним кнезом. Порта тиме није никако могла бити задовољна. Још док је Илија Гарашанин био у Цариграду, сазнало се за одлуке народне скупштине која је одржана у Крагујевцу. Портино незадовољство је постало огромно.

Још у Прокламацији коју је објавио чим је преузео власт кнез Михаило је нагласио да ће се трудити да законодавство Србије доведе у склад са потребама земље и духом времена. Врло брзо ангажовао је бечког адвоката и саветника при Врховном суду Аустрије др Ђорђа Стојаковића. Стојаковић је имао задатак да ради на побољшању судства, али је, изгледа, почео да ради на нацрту устава. При томе је оставио „унутрашње реформе у њиховим старим колосецима“, а обратио „главну пажњу међународној страни свога задатка“.⁶⁰

Поступајући по саветима Русије и Француске кнез Михаило није обелоданио овај нацрт устава, већ је на пролеће 1861. године приступио припремама пројеката закона који ће касније бити изнети пред Скупштину.⁶¹ Не знајући за то, Лонгворт је саветовао да сама Порта предложи сазивање српске народне скупштине. Тиме би, веровао је он, биле предупређене многе невоље које су могле задесити Порту од Србије. Једна од највећих била је та да би кнез могао да прогласи независност Србије правдајући се да је поступио по вољи свог народа.⁶²

⁵⁹ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 68–70; Љ. Алексић, *нав. дело*, 59; Života Đorđević, *Čukur česma 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Београд 1983, 31–32.

⁶⁰ Лонгворт – Булверу, 16. новембар 1860, Београд, FO 78/1515; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 80; Жив. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књига прва, Од Свето-андрејске скупштине до прогласа независности Србије, 1858–1878. Београд 1923, 69; Ј. Продановић, *нав. дело*, 140–142. Ђ. Стојаковићу није било први пут да ради нацрт устава Србије. Слично је, саминицијативно, радио марта 1859. године. В. главу III, напомену 109.

⁶¹ *Записи Јеврема Грујића*, III, 102.

⁶² Лонгворт – Булверу, 27. април 1861, Београд, FO 78/1585.

Почетком августа 1861. године кнез Михаило је објавио прокламацију о ванредном сазивању народне скупштине. Скупштина је сазвана за Преображење (6/18. август 1861. године).

Пре него што су кренули за Крагујевац кнез Михаило и његов представник у влади Филип Христић су се потрудили да увере Лонгворта да је скупштина сазвана искључиво ради регулисања унутрашњих, административних ствари Србије. То се, пре свега, односило на промену пореског система. Међутим, према ономе што је могао да сазна у Београду и оцењујући општу ситуацију, Лонгворт је закључио да су разлози сазивања скупштине много дубљи и значајнији.

Према извештајима које је Илија Гарашанин слао из Цариграда могло се закључити да је Porta одбила српски захтев. На кнежеве тешко прихватљиве предлоге Porta је одговорила неизводљивим контрапредлозима. С обзиром на то да су турске тврђаве у Србији биле старе и запуштене, нису могле да служе ни за одбрану ни за становање. Зато су гарнизони, практично, живели у вароши где су у мирна времена војници живели са својим породицама бавећи се трговином или пољопривредом. Позивајући се на такво стање Porta је изјавила да, ако српска влада инсистира на иселјавању Турака из вароши, мора бити дозвољена темељна реконструкција тврђава, довођење регуларне војске и одређивање рејона око тврђава. Пошто би тај рејон, у складу са савременим војним правилима, био прилично широк, Турци би, практично, добили градове на управу. То би, наравно, знатно погоршало ситуацију. Кнез се, према Лонгвортовој процени, осетио угроженим оваквим предлозима и зато је одлучио да се обрати народној скупштини.

Осим тога, постојало је уверење да кнез Михаило има намеру да на скупштини проведе законске предлоге који би му омогућили апсолутистичку владавину. Под тим се подразумевала његова намера да учини да наследство престола зависи само од његове воље и да функцију Савета од, Уставом предвиђене, законодавне сведе на саветодавну.

Остварење намера кнеза Михаила било је олакшано апатијом која је била захватила већину Срба и неактивношћу *руске партије*.⁶³

Избор посланика за Скупштину није се одвијао у најдемократскијем духу. Само неколико скупштинара изабрано је без полицијског утицаја. Око Крагујевца је постављен војни кордон да би се спречило комуницирање са унутрашњошћу. Од странаца само три француска агента су успела да остану у Крагујевцу и прате рад скупштине.⁶⁴

⁶³ Исти – истом, 3. август 1861; Исти – Раселу, 19. август 1861, Београд, FO 78/1585.

⁶⁴ Исто.

Скупштина се састала 18. августа и изабрала председника (Тодор Туцаковић), потпредседника (Мијалко Раденковић) и секретаре (Јован Ристић и Алекса Романовић). Следећег дана кнез Михаило је отворио Скупштину престоном беседом. То је, у ствари, био програмски говор у коме је кнез истакао три основна циља: помирење политичких противника у Кнежевини, ангажовање читавог народа на економском напретку државе и активна спољна политика. Помињући законске предлоге о скупштини и о савету обећао је да се њима неће „стешњавати границе“, већ ће се осигурати ред који је земљи потребан. Пошто је поменуо законске пројекте о новом пореском систему и о преуређењу војске, кнез је говорио и о Гарашаниновој мисији и о обавези да се једноверним избеглицама пружи уточиште. Он је истакао свој главни задатак очувања народних права, „па ма шта Порта учинила“. Скупштина је одговорила кнезу изразивши му неограничено поверење. Она је отворено подржала његов чврст став према Порти а нешто увијеније идеју о ослобођењу и уједињењу српског народа. Неуобичајена је била понизност којом је скупштина дала свој „пристанак у напред на све“ што кнез „у име политичких права народних наредити благоволи“. ⁶⁵

Рад скупштине је закључен 20. августа. За само два дана рада⁶⁶ она је донела четири закона: о Народној скупштини, о Државном савету, о „устројству Народне Војске“ и „о порезу по имућности“.

Закон о народној скупштини је свео скупштину на саветодавно тело. По броју посланика постала је четири пута мања. Први пут је повучена разлика између обичне и велике скупштине. Велика је била три пута већа и састајала се искључиво при избору кнеза или намесника, односно, при потврђивању усвојенога престолонаследника. По новом закону кнез је постављао часнике скупштине, министри су обавезно присуствовали скупштинским заседањима, а посланици су могли кривично одговарати за своје изјаве. Све то је омогућило кнезу Михаилу да успостави контролу рада скупштине чиме ју је претворио у тело преко кога је сазнавао народне жеље а које је одобравало његову политику.⁶⁷

Чим је проучио нове законе које је у преводу на енглески послао Булверу, Лонгворт је закључио да се ради о аутократском понашању кне-

⁶⁵ Лонгворт – Булверу, 21. август 1861, Београд, FO 195/686; Л. Ранке, *нав. дело*, 454–456; Ж. Живановић, *нав. дело*, I, 71–75; Марко Павловић, *Преображенски устав. Први српски устав*, Крагујевац 1997, 221–214.

⁶⁶ Скупштина је завршила рад 1. септембра (Лонгворт – Булверу, 7. септембар 1861, Београд, FO 78/1585), односно 20. августа (с. к.) 1861. године (Ж. Живановић, *нав. дело*, I, 79).

⁶⁷ С. Јовановић, *нав. дело*, 205–209; Ж. Живановић, *нав. дело*, I, 76–78; Ј. Продановић, *нав. дело*, 143–145; Опширно о Закону о скупштини који је донет на Преображењској скупштини у: М. Павловић, *нав. дело*, 214–215, 227–241.

за Михаила. Смањењем скупштине на стотинак људи омогућено је кнезу да у њој „добije већину подмићивањем и застрашивањем“. Поред тога што је кнез могао да сазове скупштину кад је то њему одговарало и да сам поставља њене часнике, посланицима је забрањено да носе оружје, док је кнез могао опколити скупштину војском и директно утицати на њене одлуке.⁶⁸

Нови Закон о Државном савету је свео саветнике на ниво обичних чиновника, што је значило да их кнез поставља и разрешава и да потпадају под власт редовних судова. У супротности са овим било је то што је Савету остављена законодавна функција, одобравање буџета и то што су му министри, у извесном смислу, били одговорни. То је само стварало илузију да постоји тело које ограничава кнеза. У ствари, кнез је могао поставити или пензионисати било ког саветника кад год је то хтео. Укинута је непокретност саветника коју је гарантовала Порта.⁶⁹

Пошто је све то прочитао, Лонгворт је закључио да је сасвим свеједно какве су обавезе Савета кад он и онако ради под контролом и директивама кнеза.⁷⁰

Закон „о устројству Народне војске“ је утврдио општу војну обавезу за све грађане Србије који су имали између двадесет и педесет година. Циљ овог закона био је да се стварањем војске која би била довољно бројна и увежбана обезбеди сигурна заштита Србије и остварење великих националних циљева.⁷¹ Мада није видео разлоге за стварање војске од 50.000 активних и 70.000 резервиста Лонгворт је, назвавши то „монстроузним пројектом војне организације“, закључио да је тим законом Србија претворена у касарну. По мишљењу британског конзула Србији која је била под заштитом гарантних сила оволика војска није била потребна.⁷²

⁶⁸ Лонгворт – Булверу, 7. септембар 1861, Београд, FO 78/1585.

⁶⁹ С. Јовановић, *нав. дело*, 167–169; Ж. Живановић, *нав. дело*, I, 78; Ј. Продановић, *нав. дело*, 145–147; Опширно о одредбама закона о Совјету донетом на Преображењској скупштини у: М. Павловић, *нав. дело*, 214–215, 241–249.

⁷⁰ В. напомену 68.

⁷¹ С. Јовановић, *нав. дело*, 277–281.

⁷² В. напомену 68. Лонгворт је погрешно. Није се радило о 50.000 активних војника већ о толико војника првог позива и 70.000 војника другог позива. (Исти – истом, 27. јануар 1862, Београд, FO 195/724); В. Живота Ђорђевић, *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861–1864*, Београд 1984, 25–26. Чланом XXVI Париског мировног уговора кнежевинама је било дозвољено да имају наоружану силу која би служила за одржавање унутрашњег мира и обезбеђење граница. Али, наглашено је да неће бити предузимане никакве екстремне мере без договора са Високом Портом. (*General Treaty between Great Britain, Austria, France, Prussia, Russia, Sardinia, and Turkey, for the Re-esta-*

Законом о порезу уведено је прогресивно опорезивање којим нико није био изузет. Лонгворт га није прочитао јер је закон био под ембаргом.⁷³

Међутим, оно што је посебно могло изазвати реакције конзула великих сила била је допуна Закона о наследству кнежевско-српског престола коју је спровео кнез Михаило. Допуном је уведена могућност којом је кнез могао да одреди престолонаследника тестаментом. Мада је Скупштина усвојила ову законску допуну, Лонгворт је оценио да је учињено двоструко нарушавање права. По њему, била су нарушена и права сизерена и права српског народа да себи бира кнеза.⁷⁴

И други представници великих сила у Београду су, сигурно, као и Лонгворт, обавештавали своје претпостављене о Скупштини и њеним одлукама. Зато представници гарантних сила, који су се крајем септембра 1861. године састали на конференцији која је требало да разматра питање уједињења Подунавских кнежевина, нису били изненађени изјавом великог везира Али-паше да Порта није задовољна понашањем Србије. Он је тврдио да је организовање српске војске која ће бити већа него што је то потребно за одржавање унутрашњег мира у Кнежевини јасно и директно уперено или против Турске или против Аустрије. Протестовао је и против одлука о Државном савету и о наследству кнежевског достојанства сматрајући их јасном српском тежњом за независношћу. Али-паша је запретио да Порта неће признати одлуке српске скупштине све дотле док се те одлуке не поднесу на оцену и одобрење њој и великим силама.

Да би објаснила разлоге доношења таквих одлука, српска влада је преко капућехаје Милана Петронијевића доставила један опширан акт Порти и амбасадорима великих сила а копије тога акта и конзулима у Београду. Циљ овог писменог објашњења био је да се докаже да су одлуке Скупштине у Крагујевцу легалне.⁷⁵

Пруски амбасадор Голц није сматрао одлуке Преображењске скупштине толико драматичним јер није постојао ферман који би предвиђао ограничење броја војника у српској војсци. Нешто касније (децембра 1861. године) пруско министарство је подсетило да је у протоколима конференције у Паризу 1856. године било предвиђено да се у Србији предузму одређене уставне промене.

blishment of the Peace. Signed at Paris, March 30, 1856. *British and Foreign State Papers, 1855–1856*, Vol. XLVI, London 1856, 16)

⁷³ Ж. Ђорђевић, *исто*; Л. Ранке, *нав. дело*, 457; С. Јовановић, *нав. дело*, 296–298.

⁷⁴ М. Павловић, *нав. дело*, 219–220.

⁷⁵ Лонгворт – Булверу, 28. октобар 1861, Београд, ФО 195/686; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 82–83.

И Краљевина Сардинија је изразила благонаклон став према променама у Србији.⁷⁶

Мада се ставови руског министра спољних послова кнеза Горчакова и амбасадора у Цариграду Лобанова нису у потпуности поклапали, и мада руска дипломатија није отворено стала испред одлука српске скупштине, она је њима била задовољна и бранила их је. Овакав руски став диктирала је међународна ситуација и оцена Горчакова да руско-француско зближавање не треба овога пута манифестовати на српском питању.

Француској је одговарала јака Србија у случају да дође до отварања источног питања. Без обзира да ли би оно било отворено тако што би Аустрија, у замену за Венецију, добила Херцеговину или што би се кренуло у оснивање низа националних државица, Француској је била потребна Србија са добро организованом војском. Зато је француска влада била изричито на српској страни.⁷⁷

Две су силе биле против Србије, а на Портиној страни: Аустрија и Велика Британија. Бечки кабинет је видео у Србији још једну Италију и гарибалдијевску опасност са своје друге стране, те је одмах устао против јачања Кнежевине Србије.⁷⁸

Британски конзул Лонгворт је знао какве опасности за Порту носе одлуке Преображењске скупштине и шта то значи за интересе његове државе. Порта је могла бити посебно погођена одлукама Скупштине које су у потпуности подржавале политику кнеза Михаила. Британски конзул је веровао да ће се Порта осветити кнезу Михаилу. Лонгворт није могао да чека упутства из Лондона нити да самоиницијативно реагује. Од кнежевог представника Филипа Христића добио је један акт у коме је Христић настојао да објасни одлуке Скупштине.⁷⁹ Кнежев представник је тврдио да Србија, на основу хатишерифа које јој је издала Порта, а потврдиле велике силе, има право на независну управу, што подразумева пуну слободу наоружавања, законодавства, трговине и пловидбе. Лонгворт је, међутим, прецизирао да Србија има право прописивања кривичних и грађанских закона. Устав из 1838. године који је, уговорима Турске са великим силама, постао део међународног јавног права, Србија није сме-

⁷⁶ Л. Ранке, *нав. дело*, 459–460, 462–463; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 89, 93–94. Пруска влада је, штавише, сматрала да Србија није прекорачила међународне одредбе које су одређивале положај Кнежевине. Пруски посланик у Цариграду је истакао да је Турска, после слања комесара, требало да ради на побољшању тих одредаба и на сарадњи са великим силама, а не да се жали на Србију. (Тасте – Тувнелу, 2. јануар 1862, Београд, МАЕ, АД, СРС, Т – В, Vol. 13)

⁷⁷ Л. Ранке, *нав. дело*, 460, 463–465; Љ. Алексић, *нав. дело*, 51–52, 54.

⁷⁸ Л. Ранке, *нав. дело*, 460, 462; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 94, 101.

⁷⁹ В. напомену 75; М Павловић, *нав. дело*, 222–223.

ла самостално мењати. Кнез Михаило је зато сазивајући скупштину у Крагујевцу и наводећи је да донесе познате одлуке – иако скупштина није имала законодавну власт – изменио неке одредбе Устава и тиме узурпирао не само права Савета и Скупштине већ и Порте.⁸⁰ Лонгворт је још инсистирао на томе да је учешће у раду Дунавске прибрежне комисије једино међународно право Кнежевине Србије и да се сви други њени односи са европским државама могу остваривати једино преко Порте и у складу са међудржавним уговорима Турске са страним државама. Христић је неубедљиво доказивао да призната аутономија омогућава Србији установљавање односа са страним државама.⁸¹

У то време односи Аустрије и Србије су се погоршали. Аустријски министар иностраних послова гроф Рехберг одлучио је да онемогући промене у Србији, па је предложио британској влади да протестује у Београду. Овај предлог је прихваћен у Лондону. Осим тога, из обавештења која је добио лорд Расел је закључио да је законима који су проглашени на Преображењској скупштини Србија нарушила и права сизерена и права гарантних сила, те да то открива њену намеру да се прогласи за независну државу. Стога је послато наређење Лонгврту да у сарадњи са аустријским колегом упозори кнеза на опасност којој се изложио предузимајући такав курс.⁸²

Крајем 1861. године кнез Михаило је, после оставке Филипа Христића, извршио измене у влади на чије је чело дошао Илија Гарашанин. Рачунајући да ће конзервативни Гарашанин кренути умеренијим путем, Али-паша је изјавио кнезу Михаилу задовољство Порте таквим избором.⁸³ Међутим, Гарашанин се ослањао на Француску и поново приближавао Русији, па Лонгворт није добио упутства да одустане од планираног протеста.

Крајем децембра 1861. године Лонгворт је оценио да је време да посети кнеза Михаила и уручи му *вербалну ноту* против одлука Преображењске скупштине. Његов аустријски колега Васић му се придружио у

⁸⁰ Лонгворт је ценио да је понашање кнеза Михаила такво да га може довести у исту ситуацију у каквој је био 1842. године. Изгледа да је и сâм Лонгворт жалио што више нема онако одлучних и угледних људи какав је био Тома Вучић Перишић 1842. године. (Лонгворт – Булверу, 16. септембар 1861, Београд, FO 78/1585)

⁸¹ Лонгворт – Булверу, 28. октобар 1861, Београд, FO 78/1720.

⁸² Форин офис – Лонгврту, 10. децембар 1861, FO 78/1585; Лонгворт – Форин офису, 23. децембар 1861, Земун, FO 195/686; Л. Ранке, *нав. дело*, 461–462; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 91–92; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 99/100.

⁸³ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 92; Нил Попов, *Србија и Турска од 1861. до 1867. године*, Београд 1879, 19; Ж. Живановић, *нав. дело*, I, 85; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 90–91.

протесту и пратио га у посети кнезу. Три су скупштинске одлуке против којих су они протестовали: наследност кнежевског достојанства, одлука о надлежности Савета којом је кнез постао једини представник српског народа у односима са страним државама⁸⁴ и одлука о организовању народне милиције. Доношење оваквих одлука није било ни у надлежности кнеза ни у надлежности Скупштине, а кад би и биле прихваћене од великих сила, сврставале би Србију међу независне државе. Разматрајући ове три скупштинске одлуке као једну целину, Лонгворт је закључио да су оне равне проглашавању декларације о независности, те да се Србија сврстала међу независне државе. Ипак, британски конзул је био рад да чује објашњење кнеза Михаила.⁸⁵

Право да Закон о наследности кнежевског достојанства буде проглашен кнез Михаило⁸⁶ је извео из Хатишерифа од 1830. године. Лонгворт је супротставио томе скупштинске изборе кнежева 1842. и 1858. године наглашавајући да се промене могу вршити само уз одобрење Порте и великих сила. Британски конзул је упозоравао да ни одлука Скупштине да кнез има право представљања Србије у међународним односима и закључивања међународних уговора није била у складу са међународним уговорима између Турске и великих сила. Кнез је, међутим, саму чињеницу да разговара са Лонгвортом навео као доказ да има право да представља Србију. Из тога је, невешто, извлачио право да закључује уговоре са другим државама. Лонгворт је брзо оборио и тврдњу кнеза Михаила да Србија има право на самостално организовање одбране. Само уз сагласност Порте, непопустљиво је тврдио Лонгворт цитирајући Хатишериф којим

⁸⁴ Радило се о десетој тачки Закона о државном савету према којој „*le Prince seul represente la nation dans ses relations étrangères et qu'il a lui seul le droit de conclure des traités et des Conventions*“ (*Memorandum*, 29. децембар 1861, Београд, FO 195/686)

⁸⁵ Лонгворт је рекао кнезу Михаилу да британска влада не може да пређе преко flagrantног кршења уговора и царских хатова којима су, уосталом, била предвиђена сва права султана, српског народа и самог кнеза (Лонгворт – ?, 4. јануар 1862, Београд, FO 78/1672). Стога је речено у *Меморандуму* да је Porta у праву што протестује „*Le Gouvernement Britanique a de plus la conviction que c'est avec raison justice et dans l'intérêt bien entendu de sa prerogative que le Sultan proteste contre ces empietement(s)*“ (*Memorandum*) Тасти – Гувнелу, 2. јануар 1862, Београд, МАЕ, АД, СРС, Т–В, Vol. 13. Лонгворт *Меморандум* у Тастијевом преводу носи датум 2. јануар 1862. (*La Note remise par M. Consul d'Angleterre au Predstavnik*, 2. јануар 1862, МАЕ, АД, СРС, Т–В, Vol. 13); М. Павловић, *нав. дело*, 249–295.

⁸⁶ Био је „прилично збуњен и деконцентрисан упозорењима која сам му изнео“ – писао је Лонгворт о кнезу. (Лонгворт – ? вероватно Раселу, 4. јануар 1862, Београд, FO 78/1672)

је то било предвиђено. Зато је британска влада подржавала Порту која је – према проценама из Лондона – само штитила своја права.

На крају, кнез Михаило је покушао да нађе упориште у двома тврдњама. Прво је истакао да су донете одлуке биле неопходне јер је бирократија под кнезом Александром Карађорђевићем узурпирала кнежевску власт и допустила да влада безакоње. Оправдање за занемаривање Портиних права нашао је у неуспеху Гарашанинове мисије. Пошто Порта није хтела да преговара, Србија је морала сама да се стара о свом положају.⁸⁷

Илија Гарашанин се, изгледа, није ни трудио да доказује легалност одлука Преображењске скупштине. Питања наследности кнежевског достојанства, права представљања Србије и закључивања уговора је сматрао отвореним, а Закон о народној милицији покушао је прогласити за потез чији је циљ био јачање одбране Турског царства. Ипак је, на крају, признао да су одлуке Скупштине нелегитимне, а да је циљ њиховог доношења био да се велике силе, мимо Порте, заинтересују за српско питање.⁸⁸

Одговор који је после извесног одуговлачења Гарашанин уручио Лонгварту није био, по конзуловој оцени, довољно убедљив. Значајно је било то што је председник српске владе изјавио да се неће ићи против савета гарантних сила. Разматрајући објективно стање Лонгворт је закључио да је све по старом, то јест, да Устав није укинут, да Србија не може да склапа међудржавне уговоре, а пут организовања милиције је дуг. Зато је требало да Порта уручи протест Србији тражећи укидање пројекта о народној војсци. Као знак добре воље Порта би могла да призна наследност престола кнезу Михаилу.⁸⁹

Аустријски генерални конзул Васић није био тако одлучан у протестима као Лонгворт. Васић је следио мишљење Прокеш-Остена да треба сачекати ефекат стварања милиције. Лонгворт је, пак, сматрао да протестима треба спречити стварање српске народне милиције.⁹⁰ Тек средином марта 1862. године и британски и аустријски конзул су добили идентична упутства и, у одвојеним посетама, поново упозорили Гарашанина да

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Исто; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 100.

⁸⁹ Лонгворт – Булверу, 9. јануар 1862; Исти – Раселу, 25. јануар 1862, Београд, FO 195/724; *Note verbale*, 24. јануар 1862, Београд, FO 78/1672; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 100–101. По наређењу кнеза Михаила Гарашанин је, ипак, упутио ноту „генералним конзулима који су подржали Портин протест против одлука последње Скупштине“ и Портин. Објашњавајући одлуке Преображењске скупштине кнежев представник је тврдио да српска влада никада није имала намеру да крши правила предвиђена капитулацијама. (Таст – Тувнелу, 27. јануар 1862, МАЕ, AD, CPC, T–B, Vol. 13; *Note verbale*, Copie)

⁹⁰ Лонгворт – Булверу и Раселу, 22. фебруар 1862, Београд, FO 195/724.

српска влада организовањем народне милиције преузима велику одговорност. Порта и владе у Бечу и Лондону нису имале намеру да толеришу упорност српске владе у стварању народне милиције. Гарашанин је настојао да покаже да су све мере у циљу организовања народне милиције безопасне и политички безначајне. Међутим, из разговора са кнезом Михаилом Лонгворт је закључио да се кнез нада да би организовањем народне милиције постао довољно моћан да у сукобу босанских хришћана и Турака иступи као арбитар и да, чак, протекторат над Босном подели са Порттом. Ово је била сувише опасна намера, па је Лонгворт одмах упозорио кнеза Михаила да организовање војске, за чије одевање, исхрану, наоружавање и плаћање српска влада и онако нема довољно средстава,⁹¹ може да представља велику опасност и за односе са Порттом и за унутрашњи ред и мир. Ово последње била је алузија на то да кнез треба да рачуна и с тим да му опозиција може отети ту војну силу и отерати га из Србије.⁹²

Када средином марта није успео да убеди кнеза Михаила да треба да ради на помирењу и сарадњи Срба и муслимана у Босни и тако придобије поверење Турске, Лонгворт је месец дана касније упозорио и кнеза и његовог представника да се ситуација опасно заоштрава јер се обе стране – турска и српска – наоружавају и припремају правдајући се одговарајућим акцијама оне друге стране.⁹³

Ни упозорење Форин офиса које је Лонгворт пренео кнезу Михаилу како руски јарам може бити много гори по Србију од минималног намета који Србија даје Порти у виду подношења турског тврђавског гар-

⁹¹ „Наоружање, храна и одећа били су брига самих обвезника и, у изузетним случајевима, кућа које не дају војнике.“ (Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска*, 26)

⁹² Лонгворт – Форин офису и Булверу, 11. и 17. март 1862, Београд, FO 78/1672; Тасти – Тувнелу, 18. март 1862, МАЕ, АД, СРС, Т–В, Vol. 13; Седамдесетогодишњица бомбардовања Београда, II, Огорчење Срба Београђана, *Политика* 13. јун 1932, (8653, XXIX), 1–2.

⁹³ Лонгворт – Булверу, 17. март и 16. април 1862, Београд, FO 78/1672; Н. Попов, *нав. дело*, 22–23. Српска влада је настојала да се распита колико су Лонгвортови захтеви били утемељени. Преко руског конзула у Београду Влангалија сазнала је да Лонгворт није био овлашћен да говори у име „три двора“ (Турске, Аустрије и Велике Британије), а да су Петроград и Париз били задовољни одговором Београда на британске и аустријске протесте. Истовремено, српски капућехаја Јован Ристић је известио да је британски амбасадор у Цариграду сер Х. Булвер своје упорне тврдње да организовање милиције у Србији представља нову опасност у ионако напетим околностима, ублажио веровањем да ће кнез Михаило заузети мудар став. Булвер није био задовољан закључцима које су конзули великих сила у Београду донели у вези са капитулацијама. Зато је тврдио да су они погрешно разумели инструкције које су добили. (Тасти – Тувнелу, 22. април 1862, МАЕ, АД, СРС, Т–В, Vol. 13)

низона у Београду није имало нарочитог резултата.⁹⁴ Штавише, нови капућехаја у Цариграду Јован Ристић рекао је Булверу да Србија помишља на бољу будућност и да се за њу припрема, али да то не значи да би она турско сизеренство радо заменила за неко друго tutorство. Напротив. Ако би се појавила опасност да Босна припадне некој другој сили, Србија би устала у њену одбрану не због турских, већ због својих интереса.

Кнез Михаило и Гарашанин нису реаговали ни на Лонгвортон захтев да се народна војска у Србији одмах смањи на јачину „која одговара унутрашњој потреби“.

За Србију и кнеза постојала је и трећа могућност: независност. Постепеним проглашавањем појединих закона (о влади, опорезивању) српска влада је водила Кнежевину потпуној суверености. Кад већ није ишло са убеђивањем кнеза Михаила, Лонгворт је помислио на још једну могућност. Требало је објаснити српској јавности да је кнез Михаило двоструко узурпирао власт. Једно су права Порте. Пре тога, он је „уништио слободу и уставна права српског народа“. Лонгворт је, очигледно, помишљао на обарање кнеза Михаила уз помоћ опозиције. При томе је веровао да се ниједна велика сила не би ставила на кнежеву страну.⁹⁵

Ни српски кнез ни српска влада не би се одлучили на овакве кораке да нису имали подршку неких великих сила. Такву подршку су обећале Русија и Француска још када је Јован Мариновић био у посетама Петрограду и Паризу (в. стр. 180–182). Убрзо је дошло време да та обећања испуне. Поред дипломатске заштите које су и руска и француска дипломатија пружиле Србији у Цариграду, кнез Михаило и Илија Гарашанин су добијали конкретне савете од руског и француског конзула. Гарашанин није одговорио на британско-аустријски протест све дотле док није добио савете од руског, француског и пруског конзула.⁹⁶ Француски конзул Тасти је имао толики утицај у Београду да га је београдска чаршија сматрала господарем ситуације.⁹⁷ Именовање Иполита Мондена за министра војске било је, по Лонгвортовој оцени, „директан напад на Портина права

⁹⁴ Очигледна је била британска намера да се као једина алтернатива турском сизеренству представи тешки руски јарам. При томе је занемарен низ проблема у српско-турским односима фигуративним свођењем на београдску тврђаву.

⁹⁵ Интересантно је да је Лонгворт, почетком априла, добио упутства из Форин офиса да, у свакој прилици, упозорава кнеза на опасност од руског јарма (Форин офис – Лонгворт, 8. април 1862, FO 78/1671), а да је о извршавању тог задатка известио тек средином маја. (Лонгворт – Раселу, 18. мај 1862, Београд, FO 78/1672); в. напомене 79 и 91; Н. Попов, *нав. дело*, 19–20; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 102.

⁹⁶ Лонгворт – ? и Раселу, 4. и 25. јануар 1862, Београд, FO 195/724.

⁹⁷ „But the Corypheus or in diplomatic phrase, the master of the situation is the French Consul General. In giving this opinion I merely echo that of all parties and classes

и интересе“. Својим присуством и радом у Србији Монден је ометао рад британског и аустријског конзула. Зато је његов одлазак из Србије био први услов за побољшање српско-турских односа.⁹⁸ Међутим, Лонгворт није примио са посебним олакшањем то што је сâм Монден, почетком маја, најавио свој одлазак за Париз. Јер, причало се да је он припремио све планове за образовање народне милиције и да преостаје само њихово спровођење у дело.⁹⁹

Лонгворта није завело ни то што је *руска партија* у Србији била опозиција, нити то што је кнез Михаило именовао за премијера старог руског противника, франкофила Илију Гарашанина, а за председника Савета, такође, франкофила Јована Мариновића. Српска влада и кнез су схватили да без помоћи Русије не могу и да у руско-француском приближавању треба да траже своју шансу. Није дуго остао тајна разлог због кога је помоћник министра правде Милан Петронијевић послан у Петроград. Петронијевић је ишао да обнови српско-руске односе који су били захладнели настојањем кнеза Михаила да се ослободи утицаја *руске партије*. Преко Петронијевића је тражена руска подршка за спровођење „Кнежевих планова који су се односили на Босну и Северну Албанију“. За то су, наравно, били потребни новац и оружје који су се, такође, очекивали од Русије. Према анонимном обавештајцу који је све ово испричао Лонгворту, Петронијевићева мисија је успела у потпуности.¹⁰⁰

Подршке Русије и Француске су, очигледно, играле одлучујућу улогу не само за доношење скупштинских одлука у Крагујевцу, већ и за чврст српски став да се оне одрже и спроведу у дело упркос томе што њихова легалност није била необорива. Зато су се чести и упорни протести британског конзула расплињавали у чекањима уопштених одговора са натегнутим доказима. То је трајало неколико месеци.

Одлуке Преображењске скупштине су, у основи, значиле промену Устава. Закони о Народној скупштини и о Државном савету су донети без сагласности Порте. У односима Србије према Порти учињене су промене које су означиле јасну намеру Кнежевине да се организовано и темељно припреми за оружани обрачун са сизереном, ако мирни покушаји не буду плодносни. Да би спроводио одлучну спољну политику, кнез Михаило

at Belgrade. “ (Лонгворт – Булверу, 10. фебруар и 16. април 1862, Београд, FO 78/1672)

⁹⁸ Лонгворт – Булверу, 17. март 1862; Исти – Раселу, 25. март 1862, Београд, FO 78/1672.

⁹⁹ Лонгворт – Раселу, 4. мај 1862, Београд, FO 78/1672.

¹⁰⁰ Лонгворт – Булверу, 17. март и 26. април 1862, Београд, FO 78/1672; *Ž. Đorđević, Čukur-česma 1862*, 30; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 103.

је морао да учврсти свој положај у самој Кнежевини. Убеђен да то може учинити само аутократском владавином брижљиво је припремио одлуке Скупштине које су му то омогућиле. Зато су одлуке Преображењске скупштине у унутрашње-политичком смислу биле реакционарне.

У дипломатском смислу кнез Михаило је наставио политику свога оца. Дипломатску припрему за одлуке Скупштине кнез Михаило је учинио путем мисија Јована Мариновића и Илије Гарашанина. Првом је успео да сазна ставове већине европских сила и према томе усклади потезе српске дипломатије, а другом, на први поглед, безуспешном, показао и европским силама и српској јавности да су преговори са Портом јалови, те да Србија мора, борећи се за своју будућност, предузети самосталне кораке.

Реакције Порте и великих сила на одлуке Скупштине биле су онакве какве су се могле очекивати. Порта, уз доста галаме, није постигла ништа. Ни Француској и Русији, ни Аустрији и Великој Британији није одговарало покретање источног питања чије би жариште било Србија. Разлика је била само у томе што су прве две тврдиле да се мир може одржати попуштањем Србији, а друге две су сматрале да јој не треба попуштати јер ће се Србија осилити и изазвати буру на Балкану.

Скупштинске одлуке су тако остале на снази. Међутим, то није значило да је напетост у српско-турским односима прошла. Убрзо се показало да су односи били такви да је врло лако могао да избије рат.

ПЕТИ ДЕО

БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА 1862. ГОДИНЕ И БРИТАНСКА ЗАШТИТА ТУРСКЕ

“The Turkish reports stated most positively that the fortress of Belgrade had been attacked by the Servians, and that cannon had been used against it: while on the other hand, the Consuls all seemed to agree that the bombardment had been occasioned by panic which had seized the garrison of the fortress just cause”.*

“If your Highness will, (...) conform to the duties imposed upon you by European Treaties, Her Majesty’s government will most willingly use their influence with the Sublime Porte for the improvement of the condition of a million of Servians, in whose welfare Her Majesty the Queen takes a deep interest.

But so long as ill-intentioned persons are allowed to draw your Highness into measures of defiance and of violence, in open violation and contempt of solemn Treaties, it is impossible that Her Majesty’s Government can ask the Sultan to give to his enemies for assailing the security of his Empire”.**

Новембра 1861. године кнез Михаило је поставио Јована Ристића за сталног агента (капућехају) у Цариграду. Ристићев задатак је био да брани и објашњава закључке Преображењске скупштине и да инсистира да Порта што пре пошаље у Србију комесара који би „имао приступити исељењу Турака“. Пошто на усмене захтеве није добио одговор, Ристић је средином децембра 1861. године уручио Порти званичну ноту. Када је прошла зима којом се Порта правдала за одуговлачење око слања комесара за Србију, Ристић је почетком априла 1862. године уручио Порти другу ноту. Порта је поново отезала именујући једног па другог комесара да би Али-паша, на Ристићево инсистирање, одговорио да ће га обавестити два дана пре комесаровог поласка за Србију. Када је видео да обавештење о том поласку не стиже, кнез Михаило је пребацио министру Гарашанину а овај одмах наредио Ристићу „да учини последњи корак“. Ристић је почетком јуна тражио од Али-паше, између осталог, „неодложни одлазак комесаров“. Српски капучехаја је тада упозорио Али-пашу да ће Србија, ако Порта не пошаље комесара, бити принуђена да прогласи српску јурисдикцију над муслиманима који су ван градова, с тим што

* Каули – Раселу, 24. јуни 1862, Париз, *Correspondence relating to the Bombardment of Belgrade in June 1862*, No. 49, FO 421/16.

** Расел – Михаилу Обреновићу, 23. јули 1862, Foreign office, *Correspondence*, No. 133, FO 421/16.

ће им оставити довољан рок да продају своју имовину и напусте Србију ако то они буду желели. Када је Али-паша узбуђено реаговао, Ристић је поверовао да је постигао свој циљ и да ће комесар ускоро кренути за Србију. Али комесар није кретао.¹

Намере Порте биле су другачије. Уз сагласност Хенрија Булвера Порта је почетком фебруара 1862. године донела одлуку о офанзиви против Црне Горе. Уследило је убрзано концентрисање турских трупа према Црној Гори и у Херцеговини. Међутим, Турска је још интензивније наставила и оно што је била почела у јесен 1861. године: концентрисање јаким трупа око Кнежевине Србије. Лонгворт је био убеђен да је Порта предузела стварање кордона око Србије због организовања народне војске у Србији и слања српских извидница преко границе у Турску. Гарашанинова уверавања да је српска влада, да би сузбила хајдучију на границама, донела одлуку о колективној одговорности пограничних округа, нису променила Лонгвортов став. С обзиром на то да је добијао обавештења о српским хајдучким упадима у Турску и о концентрисању турске војске у Босни од око шездесет хиљада људи, Лонгворт је закључио да је касно истраживати узроке овом „жалосном стању ствари“ које води директно у „рат и револуцију“, већ треба хитно приступити разоружавању. О наоружавању турске војске и њеном концентрисању на српској граници била је обавештена и српска влада. Ширили су се гласови да се турска војска припрема за упад у Србију. Влада у Београду је тражила проверу таквих вести и предузимала одређене мере које су биле у складу са одлукама Преображењске скупштине о реорганизацији војске.²

Поред гомилања трупа на српској граници Порта је била предузела и интензивно наоружавање и складиштење већих количина муниције у турским тврђавама у Србији. Лонгворт је сазнао да турска посада у бео-

¹ Михаило Обреновић – Јовану Ристићу, 21. мај / 2. јуни 1862, Београд, *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српскога заступника у Цариграду Јов. Ристића*, Београд 1897, 12–13.

² “This deplorable state of things therefore and still more alarming consequences to be apprehended from it can be placed only at the account of the Governments who if they did not suggest and advise the dangerous measures of the Prince now openly countenance and approve of them. It is useless to enquire into motives when the effects are likely to be so pernicious. The system of the rival armaments or armed observation which the example of France has established all over Europe assumes when applied to the semi-barbarous organization of Turkey it’s most baneful characteristic. There the elements of strife national, religious and political are not only confronted but for the most part inextricably intermingled uncontrolled also comparatively by the restraints – of education and public law and opinion – a population so antagonistic should if anything be disarmed as much as possible.” (Лонгворт – Булверу, 16. и 26. април 1862, Београд, FO 78/1672). Новак Живковић, *Ужице 1862. О једном раздобљу из историје ужичког краја*, Титово Ужице 1981, 237–245.

градској тврђави планира да на први знак непријатељства Србије против Турске запрети уништењем Београда.³

Још у полемици са цариградским новинама (*Journal de Constantinople*) Српске новине су писале: „Сукоби су тако чести, да се управо не зна кад их није било.“⁴ У првој половини 1862. године српско-турски сукоби на границама Србије и око тврђава постали су свакодневни догађаји. На границама Кнежевине Србије нису остајали дужни Турцима који су се залетали на српску територију. Најжешћи сукоби у Србији били су у околини тврђава Соко, Ужице и Шабац. Случај склањања десет одбеглих српских робијаша у Соко довео је до српске опсаде тврђаве на шта су Турци затражили посредовање аустријског генерал-мајора Јосифа Филиповића и британског конзула Лонгворта. Током једне од својих аудијенција код Алипаше Јован Ристић је упозорио да само хитне мере могу предупредити велики сукоб. У Ужицу су Срби били агресивнији, а шабачким Турцима који су били почели да упадају у српску варош узвраћено је одговарајућим мерама.⁵

Сукоби који су имали највише одјека дешавали су се у Београду. Те сукобе су користиле и српска и турска страна да би страним представницима који су боравили у Београду доказали своју исправност и кривицу друге стране. Упркос контактима српских и турских власти у Београду чији је циљ био смиривање ситуације, варнице које су севале између Срба и Турака све чешће су се завршавале крвавим сукобима. Лонгворт је сигурно био у току свих догађаја у Београду, али је сматрао да не треба да обавештава своје претпостављене о сваком сукобу, већ само о неколико значајнијих.

Тако је бег двојице Срба – турских осуђеника – који су спровођени из Босне за Видин Лонгворт оценио као акцију српских жандара и Босанаца који су живели у Београду. Покушај ослобађања ове двојице робијаша пропао је у Шапцу, о чему је београдски паша обавестио кнеза, али овај није ништа предузео. Тек на инсистирање турских власти Гарашанин је пет дана после бекства у Београду наредио да се одбегли робијаша предају турским властима.⁶

Крајем маја Турци су узвратили сличним поступком. Двојицу делија који су правили неред на Палилули ухапсила је српска полиција.

³ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 99–102; Н. Попов, *нав. дело*, 21–22; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 107–108; Ж. Ђорђевић, *Џукур-ћесма*, 19–23, 43–44.

⁴ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 30.

⁵ Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 32–36. Опширно о сукобима код Ужица, у: Н. Живковић, *нав. дело*.

⁶ Лонгворт – Булверу, 7. и 15. април 1862, Београд, FO 78/1672; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 42–43.

Жандарми су намеравали да прекршиоце прво одведу у Управитељство вароши Београда па, затим, да их предају турским властима. Међутим, када су пролазили кроз Стамбол-капију, низами су затражили да им жандарми предају ухапшене, што су жандарми одбили. Дошло је до туче коју су пијане делије искористиле и побегле. Убрзо се код капије окупило доста Срба који су натерали низаме да се затворе у стражаре а турски топ, пошто су га напунили земљом и камењем, окренули су ка тврђави.

Лонгворт који је био пошао у тврђаву другим послом покушао је одмах да мирним путем реши сукоб. Ашир-паша је био спреман на истрагу мешовите комисије и одмах је повукао са Стамбол-капије официра и три низама који су учествовали у нападу на српске жандарме. Међутим, Илија Гарашанин је одбио истрагу мешовите комисије и захтевао да сви низами буду повучени са Стамбол-капије. Штавише, београдским жандармима је издато наређење да убудуће сви Турци које ухапси српска полиција изван турског кварта буду кажњени по српским законима. Лонгворт је сматрао да је став Ашир-паше мудрији јер је свако затезање односа могло да доведе до крвопролића. Гарашанинов став, пак, није био у складу са његовом умереношћу и мудрошћу. То је било зато што је потпао под утицај неумерених. Лонгворт је међу овакве, изгледа, сврставао и француског конзула Тастија.⁷

Директна последица одбијања српских власти да мешовита комисија истражи случај код Стамбол-капије била је смрт једног турског чамџије кога је убио српски жандарм. Ово је био Лонгвортов закључак који се, ипак, оградио могућношћу да је постојало лично непријатељство између убице и убијеног. Београдски паша је окупио конзуле и покушао да оптужи српску владу. Лонгвортов француски колега је приметио да британски конзул овог пута није заузео уобичајени протурски став. Штавише, на опште изненађење Лонгворт је упозорио пашу да је дошло време не само да Турци прекину са опасним изазивањима већ и да напусте Србију(!). Али упркос једнодушној подршци дипломатског кора и Лонгвортовом савету да би српска влада требало да заузме чвршћи став према Порти, Гарашанин је заузео умерен став. Овога пута српска власт је похапсила и осудила и убицу и двојицу саучесника.⁸

⁷ Исти – истом, 26. мај и 2. јуни 1862, Београд, FO 78/1672; Н. Попов, *нав. дело*, 28–29; *Ž. Đorđević, nav. delo*, 45–48.

⁸ Исти – истом, 28. мај 1862, Београд, FO 78/1672; Тасти – Тувнелу, 28. мај 1862, МАЕ, АД, СРС, Т– В, Vol. 13; Тасти је препустио Тувнелу да процени да ли је неочекивани Лонгвортов став био резултат одлуке британске владе или тренутни излив Лонгвортовог поштења. (*Ž. Đorđević, nav. delo*, 48–49; Н. Попов, *нав. дело* 30; T. W. Riker, *nav. delo*, 141)

Међутим, то није искоренило међусобну мржњу, па је само недељу дана касније дошло до новог убиства. Увређени српски пандур Миљковић, у намери да убије турског официра који га је увредио, ранио је смртно Турчина који је био татарин аустријског конзулата. Пандур се одмах предао српским властима које су га предале суду. Међутим, на вест о сукобу, ерлије су се брзо наоружале и поселе положаје по механама и дућанима, а српски бећари су пообарали неке турске шиљбоконе и опет напунили ћерамидом онај топ код Стамбол-капије. Односи Срба и Турака у Београду постали су толико затегнути да су се, уз ангажовање свих српских министара и саветника, неких службеника и конзула, тек у сумрак разишли Срби окупљени пред Стамбол-капијом коју су Турци, затим, отворили.⁹

Већ сутрадан Илија Гарашанин је упутио циркулар свим конзулима упозоравајући их да су непријатељско понашање Турака и њихова непослушност сопственим властима прешли границу до које је српска власт могла да гарантује безбедност и мир. С обзиром на то да се безуспешно обраћао Порти са молбом да предузме хитне мере, Гарашанин се, овога пута, обратио гарантним силама молећи их да Београд спасу од опасности у коју је запао због „воље неколико непромишљених људи“. Међутим, Лонгворт је сумњао да је у позадини овог циркулара била намера српске владе да искористи сваку прилику за оптуживање турских власти и изношење бесконачних захтева. То је била „природна последица охрабривања које је, у овој и сличним приликама, српска влада добијала од агената страних влада“. Булвер се, очигледно, слагао са Лонгвортом јер је прво покушао да наговори амбасадоре великих сила у Цариграду да колективно осуде Гарашанинов циркулар. Када му то није успело, сâм је напао циркулар у писму које је упутио Јовану Ристићу.¹⁰

Сматрајући ситуацију веома озбиљном Гарашанин се лично обратио конзулима. Посетивши Лонгворта замолио га је да утиче на Ашир-пашу не би ли овај разоружао ерлије. Лонгворт је одмах отишао паши који је обећао да ће издати такво наређење. Међутим, ефекат тог наређења се није видео на улицама Београда.¹¹ Конзули су махом обећали да ће ради-

⁹ Исти – Булверу и Форин офису, 6. јуни 1862, Београд и Земун, FO 78/1672; Н. Попов, *нав. дело*, 28–30; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 49–52.

¹⁰ Циркулар И. Гарашанина конзулима великих сила, 25. мај / 6. јуни 1862, Београд, FO 78/1672; Лонгворт – Булверу и Форин офису, 6. јуни 1862, Београд и Земун, FO 78/1672; Влангали – Горчакову, 28. мај / 9. јуни 1862, *Европейская дипломатия и Сербия*, 83; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 105–106; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 109–110; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 55.

¹¹ И. Гарашанин – кнезу Михаилу, 31. мај / 11. јуни 1862, Београд, АС, Поклони и откупи, Збирка Добре Ружића, ПО–28/116. Мало је вероватно да је Гарашанин неистинито извештавао кнеза Михаила. Отуд се може закључити да се Лонгворт

ти на смиривању ситуације. Али они су, из различитих разлога, налазили да кривице има и на српској страни.¹²

огрешио када је сумњао у искрене намере председника српске владе. Јер, Гарашанин је известио кнеза да је наредио да се поштри дисциплина у српској полицији да би управитељ вароши Београд Михаило Барловац „у оваквим обстојатељствима мого непосредно држати контролу над свима поступцима свои људи. Кад би турска власт и пола добре воље указала коју ми имамо за одржање добри сношенија, могло би се надати, да ће се од сад мање догађати не пријатни сукоба, кои су у последње време учестили и кои тако много узнемираваше цео овдашњи публицум“. (*Исто*)

¹² *Ž. Đorđević, nav. delo, 55–57.* На основу превода једног дела Влангалијевог писма Горчакову који је Ж. Ђорђевић дао у својој књизи стиче се утисак да је Лонгворт био наклоњен Србима. „Упркос различитих симпатија, моје колеге које представљају Француску и Пруску и ја, заједно са нашим британским колегом, тежимо истом циљу, мада под различитим углом гледамо на проблеме. Г. Лонгворт такође сматра да питање треба решити у корист Срба и српској влади је обећао своју сарадњу... ..Г. Лонгворт је човек који живи на Истоку већ 25 година. Као енглески политички представник, он увек са жаром брани Турску, па се његово мишљење код Турака уважава. У овом тренутку он види да је интерес двеју земаља да турско-рпско питање буде хитно решено и ја не сумњам да ће у то уложити све своје снаге.“ (*Ž. Đorđević, nav. delo, 55*) Према овоме сâм Лонгворт има супротне ставове: тежи решавању питања у корист Срба, а брани турске интересе. Тачан текст писма даје сасвим другачију слику о Лонгвортеном ставу који се потпуно уклапао у британску политику и дотадашње Лонгвортено понашање.“ „Несмотря на расхождение нашего мнения (моих французского и прусского коллег) с мнением нашего британского коллеги, мы стремимся к одной цели. Но мы рассматриваем вопрос под различным углом зрения. Г-н Лонгворт также считает, что вопрос должен быть решен, и он обещал сербскому правительству свое содействие, ибо, по его мнению, турецкие военные посты в городе, а также полуразрушенные крепости внутри страны служат лишь поводом для унижения и являются признаком слабости оттоманского правительства в виду того, что их невозможно защитить и это правительство готовит себе неизбежное поражение в случае столкновения с населением княжества.

Согласно последним сообщениям из Константинополя, в Сербию выезжает турецкий комиссар. В связи с этим мой английский коллега посоветовал сербскому правительству проявить большую умеренность и добрую волю, сглаживая трудности, которые могут возникнуть в ходе переговоров. Он посоветовал не уделять слишком большого внимания мелким вопросам, а сделать упор на самые важные проблемы и особенно внимательно отнестись к достоинству Порты, что является ее весьма слишком настаивая на праве, можно добиться удовлетворительных результатов для обеих сторон, поскольку нынешнее состояние дел требует больших изменений в отношении турецкого населения, проживающего в княжестве. Г-н Лонгворт живет на Востоке 25 лет. В качестве английского представителя он всегда горячо защищает турок, и его соотечественники прислушиваются к его мнению. В настоящий момент он понимает, что скорейшее решение турецкого-сербского вопроса отвечает интересам обеих стран, и я не сомневаюсь, что он продолжит к этому все свои усилия. Счастливое согласие между нами будет иметь большое значение для интересов страны, в которой мы

Баш тих дана када је изгледало да је напетост на врхунцу, кнез Михаило је напустио Београд. Отпутовао је да посети западну границу Србије. Мада је изгледало да је напустио престоницу баш онда када је српска влада обавестила конзуле да не може да буде одговорна за одржавање јавног реда у Београду, радило се, у ствари, о процени српске владе да ће главни сукоби, упркос догађајима у Београду, избити око тврђаве Соко или на западној граници. Зато је кнез Михаило кренуо да охрабри тамошњи народ и да види како теку припреме за борбу, али и да, истовремено, покаже своје поверење у владу коју је оставио у Београду.¹³

У недељу 3/15. јуна поподне избила је гужва на Дорћолу. Турци су покушали да избаце Јеврејина Јуду Леона Переру из куће коју је овај изнајмио од неког Турчина. Пошто је био српски поданик, Перера се обратио српским властима. Сима Нешић, терџуман Управитељства вароши Београда, успео је да заустави Турке. Међутим, остао је утисак да је ова турска акција предузета уз сагласност турских власти. Вероватно је, као што је извесни Јеврејин рекао Лонгварту, да овај догађај није имао директне везе са оним што се, касније, тог и наредних дана, догодило у Београду. Али сигурно је да је описани догађај унео одређени степен несигурности и напетости.¹⁴

Свађе и сукоби често су се дешавали на чесмама. Једна од чесама где су сукоби били чешћи била је Чукур-чесма на Дорћолу. Извор је био слаб, а оних који су дошли по воду много, те се сваког дана стварала гужва. Истог дана када је породица Перера истерана из куће, на Чукур-чесми је избио сукоб који се претворио у крвопролиће и, потом, у тежак дипломатски спор.

Шегрт Сава Петровић је, нехотице, сломио крчаг турском подофициру који га је уз помоћ двојице низама на смрт претукао. Убрзо је стигао Сима Нешић са двојицом подофицира и тројицом жандарма. Турски војници се нису опирали када су их Нешић и жандарми повели узбрдо ка српској полицији. Међутим, када су пролазили поред зграде турске полиције, из ње је истрчало петнаестак аскера и без много објашњавања осуло паљбу из пушака по српским жандармима. Пуцало се и из саме

находимся, и намного облегчит последующие переговоры между кабинетами по турецко-сербскому вопросу.“ (Влангали – Горчакову, 28. маја / 9. јуна 1862, *Европейская дипломатия и Сербия*, 83)

¹³ Лонгворт – Булверу, 11. јуни 1862, Београд, FO 78/1672; *Ž. Đorđević, nav. delo*, 59–60.

¹⁴ *Résumé historique des derniers événements de Belgrade basé sur les dépositions des témoins oculaires*, 19. јуни / 1. јули 1862, Београд, FO 195/724; Лонгворт – Булверу, 3. јули 1862, Београд, FO 78/1672; Н. Попов, *нав. дело*, 32–33; *Ž. Đorđević, nav. delo*, 62–64; М. С. Петровић, Седамдесетогодишњица бомбардовања Београда, III, *Политика* 14. јун 1932, (8654, XXIX), 7.

турске полицијске станице кроз скривене пушкарнице. Погинули су Симе Нешић, неколико жандарма и, пошто су аскери наставили да пуцају, неколико случајних пролазника. Неуобичајено пушкарање и звук трубе српске жандармерије која је позивала на окуп све жандарме означили су почетак опште узбуне у Београду. Турци су се окупили и забарикадирани у све четири капије, џамијама, кафанама и сигурнијим кућама. Срби су се растрчали да се наоружају и, затим, опседну турске импровизоване утврде.

Захваљујући Илији Гарашанину заустављена је чета низама који су изишли из тврђаве са вероватном намером да ојачају турску одбрану и нападну српску полицију и чаршију. Окупљени наоружани народ и Гарашанинов одлучан став убедили су низаме да се врате у град. Међутим, међу посматрачима окупљеним по околним двориштима и баштама било је и следбеника пензионисаног капетана Ђоке Влајковића који је сматрао да Турке треба отерати из Србије пушком и сабљом. Неопрезно запета пушка и сумњиви покрети у мраку навели су низаме који су се повлачили да припуцају. Трчећим кораком повукли су се низами у тврђаву, али је на сокаку остало по неколико мртвих са обе стране.¹⁵

Још пре него што су низами покушали испад из тврђаве, Срби су почели са акцијама за освајање свих места у граду где су се окупили и утврдили Турци. Бећари су прво пуцали на Хацишеих Мухамедову текију која је после враћања низама у тврђаву освојена. Варош-капија је брзо освојена а за напуштање Сава-капије Турци су добили наређење са тврђаве трубом. Обе капије су одмах по наређењу министра унутрашњих дела сравњене са земљом. Освајање Дефтердарове (Делијске) џамије, хоџине куће и турске кафане у близини трајало је нешто дуже. Преговори које су водили Махмуд-ефендија Табакибрахимовић и Ђока Влајковић, а затим, Драгутин Жабарац, завршили су се договором да Турци са породицама напусте ову џамију и, под заштитом српских жандарма, пређу у зграду Општинског суда. Срби су пустили Турке да из Шериф-џамије на Лиману пређу у тврђаву. Са Дорћола, махом муслиманског дела вароши, Турци су после једног неуспешног покушаја групног бега у тврђаву појединачно или у групицама, кроз баште и под окриљем мрака, настојали да се докопају заштите гарнизона у тврђави. До јутра 4/16. јуна у београдској вароши остале су само две јаке утврде које Срби нису успели да освоје: Стамбол-капија и зграда турске полиције са низамском касарном. С

¹⁵ *Résumé historique*; Н. Попов, *нав. дело*, 33–37; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 64–74; Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1983, 182–189; Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига, Београд 1985, 42–43; М. С. Петровић, *Седамдесетогодишњица, III–IV, Политика* 14. и 15. јун 1932, (8654 и 8655, XXIX), 7 и 4.

обзиром на развој ситуације председник владе Илија Гарашанин је пред поноћ наредио да две чете војника изађу на Велику пијацу. Сат после поноћи Гарашанин и министар војске Иполит Монден су одлучили да ангажују још једну чету активних војника, а пуковник Миливоје Петровић Блазнавац је добио наређење телеграфом да упутити из Крагујевца још две чете и 3.000 пушака.¹⁶

Британски конзул Лонгворт био се навикао на пуцање по вароши, па није обратио пажњу на звуке првих пуцњева који су допрли са Велике пијаце. Међутим, када је чуо да се пуцање не прекида, кренуо је са својим драгоманом Димитријем Фициом (Фичом) да утврди шта се дешава. Идући ка Стамбол-капији срили су руског конзула Александра Влангалија. Влангали је ишао својој кући и сматрао је да ништа не треба предузимати. Ипак, предомислио се захваљујући Лонгворту који га је убедио „да ако ишта треба предузети за очување мира и, можда, самог града онда то треба урадити само кроз ревносну и искрену сарадњу конзула“. Дошавши до Стамбол-капије Лонгворт је успео да разговара са турским официром утичући на њега да се суздржава од сукоба и пуцања колико год то било у његовој моћи. Лонгворт и Влангали су затим отишли код француског конзула Тастаја чија је резиденција била у гостионици *Код србске круне*. Ту су затекли Илију Гарашанина, а убрзо су стигли председник Савета Јован Мариновић, министар унутрашњих послова Никола Христић и војни министар пуковник Иполит Монден. Касније су дошли и други конзули и још неки српски званичници. Прво је Гарашанин објаснио како је дошло до сукоба. Као главни узрок навео је двовлашће у делу вароши између капија и тврђаве (шанац) и изразио уверење да ће сукоби бити још тежи уколико се ерлије не иселе, а низами не повуку из вароши. При томе је тражио подршку конзула. Лонгворт се није слагао са Гарашанином да су само Турци криви за nerede и, док је већина сматрала да се не може нешто нарочито предузети, предложио је да се хитно успостави веза између српских и турских власти тако што би он отишао у тврђаву на преговоре. Лонгворт је у тврђави затекао Ашир-пашу и мецлис „у стању велике констернације“. Они су били спремни на преговоре, али нису прихватили да нареди турском заповеднику у полицији да повуче низаме у тврђаву већ су му, преко Лонгворта, послали писмено наређење да „сарађује са Гарашанином“. Пошто није успео да се приближи турској полицији из које је стално пуцано, Лонгворт се вратио у тврђаву. Мухафиз му је обећао да ће предложити Порти повлачење аскера из вароши уколико српска влада буде гарантовала ерлијама сигурност живота и имања.

¹⁶ Исто; Н. Попов, *нав. дело*, 38–46; Ђ. Đorđević, *нав. дело*, 71, 74–91; Ф. Каниц, *нав. дело*, 45; М. С. Петровић, Седамдесетогодишњица, V, *Политика* 17. и 18. јун 1932, (8657 и 8658, XXIX), 1–2 и 4.

Овакво решење није задовољавало српску владу, па је Лонгворт, после дугог Гарашаниновог убеђивања, и трећи пут отишао у тврђаву. Паша је пристао да се сви низами повуку у турску полицију, па да се преговори наставе сутрадан. Пошто Гарашанин ни на ово није пристајао, прихватио је да са Лонгвортом оде код паше. Договорено је да се, следећег дана, сви низами повуку у тврђаву и потписана је конвенција која је имала четири тачке: 1. Гарашанин је гарантовао безбедност турским војницима док се буду повлачили у тврђаву; 2. оним Турцима који су били побегли у тврђаву гарантована је безбедност имовине, а онима који су још били у вароши и лична безбедност; 3. Гарашанин се обавезао да ће телеграфски наредити окружним начелницима да се спречи сваки сукоб са посадама турских тврђава и муслиманским становништвом и 4. обећано је да турске породице које се буду повлачиле у тврђаву неће бити злостављане ни вређане. Конвенцију су, поред Гарашанина и Ашир-паше, потписали, као гаранتي, и сви конзули изузев италијанског који није био у Београду. Конзули су затим послали идентичан телеграм својим претпостављенима у Цариграду обавестивши их, укратко, о догађајима и својим напорима да спрече крвопролиће.¹⁷

Међутим, остваривање одредаба договора није ишло ни брзо ни лако. Низами код турске полиције нису одмах поверовали у склопљено примирје, а повремени пуцњи пушака су се и даље чули, поготово са Дорћола. Тамо су ретки Турци који су остали у вароши покушавали да понесу у тврђаву што више, било својих, било туђих, вреднијих ствари. У томе су их ометали српски добровољци и бећари који су, настојећи да потерају све Турке у тврђаву, односили понешто из претражених кућа. Илија Гарашанин је приволео ратоборног Ђоку Влајковића да обиђе српске положаје и нареди обуставу ватре. Престало је било пуцање и из турске полиције и са Стамбол-капије. Код Стамбол-капије је формирана колона аскера на чијем челу су били Гарашанин и двојица конзула а на зачељу кајмакам и друга двојица конзула. На Великој пијаци овој колони придружили су се низами из турске полиције и касарне и Турци који су се претходне ноћи предали *на веру*. С обе стране колоне су, као обезбеђење, ишли српски жандарми и добровољци. Отпратили су Турке до тврђаве. До поподнева шеснаестог јуна београдском вароши завладао је мир. Кнез Михаило је упутио телеграм доајену конзуларног кора конзулу

¹⁷ Лонгворт – Раселу, 4. јуни 1862; Исти – Булверу, 19. и 21. јуни 1862; *Convention faite à la forteresse de Belgrade le 15 Juin 1862, FO 78/1672*; Н. Попов, *нав. дело*, 40–41, 46–48; Коста Н. Христић, *нав. дело*, 190–192; Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот* I, 31. децембар 1859 – 31. децембар 1862. Приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Београд 2005, 317; T. W. Riker, *нав. дело*, 141–142; Ž. Đorđević, *нав. дело*, 70, 91–96; М. С. Петровић, *Седамдесетогодишњица*, VI, *Политика* 19, 20. и 21. јун 1932, (8659, XXIX), 11.

Лонгворту захваливши свим конзулима на напорима које су уложили „да спрече веће проливање крви и спасу сво становништво Београда тежих последица“. Министар унутрашњих дела Никола Христић је објавио прокламацију у којој је истакао да је, уз помоћ конзула, постигнут велики циљ и позвао грађанство на послушност и на добро опхођење са муслиманима.¹⁸

Али, није било лако успоставити мир. Истог дана поподне (4/16. јуна) Гарашанин је упутио ноту Лонгворту којом га је обавестио да се у тврђави Турци буне против паше и да се припремају да бомбардују варош. Гарашанин је затражио помоћ од Лонгворта. Предузимљиви конзул је одмах отишао у тврђаву и упозорио пашу да буде смотрен и одлучан. Паша је истицао да је бес Турака који су побегли у тврђаву такав да их је тешко смирити, али ће он, ипак, спречити насиље. Упркос изгледу наоружаних Турака које је видео пролазећи кроз тврђаву, британски конзул је поверовао паши.¹⁹

Већ око поноћи неколико пушчаних хитаца је испаљено са тврђаве. Када је 5/17. јуна ујутру кренуо да обиђе град, министар Христић је обавештен да се поново пуца са тврђаве. Христић је имао прилике да се сâм увери у истинитост ове тврдње, посаветовао је београдске трговце да не отварају дућане. Илија Гарашанин је одмах интервенисао код Ашир-паше који је тврдио да се радило о случајности. Убрзо је паша послао Мехмед-ефенди Табакибрахимовића са позивима Гарашанину и конзулима да дођу на разговор у тврђаву. Међутим, нити је министар Христић имао времена да провери обавештења својих поверљивих људи да ће Ашир-паша ускоро бомбардовати варош, нити су конзули успели да се окупе код Гарашанина. Бомбардовање је, без претходне најаве, почело око пола девет ујутро. Паника коју је бомбардовање изазвало у вароши била је велика зато што је овакав потез турске тврђавске посаде био потпуно неочекиван и зато што се велики број људи био окупио у погребној поворци жандарма погинулих претходних дана. Мада изненађени и малобројни, српски жандарми, војници и добровољци из Србије, Бугарске и с оне стране Дунава и Саве брзо су се организовали, заузели кључне позиције за одбрану вароши и успели да сузбију покушај низама да се, преко

¹⁸ Кнез Михаило – Лонгворт, 4/16. јуни 1862, Шабац, АС, Поклони и откупи, Збирка Добре Ружића, ПО – 26/79; Лонгворт – Булверу, 21. јуни 1862, Београд, ФО 78/1672; Н. Попов, *нав. дело*, 48–50; Ž. Đorđević, *нав. delo*, 96–100.

¹⁹ Нота И. Гарашанина – Лонгворт, “*Le Lundi, après midi*”; **Гарашанин – Лонгворт**, понедељак поподне; Лонгворт – Булверу, 9. јули 1862, Београд, ФО 78/1672. Упадљиво је то да је Лонгворт послао Булверу копију Гарашанинове ноте тек као прилог своме писму од 9. јула, то јест, месец дана касније.

Дорћола, докопају зграда турске полиције и касарне на Великој пијаци и Стамбол-капије и тако ставе под своју контролу стару варош (шанац).²⁰

Убеђени да је до бомбардовања дошло због тога што је у тврђави избила побуна против попустљивог Ашир-паше, конзули су се одмах окупили у британском конзулату. Углавном су се сложили да Срби нису изазвали бомбардовање. Неочекивано оштра била је Лонгвортова реакција који је грдио Турке као вандале. Не консултујући се са својим колегама, већ само изјавивши да иде да се постара за аустријске поданике, аустријски вицеконзул Конрад Васић је, док је још трајало бомбардовање, преко Саве и Земуна, отишао у тврђаву где се задржао два сата. Турци су прекинули бомбардовање, а Васић се вратио у варош са писмом Ашир-паше који је био политичка личност и Етем-паше који је био заповедник војске. Уз ово писмо конзулима Васић је донео и вест да су паше спремне да преговарју. Овим писмом паше су оптужиле Србе да су први почели да пуцају из пушака и топова те да су Турци – пошто Срби нису одговорили на њихове позиве да прекину са пуцањем – морали одговорити бомбардовањем. Садржина пашиног писма изазвала је гнев свих конзула осим Васића. Незадовољство је постало још веће када им је Васић саопштио да у тврђави није било побуне, већ да је бомбардовање наредио паша. Зато су конзули одлучили да одбију позив паше да оду у тврђаву и да телеграфски захтевају „његово (највероватније Ашир-пашино, прим. Љ. П. Р.) кажњавање као најбољу основу за будуће преговоре“. Одбивши да разговарају са „представником једне државе који гази дату реч и правила међународног понашања и јавног права“, конзули су Ашир-паши и Етем-паши упутили протест који је састављен по Лонгвортовом предлогу. Протест је однео у тврђаву једини који га није потписао – вицеконзул Васић. Тиме што је одбио да потпише протест Васић је оставио „најболнији утисак“ на своје колеге које су, због брзине којом су се аустријски поданици склонили из вароши, посумњали, још раније, да је Васић унапред знао да ће варош бити бомбардована. Сада су у то били убеђени. На Лонгвортово инсистирање, Васић је морао да иде у тврђаву још два пута да би донео писмено уверење да варош више неће бити бомбардована, осим у случају да тврђава буде нападнута топовима.²¹

²⁰ *Résumé historique*; Лонгворт – Раселу и Булверу, 17. и 21. јуни 1862, Београд, FO 78/1672; Н. Попов, *нав. дело*, 50–51; К. Н. Христић, *нав. дело*, 195–203; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 100–113.; Ф. Каниц, *нав. дело*, 45.

²¹ Лонгворт – Раселу и Булверу, 17, 18, 19. и 21. јуни 1862, Београд; *Traduction de la lettre écrite par Achir Pacha et Ethem Pacha à M^{rs} les Consuls à Belgrade*, 17. јуни 1862, FO 78/1672; Н. Попов, *нав. дело*, 52–53; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 108–109; Т. W. Riker, *нав. дело*, 143–144; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 111–113; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 113–116. Према Тастијевим извештајима изгледа да је протестна нота пашама упућена на његов предлог и после његове редакције. (Љ.

Министар Христић је одмах известио кнеза Михаила о бомбардовању, па је кнез кренуо из Шапца и већ седамнаестог јуна увече стигао у Београд. Сутрадан (6/18. јуна) *Српске новине* су објавиле одлуку Државног савета да кнез може самостално, без договора са Саветом, доносити пуноважне одлуке „било по части законодавства, било по части издатака из државе касе“. Део саветске одлуке било је и увођење преког суда тако да је кнезу, практично, дата диктаторска власт. Лонгворт је, изгледа, био задовољан кнежевим енергичним мерама на обезбеђењу мира. Одређене мере су са истим циљем предузеле и он и његове колеге.²²

Пошто су га Гарашанин и Христић упознали са стањем у Београду, кнез је пред министрима и саветницима изјавио да се турски гарнизони не могу више трпети у Србији. Затим је примио конзуле. Лонгврту је посебно захвалио због ангажовања на уклањању низама из вароши. Међутим, према Васићу је кнез био толико хладан да је овај схватио да треба да напусти пријем.²³

Вест о бомбардовању Београда стигла је у Цариград 17. јуна увече. Први ју је добио српски капућехаја Јован Ристић. Он је одмах обавестио све амбасадоре гарантних сила тражећи од њих да утичу на Порту да заустави бомбардовање. Лично је посетио британског амбасадора Булвера „који је тада на Порту највише утицаја имао“ и саопштио му „да је сва српска имовина у Београду; да би разарање вароши било ненадокнадив губитак, и да би његове (Ристићеве, прим. Љ. П. Р.) земљаке бацило у очајање“. Поступак београдског паше је био необјашњив за српског капућехају. Амбасадор Булвер је затражио од Порте да се непријатељства одмах

Алексић, *Став Француске према Србији*, 57). Према турском званичном извештају београдски паша је наредио бомбардовање зато што су српске регуларне јединице и добровољци јуришали на тврђаву. „Међутим, изгледа извесно да је паша тако поступио зато што је добио наређење из Цариграда.“ (М. С. Петровић, *исто*) Сумњало се у српским круговима у Београду да се Ашир-паша, помисливши да је у преговорима сувише попустио, предомислио и, у договору са аустријским конзулом Васићем, покушао да бомбардовањем Београда изнуди нове преговоре у другачијим околностима. (К. Н. Христић, *нав. дело*, 211)

²² Лонгворт – Булверу, 21. јуни 1862, Београд, FO 78/1672; Ж. Живановић, *нав. дело*, I, 90–91; Љуб. Узун-Мирковић, *У свити књаза Михаила*, Београд 1899, 4–5; К. Н. Христић, *нав. дело*, 201–203; Ј. Продановић, *Историја политичких странака*, 274.

²³ Л. Ранке, *нав. дело*, 471; К. Н. Христић, *нав. дело*, 203; Ђ. Ђорђевић, *нав. дело*, 117. Лонгворт у својим извештајима није помињао ову посету, што наводи на помисао да је схватио да је ишао преко линије британске политике, те да је то хтео већ на почетку да сакрије од својих претпостављених. Касније, он је задужен да изглади неспоразум између кнеза и конзула Васића, што је успешно обавио. (Лонгворт – Булвер, 22. јуни и 8. јули 1862; Васић – Лонгврту, 24. јуни 1862, Београд, FO 78/1672; Лонгворт – Васићу, 25. јуни 1862, Београд, FO 78/1672)

прекину. Слично су учинили и представници Русије и Француске. Да би се обуставило бомбардовање, конзули у Београду су добили упутства да раде на успостављању везе са турским мухафизом на Калемегдану. Велики везир је одмах сазвао министарски савет који се састао у један сат после поноћи и одлучио да Ашир-паша буде смењен, а да у Београд буду послати бивши турски амбасадор у Паризу Ахмед Вефик-ефендија као Портин изванредни комесар и Али-бег као комесар за иселење Турака.²⁴

Пошто су добили упутства из Цариграда да раде на смиривању ситуације, конзули су помно пратили развој догађаја. Тако су неки од конзула били код кнеза Михаила када је овај, касно увече 17. јуна, потписао указ о распореду официра и када су турски топови опет, на кратко, запустали са тврђаве. Кнез је био спреман да предузме енергичне кораке, али су га министри и конзули одговорили.

Следећег јутра кнез је обишао барикаде. Поред Гарашанина и Мариновића пратили су га конзули Влангали, Тасти, Лонгворт и Мерони.²⁵

Да би лакше контролисали обе стране и истовремено били спремни да спрече нове сукобе, конзули су се распоредили на следећи начин: француски конзул Тасти се сместио под шатор на тврђави – с њим је, изгледа, био и секретар британског конзулата; на ледини између тврђаве и српских барикада под шатор су се сместили Лонгворт, секретар француског конзулата и Влангали; најзад, у вароши су остали Васић и Мерони.²⁶ Да би се српско становништво уверило да је свака опасност од бомбардовања отклоњена, одлучено је да пруски конзул „хода по улицама, и тиме да становницима посведочава, како су представници европских сила наумни да с њима сваку опасност деле.“²⁷

Моментално реаговање амбасадора великих сила у Цариграду захтевима Порти да се бомбардовање Београда одмах обустави и, по њиховим директивама, ангажовање конзула у Београду на успостављању трајног мира показали су јасно да ће велике силе настојати да реше „инцидент“ дипломатским путем. У склопу решавања овог српско-турског сукоба природни задатак српске владе и кнеза Михаила био је да га искористе „за што дубљу ревизију својих односа са Турским Царством“. То

²⁴ Расел – Лонгворт, 17. јуни 1862, Форин офис; Каули – Раселу, 17. и 20. јуни 1862, Париз; Тувнел – Тастију, б. м., б. г.; Булвер – Раселу, 17. и 24. јуни 1862, Цариград; Блумфилд (Lord Bloomfield) – Раселу, 26. јуни и 3. јули 1862, Беч, *Correspondence relating to the Bombardement of Belgrade in June 1862*, No 4, 5, 20, 23, 70, 83 и 88, FO 421/16; J. Ристић, *нав. дело*, II, 111; Н. Попов, *нав. дело*, 56; Л. Ранке, *нав. дело*, 472.

²⁵ Влангали – Балабину, 6/18. јуни 1862, Београд, *Европейская дипломатия и Сербия*, 85; Л. Ранке, *нав. дело*, 471; М. Алимпић, *нав. дело*, 332–333.

²⁶ Лонгворт – Раселу, 21. јуни 1862, Београд, FO 78/1672.

²⁷ Л. Ранке, *нав. дело*, 472.

је значило да треба искористити све оно што би омогућило истеривање Турака из Србије. Испуњавање овог задатка захтевало је акције у неколико праваца.²⁸

Под утицајем Хенрија Булвера Порта која се „никада ни због чега неће журити, поготово када је у питању одређена провинција, осим у изузетним и веома хитним околностима“, послала је, врло брзо, Ахмед Вефик-ефендију за Београд. Њему је наређено да утврди шта је довело до бомбардовања Београда и да ступи у „пријатељске преговоре“ са српском владом.²⁹ Шестог дана свог путовања (24. јуна 1862. године) Ахмед Вефик је стигао у Београд. На савској обали испод Калемегдана сви конзули су чекали турског комесара. Он им је одмах изјавио да је дошао да успостави ред и старе односе и да спроведе строгу и непристрасну истрагу о протеклим догађајима. При томе, нагласио је комесар, неће трпети ничији утицај. Илија Гарашанин и Јован Мариновић су посетили Ахмед Вефик-ефендију у тврђави да би га поздравили у име кнеза Михаила. Као услов за успостављање односа са кнезом, Ахмед Вефик је тражио изјаву српске владе којом би се гарантовало да „права Отоманске Империје и српске привилегије остају недирнуте“.³⁰ Конзули нису прихватили резерве кнеза Михаила у односу на ове захтеве, па је његово мишљење да српска страна треба да поднесе захтев за предају градова постало излишно. Неколико пута конзули су носили концепт изјаве комесара у тврђаву. Тек пошто су прихваћене његове примедбе, Гарашанин му је однео изјаву српске владе. Изјаву којом је српска влада обећавала успостављање добрих односа са Портом на основу турских права и српских привилегија, Ахмед Вефик је примио под градском капијом. Одговорио је да је спреман радити на обнављању српско-турских односа, али да треба предузети неке неопходне мере пре него што се муслимански становници врате својим кућама. Ова комесарова изјава је изазвала велико узнемирење међу Србима који су закључили да се Гарашанин понизио више него што је то морао. И сâм узнемирен, председник српске владе се пожалио конзулима да Ахмед Вефик погрешно тумачи српску изјаву.³¹

Истрага коју је требало да спроведе турски комесар у Београду наишла је, на самом свом почетку, на непремостиве препреке. Не прихвата-

²⁸ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 114–115.

²⁹ Булвер – Раселу, 17. и 24. јуни 1862, Цариград, *Correspondence*, No 20 и 83, FO 421/16.

³⁰ Лонгворт – Раселу, 25. јуни 1862, Београд; Булвер – Раселу, 24. јуни 1862, Цариград, *Correspondence*, No 53 и 83, FO 421/16; *Ž. Đorđević, nav. delo*, 220–221.

³¹ И. Гарашанин – Ахмед-Вефику, 13/25. јуни 1862; Београд; И. Гарашанин – Лонгврту, 14/26. јуни 1862, Београд; Ахмед-Вефик – ?, 15/27. јуни 1862, Београд, FO 195/724; Н. Попов, *нав. дело*, 56–57; *Ž. Đorđević, nav. delo*, 221.

јући податке које су српске власти прикупиле усменом анкетом, Ахмед Вефик је захтевао да му се омогући саслушавање Срба, подразумевајући ту и чиновнике и министре. Позивајући се на српске привилегије, Гарашанин је одбио тај захтев тврдећи да српске грађане могу да ислеђују само српске власти, а комесар, ако жели, може присуствовати таквим испитивањима. Ахмед Вефик је одбио ову понуду.³²

Лонгворт је био убеђен да би истрага Ахмеда Вефика непобитно показала да су Срби криви за недавни сукоб. Међутим, они су, по конзуловој оцени, ометали комесара у истрази користећи сваку прилику да покажу да се међусобно поверење не може повратити и да „ништа друго осим напуштања или рушења тврђаве неће навести одбегло становништво да се врати у своје домове“. Кнез Михаило је био одлучио да добије београдску тврђаву, а Лонгворт је сматрао да има довољно разлога да закључи да кнеза у томе здружено подржавају француски, руски и италијански конзул „који не крију своје мишљење да се само у турском одласку из Београда крије сигурно и трајно решење српског питања“. Лонгвортов страх да се сукоб неће решити мирним путем увећавале су свакодневне вести о покретима турских трупа на српској граници и о прикупљању Срба које је личило на припремање за општи устанак. Зато је био уверен да је потребно покренути два питања. Његове идеје су биле прилично радикалне. Требало је прво од кнеза Михаила, који од доласка на престо не престаје са узурпирањем власти, тражити да положи рачуне. Ако се испостави да је његова делатност незадовољавајућа, „требало би навести народ да изабере неког другог шефа“ који би могао да обезбеди мир. Друго, али важније од претходног, била је Лонгвортова идеја да се од гарантних сила затражи да преиспитају делатност својих конзула у Београду. Јер ако су њихове владе поштовале одредбе Париског мировног уговора, онда је по наивном закључку британског конзула било мало вероватно да оне повлађују делатности оних конзула који охрабрују кнеза Михаила. Да није било те подршке, он се не би усуђивао да води непријатељску политику према Порти и у Србији и у суседним областима.³³

Биле су прилично наивне ове две идеје британског конзула који није био на почетку своје дипломатске каријере. Он није изричито навео ко би требало да преиспита делатност српског кнеза, али би се могло закључити из контекста да је мислио на Порту. Она сигурно није била задовољна кнезом Михаилом, али вероватно није ни помишљала да би, упркос националном заносу који је после бомбардовања Београда захва-

³² Лонгворт – Булверу, 12. јули 1862, Београд, FO 78/1672; Ж. Ђорђевић, *nav. delo*, 222.

³³ Лонгворт – Форин офису, 2. јули 1862; Исти – Булверу, 12. јули 1862, Београд, FO 78/1672.

тио Србију, могла навести српски народ да збаци кнеза. То, уосталом, не би дозволиле ни оне велике силе чије је конзуле требало преиспитивати због подршке кнезу Михаилу. Чини се, стога, да је Лонгворт који је својом грешком краткотрајне осуде турског бомбардовања и сукобом са аустријским вицеконзулом Васићем довео у питање своје конзулско место, грозничаво тражио кривце чијим би се уклањањем смирила ситуација у Србији.

Имао је Лонгворт и реалнијих предлога. Дефинишући три основна проблема у односима Срба и Турака у Београду он је покушао да предложи решење тих проблема. Постојање четири капије у вароши које су држали Турци а које нису имале никакве везе са тврђавом представљало је анахронизам. Зато их је требало препустити Србима који су их ионако већ заузели. Као надокнаду за те четири капије Турцима је требало понудити изградњу сличних капија на ивици еспланаде према вароши чиме би се омогућило да турски гарнизон буде затворен само у зидине тврђаве. Турско становништво у вароши је бројало 630 породица, односно 3270 душа и живело је, по сведочењу овог конзула, донедавно у dobrим односима са Србима. Са изузетком тобџија који су прешли у тврђаву то становништво би могло поново да живи у вароши и не би се жалило на промене у полицијском надзору које би спречиле неспоразуме између Турака и Срба. „Верујем да су Срби исто толико колико и Турци заинтересовани за очување турског кварта у Београду.“ Ово је била полазна поставка решавања трећег проблема, то јест питања мешовите, односно турске полиције у вароши. Лонгворт није објаснио како би та полиција била организована, већ је само тврдио да Турци у вароши представљају извесно обезбеђење од новог бомбардовања. Њиховим одласком из вароши замрла би трговина са тврђавом, односно била би препуштена снабдевачима из Земуна.³⁴

Лонгворт је ове своје идеје био саопштио и кнезу Михаилу и Гарашанину и утврдио да су, посебно на Гарашанина, оставиле „одређени утисак“. Међутим, када их је саопштио Васићу, овај се успротивио повратку Турака у варош.³⁵

Три нова Лонгвортова предлога о решавању српско-турских односа у Београду била су реалнија од претходна два. Сви заједно одражавају његов туркофилски став који је био резултат познатог правца британске политике и, вероватно, његовог страха да изнесе неки радикалнији предлог који би угрозио његов сопствени положај. Његови предлози представљају минимум уступака Србији који би, чак, ојачали турски положај у Београду. Ови предлози су могли бити и резултат његових разговора са

³⁴ Исти – Булверу, 12. јули 1862, Београд, ФО 78/1672.

³⁵ Исто.

Ахмедом Вефик-ефендијом са којим је по Булверовом упутству тесно сарађивао.

Комесару Ахмеду Вефик-ефендији нису много значила ни турска сведочења јер их други не би прихватили, док га извештаји конзула нису нарочито интересовали јер су сви, осим Васићевих, говорили о турској одговорности. Њега је, ипак, највише узнемиравало казивање Карла Перола, куvara италијанског конзулата, који је био сведок догађаја код Чукур-чесме и испред турске полицијске станице. Сведочење Перола као поданика неутралне гарантне силе могло је да има посебну тежину, па је Ахмед Вефик пожurio да се нађе с њим у четири ока и понуди му богату награду ако промени исказ у турску корист. Поносни Пијемонтез није пристао, него је дао изјаву пред конзулском комисијом откривши, при томе, комесарову понуду. Лонгворт који, по свему судећи, није присуствовао Пероловом сведочењу није био уверен да пијемонтски кувар, за кога се говоркало да је гарибалдинац, говори истину. Његово сведочење, тврдио је Лонгворт, има појединости које се не слажу ни са турским ни са српским извештајима. Штавише, Лонгворт је посумњао у идентитет Саве Петровића, момка убијеног код Чукур-чесме.³⁶

И српска влада је спровела истагу о догађајима који су довели до бомбардовања Београда. Илија Гарашанин је именовао комисију која је требало да саслуша све учеснике и очевице. Међутим, после непуних месеца дана рада и саслушавања преко сто сведока комисија није успела да докаже постојање завере међу Турцима и плана за уништавање Београда. Протоколи саслушања су преведени и, почетком јула, под насловом „*Pièces justificatives se rapportant aux derniers événements*“, послати представницима великих сила у Цариград. Њима су достављена још два документа. „Кратак историјат недавних догађаја у Београду заснован на исказима очевидаца“ саставила је сама комисија, док је „Извештај о учешћу трупа у догађајима 3. 4. и 5. јуна“ написао војни министар Иполит Монден.³⁷

Увидевши да истрага није јасно показала турску кривицу и српску невиност, те да ће резултати Вефик-ефендијине мисије вероватно бити неповољни по Србију, Илија Гарашанин се обратио једном нотом Порти и великим силама. Гарашанин није описивао у тој ноти протекле догађаје сматрајући да Порта и велике силе све знају о томе. Само је нагласио да

³⁶ Карло Пероло – Сковасу (Nicolo Scovasso) 2/14. јули 1862; Лонгворт – Булверу, 15. јули 1862, Београд, FO 195/724; Ž. Đorđević, *nav. delo*, 222–223.

³⁷ *Pieces justificatives se rapportant aux dernieres evenements; Rapport sur la participation des troupes aux evenements de 3, 4, 5 Juin*, 24. јуни 1862, Београд, FO 78/1672; *Resume historique des derniers evenements de Belgrade base sur les depositions des temoins oculaires*, 19. јуни / 1. јули 1862, Београд, FO 195/724; Ž. Đorđević, *nav. delo*, 224–225.

је нанета велика штета „трговини, занатству и напредку овог, донедавно, напредног и срећног града“. С обзиром на то да је варош и даље остала под претњом турских топова, Гарашанин је сматрао да може доћи до обнављања и проширења сукоба не само у Београду већ и у свим градовима у Србији где су турске тврђаве. Зато је српски премијер пренео наду свога кнеза да ће Порта и велике силе предузети потребне мере да би Србију заштитиле од нових невоља и да би јој обезбедиле мир.³⁸

Ова Гарашанинова нота изазвала је брзе и оштре реакције код британских и аустријских дипломата. Расел је тврдио да је то упозорење „да је мир несигуран све дотле док тврђава постоји као стална претња Србима“, а Булвер је Гарашанинову ноту сматрао уводом у српски захтев да све тврђаве у Србији буду предате Србима. Аустријски министар иностраних послова гроф Рехберг је сматрао Гарашанинову ноту кораком ка захтеву за независношћу Србије. Зато је наложио грофу Апоњију (Gyorgy Apponyi) да ово мишљење и став да ноту треба једноставно проследити у Цариград пренесе Раселу.³⁹

Раселове сумње потврђивали су извештаји из Београда. И Лонгворт и Литон су јављали да кнез Михаило и Гарашанин имају намеру да траже све тврђаве у Србији. У томе су имали подршку руског, француског и италијанског конзула. Док је конференција у Цариграду увелико трајала, Литон је закључио да је став кнеза и председника владе јединствен и да Срби неће бити задовољни било каквим решењем које не би подразумевало одлазак Турака из тврђава. Лонгворт, који је кнеза Михаила сматрао лукавим, тврдоглавим и славољубивим, сазнао је да се српска влада не слаже са кнезом и да му је саопштила „да је немогуће захтевати од Султана да својим непријатељима пружи средства за рушење Царства“. Зато је британски конзул био против било каквог уступака кнезу јер би то овај могао схватити као охрабрење за своје будуће бесконачне захтеве, те би, практично, то била награда за успешну заверу и интригу.⁴⁰

У ноти коју је упутио Илији Гарашанину 19. јула 1862. године Вефик-ефендија није поменуо Гарашанинову ноту од 30. јуна. Вероватна намера Вефик-ефендије била је да потпуним игнорисањем Гарашанинове ноте и истицањем, на почетку своје ноте, да је дошао у Београд да би,

³⁸ Гарашанин – Али-паши, 18/30. јуни 1862, Београд (прилог Булверовом писму Раселу, 8. јули 1862, Цариград) *Correspondence*, No 110.

³⁹ Блумфилд – Раселу, 4. јули 1862; Расел – Каулију, 5. и 7. јули 1862, Форин офис; Булвер – Раселу, 6. и 8. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 82, 85, 93 (103), 92 и 110. Приређивач руских докумената о европској дипломатији и Србији сматра да је Гарашанинова нота утицала на Булвера да се дефинитивно одлучи за конференцију. (*Европейская дипломатия и Сербия*, 97)

⁴⁰ Лонгворт – Булверу, 12. јули и 2. август 1862, Београд, FO 78/1672; Литон – Булверу, 22. јули и 7. август 1862, Београд, FO 195/724 и 725.

према одлуци Порте, спровео „оштру и подробну истрагу“ и да би „обезбедио мир и јавни ред, заборављајући грешке Срба у прошлости“, ⁴¹ јасно ставио до знања српској влади и кнезу да је Србија у вазалном односу према султану. Истичући да је турска страна већ предузела неке мере, као што су наређење да се бомбардовање не сме поновити сем у крајњој нужди и обустављање одређених војничких радњи у тврђави, Ахмед Вефик је захтевао од Гарашанина да и он спроведе одређене мере које би утицале на обнављање поверења између Срба и Турака. Комесар је тражио да барикаде буду уклоњене, да се државни службеници, са својим породицама, врате у варош и да се спречи потпуно пропадање трговине у Београду до кога је могло да дође зато што је становништво избегло из града. ⁴²

Већ сутрадан 20. јула Ахмед Вефик је на конференцији у британском конзулату изнео окупљеним конзулима „одређене чињенице и околности“ на основу којих је закључио да су „намере српске владе свакакве само не мирољубиве, да су њени потези постепено попримили обележје провокације и претње“. То је доказивао низом тврдњи. Српска влада не само да није позивала избегле становнике Београда да се врате, већ их је плашила, а захтев Јевреја избеглих у Земун да се врате у Београд, одбијен је. Број српских редовних и нередовних војника увећавао се а барикаде су умножене и ојачане. Војници су распоређени по кућама према тврђави, док су стражари постављени скоро уз саме капије тврђаве, „што је у садашњој мучној ситуацији и у војном и у политичком смислу неодрживо стање“. Зато је турски комесар закључио да српска влада не тежи обнављању поверења већ одржавању напетости.

На крају ове конференције Ахмед Вефик је затражио подршку конзула. Међутим, руски, француски, италијански и пруски конзул су одбили да пруже тражену подршку сматрајући да су у тврђави већ предузете одређене мере у циљу појачања одбране. Француски конзул је, чак, тврдио да Срби не могу бити мирољубивији него што јесу док им велике силе не буду гарантовале да се бомбардовање неће поновити. Он је изразио уверење да његова влада не може дати такву гаранцију, нити јој он може тако нешто саветовати после свега што се догодило.

Аустријски и британски конзул су, пак, тврдили да ново бомбардовање не долази у обзир и да ће они саветовати својим владама да то и гарантују јер то, у извесном смислу, подразумева Париски мир. Лонгворт се у потпуности слагао са оценом и оптужбама које је изнео Ахмед Вефик. Британски конзул је веровао да српска влада ради смишљено на одр-

⁴¹ Ј. Ристић је навео да је Вефик-ефендија написао у ноти да „његов цар прашта Србима за прошасто.“ (Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 114)

⁴² Ахмед Вефик – Гарашанину, 19. јули 1862, Београд, *Correspondence*, No 149, додатак 2.

жавању напетости не би ли произвела утисак да неће пристати ни на шта друго осим уступања или рушења београдске тврђаве, односно „да прихватимо њихов (српски, прим. Љ. П. Р.) речник, да су одлучили да не живе више у сенци турског топа“. По Лонгвortoвој оцени руски, француски и италијански конзул су подржавали и одобравали потезе српске владе, а у намери да постизање мирољубивог решења буде избегнуто. Према Лонгвortoвој сугестији то се могло спречити, пре свега, повлачењем Тастија и Мондена из Србије. Они су толико подржавали српску политику да је Монденово присуство „у постојећим околностима, код Срба постизало утисак сличан ономе који би имала француска застава истакнута на српским положајима“.⁴³

Ахмед Вефиков став и Лонгвortoво слагање с њим, с једне, и руско-француско-италијанска подршка српској влади, с друге стране, утицали су на Лонгворта да запрети да ће Вефик-ефендија напустити Београд ако његови захтеви не буду прихваћени. Пре одласка из Београда турски представник би могао овластити београдског пашу да опет бомбардује варош ако Срби обнове непријатељства.⁴⁴

Непосредно после овога специјални Булверов изасланик у Београду и његов рођак Литон (**Robert Lytton**) примио је **Гарапанина који га је** у име кнеза Михаила и у своје име уверавао да непријатељстава са Турцима неће бити обнављана док буде трајала конференција у Цариграду. Исто је тврдио и Ахмед Вефик за турску страну.⁴⁵ Нешто касније, када је конференција у Канлици почела, турски комесар је поверовао да се стање у Београду може средити за три недеље.⁴⁶ Али све те изјаве нису утицале на коначан исход Ахмед Вефикове мисије. Још осмог јула Булвер је оценио да су преговори у Београду пропали и да конференција мора почети што пре.⁴⁷ По одласку комисије Лонгворт је закључио да су српска влада и народ постали разумнији и мирољубивији.⁴⁸ То је могло значити да је необјективна комисија само иритирала Србе и да они од ње нису ништа ни очекивали, већ да су све наде биле управљене према конференцији у Канлици.

Кнез Михаило и српска влада слагали су се да ситуацију насталу бомбардовањем Београда треба искористити за потпуно истеривање Ту-

⁴³ Лонгворт – Булверу, 21. јули 1862, Београд; Греј – Раселу, 24. јули 1862, Париз, *Correspondence*, No 149 прилог 1 и 143 прилог 1; Лонгворт – Форин офису, 22. јули 1862, Београд, FO 78/1672.

⁴⁴ Л. Ранке, *нав. дело*, 473.

⁴⁵ Литон – Фејну (**Julian Fane**), 23. јули 1862, Београд, FO 195/724.

⁴⁶ Лонгворт – Булверу, 8. август 1862, Београд, FO 78/1673.

⁴⁷ Булвер – Раселу, 8. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 97.

⁴⁸ Лонгворт – Раселу, 13. август 1862, Београд, FO 78/1673.

рака из Србије. Али, нису се слагали у томе којим путем то треба постићи. Кнез Михаило, кога је Турска оптуживала за лоше српско-турске односе, био је уверен да се према Порти треба поставити оштрије макар то проузроковало рат који би могао довести или до националне револуције или до катастрофе. Са изузетком Николе Христића, министри су сматрали да је Србија војнички потпуно неспремна и да, под претњом аустријске интервенције, а уз подршку великих сила какву до тада Србија није имала, треба радити на дипломатском пољу све дотле док Србија не буде војнички спремна. После краћег времена, кнез се приклонио мишљењу министара, те је одлучено да се предузму дипломатске акције у два правца. Први је требало да буде испитивање става великих сила према српском питању, а други утврђивање степена спремности словенских народа у околним турским провинцијама и Грчке за заједничку акцију против Турске.

С обзиром на познат став Аустрије којој није одговарало да Порта напусти тврђаве у Србији, и која је била спремна да интервенише у Србији заузимањем еспланаде у Београду под изговором раздвајања Срба и Турака, кнез Михаило је упутио апел за помоћ француском и руском цару и лорду Раселу. Мада је у тим писмима изнета жалба на Турке који су напали Београд и указано на страх Београђана да се врате у своје домове због могућности да ће град поново бити бомбардован, било је јасно да је циљ апела одлазак Турака из српских вароши и тврђава. Кнез Михаило је најпре 16/28. јуна 1862. преко конзула Влангалија упутио писмо руском цару Александру II. **Одговор је добио веома брзо (18/30. јуна 1862. године)** од кнеза Горчакова. Он је обећао Србији подршку за мирно решење сукоба и саветовао избегавање сваке компликације која би довела до рата. Кнез Михаило је обећао да ће се, до краја конференције великих сила, уздржати од сваке акције, али да неће моћи да иде против воље народа.⁴⁹

Пошавши у специјалну мисију у Париз, начелник у Министарству иностраних дела Кнежевине Србије Милоје Лешјанин понео је писмо за министра иностраних послова Француске Тувнела и лично писмо кнеза Михаила цару Наполеону III.⁵⁰ С обзиром на то да је, пре него што се састао са Лешјанином, потписао руско-француски меморандум (8. јула

⁴⁹ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 115–118; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 226–227; Влангали – Горчакову, 2/14. јули 1862, *Европейская дипломатия и Сербия*, 93, 101.

⁵⁰ Лонгворт је знао да је Лешјанин отпутовао за Париз „да разматра њихову ствар са Царем“. Такође је знао да ће доћи у Лондон, али без писма за британску владу јер је она раније одбила да одржава директне односе са Србијом. (Лонгворт – Форин офису, 2. јули 1862, Београд, FO 195/724; Булвер – Раселу, 6. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 92, FO 421/16)

1862. године) и да је, потом, боравио у Лондону, Тувнел је знао и руски и британски став. Саставши се неколико пута са Тувнелом и још неким службеницима француског министарства иностраних послова, Лешјанин је могао закључити да Француска није рада да се ангажује више у српском, односно источном питању, када је већ била оптерећена мексичким и италијанским. Тувнел је признао Лешјанину да Porta води лошу политику према Србији и хришћанима у Турској, али није крио да је највећа несрећа у томе „што Енглези неће да виде истину; њихови су државници заиста заслепљени у својој политици турској“. Чувши сличну изјаву више пута Лешјанин је могао са сигурношћу написати Гарашанину: „Ви видите пре свега колика се важност полаже на Енглезе и како се неће да квари сношење с њима. То је главниј узрок што Француска не сме ништа решително да каже у нашој ствари.“⁵¹

Лешјанин је отворено рекао Тувнелу да Србија није спремна за рат, те је добио савете да се Србија не упушта у било какве ризичне потезе, већ да се ослони на дипломатску подршку Русије и Француске. Оно што је Тувнел могао обећати било је да се турске посаде неће враћати у објекте по вароши и да ће се ерлије иселити или подвргнути српској јурисдикцији. Било је могуће да Турци предају Србима и тврђаве у унутрашњости, али је било мало вероватно да ће пристати да предају београдску тврђаву, не због њеног војничког значаја, већ због тога што би то било велико понижење за Порту.⁵²

Писмо кнеза Михаила за лорда Расела уручено је Лонгворту. Кнез је писао да је у тренутку када су српске власти све предузеле да одрже ред „бомбардовање без преседана у историји, без обзира на све божје и

⁵¹ Милоје Лешјанин – Илији Гарашанину, 9/21. јули, 30. јули / 11. август и 8/20. август 1862, Париз, АС, ИГ, 1279. Иако је рекао да Русија има великих унутрашњих проблема, Тувнел је понављао Лешјанину да би Русија требало да уради за Србију оно што је Француска урадила за Италију. „Ја не знам“ – писао је Лешјанин – „какво споразумљење постоји између Русије и Француске но изван сумње је да Француска оставља иницијативу на истоку Русији и да ће се само на оно обећати на што се унапред сагласи са Русима.“ (Исти – истом, 8/20. август 1862, Париз, *Исто*)

⁵² Љиљана Алексић, Мисија Милоја Лешјанина у Паризу, Лондону и Торину 1862. године, *Историјски часопис XXI* (1974), 125–144; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 120–124; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 227–230. С обзиром на то да Лешјанинова посета Лондону пада после закључења конференције у Цариграду и да није имала политичког ефекта, већ је њен циљ био наставак Лешјанинових напора из Париза да набави оружје за Србију, она није разматрана у овом раду јер излази из његових хронолошких оквира. Треба, ипак, напоменути да расположива грађа британске провенијенције није омогућила да се о том делу Лешјаниновог путовања каже нешто више од онога што је речено у поменутом делу Љ. Алексић. (Мисија М. Лешјанина, 149–154)

људске законе, без објаве, без повода, као што је утврдио конзуларни кор, посејало ужас међу становништвом и главни град моје земље од богатог трговачког средишта читаве Србије претворило у опустошен и порушен град“. Одбацивана је било каква кривица српске стране и указивано на то да је бомбардовање било предузето без икаквог претходног упозорења. Истакавши да је његова лојалност Порти ишла дотле да је сузбијао природно осећање свог народа према браћи у Херцеговини и Босни, а да је Porta узвратила бомбардовањем, кнез је оставио самом Раселу да одговори на питање да ли велике силе могу оставити Србију изложену сталној претњи. Затим је замолио Расела да не ускраћује Србији своју подршку опомињући га да сигурност, мир и срећа милион становника Србије зависи од договора великих сила и Порте. На крају, кнез је скренуо пажњу Раселу да управо попуштање злонамернима који се подсмевају европским мировним уговорима доводи Турску у опасност.⁵³

После две недеље Расел је упутио свој одговор кнезу Михаилу. Не помињући догађаје код Чукур-чесме и испред зграде турске полиције, Расел је оптужио Србе да су, кршећи одредбе ранијих уговора, заузели капије и опљачкали куће које су Турци напустили. Следећег дана пуцано је на Турке у тврђави, па се Раселу чинило логичним да се београдски паша уплашио, те је „несмотрено и без размишљања“, истина „неправедно“, бомбардовао Београд. Према ономе што је знао, Расел је закључио да се све то догодило зато што су Срби пореметили српско-турске односе који су успостављени мировним уговорима.

Британска влада је била спремна да утиче на Порту у циљу побољшања положаја милион Срба „за чије је добро Њено Величанство Краљица дубоко заинтересована“. Међутим, све дотле док кнез буде дозвољавао да га злонамерне особе наводе на мере неповерења, насиља и отвореног гажења мировних уговора, британска влада неће моћи „да од Султана тражи, да својим непријатељима даје у руке средства, којим би се они могли користити да нашkode јавној сигурности у Његовој Царевини“.

Расел је наредио Булверу да сву преписку између кнеза Милоша и Расела преда Порти, што је Булвер и урадио. И велики везир Фуад-паша

⁵³ Кнез Михаило – Раселу, 27. јуни / 9. јули 1862, Београд, *Correspondence*, No 123 – прилог, FO 421/16; Таста – Тувнелу, 1. август 1862, МАЕ, АД, СРС, Т–В, Vol. 14. Уосталом, члановима XXVII и XXIX Париског мировног уговора из 1856. године било је предвиђено да ће се Porta договарати са другим великим силама ако да дође до било каквог поремећаја унутрашњег стања у Србији и да неће предузимати никакву оружану интервенцију пре него што буде постигнута сагласност међу великим силама. (*General Treaty between Great Britain, Austria, France, Prussia, Russia, Sardinia, and Turkey, for the Re-establishment of the Peace. Signed at Paris, March 30, 1856. British and Foreign State Papers, 1855–1856, Vol. XLVI, London 1856, 16*)

и министар спољних послова Али-паша су били веома захвални Раселу на тону и корисном савету које је Расел упутио кнезу Србије.⁵⁴

Лонгвортови извештаји непосредно после бомбардовања Београда у којима је кривицу за бомбардовање видео на турској страни завели су, донекле и на кратко, српску владу. Она се понадала да ће, захваљујући објективним извештајима свих конзула – изузев, наравно, Васићевих – коначно имати велике силе на својој страни и из тога извући велике добити за Србију.⁵⁵ Ове илузије потпуно је распршило Раселово писмо. Постало је јасно да се британски курс очувања интегритета Турског царства неће променити. То је, свакако, утицало на промену Гарашанинових процена расплета сукоба и исхода конференције у Канлици, па и на његово расположење. Мада је од Лонгвортове предаје Раселовог писма кнезу Михаилу било протекло тек неколико дана, Гарашанин то писмо није ни поменуо када се сусрео са Лонгвортом.⁵⁶

Оштар Раселов одговор на писма кнеза Михаила јасно је ставио до знања кнезу и српској влади какав је став британског кабинета према српском питању. Међутим, то није био једини дипломатски потез британске владе којим је настојала и, углавном, успевала да каналише догађаје после бомбардовања Београда.

Неколико дана после бомбардовања Београда Булвер је утврдио да Лонгворт, уместо да сарађује са аустријским вицеkonzулом Васићем, сарађује са руским и француским конзулом пренебрегавајући чињеницу да се британска „политика генерално боље слаже са аустријском политиком према Србији него са политиком било које друге силе“. „Што више сазнајем о ономе што се догодило у Београду то сам мање задовољан госп. Лонгвортом чије су оцене пристрасне а тврдње бесмислене“ писао је Булвер Раселу. При томе му је предложио да лорд Блумфилд именује неког из британске амбасаде у Бечу ко би преузео управу над британским

⁵⁴ Расел – Михаилу Обреновићу, 23. јули 1862, Форин Офис; Булвер – Раселу, 19. август 1862, Цариград, *Correspondence*, No 133 и 225, FO 421/16; М. Ф. Христић, *Србија и Енглеска пре пола века. Мисија Филипа Христића у Лондону 1863. године*. По белешкама из његових успомена, Београд 1910, 2–3. Раселов одговор је оставио веома лош утисак на кнеза Михаила који се наљутио на Гарашанина који га је саветовао око садржине писма. Анализирајући стил Раселовог одговора Тасти је тешио кнеза да садржина писма није тако страшна како ју је кнез схватио. То је била слаба утеха јер је и сâм Тувнел, неколико дана раније када је разговарао са кнезом о могућим решењима, подсетио да је Булвер рекао српском капућехаји у Цариграду да „Британија никада неће прихватити евакуацију или рушење тврђаве чак и ако Порта буде на то пристала“. (Тасти – Тувнелу, 27. јули и 1. август 1862, МАЕ, AD, CPC, T–B, Vol. 14)

⁵⁵ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 116.

⁵⁶ Лонгворт – Раселу, 2. август 1862, Београд, *Correspondence*, No 183, FO 421/16.

конзулатом у Београду. Расел је био толико незадовољан Лонгвортоним извештајима да је два дана размишљао о томе да ли да га опозове из Београда.⁵⁷ Лонгворт је одмах добио наређења да исправи свој став сарађујући са аустријским вицеконзулом, уз напомену да то не чини нагло и да, заузимајући „посреднички и умерен став“ остане у добрим односима са француским конзулом.⁵⁸ Истовремено, од Лонгворта је затражено да пошаље опширне извештаје о свом сукобу са Васићем. Његови извештаји у којима се правдао напетом ситуацијом примљени су са сумњом, што је показао и Литонов долазак у Београд.⁵⁹ Лонгворт је био увређен и наста-вио је да се правда.⁶⁰

Расел уопште није инсистирао на томе да ли су Лонгвортови извештаји истинити или не, већ му је замерао што је његово понашање одударало од генералних праваца британске политике. Скренуо је пажњу свом подређеном да је требало да и он и његове колеге воде рачуна о нијансама свог учешћа у смиривању сукоба. Није било јасно да ли су конзули потписали конвенцију о примирју (в. стр. 212) као сведоци или као гаранти. Требало је да је потпишу само као сведоци, а не као „главни и одговорни“.⁶¹ Циљ овог Раселовог успутног коментара могао је да буде указивање на то да су конзули објективно били немоћни да обезбеде оно што је у документу обећавано. Међутим, документ је, у извесном смислу, верификовао турско повлачење из вароши, што је, у британским очима, било крњење права Порте. Зато је Расел баш тих дана поручио Горчакову да су „Срби сувише охрабривани у кршењу мировних уговора“, те да би Горчаков могао да „подсети српску владу да Србија није независна сила већ подлеже обавезама мировних уговора којима је санкционисано садашње стање њене административне независности.“⁶²

⁵⁷ Булвер – Раселу, 21. и 22. јуни 1862, Цариград; Ламли – Раселу, 29. јули 1862, Петроград, *Correspondence*, No 31, 42 и 165, FO 421/16.

⁵⁸ Булвер – Раселу, 24. јуни 1862; Исти – Лонгварту, 24. и 30. јуни 1862, Цариград, *Correspondence*, No 48, 83 додатак 5 и 109 додатак 3, FO 421/16;

⁵⁹ Лонгворт – Булверу, 22. јуни и 8. јули 1862, Београд, *Correspondence*, No 86; FO 421/16 и FO 78/1672; Булвер – Лонгварту, 22. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 154 додатак 1, FO 421/16.

⁶⁰ Лонгворт – Раселу, 31. јули и 1. август 1862, Београд, *Correspondence*, No 181 и 182, FO 421/16.

⁶¹ Булвер – Лонгварту, 30. јуни 1862, Цариград, *Correspondence*, No 109 додатак 3, FO 421/16; Тасте – Тувнелу, 22. јуни 1862, МАЕ, AD, СРС, Т–В, Vol. 14; Љубодраг П. Ристић, Велика Британија и намере Аустрије да окупира Београд (1856–1862), *Balkanica XXV-1* (Београд 1994) 197.

⁶² Булвер – Раселу, 24. јуни 1862; Расел – Напијеру (Lord Napier), 26. јуни 1862; Исти – Каулију, 3. јули 1862, Форин Офис, *Correspondence*, No 56, 79 и 83, FO 421/16.

Најрадикалнији предлог о спречавању ширења непријатељства у Београду дошао је од британске владе само један дан после бомбардовања. Она је предложила да амбасаде великих сила у Бечу и аустријска влада именују по једног дипломату и да тако формирана мисија дође у Земун. Њен задатак би био да процени ситуацију у Београду и, ако буде потребно, нареди интервенцију аустријских трупа. Није било сасвим јасно да ли би, по овом предлогу, аустријске трупе заузеле само еспланаду испред тврђаве и тако раздвојиле сукобљене стране или би интервенција обухватала ширу територију. Међутим, пошто је наишао на противљење Француске и, поготово, Русије, на резервисаност Пруске и неухватљиво балансирање Аустрије, Расел је брзо одустао од тог предлога. Објаснио је да интервенција није потребна јер су оружани сукоби престали, па се настали проблеми могу решити у Цариграду. Овај Раселов предлог је очигледно проистекао из његове намере да Русији буде јасно стављено до знања да Британија и Аустрија неће дозволити да руско охрабривање Србије доведе до проширења сукоба и евентуалне независности Србије. Расел је, уосталом, упозоравао Горчакова да Србију не треба охрабрити. План се, међутим, показао непотребним чим су непријатељства у Београду престала и када га силе нису оберучке прихватиле. Чак ни Турска није била противна аустријској интервенцији, али под условом да то не подразумева улазак аустријских трупа у београдску тврђаву. Турска и Аустрија су, очигледно, могле да нађу заједнички интерес у сузбијању српског националног полета. Таква идеја није први пут обишла европске дипломатске кругове. Могућност аустријске војне интервенције није била непозната ни српским политичарима, па ни српској јавности. Слична идеја се јављала и раније. Зато је Милоје Лешјанин тражио гаранције од Тувнела у Паризу да до такве интервенције неће доћи.⁶³

Док је једну комисију предлагао, Расел је идеју о другој комисији одбацивао. Када је сазнао да је Порта именовала комесара који би требао да истражи догађаје у Београду, Тувнел је предложио да се комесару у истрази придруже сви конзули у Београду, те да извештај тако формиране комисије буде основа за преговоре у Цариграду. Расел је веома брзо одбацио овај предлог тврдећи да конзули не би уживали турско поверење

⁶³ Лофтус (Lord A. Loftus) – Бернсдорфу (Bernstorff, Albrecht, Graf von), 18. јуни 1862; Исти – Раселу, 21. јуни 1862, Берлин; Каули – Раселу, 19. јуни 1862, Париз; Напијер – Раселу, 19. јуни 1862, Петроград; Блумфилд – Раселу, 21. јуни 1862, Беч; Булвер – Раселу, 21. јуни 1862, Цариград; Расел – Каулију, 21. јуни 1862, Форин офис; Расел – Напијеру, 25. јуни 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 38 и додатак, 12, 44, 28, 30, 26 и 50, FO 421/16; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 236–239; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 113–114; Љ. Алексић, *Став Француске према Србији*, 56–57; Љ. Алексић, *Мисија М. Лешјанина*, 129–132; T. W. Riker, *нав. дело*, 147; J. Ристић, *нав. дело*, II, 114–115; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 197–199.

јер су, у својим извештајима, већ окривили турску страну. Он је предложио да се конзули придруже својим амбасадорима у Цариграду. Чак и слање комисије из Цариграда чије би чланове именовали тамошњи амбасадори великих сила – што је био, у једном тренутку, аустријски предлог – Расел је сматрао неприхватљивим као израз неповерења према Ахмеду Вефик-ефендији, односно према Порти. Горчаков је прихватио француску идеју о комисији. Прихватио ју је и гроф Бернсдорф уз услов да је прихвати и Порта. Гроф Рехберг је неколико пута променио став. Прво је одбацио Тувнелову идеју. Затим је предложио да чланови те комисије буду именовани у Цариграду и, најзад, изјавио је да идеја није добра, али да ће је прихватити ако је прихвате све друге велике силе.⁶⁴ Одбацивање ове француске идеје био је успех британске дипломатије. Она је тиме спасла Порту од истраживања комисије од које се не би могло са сигурношћу очекивати да би срочила извештаје који би били на корист Порти. Па ипак, када му је истрага запала у ћорсокак, Ахмед Вефик-ефендија се пожалио конзулима у Београду.⁶⁵ Ни његова истрага ни његова жалба конзулима нису утицале на став амбасадора великих сила у Цариграду.

Србија није могла рачунати ни на помоћ најмлађе од великих сила. Ранији покушаји контаката у Београду (Винсент Пиоре, Бенса, Марко Антонио Канини) представљали су италијанску иницијативу и нису дали много разлога Гарашанину да поверује да су то личности од поверења и да се може рачунати, ако не на помоћ, оно бар на неутралност Италије у случају српско-турског сукоба. Дефинитивна одлука о Лешјаниновој посети Торину донета је када је Лешјанин већ био у Паризу. У Торино је стигао тек октобра када су одлуке конференције у Канлици пресекле сваку помисао у Србији да би се сукоб са Турском могао решити оружјем радикалније и уз већу корист за Србију.⁶⁶

Преговори са Грчком започети претходне 1861. године настављени су двоструко. Главни преговори су, са српске стране, поверени Јовану Куманудију који је послат у Атину да испита могућности заједничких акција против Турске. Он се тамо састао са грчким послаником у Цариграду Марком Ренијерисом и краљем Отоном. Проверу информација које су стизале у Београд од Куманудија требало је да изврши Милоје Лешјанин у Паризу у својим разговорима са грчким послаником Димитријем

⁶⁴ Каули – Раселу, 23. јуни 1862, Париз; Расел – Каулију, 26. јуни 1862, Форин офис; Блумфилд – Раселу, 25. јуни 1862, Беч; Каули – Раселу, 26. и 27. јуни 1862, Париз; Блумфилд – Раселу, 26. јуни 1862, Беч; Лофтус – Раселу, 28. јуни 1862, Берлин; Расел – Каулију, 3. и 7. јули 1862, Форин офис; Каули – Раселу, 4. јули 1862, Париз, *Correspondence*, No 43, 54, 57, 62, 66, 71, 79, 93 и 84, FO 421/16.

⁶⁵ В. стр. 221–223.

⁶⁶ Љ. Алексић, *нав. дело*, 155–163; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 230–231.

Боцарисом. Обавештења из Атине и Париза су се поклапала: Грчка није била спремна за рат, а унутрашњи проблеми и спољнополитичке околности приморавале су је да било каква обећања одложи за пролеће 1863. године.⁶⁷

После црногорског пораза и догађаја у Херцеговини српска влада није могла да рачуна на устанак против Турске у овим крајевима. Мада је српска помоћ Бугарима била обилна и вишегодишња, њихова спремност и организованост биле су на занемарљивом нивоу. Арбанашка племена подељена на три вере била су непоуздана маса са којом су покушали да сарађују и српски и грчки политичари, али без успеха.⁶⁸

Дворови којима се Србија обратила нису могли да гарантују Србији добијање градова нити подршку, па чак ни начело неинтервенције у случају српско-турског сукоба. Оне снаге на Балкану на чију сарадњу би Србија морала рачунати у сукобу са Турском није било могуће покренути ни брзо ни лако без обимне подршке Србије у људству и материјалу. Пошто Србија сама није била довољно спремна, није ни била у стању да пружа такву подршку. Стога је остало само то да се узда у наклоност и упорност неких, њој наклоњених, великих сила на конференцији у Канлици.

⁶⁷ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 124–129; Љ. Алексић, *нав. дело*, 144–148.

⁶⁸ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 130–139.

ШЕСТИ ДЕО

„ФИЗИКУС ТУРСКОГ ЦАРСТВА“ ХЕНРИ БУЛВЕР НА КОНФЕРЕНЦИЈИ У КАУЛИЈИ

“The real and important point of difference is, however shall Turkey be allowed to keep fortresses assigned to her by repeated Treaties, which were solemnly confirmed and sanctioned by the Treaty of 1856?

This is no question of good or bad treatment of Christians; it is a question wheather a Treaty shall be observed or violated. It is a question wheather the Porte shall be subjected to a great humiliation with a view to establish a democratic Republic in the basin of the Danube. It is a question whether the existance of Turkey and security of Austria shall be endangered in order to please a giddy people, anxious to throw off all obligations of Treaty and all ties of honour.”*

...“and the task has been a difficult one, since I have had to calculate the point at which a satisfactory condition might created for the Servians without wounding the amour propre of the Turks, or losing the hold which I now, in a limited degree, have over their Councils.”**

Н ије протекло много времена од тренутка када је француски мини-стар спољних послова Едуар Тувнел обавештен о бомбардовању Београда до момента када је касно увече 18. јуна добио хитну поруку британског амбасадора у Паризу ерла Каулија. Каули му је преносио поруку Расела која је садржала предлог да пет представника великих сила буде послато из Беча у Земун. Ова комисија би имала овлашћење да нареди „аустријским региментама да, на кратко време, окупирају Београд да би спречила даља непријатељства“. С обзиром на то да је следећег дана сазнао да је бомбардовање обустављено, Тувнел се није сложио са овом идејом о аустријској окупацији Београда, ма колико кратко трајала, јер је „било у интересу Аустрије, чије су симпатије према Турској већ изазвале сумње у Србији, да јој тај задатак не буде поверен“. Тувнел је, затим, подсетио да је четрнаестим и шеснаестим протоколом мировне конференције у Паризу 1856. године било предвиђено да представници великих сила утврде и уклоне узроке неспоразума између Србије и Турске. Та одлука се, истина у модификованом облику, нашла у члану 28 мировног уговора. Пошто за више од шест година ништа није било предузето, Тувнел је сматрао да је дошло време да се спроведе истрага којом би „на овај или онај начин, права Порте у Србији и права Срба морала бити много јасни-

* Расел – Каулију, 23. август 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 206, Fo 421/16.

** Булвер – Раселу, 29. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 175, FO 421/16.

је дефинисана“. Предлажући конференцију у Цариграду Тувнел је изнео и две резерве. Прво: сматрао је да би конференција била непотребна ако би се Порта и српски кнез споразумели. Друго: упутства о одржавању конференције не би се слала представницима великих сила у Цариграду све док не стигну извештаји конзула из Београда.¹

Предлажући конференцију о питању српско-турског сукоба, Тувнел је изразио жељу да сарађује са британском владом. Расел се одмах сложио са Тувнелом и, најпре, овластио Булвера да у Цариграду изрази спремност своје владе да учествује у раду конференције а затим му је послао упутства. Булвер је, у кратком времену, добио два писма која су садржавала ова упутства. Најпре је добио пет питања на која је требало одговорити: 1. који су узроци сукоба; шта је навело Србе да нападну капије које су Турци држали по мировном уговору, а шта је утицало на пашу да бомбардује варош; 2. да ли постоји непосредна опасност од обнављања сукоба и како се то може спречити; 3. које су одредбе мировних уговора које се односе на Србију и Београд; 4. јесу ли те мировне одредбе поштоване, а ако нису, ко их је кршио и 5. да ли је неопходно израдити алтернативе постојећим уговорима.²

Упозорење које је изнео на крају поменутог писма Булверу да се при разматрању ових питања „највећа пажња мора посветити очувању интегритета Турског Царства на шта су се све силе свечано обавезале Париским мировним уговором“, Расел је проширио у другом писму. Позивајући се на осми члан којим су гарантовани независност и територијални интегритет Турског царства, Расел је подвукао да је било предвиђено да ће „сваки акт којим то буде угрожено бити сматран питањем општег интереса“. Угрожавањем интегритета Турске Расел је сматрао српске одлуке о кнежевом праву да одржава односе са великим силама, о наследности престола и о народној милицији. Како онда када су те одлуке донете друге силе нису прихватиле аустријска и британска упозорења, дошло је до недавног сукоба. Зато је било неопходно разматрање тих односа, при чему се морало водити рачуна да се очувају све привилегије Кнежевине Србије, али и интегритет Турске. Расел је прихватао могућност „модификовања“ одредаба које су се односиле на турско држање капија у Београду и одређених утврђених места у Србији и на мешовиту јурисдикцију. Али, изричито је захтевао да београдска тврђава остане у турским рукама са правом снабдевања и наоружавања, а да се, у вароши, не поди-

¹ Каули – Раселу, 19. и 21. јуни 1862, Париз, *Correspondence*, No 12 и 25, FO 421/16.

² Расел – Булверу, 23. и 25. јуни 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 35 и 51, FO 421/16.

жу никакве барикаде или утврђења, нити да се ту стационирају српски војници и топови.

На основу овога било је могуће предвидети држање британског посланика на предстојећој конференцији. Међутим, британски став постаје још јаснији када се има у виду први део Раселовог писма у коме је дао „кратак преглед“ догађаја у Београду. Погибија српских жандарма у Београду на Великој пијаци није ни поменута, а речено је да су Срби одмах опљачкали турску имовину и да је бомбардовањем причињена мала штета. Из дела прокламације управника београдске полиције Николе Христића, где је речено да је Србија добила више него што се у другим околностима могло очекивати, Расел је закључио „да је сукоб код чесме био само претекст а да је циљ био заузимање капија због кога је српска влада била спремна на опасност и крвопролиће“.³ Овај први део Раселовог писма био је својеврсно упутство Булверу како треба одговорити на прво и четврто питање из претходног писма.

И аустријски министар спољних послова гроф Рехберг се врло брзо сагласио са француским предлогом.⁴ Он је, штавише, подвукао да се конференција која разматра административна питања Турске мора одржати у Цариграду. Рехберг је упутио Прокеш-Остена да сарађује са Булвером и био је веома задовољан због идентичности ставова аустријске и британске владе.⁵

³ Исти – истом, 25. јуна и 3. јула 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 51 и 81, FO 421/16.

⁴ Погрешно је утврдио Т. В. Рајкер да је предлог о конференцији дошао из Беча као контрапредлог британској идеји о аустријској окупацији Београда (Т. W. Riker, *nav. delo*, 147). Мада Расел у резимеу својих дипломатских активности који је упутио Каулију није јасно написао да је то била француска идеја (Расел – Каулију, 3. јули 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 79, FO 421/16), из наведених Каулијевих писама јасно је да је идеја Тувнелова (в. напомену 1). У прилог овоме писали су многи домаћи и страни историчари (Н. Попов, *нав. дело*, 58; Л. Ранке, *нав. дело*, 476; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 115; Васиљ Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, СКА, Посебна издања, књига LVII, Друштвени и историјски списи, књига 23, Београд – Земун 1923, 116; Љ. Алексић, *Став Француске према Србији*, 57; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 239). Из извештаја лорда Блумфилда из Беча стиче се утисак да је Аустрија та која је предложила Цариград за место одржавања конференције. Штавише, Расел је написао да се слаже са аустријском идејом о томе да је Цариград одговарајуће место за конференцију. (Расел – Булверу, 22. јуни 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 32, FO 421/16) Јасно је да је Рехберг имао смисла за врло брзо напуштање старих и прихватање нових идеја ако би приметио да се мењају општеевропске тежње, чак и ако је био свестан да оне претходне више одговарају Аустрији.

⁵ Блумфилд – Раселу, 21. и 23. јуни 1862; Фејн – Раселу, 17. јули 1862, Беч, *Correspondence*, No 28, 45, 46 и 127, FO 421/16.

Кнез Горчаков је, такође, био мишљења да настали проблем треба да решавају представници великих сила у Цариграду. Основу за споразум видео је у решењу четири питања: боравак Турака у Србији, уклањање барикада у Београду, повлачење турских војних постаја у тврђаву и одлазак Турака из малих тврђава у унутрашњости. Крајем јуна Горчаков је допунио свој став изјавама да се не поставља питање сизереног односа Порте према Србији, али да треба извршити „неколико промена у односима турске владе и војске према тој провинцији.“⁶

Грофу Бернсдорфу се није допала идеја о комисији која би из Беча кренула у Земун, али је подржао идеју о конференцији у Цариграду као најбољем начину да се спрече даља непријатељства и обнављање бомбардовања.⁷

Утврдивши све ово Расел је могао обавестити Лонгворта да су се „велике силе договориле да предложе Високој Порти да се њихови представници окупе на конференцији у Цариграду како би размотрили резултате истраге која се спроводи у Београду о недавним, тамошњим, несретним догађајима“.⁸

Порта није била рада да се велике силе мешају у њене унутрашње ствари. Уз аустријску подршку она је предложила да се не одржи конференција, већ да Турска поднесе великим силама предлоге који би садржавали све оно што би Порта могла да уступи не угрожавајући своју част и сигурност и што би од ње захтевала било која велика сила у складу с њеним европским положајем. Из разговора са Али-пашом и Фуад-пашом, Булвер је закључио који би то били уступци: 1. део Београда у коме су становали Турци био би порушен, чиме би се створио празан простор испред тврђаве; 2. био би порушен и „мали део подграђа према Сави насељен Србима“ онолико колико је потребно да се обезбеди сигурност тврђаве; 3. сви Турци „из насељеног дела града и подграђа“ били би исељени а капије из истог дела предате Србима и 4. Турци би обештетили и Србе и Турке чија је имовина уништена, док би Срби исплатили одштету за имовину оним Турцима који би се иселили из Србије. Међутим, Али-паша није могао да обећа да ће Порта уступити Србији и тврђаве у унутрашњости. То је било немогуће не због тога што су оне имале неку нарочиту вредност, већ због тога што би њихово уступање, поред уступа-

⁶ Лофтус – Раселу, 21. јуни 1862, Берлин; Напијер – Раселу, 25. и 29. јуни 1862, Петроград, *Correspondence*, No 39, 52 и 73, FO 421/16.

⁷ Булвер – Раселу, 15. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 141, FO 421/16.

⁸ Расел – Лонгворту, 28. јуни 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 68, FO 421/16.

ња Београда где су били „гробови многих наших (турских, прим. Љ. П. Р.) светаца и хероја“, изазвало негодовање Турака и султана.⁹

Међутим, заједничкој ноти представника великих сила тешко се могло нешто приговорити. Зато је Порти добродошло отезање због француског захтева да конференција не почне док не стигну извештаји конзула из Београда. Још повољније за Порту било је то што је конференцији требало да присуствују представници свих сила које су у Паризу склопиле мировни уговор 1856. године. Међутим, Сардинија је у међувремену постала Краљевина Италија, а Аустрија је такву није хтела признати, нити је Прокеш-Остен хтео учествовати на конференцији са италијанским представником. Али-паша је искористио прилику и упутио великим силама ноту у којој је предложио: 1. да оне гарантују *status quo* до отварања конференције; 2. да конференција не почиње рад док се не расправи питање Италије и 3. уколико не буде могуће сазвати конференцију, преприми неко решење у Београду које би силе накнадно потписале. Овај покушај Порте да се конференција одложи није успео. После поновљених захтева британске владе Али-паша је морао пристати на одржавање конференције, те је она сазвана за 22. јули 1862. године.¹⁰

Међутим, пре почетка конференције у Цариграду дошло је до два међудржавна договора који су одредили ток, па добрим делом и исход конференције.

Русија је, тада, била заокупљена унутрашњим реформама. Војнички неспремна и дипломатски усамљена морала је потражити подршку у некој од великих сила. Пошто су односи са Аустријом били поремећени због Босне и Херцеговине, а односи са Великом Британијом затегнути због руских освајања на Далеком истоку и у Индији, само је Француска преостајала као поузданији савезник. Зато је руски представник у Берлину Андреј Будберг послат у Париз. Будбергова упутства су садржавала руски став да треба одржавати целокупност Турског царства све дотле док Србија, као језгро словенског живља на Балкану, не буде способна да покрене акцију за ослобођење. Изражена је спремност Русије да помогне Србији у припремама за ту акцију. Тувнелу се допао руски предлог па је, после мањих измена и уз сагласност царева Наполеона III и Александра II, потписан споразум (меморандум) 8. јула 1862. године. Пошто је утвр-

⁹ Булвер – Раселу, 15. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 141, FO 421/16.

¹⁰ Булвер – Али-паши, 6. јули 1862, Цариград; Греј – Раселу, 17. јули 1862, Париз; Расел – Булверу, 18. јули 1862, Форин офис; Али-паша – Булверу, 20. јули 1862, Висока Порта, *Correspondence*, No 152 (додатак 1), 115, 112, 113, 114 и 152 (додатак 2), FO 421/16; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 118–119; T. W. Riker, *нав. дело*, 148–149. За трећу тачку Ј. Ристић каже у својој књизи: „3. да Порти буду руке одрешене ако би је Срби напали.“ (Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 117)

ђено да су недавни догађаји у Београду угрозили мир на Истоку и безбедност Турске и да турска тврђава представља стални извор опасности, утврђено је пет тачака по којима је требало да сарађују Русија и Француска на предстојећој конференцији у Цариграду. То су биле следеће одредбе: 1. рушење спољних утврђења београдске тврђаве; 2. укидање турских стражарских места у београдској вароши; 3. рушење турских утврђења у унутрашњости Србије и повлачење њихових посада; 4. подвргавање српској јурисдикцији свих Турака који остану у Кнежевини Србији уз кнежеву гаранцију потпуне примене закона и 5. обећање да се неће допустити ограничавање војних снага Србије до мере која је потребна за одржавање реда и сигурности у Кнежевини. Ни једна од две силе потписнице овог меморандума није сматрала да ће бити могуће остварење свих пет тачака, па се зато предвиђало попуштање у питању рушења београдске тврђаве.¹¹ Кнез Горчаков је, свакако, био охрабрен потписивањем меморандума са Француском па се осетио довољно јаким да запрети турском амбасадору у Петрограду: „Све што могу да Вам кажем је да ћу дићи руке од овог случаја и препустити вас себи самима уколико предстојећа конференција не омогући промене које се тако императивно намећу и ако положај хришћанских поданика Порте не буде битно побољшан; и, што се нас тиче, резултат оваквог корака биће општа револуција у хришћанским покрајинама Турске“. Мада је Халил-бег одговорио да је Турска довољно јака да се супротстави сваком покрету у провинцијама, био је узнемирен овом Горчаковљевом претњом.¹²

Биле су у праву руске и француске дипломате када су предвиделе да је тешко остварљиво рушење београдске тврђаве. Пошто је потписао меморандум са Будбергом, Тувнел је отпутовао за Лондон. Тамо му је, лорд Расел, пребацијући сву кривицу за бомбардовање београдске вароши на Србе, саопштио да је против идеје о турском напуштању и рушењу београдске тврђаве, али да је спреман да призна укидање турских стража ван београдске тврђаве, одлазак Турака из тврђава у унутрашњости Кнежевине и завођење српске јурисдикције над муслиманима који би остали у Србији.¹³

Сматрајући да до новог сукоба Срба и Турака у Србији може лако доћи, Расел је пожуривао Турску да што пре окупи представнике великих сила. Мада није могао да прихвати турски захтев да велике силе гарантују *status quo* у Србији, упозоравао је да би Срби, ако би напали београд-

¹¹ Будберг – Горчакову, 20. јуни / 2. јули 1862, *Европейская дипломатия*, 88–89; Љ. Алексић, *нав. дело*, 58; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 119–121; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 239–240.

¹² Ламли – Раселу, 13. јули 1861, Петроград, *Correspondence*, No 118, FO 421/16.

¹³ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 121–122.

ску тврђаву, прекршили одредбе Париског мировног уговора, те би зато морали сносити све последице таквог поступка.¹⁴ Ипак, почетак конференције је одлаган због тога што руски амбасадор Лобанов-Ростовски није имао инструкције, и због аустријског (и турског) захтева да италијански представник учествује под називом представника Сардиније. Пошто је Лобанов добио инструкције, и пошто је договорено да италијански представник наступа као сардинијски, конференција је почела 22. јула 1862. године у цариградском предграђу Канлици.¹⁵

Прва седница конференције почела је прихватањем аустријског захтева о учествовању италијанског представника само у својству представника сардинијског краља. Затим је наступио Али-паша оптужбама против Срба и изјавом да ће Порта, уколико буде нападнуто било шта што јој припада, или живот или имовина неког њеног поданика, сматрати да је почело отворено непријатељство и предузети одговарајуће мере.¹⁶ Настављено је „опорим беседама Прокеша и Булвера противу нас“ па је „Булвер све више и више мирнији постајао у току седнице, што се за Прокеша не каже.“ „Остали су посланици, каже се, били на нашој страни.“¹⁷

¹⁴ Расел – Булверу, 15. и 18. јули 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 105, 106, 112 и 114, FO 421/16; в. напомену 9.

¹⁵ Исти – истом, 18. јули 1862, Форин офис; Булвер – Раселу, 21. и 24. јули 1862, Цариград; Греј – Раселу, 17. јули 1862, Париз, *Correspondence*, No 113, 130, 140 и 115, FO 421/16. Карактеристичан је Раселов телеграм од 24. јула: „Драго ми је што чујем да је Конференција данас почела са радом. Учините све да дође до договора. Интернунцио ће радити са Вама. Нико не може претендовати да Порти одузме београдску тврђаву.“ (Расел – Булверу, 24. јули 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 138, FO 421/16; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 140)

¹⁶ Булвер – Раселу, 23. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 155, FO 421/16; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 140.

¹⁷ Милоје Лешјанин – Илији Гарашанину, 16/28. јули 1862, Париз, АС, ИГ, 1279. На конференцији у Канлици велике силе су заступали њихови амбасадори у Цариграду: сер Хенри Булвер (В. Британија), Лионел Мустје (Француска), кнез Александар Борисович Лобанов-Ростовски (Русија), барон Антон Прокеш-Остен (Аустрија), барон Карл фон Вертерн (Пруска) и гроф Грепи (Италија), док су Турску представљали министар иностраних послова Мехмед Емин Али-паша и велики везир Фуад Мехмед-паша. Годину дана раније, када је био у мисији у Цариграду, Гарашанин је из сусрета са Хенријем Булвером закључио о њему: „Колико је за мене по свом начину ступања чудан, толико је чини ми се за овдашње посланике мучан и несносан. При свему томе он је у цариградској дипломатици човек од највећег тона. Никад се не може овде говорити шта веле Турци, док се уз то не дода: и шта вели Ханри Булвер. Ја би реко он се овде више представља као физикус Турског Царства, исто тако противу Европе као и противу народа християнски у Турској, него као обичан посланик. Г^н Булвер би желио да цео свет само турски мисли и говори, а да се сваки други намера и жеља остави. Човек сам цивилизиран до највећег степена, гони и мрзи цивилизацију гди је год у Турској осети. И макар колико да му то изгледа смешно, он ипак има довољно

Мустје, кога је Лобанов снажно подржавао, оспоравао је турске тврдње кроз три става: 1. ако Србија нападне Турску, ова не сме узвратити без претходног пристанка великих сила; 2. ако Срби нападне било који турски посед, Турска мора прво доказати да је то учињено по наређењу српске владе, па је тек онда оптужити и 3. ако буде нападнута нека турска тврђава, Турци могу пуцати на нападаче, али не и на друге Србе и биће одговорни за штету коју им учине. Даља дискусија је поделила делегате: на једној страни били су Булвер и Прокеш који су бранили турске интересе, а на другој Лобанов и Мустје који су се, уз благу подршку пруског амбасадора Вертерна и италијанског отправника послова Гретија, залагали за српске интересе. Ни Булвер, ни Прокеш, ни турски министри нису могли да прихвате француско-руске теорије јер је тиме, будући да је сваки српски напад могао бити проглашен иницијативом појединаца,

куражи и способности заборавити се на оно што управо јесте, и представљати се као мурсаибија Султанов од они стари времена. Најобичније обећање кад мени даје са тако брижљивом предострожношћу то изриче, да се свагда у томе наклоност к Турцима више осећа него мене коме обећање чини, да ме тобож задовољи. На сваки начин Г^н Булвер би искрено желио видети Србију задовољну и изравнату са Турском; а кад би то још могло бити попуштањем од стране Србије, он би се и срећан осећао.

Но да би спрема Г^{на} Булвера био праведан ја морам у исто време и то Вашој Светлости казати, да је он човек приступан резонима бар у толико што ји стрпљиво саслушава и не тражи по начину Аустриском, да упорно јасна убеђења које каквим непрактичностима оповргава. Прећутујући што му се не допада, прелази на другу фазу, гди би само нашо какво год боље мњење о Турској, које кад да прилику да се догоди то га учини расположеним; чак смешећим се у неком предосторжном начину и попуштајућим. И само је ондај Г^н Булвер прави Енглески господин, кад се име Ваше Светлости спомене, при коме он свагда са особитим почитањем и респектом говори и одма се умери у својим осуђењима“. Тада, маја 1861. године, Гарашанин је написао кнезу Михаилу да му је о Прокеш-Остен већ раније писао, а какав је „види се из поступка његовог конзула тамо у Београду“. Пруски и италијански посланик су били наклоњени Србији „но да они не могу сходно својој жељи, много и принети то се по себи разуме“. Лавалет (за време конференције на његовом месту био је Мустје) и Лобанов су користили сваку прилику да делују у интересу Србије. Међутим, „по мом особеном мњењу“, овај посланик (Лобанов, прим. Љ. П. Р.) мање може на Порти дејствовати од Г^{на} Лавалета, једно зато, што је овај несретни Акт о Турцима“ (Гарашанин вероватно мисли на Париски мир из 1856, прим. Љ. П. Р.) „са согласијем Русије закључен, а друго што се Порти а нарочито Енглезима, све чини подозрително што од стране Руса происходи и по тој сумњи и из најчисти намера изводе они и траже опасности.“ (И. Гарашанин – кнезу Михаилу, 19/31. мај 1861, Цариград, АС, ПО–25/6; подвлачења Љ. П. Р.) Осим Лавалета, кога је те године заменио Мустје, сви поменути амбасадори великих сила остали су на својим местима и током 1862. године. У међувремену дипломатски односи се нису знатније изменили, па Гарашанинове оцене могу важити и за време када се одржавала конференција у Цариграду. (Ž. Đorđević, *nav. delo*, 244–246)

скидана одговорност са српске владе. Булвер је тврдио да треба да буде обрнуто, то јест, да баш српска влада буде одговорна за сваки неконтролисани напад на турска утврђења. Очигледно избегавајући све оно што би могло да доведе до затегнутости на конференцији, Булвер је упозорио да не треба унапред теоретисати о могућим сукобима, већ прво настојати да се одржи мир. Стога је предложио да се упуту заједничка нота српској влади у којој би се инсистирало на одржавању мира. Текст адресе је, уз неке Мустјеове примедбе о њеном ублажавању, усвојен и послат. Порта је обећавала да неће ни претити ни изазивати.

На овој седници Булвер је прочитао упутства која је добио од Расела,¹⁸ после чега је постигнута сагласност да се проблем подели на два дела: истраживање недавних догађаја да би се утврдило ко за њих сноси кривицу и разматрање постојећих околности да би се обезбедио мир у будућности. Булвер је мало веровао у могућност сагласности око кривице за дешавања у Београду. Мада је „простор за дискутовање веома ограничен ранијим ангажовањима“, британски амбасадор се ипак надао да ће до неког споразума доћи.

Булвер је устао против става француског колеге да Порта не може учинити већи уступак Србима да би придобила њихову наклоност до да преда београдску тврђаву и утврђења и друге тврђаве. Ни сама француска влада није била убеђена у исправност овакве тврдње. Булвер је подвукао да се мора „имати на уму да су Срби који су номинално поданици Порте, мање-више, у стварности инструменти у рукама непријатеља Порте, те би тако сваки уступак који би турска влада учинила српској, ако би се ова окренула против турске владе, могао сматрати као уступак учињен опасном непријатељу, а не као учвршћивање односа са верним вазалом“. Мудро је Булвер усмерио ток седнице тврдњом да би сваки турски уступак понизио Порту, те да не треба разматрати питање уступака било које стране, већ питање „напретка за све стране“. Стога је требало дати одговоре, односно решења на два питања: како би се београдска тврђава могла најбоље обезбедити за Турке, и како се најбоље могу спречити нови сукоби Срба и Турака. Булвер се, осим тога, залагао да се дође до решења што пре јер би, у противном, „те конференције постале узалудне, а они који на њима учествују смешни“.

Постало је јасно да ће се главна борба на конференцији водити између Булвера и Мустјеа. Турске интересе заступао је Булвер боље од самих Турака. Али-паша, који је изненађујуће оштро напао Србе, одбацио је сваку помисао да би Порта могла напустити тврђаве.¹⁹ И он и Фуад-па-

¹⁸ В. напомене 2 и 3.

¹⁹ „Њима (Али-паши и Фуад-паши, прим. Љ. П. Р.) дође у помоћ енглески посланик Булвер, изјавивши да ако би Порта и решила се да очисти градове, то

ша су се нашли у незавидној ситуацији јер су морали да предложе мере неопходне за очување царства, а да при томе не угрозе своје положаје. Јер, „док су се српски министри надали да претераним захтевима постану популарни, турски министри су се плашили да због умерених уступака постану непопуларни“. Знајући то Булвер је од њих затражио да на следећу седницу донесу извештај о Ахмед-Вефиковој мисији и пројекат будућих српско-турских односа. Било је јасно да први документ, од кога се – судећи по истрази коју је спроводио Ахмед Вефик-ефендија у Београду – могло очекивати да ће кривицу пребацити на Србе,²⁰ треба да олакша турски посао при изради другог документа. Што би српска кривица била већа, то би турска обавеза да учини уступке била мања. Позивање на уговоре још више је олакшавало посао турским представницима.²¹

Кнежевина Србија је била једина заинтересована страна која није имала представника на седницама конференције. Ахмед Вефик-ефендија је саветовао Гарашанину да пошаље неког у Цариград, а на Порти и у британској амбасади су се чула мишљења да би сам Гарашанин требало да дође у Цариград. Наравно, не да учествује у раду конференције, већ само да даје потребна објашњења њеним члановима. Кнез Михаило и Гарашанин нису прихватили ово мишљење, већ су одлучили да Гарашанин остане у Београду, а да је за обавештења и објашњења амбасадорима у Цариграду довољан српски капућехаја Јован Ристић.²²

На захтев из заједничког телеграма амбасадора из Цариграда чију су садржину конзули у Београду пренели и кнезу Михаилу и Гарашанину и Ахмед Вефик-ефендији обе стране су дале позитиван одговор. Кнез Михаило је дао своју реч да српска страна неће предузети никакве провокативне акције према Турцима, а Гарашанин је обећао да ће обезбедити одржање кнежевог обећања. Међутим, захваљујући ратоборној струји међу српским политичарима која је и самог кнеза наводила да се дуго колеба, ово обећање је садржавало једно ограничење. Кнез и Гарашанин су обећали да ће мир у Србији бити одржан, али до закључења конференције, после чега ће, зависно од њених закључака, бити донета одлука о даљем

би Енглеска протестовала против таквог решења.“ (Н. Попов, *нав. дело*, 62; Уп. Тасти – Тувнелу, 27. јули 1862, МАЕ, AD, СРС, Т–В, Vol. 14)

²⁰ „Изгледало је да се Али-паша налазио са свим под утиском онда приспелих београдских извештаја о предузетој истрази, мада се на ту истрагу нико на свету не би ослонио, пошто је рађена без учешћа конзула.“ (Ј. Ранке, *нав. дело*, 479)

²¹ Булвер – Раселу, 23. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 153 и прилог, 155 и 190, FO 421/16. Интересантно је да је Булвер истога дана послао Раселу два, скоро идентична, писма. Прво, „приватно“, Расел је примио 1. августа, а друго, „поверљиво“, тек 15. августа. (Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 140–142; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 124–126; Ј. Ранке, *нав. дело*, 478–479)

²² Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 126–128.

ставу српских власти. Имајући то у виду француски конзул Тасте, који је тада био главни саветник српске владе и кнеза, али кога је Литон, изгледа ипак претерано оптуживао да неосновано подгрева српске претензије, рекао је: „Дакле, Србија ће заиграти на последњу карту.“ Умирујуће је било што је Литон сматрао да је то више упозорење великим силама да одлукама незадовољавајућим по Србе могу изазвати много горе невоље него што је то била отворена претња тврђави.²³

Без обзира на то каква су била српска хтења и надања, Лонгворт је добио јасна упутства из Лондона и Цариграда. Тврђава у Београду није могла припасти Србима већ ју је требало поправити и заштитити одговарајућом еспланадом уз слободу уласка и изласка из тврђаве. Уз то би се могло прихватити иселење Турака из „вароши и подграђа“. Булвер је сматрао бескорисним поновно претресање „старе приче о држању капија и мешовитој јурисдикцији“. То је, очигледно, већ припадало Србима.²⁴

Мустје је, вероватно, већ знао за то да су кнез Михаило и Гарашанин изнели одређено ограничење о трајању примирја када је, пред другу седницу конференције, саопштио Булверу да је овлашћен да пристане само на предлог који би у потпуности испунио српске захтеве. Задовољавајући предлог би морао да садржи одредбу о гаранцијама да београдска варош неће бити бомбардована поново и одредбу о рушењу свих или, бар, већине тврђава у унутрашњости. У противном, Срби би могли да се успротиве одлукама конференције.

Булвер је био против тога да уступке добије само једна страна. Сматрао је довољним предлог да о рушењу мањих тврђава одлучи војна комисија према томе колико је која од њих потребна. Та комисија би, при томе, морала водити рачуна да не понижава Турке. Пристајао је на сваку врсту *вербалне гаранције* да неће бити новог бомбардовања. Значајну подршку Булвер је нашао у меморандуму који је у Лондону предао Раселу аустријски амбасадор. У том меморандуму истицало се да није било сукоба око мањих тврђава у Србији, па нема разлога за њихову евакуацију. Ако би се на конференцији ипак одлучивало о томе да неке тврђаве буду напуштене, аустријска влада је сматрала да шабачка тврђава треба да остане у турским рукама због веома важних стратегијских разлога.²⁵

Двадесет седмог јула одржана је друга седница конференције. Представници Турске нису донели обећани пројекат будућих српско-турских

²³ Литон – Булверу и Фејну, 22. и 23. јули 1862, Београд, FO 195/724; Љ. Алексић, *нав. дело*, 66–67.

²⁴ Булвер – Лонгварту, 22. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 154 (прилог), FO 421/16; Палмерстон – Лонгварту, 23. јули 1863, FO 78/1671.

²⁵ Булвер – Раселу, 29. јули 1862, Цариград; Расел – Булверу, 29. јули 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 175 и 146, FO 421/16.

односа, већ само „Меморандум о догађајима који су довели до бомбардовања Београда“ заснован на извештају Ахмеда Вефик-ефендије. У овом меморандуму који је био „исписан правим источним бојама“ представљено је да је београдска тврђава била редовно изложена српским провокацијама, те је свака кривица за бомбардовање била пребачена на Србе. Штавише, уз тврдњу да су односи српског народа и политичара према Порти били коректни, кривица је свалживана на кнеза Михаила. Булвер и Прокеш су бранили овај документ натегнутих чињеница, док су Мустје и Лобанов тврдили да документ написан на основу тајне и једностране истраге турског комесара нема никакву вредност.

С обзиром на то да је претходног дана примио Јована Ристића који је захтевао да му се одобри достављање контрадокумента на Али-пашин меморандум, Булвер је схватио да би претресање тих докумената одвело рад конференције у једномесечни ћорсокак. Зато је сматрао да се не треба бавити утврђивањем кривице већ тражењем прихватљивог споразума. На овај закључак нагнали су га и Литонови и Лонгвортови извештаји о подизању српских барикада и стражара, концентрацији и наоружавању трупа у Београду и припремању устанка у Бугарској. Са Булвером се, најпре, сагласио Прокеш-Остен, па, затим, и остали амбасадори, те турски документ није разматран.²⁶

Булвер је, затим, предложио да га колеге амбасадори подрже у захтеву Србима да поруше барикаде, повуку се са истурених положаја и прекину наоружавање. Заузврат настојао би код Порте да испуни захтеве које би амбасадори заједнички поставили. Међутим, Мустје и Лобанов су одбили могућност било каквих уступака српске стране док се не заврши конференција јер би свака промена била нарушавање *status quo-a*. Позивајући се на раније документе Булвер је одбијао да, под претњом устанка, унижава Порту захтевом да ова уступи београдску тврђаву Србији. Мустје је, пак, тврдио да ће Срби бити незадовољни и Портом и великим силама све дотле док турска тврђава угрожава варош. Булверове тврдње су подржавали интернунцио и Али-паша. Тврдњом да уступци Порте Србији морају бити већи сада, после бомбардовања, него што је то требало бити пре, Лобанов је подржавао Мустјеа.

Булвер је издвојио два кључна питања: обезбеђење београдске тврђаве која остаје у турским рукама и исељавање Турака из вароши. Турке који би се иселили из вароши због рушења њихових кућа у циљу проширења еспланаде обештетила би Порта, а остале Турке које је требало исе-

²⁶ Исти – истом, 29. јули 1862, Цариград; *Memorandum of Events which led to the Bombardment of Belgrade, Correspondence*, No 174 и додатак 1, FO 421/16; Н. Попов, *нав. дело*, 61–63; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 128–129; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 142.

лити из београдске вароши требало је да обештети српска влада. Мустје је имао неке примедбе. По њему је неке – ако не све – тврђаве требало порушити. Турци за то нису хтели ни да чују. Он је, опет, тврдио да топови на београдској тврђави, ради обезбеђења вароши, морају бити окренути искључиво према Аустрији. Булвер и Прокеш су ово сматрали бесмислицом. Тако је Булверов предлог прихваћен као основа за даљи рад конференције. То је значило да је постигнут одређен напредак у раду.²⁷

Мада се и пре почетка конференције могло претпоставити како ће се који представник понашати, неочекивана је била пасивност Али-паше и Фуад-паше. Узрок томе било је то што су они били свесни да Порта мора учинити неке уступке. Али, плашећи се да не изазову незадовољство султана Абдул Азиса I, **неких министара и народа, они се нису усуђивали** да предложе било какве мере. Сложивши се са Булверовим планом они су га замолили да „лагано припреми султана за такав компромис“. Овај део посла олакшан му је када је добио „приватну поруку из двора који је тражио његово мишљење“. Истовремено, на другој седници конференције турски министри су изјавили да не могу ништа обећати док се не договоре са својим колегама министрима и док не чују мишљење султана. Ипак, „желели су брзо и мирољубиво решавање српских несугласица и радо би прихватили било какво решење које не би жртвовало праве интересе и достојанство Порте.“²⁸

Током неколико дана између друге и треће седнице конференције, Мустје је покушао да изврши притисак на Булвера и турске ministre тврдећи да је имао задатак да тражи за Србе све тврђаве у унутрашњости. Булвер је одбио захтев и предложио да посебно образована војна комисија утврди која утврђења треба срушити као некорисна. Али-паша је поновио свој став да увиђа неопходност турског преузимања иницијативе и уступака, али да се не усуђује да то помене султану и министрима. Прокеш-Остен је био најупорнији одбијајући и саму идеју о турском напуштању неких тврђава у Србији. До извесног ублажавања аустријског става дошло је када је Рехберг сазнао да и британска влада пристаје на напуштање неких мањих тврђава. Ипак, Прокеш је добио упутство о томе да одлазак Турака из неких тврђава мора бити условљен њиховим рушењем и обавезом Србима да их никада не смеју обновити. Лобанов је настојао да не прихвати никакве компромисе осим у питању београдске тврђаве. Његов задатак је био да утврди ставове маркиза Карачиола

²⁷ Исти – истом, 29. јули 1862, Цариград, *Proposed Basis for an Arrangement of the Servian Question, Correspondence*, No 174 и додатак 2, FO 421/16; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 142–143; Т. W. Riker, *нав. дело*, II, 411–412.

²⁸ Булвер – Раселу, 29. јули 1862, Цариград, *Correspondence*, No 174, 174* (тајно и поверљиво) и 175, FO 421/16.

(Caracciolo) и барона Вертерна у даљим преговорима и у случају прекидања конференције. На упозорење Лобанова и Мустјеа да би непредвидиве компликације настале ако би кнез Михаило, незадовољан одлукама конференције, абдицирао, Булвер није реаговао забринуту. Био је убеђен да Срби не могу ништа предузети без подршке из иностранства. На његову сигурност утицали су и војни успеси Турака против Црногораца јер се тиме положај Порте поправио.²⁹

На следећој, трећој, седници конференције, одржаној 31. јула, Булвер је поднео детаљни предлог протокола о решењу сукоба. Овај предлог је био разрађена варијанта његовог предлога поднетог на претходној седници. Предлог је имао дванаест тачака. Првом тачком било је предвиђено да српска влада спроведе рушење барикада у Београду, повлачење истурених стража и распуштање нередовних чета у вароши, повратак службеничких породица и отварање дућана, као и обустављање наоружавања, како у Београду, тако и у унутрашњости Кнежевине. Порта се, овом тачком, обавезивала да не увећава београдски гарнизон и да се њене трупе не приближавају српској граници. Сигурност тврђаве и раздвајање муслимана и Срба регулисани су другим чланом предлога и то установљавањем рејона око тврђаве и исељавањем муслимана из вароши. Величину рејона у коме не би смела да постоји ниједна грађевина утврдила би војна комисија. Становништво вароши било би подвргнуто српској јурisdикцији, све четири капије биле би порушене, а ров који их је повезивао требало је затрпати. Трећом тачком предвиђено је да Порта обештети и Турке и Србе чију би имовину обухватио рејон док би српска влада исплатила имовину муслиманима који би се иселили из вароши. Српска влада је обавезивана тачком четири да надокнади штету „невиним Портиним поданицима“ који су опљачкани за време сукоба у Београду. Предвиђено је да религиозни објекти и гробови муслимана буду поштовани и по исељавању Турака из Београда (тачка 5). Порта се обавезивала тачком шест да не прибегава бомбардовању вароши осим у случају директног напада на тврђаву. И у том случају морала би обавестити велике силе најмање дванаест часова пре почетка бомбардовања. Пошто је закључено да Србији не прети никаква опасност споља, предвиђено је да се у њој, без договора са Портом, не регрутује више од 12.000 војника, колико је било довољно за одржавање унутрашњег реда и мира (тачка 7). Требало је да у Србији буду распуштене све чете састављене од странаца и да Србија не пружа уточиште особама које су осведочени непријатељи Порте (тачка 8). Деветом тачком утврђено је да тврђаве Кладово, Смедерево и Шабац морају остати у турским рукама, а да ће тврђаве Соко и Ужице бити порушене ако војна комисија утврди да су непотребне (Порта је, убрзо, сама

²⁹ T. W. Riker, *nav. delo*, 412–413; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 143–144.

пристала да поруши те две тврђаве ако остало буде договорено). Порта је, даље, тачком десет, обавезивана да убудуће све српске жалбе одмах размотри и одговори на њих у року од месец дана. Све неспоразуме између Порте и Србије решавала би мешовита комисија, а ако не би могла да дође до решења, обратила би се великим силама (тачка 11). Најзад, тачком дванаест предвиђено је да турски комесар задужен за евакуацију Турака из београдске вароши и продају њихове имовине заврши свој посао у року од три месеца.³⁰

Док су Лобанов и Мустје имали примедбе на овај пројекат, турски представници су одмах пристали на три одредбе: 1. заштита београдске тврђаве рејоном у који би био укључен турски квартал уз обештећење тамошњим власницима; 2. повлачење Турака из преосталог дела вароши уз исплату обештећења и 3. три мале тврђаве на Сави и Дунаву остају у турским рукама, док ће друге две у унутрашњости бити порушене. Фуад-паша је саопштио да Порта не може дати више од овога, а будни заштитник турских интереса Булвер је приметио: „Говорио је добро али изгледа да је заборавио да је неопходно рећи не само оно што је Порта спремна да пружи већ и шта очекује да, заузврат, добије.“ Зато је Булвер предложио да се његов пројекат прочита „параграф по параграф уз усвајање оних у којима се слажемо и одлагање оних у којима се не слажемо да би смо, коначно, могли схватити где смо“. Пошто је документ пажљиво прочитан и коментарисан, утврђено је да сагласност није постигнута у четири тачке.

Тешкоће су настале већ код друге тачке. На Булверов предлог о одговарајућем рејону који би одредила војна комисија, примедбе су имали турски представници који су тражили да рејону буде придодат цео турски квартал. Међутим, током разматрања овог захтева утврђено је да у њему има неколико српских и много јеврејских кућа. Мустје је указао на то да би рушење српских и јеврејских кућа могло да изазове велико незадовољство. Булвера није изненадила Мустјеова примедба са тврдњом да су Јевреји српски поданици, већ турски захтев. На основу овог захтева произлазило је да толика ширина рејона није војнички оправдана, а Порта би се изложила већем трошку обештећивања.³¹ Међутим, може се претпоставити да је циљ турског захтева био да се рејон учини што већим,

³⁰ *Sir H. Bulwer's Project for the Settlement of the Servian Question, Correspondence*, No 191 (додатак), FO 421/16; *Бомбардање Београда (1862. год.)*, По аутентичним изворима и са објашњавајућим документима, Београд 1872, 119–122.

³¹ У свом извештају Булвер није поменуо дискусију о томе да ли тврђавски топови треба да буду окренути само према граници (Аустрији), као што су тражили Мустје и Лобанов, или и према вароши за шта су се залагали Булвер и Прокеш-Остен. (Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 144–145)

односно, да варошке куће буду што даље од тврђаве. Ако би се утврдило да рејон читавом дужином треба да буде исте ширине, онда би ширина рејона на дунавској страни којој је припадао турски квартал одредила ширину рејона и на савској страни која је била српска и захватио би Саборну цркву, Богословију и Патријаршију.

На снажно противљење Лобанова наишао је Булверов предлог да српска влада плати обештећење свим Турцима који су похарани током сукоба. Мустје је, са мање енергичности, подржавао Лобанова.

Прилично бурну дискусију изазвао је предлог да се српска војска ограничи на 12000 војника. Мустје и Лобанов су се успротивили позивајући се на Устав према коме је Савет био дужан да одреди максимални број војника према унутрашњим потребама Кнежевине. Баш тај члан Устава је прекршен, тврдили су Булвер и Прокеш, када је кнез подигао силу од 50000 војника који нису били потребни. Лобанов и Мустје су, најзад, саопштили да се тај предлог може унети у протокол, али да они немају овлашћења да га прихвате нити ће такво овлашћење тражити.³²

Мустје и Лобанов су тражили да свих пет мањих тврђава буде напуштено и порушено. Булвер је нудио само две: Соко и Ужице. На више од тога нису хтели пристати ни турски представници. Пруски и италијански амбасадор су ћутали, па се Мустје и Лобанов нису могли држати упутстава да не попусте у том питању и да, ако буду имали подршку Вертерна и Карачиола, прекину рад конференције. Прокеш је претио да ће напустити конференцију ако Порта попусти на овом питању. Остало је на томе да Лобанов и Мустје сачекају нова упутства од својих влада.

Дискусија је, повремено, добијала такав тон да је Булвер помишљао да су пропале све шансе за договор. Био је убеђен да Русији није било стало да се постигне договор. Мустје је био помирљивији, али није видео разлога сазивању нове седнице док се не утврди да ли може доћи до било каквог напретка. Булвер је сматрао да, ипак, треба сазвати следећу седницу на којој би он предложио уклањање барикада и обострани престанак наоружавања. Уколико се ни на томе не би постигла сагласност, био је убеђен да би рат Турске против Србије био неизбежан. Ова изјава је утицала на Мустјеа да одмах пристане да се следећа седница одржи 3. августа. Булвер није водио дипломатску игру. Он је, заиста, мислио да је Порта довољно понудила и није имао намеру да је спречава да зарати ако

³² Судаћи према Булверовом извештају члан 6 о праву бомбардовања вароши наишао је на примедбе Лобанова и Мустјеа, али није изазвао веће конфронтиције. На то је, вероватно, утицао Мустје успевши да се тај члан другачије стилизује, тако да је избегнуто помињање овог опасног права. (Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 145)

се буде испоставило да се конференција користи само за то да Србија добије у времену и припреми се за рат.³³

Већ сутрадан после треће седнице десило се нешто што је знатно ослабило групу амбасадора наклоњену Србији. Пруски посланик Вертерн који је до тада Мустјеу обећавао пуну подршку одједном је променио став и изјавио да сматра да Турска даје Србији довољно и да, с обзиром на то да нема одговарајућа упутства од Бернсдорфа, не би могао да потпише резолуцију о прекиду конференције. Потврду оваквог става добио је и Тувнел из Берлина. Осим тога, њему је поручено из Лондона да је због неспоразума погрешно схваћено да би Британија могла утицати на Порту да уступи више од две тврђаве у унутрашњости. Француска и Русија су се нашле у мањини.³⁴

С обзиром на то да није добио нова упутства од Тувнела Мустје је практично отказао планирани, четврти састанак. Ипак, пошто је била заказана вечера код Али-паше, посланици су дошли један сат раније и поново претресли нека питања конференције.³⁵ Највише се разговарало о рејону тврђаве. Мустје је неуобичајено оштрим тоном, „више непријатељским него што је то икада био“, изјавио да све тврђаве, рачунајући и београдску, треба предати Србима.³⁶ Он је тврдио да би његова влада учинила „велику жртву“ ако би дозволила да тврђава (београдска) остане у турским рукама, а ако би до тога дошло, не би долазило у обзир било какво њено појачавање. Сличним, оштрим тоном, одговорио му је Прокеш, па је Булвер морао да смирује ситуацију на интересантан, дипломатски и демагошки начин. Приметио је да су тврђаве, према мировном угово-

³³ Булвер – Раселу, 1. и 6. август 1862, Цариград, *Correspondence*, No 161 и 191, FO 421/16; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 144–145; Т. W. Riker, *нав. дело*, II, 413–414; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 130–133; Н. Попов, *нав. дело*, 69–72; Л. Ранке, *нав. дело*, 480–482.

³⁴ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 146.

³⁵ Према Г. Јакшићу и В. Вучковићу четврти састанак је одржан 4. августа, пре вечере код Фуад-паше и био је „кратак и безначајан“ (Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 149), док је према британским документима одржан 3. августа пре вечере код Али-паше (в. напомену 38). Док се према поменутој књизи на том састанку говорило о уклањању српских барикада и проширењу рејона, према поменутих документима, дискутовало се о питању уступања тврђава Србији и проширењу рејона.

³⁶ Још пре почетка треће седнице српски капућехаја је известио свог председника владе да је извесно „да се Београд неће уступити, то ми је казао и посланик енглески с примедбом, да би он протестирао, ако би Турска и хтела пристати. Иначе је готов на сваку погодбу“. (Ј. Ристић – И. Гарашанину, 17/29. јули 1862, Цариград, АС, ИГ, 1271)

ру,³⁷ припадале Турској, те да се није постављало питање да ли нешто уступити Порти а узети Србима, већ да ли ће сама Турска учинити неке уступке. Предавање београдске тврђаве Србима значило би знатно слабљење Порте. А ако Турци остају у тврђави, морали би, у случају српског напада, да бомбардују најближе српске куће, па је због „правде, политике и хуманости“ било најбоље створити довољно широк рејон и тако одвојити Србе од Турака. Осим тога, као што Турци који су становали у делу вароши који је требало да припадне рејону нису могли да спрече рушење својих кућа, тако ни Срби нису могли да полажу право на земљу на којој су биле те куће. После оваквих речи Мустје се, гледајући мапу, смирио. Булвер је закључио да су руски и француски посланик имали наређења да издејствују што више за Србе, али да не изазивају рат тражећи више од онога што се могло добити, те да ће одустати од даљих захтева када увиде да Порта неће дати више од онога што је понудила и да Булвер не износи свој, већ преноси Раселов, став.³⁸

Док је трајала конференција у Цариграду, у Београду се у дипломатском кругу одвијала драматична борба усклађивања српских захтева и онога што се могло реално добити, а у српским политичким круговима буктало је убеђивање мирољубиве и ратоборне струје. Булверу су за рад на конференцији била потребна обавештења о ставу српских званичника. Током посете Гарашанину и Мариновићу Лонгворт и Литон су могли да прикупе потребна обавештења. С обзиром на то да је главни извор сукоба била неподношљивост која је владала између Срба и Турака, Гарашанин је саопштио британским дипломатама да се трајно раздвајање Срба и муслимана у Србији може спровести само тако што би Турци отишли из Србије а тврђаве биле порушене. То је подразумевало и напуштање београдске тврђаве.³⁹ Лонгворт је реаговао упозорењем да је питање тврђаве питање европских интереса и суверености Турске, а Литон је одбио да разговара о томе јер ни он ни Лонгворт нису имали одговарајућа овлашћења. Мада је знао да српски захтеви о потпуном исељењу Турака немају основе у међународним и другим правним актима, Гарашанин је сматрао да би „све друге мере биле привремене и непотпуне“, те да „оне могу од-

³⁷ При помени „мира“ у британским документима овог периода – ако није било другачије наглашено – увек се мисли на *Париски мировни уговор* јер је он обавезивао све велике силе да чувају интегритет Турске царевине. Руско-француске захтеве Булвер је сматрао нарушавањем тог интегритета.

³⁸ Булвер – Раселу, 4. и 6. август 1862, Цариград, *Correspondence*, No 169 и 192, FO 421/16; *Conference on Serbian Question, Fourth meeting*, FO 195/725.

³⁹ Често се у британским документима под *тврђавом* подразумева београдска тврђава. Непрецизности које се понекад јављају нису случајне. Осталих пет тврђава у унутрашњости су сматране мање важнима, а њихово повремено непомињање остављало је довољно простора за маневрисање око уступака Порте.

сећи грану, али би корен зла остао нетакнут“. Гарашанин је, очигледно, био сасвим реалан и знао је шта се не може добити. Кад се већ није могла добити београдска тврђава, потенцирао је исељење Турака из Србије, пристајући да Србија плати одштету муслиманима за њихову имовину и да тврђава буде обезбеђена одговарајућим поправкама и проширеним рејоном.⁴⁰

Неколико дана пре наведеног разговора Гарашанин је приватно признао Литону да не верује да ће српски захтев за напуштање или рушење тврђава уопште бити разматран на конференцији у Цариграду. Литон је дошао до још неких значајних сазнања. Гарашанин и Мариновић су му се поверили да њихови односи са кнезом Михаилом нису задовољавајући, а многе личности у Београду су веровале да би „сваки нови агресивни акт кнеза Михаила“ изазвао оставке „многу умеренијих и разумнијих чланова његовог садашњег министарства.“⁴¹

Ови неспоразуми су се још више заоштрили када се, већ 1. августа, сазнало за детаље са треће седнице конференције. Кнез је размишљао о абдикацији, а политичари који су били наклоњени рату бивали су све гласнији. Гарашанин је сматрао да је боље поћи у рат него дозволити кнезу да абдицира.⁴² Мада је, недавно, био спреман да прихвати одлуке које би предвиђале исељење Турака из Србије, останак тврђава у турском поседу, плаћање обештећења исељеним Турцима и проширење рејона, Гарашанин је, одједном, променио мишљење и, уместо моралних, тражио материјалне гаранције да београдска варош неће, због неког безначајног неспоразума, бити опет бомбардована. Литон је закључио да је до промене Гарашаниновог става дошло због српске одлуке да се одбије сваки понуђени план који не би подразумевао „уступање или напуштање тврђаве“. У ствари, закључивао је даље Литон, Гарашанин није износио своје мишљење већ мишљење кнеза Михаила који је, упркос упозорењима добијеним од Лонгворта, подлегао француским, руским и италијанским обећањима да може очекивати напуштање и рушење тврђаве. Пошто се показало да је то нереално, кнез је био незадовољан и очајан. Литон је веровао да опасност лежи у томе што ће Срби настојати да искористе шансу која им се указала.⁴³ Узбуђење у Београду је расло, те је изгледало

⁴⁰ Лонгворт – Булверу и Литон – Фејну, 2. август 1862, Београд, *Correspondence*, No 184 (додатак) и 185 (додатак 5), FO 421/16; И. Гарашанин – Тастигју, 3. август 1862, МАЕ, AD, CPC, T-B, Vol. 14.

⁴¹ Литон – Фејну, 1. август 1862, Београд, *Correspondence*, No 185 (додатак 4), FO 421/16.

⁴² Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 146–147.

⁴³ Литон – Булверу, 7. август 1862, Београд, FO 195/725. Већ 2. августа Литон је писао: „Утисак који сам стекао кроз овај разговор (са Гарашанином, прим. Л. П.

да Срби чекају било какву погодну прилику којом би доказали да је немогуће живети уз тврђаву у којој су Турци. На тај начин могло се доказати да је рушење једино решење. Напетости је доприносила и бројна резервна војска у и око Београда која је бројала око 15.000 људи. Кнез је дао знатног замаха растућем патриотизму одричући се своје цивилне листе у корист државе. Следили су га многи службеници.⁴⁴

У оваквим условима Тасти није могао да спроведе Мустјеове директиве и убеди кнеза да прихвати дотадашње одлуке конференције. Кнез је само обећао да неће доносити одлуку пре дефинитивног решења конференције. На седници владе кнез Михаило је саопштио да ће одбити протокол конференције ако проширење тврђавског рејона буде захватало и српски део вароши, односно, ако буде говора о рушењу Саборне цркве, Богословије и митрополитовог двора. Кнез Михаило је зашао у дубоки неспоразум са Гарашанином, Мариновићем и Монденом, разочарао се у француску дипломатију и пао у тешку душевну кризу. У оваквој ситуацији Тувнел је преко Тастија упозорио кнеза Михаила на могуће опасности, па се кнез унеколико смирио.⁴⁵ Лонгворт је оценио да је смиривање настало од одласка Портиног комесара те да су „језик и приступ српске владе и народа постали разумнији и мирољубивији.“⁴⁶

Ако је Булвер настојао да увери своје колеге у Цариграду да је његов став само понашање по Раселовим директивама, онда је он то радио сигурно зато што су се и Мустје и Лобанов често правдали немогућношћу

Р.) јесте да је српски кнез одлучио да из питања тврђаве добије највише могуће, верујући да нишанећи стрелом у сунце може да пребаци преко кућног крова, и да г. Гарашанин не може отворено признати оно што осећа, а то је да су претензије које је он принуђен да службено заступа бесмислене. Мислим да се његови ставови у свим осталим тачкама генерално поклапају са ставовима Хенрија Булвера.“ (Исти – Фејну, 2. август 1862, Београд, *Correspondence*, No 185 (додатак 5), FO 421/16)

⁴⁴ Литон – Булверу, 8. август 1862, Београд, *Correspondence*, No 201 (додатак), FO 421/16.

⁴⁵ Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 147–149. Није само Тасти био тај који је утицао на кнеза Михаила да прихвати предложене одлуке конференције. Такав утицај вршили су и Влангали и Сковасо. Када је схватио да се и Тасти придружио онима који су вршили притисак на њега да прихвати Булверове предлоге, кнез Михаило се заплакао. (Тасти – Тувнелу (Мустјеу?), 5. август 1862, МАЕ, AD, СРС, Т–В, Vol. 14; И. Гарашанин – Ј. Ристићу, 25. јули / 7. август 1862, Београд, АС, ИГ, 1272) На основу овог Гарашаниновог опширног писма које говори о делатностима конзула у Београду не може се говорити о томе колико је Гарашанин износио своје мишљење, а колико мишљење кнеза Михаила јер је Гарашанин писао свом подређеном, али политичком противнику који је баш тада угрожавао његов положај. (Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 148)

⁴⁶ Лонгворту – Раселу, 13. август 1862, Београд, *Correspondence*, No 201, FO 421/16.

да се изјасне док се не консултују са својим владама.⁴⁷ Булвер је од почетка конференције имао пуну слободу одлучивања. Основне оквире британске дипломатије изврсно је познавао, а на терену, у Цариграду, спроводио их је тако добро да је Расел у потпуности одобравао сваки његов корак. Подржавајући Булверове кораке Расел је у ствари давао основне правце делатности. То је значило да је Булвер требало да ради оно „што је било најкорисније за Порту и што би најпоузданије подржало турску ствар“.⁴⁸ Требало је предати Србима мале и неважне тврђаве, а задржати велике, проширити рејон, а муслимане који остану у Србији подвргнути српској јурисдикцији. Ово је значило остварење Раселовог става да, с обзиром на то да ниједна кнежевина или провинција Турске није у стању да самостално опстане, а да у њој не дође до анархије, треба очувати Турску у оквиру европског система створеног 1856. године. Расел, коме је било веома важно да се у овом питању Француска и Велика Британија нађу на истој страни, имао је прилике да чује да је и Тувнел мишљења да треба очувати независност и интегритет Турске. Штавише, француска влада је била убеђена да се Србија не би могла одржати као независна држава и да сами Срби више воле да султан остане њихов владар него да потпадну под руску или аустријску власт.⁴⁹

Мада се слагао са Раселом да треба очувати интегритет Турске, Тувнел је сматрао да Порта треба да уступи Србији све тврђаве осим београдске, да треба да пружи посебне гаранције о безбедности београдске вароши и да не треба тражити да рејоном буду захваћене Саборна црква, Богословија и Митрополија јер би то увредило ионако узнемирене Србе.⁵⁰ Иако је ово саопштено тоном који је требало да покаже француску спремност на сарадњу, било је јасно да француска влада не прихвата турску понуду уступака Србији⁵¹ што је, посредно али јасно, показивало да се француски и британски ставови битно разликују.

⁴⁷ В. напомену 38.

⁴⁸ Расел – Булверу, 2. август 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 160, FO 421/16. „Морам да препустим Вашем суду одлуку шта је основано у питању тврђава у Србији. Када то одлучите подржите султана да задржи оне тврђаве које мислите да су потребне; али не прекидајте брзо Конференцију. Истрајте и Срби ће, убеђени, устукнути.“ (Исти – истом, 6. август 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 168, FO 421/16)

⁴⁹ Исти – истом, 6. август 1862; Исти – Каулију, 7. август 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 170 и 172, FO 421/16.

⁵⁰ Каули – Раселу, 8. и 14. август 1862, Париз; Лајар – Каулију, 11. август 1862, Форин офис; Фејн – Раселу, 13. август 1862, Беч, *Correspondence*, No 179, 194, 186 и 199, FO 421/16.

⁵¹ Ламли – Раселу, 13. август 1862, Петроград, *Substance of a Telegram addressed by the Porte to the Ottoman Representatives at Paris and at St. Petersburg*, 2. август

То је било уочљиво и у Цариграду где је Мустје, мада је тврдио Булверу да не изражава француски став оном оштрином како то од њега захтева његова влада, већ да је помирљивији, тражио да рејон не обухвата цркву, Богословију и две-три важније грађевине. У погледу тврђава очекивао је упутства своје владе и тражио је да Турци не предузимају никакве радове на београдској тврђави. Међутим, Булвер је, с једне стране, прихватио само да се не предузимају непотребни радови, док је, с друге, сматрао да се неопходни радови на поправци тврђаве морају извести ма колико то узнемиравало Србе. У питању рушења цркве и осталих назначених грађевина у њеној непосредној близини био је попустљив јер су се оне, у односу на тврђаву, налазиле на нижем терену и нису је угрожавале. У разговору са Мустјеом Булвер је изнео и свој генерални став: српски захтеви су неправедни и угрожавају Турску и султанов ауторитет. Штавише, на основу прича које су се, већ дуже време шириле, закључио је да је кнез Михаило понет идејом о стварању словенског царства чији би главни град био Београд.⁵²

Међутим, већ сутрадан после овог разговора, Мустје је на петој седници конференције⁵³ прочитао експозе који је, очигледно, био у складу са Тувнеловим ставовима, те је непријатно изненадио и Булвера и турске представнике. Супротно очекивањима, експозе није донео никакав напредак, већ је поново потезао питања која је Булвер сматрао решеним. Сам почетак Мустјеовог експозеа наговештавао је каква ће бити садржина документа јер је позивао Порту да не оклева да учини сваки разуман уступак како би показала Србима „да би са задовољством а не са страхом и љубомором, гледала развој њихове аутономије и напретка“. Од Србије су се тражила уверавања да тај свој развој неће искористити да прекине везе са турском империјом, већ да ће их јачати на обострану корист.

Порта би најбоље урадила када би сама одлучила да напусти београдску тврђаву, сматрао је Мустје. Међутим, пошто неке велике силе нису биле склоне таквом решењу, Мустје је тражио да Порта Србији гарантује да неће употребити топове против београдске вароши осим у одбрани од директног напада. Гаранције би морале бити моралне и материјалне. Моралне би се исказивале у једној Портиној декларацији која би

1862, Цариград, *Correspondence*, No 203 и додатак, FO 421/16.

⁵² Булвер није веровао у способности кнеза Михаила, али је био узнемирен могућношћу да је „он човек веома спреман да предузме дивље и очајничке планове“. Мустје је разумео Булверов страх рекавши: „Il y a des gens dont les yeux sont plus grands que l'estomac“. (Булвер – Раселу, 12. август 1862, Цариград, *Correspondence*, No 209, FO 421/16)

⁵³ По Булверовим извештајима ова седница је одржана 13. августа, док се у студијама Г. Јакшића и В. Вучковића и Љ. Алексић наводи да је одржана 14. августа. В. напомену 54.

била у складу са чланом XXIX Париског мировног уговора. Материјалне гаранције би морале садржавати следеће: 1. рушење истурених делова утврђења за које би се утврдило да су бескорисни за одбрану; 2. одговарајуће смањење наоружања окренутог према вароши и 3. Портину обећање да неће предузимати никакве поправке тврђаве, чак и ако би оне биле потребне. Поред тога, требало је иселити известан део муслиманског становништва да би се обезбедио одређени рејон. Међутим, исељавање Срба и рушење њихових кућа да би се евентуално проширио рејон није долазило у обзир нити је, у било ком случају, требало дирати цркву, Богословију и Митрополију, нити улице у којима су били „живот и богатство вароши“. Требало је порушити све зидове и капије и изравнати ровове који су одвајали варош од осталог дела града. Даље се, у овом експозеу, тражило да сви становници ван тврђаве буду под српском јурисдикцијом. Веома важним Мустје је сматрао турско напуштање свих пет мањих тврђава које, по њему, нису имале никакву вредност за Порту.⁵⁴

Мустјеа је подржао Лобанов који се показао још радикалнијим. Док је Мустје био склон да попусти и да пристане на три уместо на пет тражених тврђава, Лобанов је изјавио да неће моћи да потпише било какав документ који не буде предвиђао уступање свих пет тврђава и обећање Порте да, у складу са XXIX чланом Мировног уговора у Паризу, неће бомбардовати Београд, нити предузимати било какву војну интервенцију против Србије. Прилично изненађење је изазвао Лобановљев захтев да се Порта обавезе да неће слати ратне бродове уз Дунав што би практично значило разорување тврђава у Србији.

Италијански амбасадор је подржао Мустјеа и Лобанова док је пруски све време ћутао, што је протумачено као да он сматра да је Порта довољно понудила. Прокеш-Остен је био прилично оштар у оцени Мустјеовог експозеа. По његовом суду да је овај документ био блажи, могао је бити и Гарашаниново дело! И Булвер, и Прокеш-Остен и турски представници пребацили су Мустјеу због његове једностраности. Булвер му је замерио да је имао у виду само испуњавање српских захтева заборављајући Порту. Британски амбасадор је тврдио да „када постоји неспоразум међу двама странама, треба нагињати оној која тражи да се поштују мировни уговори, а не оној која настоји да се они одбаце и то поготово ако је она, на чијој је страни право разума, и помирљива.“ Булвер је закључио да су циљеви Мустјеовог експозеа били: охрабривање Срба у њиховим захтевима, онемогућавање турске владе и, штавише, понижа-

⁵⁴ *Exposé by the Marquis de Mustier*, 10. август 1862, Терапија; Булвер – Раселу, 15. август 1862, Цариград, *Correspondence*, No 235 (додатак) и 195, FO 421/16; Н. Попов, *нав. дело*, 73–75; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 135–137; Јб. Алексић, *нав. дело*, 68; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 149.

вање султана Абдул Азиса I пред поданицима, и то на почетку његове владавине.⁵⁵

Преговори на конференцији у Канлици били су запали у фазу напетости и ишчекивања да ли ће Француска истрајати на својим захтевима и тиме, вероватно, довести до прекида конференције. Међутим, та фаза је кратко трајала. Тувнел се потрудио да докаже да намере француске политике нису да наруши интегритет Турске у корист Србије, већ да успостави добре односе међу њима. Од Мустјеовог захтева да Турска треба сама да понуди уступање београдске тврђаве јер би је Срби боље бранили од самих Турака, дошло се до тога да је Тувнел предложио да турски топови који су били окренути према вароши буду само повучени толико да се не виде и не иритирају Србе. Од захтева да се Србима уступи свих пет мањих тврђава, Тувнел је дошао до тога да би Турска требало да, поред Сокола и Ужица, уступи бар још Шабац. Убрзо је и од тога одустао, па је изјавио да треба препустити Турској да уступи шта хоће! Једино је истрајавао у одбијању идеје да буде порушена било која српска грађевина ради проширења рејона.⁵⁶

Све ове Тувнелове изјаве Каули је сматрао бацањем прашине у очи да би се прикрило постојање протокола склопљеног између Русије и Француске који се, сумњао је Каули, није односио посебно на Србију. Расел није мењао свој став и није показивао намере да, у било чему, попусти. Подсећајући на то да је Русија свој однос према Порти често објашњавала лошим положајем хришћана у Турској, Расел је подвукао да то у Србији није случај јер она има аутономију, те је, у основи проблема, питање да ли ће се поштовати одредбе мира из 1856. године. То је значило постављање питања да ли ће Порта бити унижена стварањем услова за образовање демократске републике у дунавском басену. Према питању стварања такве државе чије би језгро била независна Србија ни Турска ни Аустрија нису могле да буду индиферентне, а то не би требало да буде ни Русија. „Зато је Влада Њеног Величанства закључила да није у интересу било које велике силе да подржава такав демократски покрет. Циљеви и средства тог покрета потпуно се разликују од циљева и средстава уставне монархије и наговештавају знатно другачије резултате.“ С обзиром на то да је сматрао да су Срби први напали – при томе је увек имао у виду напад Срба на четири капије не помињући шта је било пре тога – и да Турска, по уговорима, полаже потпуно право и на тврђаве и на београдску

⁵⁵ Булвер – Раселу, 14. и 15. август 1862; Ламли – Раселу, 5. септембар 1862, *Correspondence*, No 212, 195 и 240, FO 421/16; Л. Ранке, *нав. дело*, 482; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 149–150.

⁵⁶ Каули – Раселу, 22. и 26. август 1862, Париз; Фејн – Раселу, 21. август 1862, Беч, *Correspondence*, No 205, 216, 218 и 213, FO 421/16; T. W. Riker, *нав. дело*, 415–416.

варош, Расел је закључио да Порта може, ако се буде стриктно држала својих права, „тражити читаво турско подграђе као део тврђаве“.⁵⁷

У подужем меморандуму који је написао као одговор на Мустјеов експозе Булвер је такође пошао од тврдње да су Хатишериф од 1833. године и мировни уговор из 1856. године потврдили турско право да држи београдску варош и капије око ње и свих пет других тврђава. Анализирајући Мустјеове ставове Булвер је поставио оквире у којима би требало наставити преговоре. По њему је било јасно да је утврђивање кривице Срба или Турака бескорисно јер је кривица била обострана, те је утврђивање ко је крив водило конференцију у Њорсокак. Стање настало после сукоба сматрао је противним одредбама мировних уговора и правима Турске. С обзиром на то, Порта је имала право да се лати оружја, а како то није учинила, заслуживала је наклоност великих сила. Булвер је био за потврђивање аутономије Кнежевине Србије, па и за неке мање уступке који нису ишли на штету угледа и снаге Турске. Овакав свој став Булвер је објашњавао чињеницом да је Турској, о чијем су се очувању велике силе договориле 1856. године, потребно помоћи саветима. Да би Порта и султан Абдул Азис I **те савете прихватили, било је неопходно да буду убеђени да су савети дати добронамерно за добро свих султанових поданика, били они муслимани или хришћани.**⁵⁸

Мустје је поново затражио одлагање следеће седнице конференције због тога што је чекао упутства из Париза. Тако је следећа, шеста седница одржана тек 25. августа. На тој седници се, донекле, поновило оно што се десило на претходној. Док су се непосредно пре ове седнице појавили наговештаји од стране Тувнела да ће се француска влада сагласити са тим да Порта напусти само две тврђаве (Соко и Ужице) и да ће друге турске уступке сматрати довољним, те је остављено само да се реше питања ширине рејона тврђаве и моралне турске гаранције да Београд неће бити опет бомбардован, Мустје је изнео предлог који је од овога потпуно одударао. Мустје је тражио следеће: 1. да рејон не захвати ниједну кућу у српском кварту; 2. да Порта одмах поруши две тврђаве и да се размотри да ли би могла пристати на уступање још неке од преостале три; 3. да варош не сме бити бомбардована чак и ако тврђаву нападну српске трупе по наређењу српске владе; 4. да се утврди да ли истурена места београдске тврђаве која сметају Србима могу бити модификована; 5. да се гарнизонска посада ограничи на број неопходан за одбрану и 6. да се не

⁵⁷ Исти – истом, 26. август 1862, Париз; Расел – Каулију, 23. август 1861, Форин офис; Исти – Ламлију, 25. август 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 217, 206, 207 и 215, FO 421/16.

⁵⁸ *Memorandum by Sir H. Bulwer on the Marquis de Moustier's Expose*, б. м, б. г., *Correspondence*, No 235 (додатак 2), FO 421/16.

помиње ограничавање броја војника српске армије. Булвер је одговорио по тачкама:⁵⁹ 1. црква и Богословија могу да остану, али је „апсурдно и неправедно“ тражити да се не поруши ниједна српска кућа; 2. Porta треба да обећа да ће две тврђаве порушити а три задржати; 3. Булвер се није слагао са потпуном забраном бомбардовања, већ је тражио да се команданту тврђаве призна право бомбардовања само у изузетним околностима и после упозорења; 4. ово је било под знаком питања (изгледа да ни сам Булвер није био сигуран да ли одбити захтев да се неки истурени делови тврђаве поруше); 5. јачина турског гарнизона у тврђави мора зависити од јачине српских снага и 6. Булвер је ову тачку сматрао најнеправеднијом јер је остављала нерегулисано питање српске војске. После шест сати дискусије није се дошло до било каквог закључка, па је Булвер предложио да Мустје у писаном облику достави своје предлоге. Булвер је очекивао да ће Мустјеов пројекат бити заснован на Булверовим предлозима са треће седнице, односно, да ће садржати пре свега оне одредбе око којих је био могућ договор.⁶⁰

За седницу која је одржана 26. августа Мустје је припремио Пројекат за уређење српског питања. Овај предлог је имао седамнаест тачака од којих су неке, са или без назива, заиста биле узете из Булверовог пројекта. Неке тачке су изостављене, а додате су нове. Првом тачком установљавала се српска јурисдикција над свим становницима Србије осим у тврђавама, што је Булвер био предвидео делом своје треће тачке. Другом тачком било је предвиђено да се муслимани иселе из Србије, а да им одштету плати Porta (т. 2 и 3 код Булвера), да Porta напусти, поруши и изравна четири капије, „бедеме, ровове и утврђења која су чинила стару границу између вароши и предграђа“, а да на том простору Срби не смеју градити никакве војне објекте (Булвер, т. 2). Porta се трећом тачком обавезивала да прецизним наређењима команданту београдске тврђаве обезбеди да београдска варош не буде поново бомбардована осим у „случају крајње нужде и легитимне одбране“, а и тада водећи рачуна да не уништава варош (Булвер, т. 6; интересно је да Мустје није као Булвер тражио да Porta, најмање дванаест сати пре бомбардовања, обавести велике силе). Четвртом тачком Porta би се обавезала да број војника у

⁵⁹ Булвер је очигледно навео само оно што се њему чинило најзначајнијим. Зато се тих шест тачака, донекле, разликује од пет тачака које је Прокеш-Остен навео у свом телеграму. В. напомену 60.

⁶⁰ Булвер – Раселу, 27. август и 3. септембар 1862, Цариград; Фејн – Раселу, 27. август 1862, Беч; Расел – Булверу, 28. август 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 223, 237, 229 и 224, FO 421/16. Г. Јакшић и В. Вучковић наводе да је Мустје наишао на оштар отпор турских представника и да је пристао да, по њиховим предлозима, унесе неке амандмане у писани предлог који је требало да донесе на седницу следећег дана. (Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 150)

тврђавама не прелази величину неопходну за одбрану (Булвер, делом т. 1) и да оружје на тврђави не буде постављено претећи према вароши. Овим је било предвиђено да се утврди да ли на тврђави постоје истурени делови чије уклањање не би умањило одбрамбену моћ тврђаве. Одређена побољшања (поправке) тврђаве, с тим да буду таква да не прете вароши, одобрена су петом тачком. Под овим се подразумевало проширење рејона тврђаве које би „скоро искључиво“ захватило кварт насељен муслиманима „између јеврејског кварта, Дунава и тврђаве“ (Булвер, делом т. 2). Рушење дела вароши и обештећење муслиманима од стране Порте било је предвиђено тачком шест. У том делу вароши више нико не би смео да се насели нити да нешто зида (Булвер, т. 2 и 3). Седмим чланом предвиђало се да рејон не обухвата Саборну цркву, Богословију, Митрополију и српски квартал. Међутим, ако би се десило да мешовита комисија ипак утврди да треба порушити неколико српских кућа, Мустје је у овом члану изразио наду да се српска влада томе неће противити. У овај члан, као да је заборавио да то припада петом, Мустје је ставио одредбу да Србима који станују у муслиманском кварту обештећење треба да плати Порта. Мешовита комисија предвиђена осмим чланом требало је да буде састављена од представника Турске, Србије и великих сила а да обезбеди спровођење чланова 4, 5, 6 и 7 (састав Булверове мешовите комисије није био тако прецизно одређен, а ингеренција јој је била мања, в. тач. 2). Девета тачка Мустјеовог предлога се потпуно поклапала са петом тачком Булверовог предлога: сви религиозни објекти и гробови муслимана у Београду биће поштовани. Десета тачка о распуштању чета странаца у Србији и ускраћивању азила онима који су радили против Турске одговарала је Булверовој осмој тачки. Док је Булвер предвидео да Порта уступи само Соко и Ужице (т. 9) Мустје је једанаестом тачком предвидео да Порта оцени у којој мери је пет тврђава неопходно за одбрану Турске, да ту оцену достави великим силама, а да, у сваком случају, напусти Соко и Ужице. Дванаеста и тринаеста тачка Мустјеовог предлога односиле су се на боравак муслимана у Кнежевини Србији. Првом је забрањен боравак муслиманима са или без породица, у или око тврђава, осим ако нису у саставу тврђавских посада а другом је предвиђено да они муслимани који живе у Београду или у унутрашњости треба што пре, а најдуже у року од три месеца, да напусте Србију. Међутим, то није значило да муслимани нису могли, због послова, путовати Србијом, али би тада подлежали српским законима (т. 14). Петнаеста тачка која је садржавала обавезу Порте да увек размотри и што пре одговори на сваку српску жалбу одговарала је десетој тачки Булверовог предлога са треће седнице конференције, с тим што је Булвер био предвидео рок од месец дана за одговоре. Шеснаестом тачком било је предвиђено да Порта будно мотри да се и управник београдске тврђаве и српска влада придржавају својих обавеза. Обавеза

да барикаде и утврђења подигнута после српско-турске конвенције склопљене одмах после бомбардовања Београда буду порушена наметнута је обема странама последњим, седамнаестим чланом.

Тешко је одредити шта је Мустје прихватио, а шта је одбацио од примедба Булвера и турских представника које су му стављене 25. августа јер, у доступним извештајима, то није поменуто. Међутим, у поређењу Мустјеовог предлога поднетог на седници 26. августа и Булверовог од 31. јула уочљиво је да је Мустје једноставно прешао преко Булверовог инсистирања да се српска војска ограничи на 12.000 људи, да се обустави наоружавање српске војске и да српска влада исплати обештећење муслиманима за штету која им је причињена пљачком после бомбардовања. Разликовала су се и мишљења по питању ширине рејона у оном делу где је требало да захвати куће, па и неке значајније објекте у српском кварту.⁶¹

Мустје јесте учинио неке уступке својим пројектом, али, ипак, не толике да би Булвер био задовољан целином документа. Зато је Булвер, незадовољан Мустјеовим документом, а уз подршку Прокеш-Остена, одлучио да, за следећу седницу конференције, припреми два документа: први је био меморандум о Мустјеовом пројекту, а други контрапројекат.

У свом меморандуму Булвер је прво показао своје незадовољство тоном који је прожимао цео Мустјеов пројекат. Мустје је у читавом пројекту настојао да се задовоље српски захтеви, док је Булвер тврдио да се српске жеље могу испунити само у оној мери у којој не угрожавају турске и европске интересе. Овакав Мустјеов тон био је уочљив, пре свега, у неколиким чланцима који су се односили на проширивање рејона (еспланаде) београдске тврђаве. Булверу је сметало што Мустје није истакао да проширење еспланаде рушењем муслиманског кварта није српски уступак Порти, већ последица турског уступака Србима који се огледао у напуштању читаве вароши – која је по уговорима, иначе, припадала Турцима – и свих одбрамбених објеката који су одвајали варош од предграђа. Још гором Булвер је сматрао одредбу да се ниједна кућа у српском кварту не може рушити због проширења еспланаде, а ако је баш због осигурања одбране тврђаве неопходно рушење неколико српских кућа, онда их Пор-

⁶¹ Булвер – Раселу, 3. септембар 1862, Цариград; *The Marquis de Moustier's Project for the Arrangement of the Servian Question*, б. м. б. г., *Correspondence*, No 237 и додаток 1, FO 421/16; Уп. са напоменама 30 и 60. „Мустје је извршио неке мање измене сутрадан.“ (26. августа, прим. Љ. П. Р.) – пишу Г. Јакшић и В. Вучковић, док је Булвер у једном резимеу догађаја написао: „Уместо да изнесе своје примедбе на моје раније предлоге, он (Мустје, прим. Љ. П. Р.) је изнео, 26. текућег, свој сопствени општи пројекат, који је био заснован на моме али који се у многоме разликовао од њега.“ (Булвер – Раселу, 11. септембар 1862, Цариград, *Correspondence*, No 250, FO 421/16) Тактику Мустјеовог понашања објаснила је Љ. Алексић. (Љ. Алексић, *нав. дело*, 69–71)

та може купити од Срба, али уз претходни пристанак њихових власника и српске владе. Врхунац Мустјеове неувиђавности према Турској, Булвер је видео у захтеву да једна комисија, у којој би био и српски представник, размотри могуће модификације (рушења) истурених делова тврђаве које би требало уклонити да не би иритирали Србе.

Било је бесмислено – тврдио је Булвер – тражити од Порте да утврди које тврђаве може да задржи, а потом захтевати да две одмах напусти и поруши. Осим тога, Порта је већ била изјавила да су јој оне три преостале веома значајне. Овај захтев Мустјеа губио је свој значај његовом ранијом изјавом да се слаже да Порта задржи те три тврђаве, али је „Србима давао лажне наде за којима ће доћи разочарења и оптужбе“. Булвер се противио и дванаестој тачки Мустјеовог плана, с обзиром на то да се знало да свака тврђава мора да има извешан број цивила који опслужују војску.

Одредбу о обезбеђењу Београда од бомбардовања Булвер је сматрао нејасном, уз примедбу да треба дозволити управнику тврђаве да бомбардује сваки део града одакле би тврђава била нападнута.

Последња Булверова примедба била је стављена на изостављање одредбе о ограничавању бројности српске војске. Тврдећи да је опште познато да је у Србији, после познате скупштинске одлуке о стављању под оружје свих одраслих мушкараца – Срба, подигнута војска од око педесет хиљада људи, Булвер је закључио да се не могу успоставити ни мир ни поверење док се та војска не установи у складу са одредбама ранијих уговора.⁶²

Због свих ових примедби Булвер је припремио контрапројекат. Већина, од дванаест чланова колико је садржавао Булверов контрапројекат, била је прецизније одређење и другачији распоред онога што је Мустје написао у свом предлогу. Булвер се, очигледно, трудио да сведе недоумице на најмању могућу меру. Зато су само четири члана које треба посебно издвојити. У члану 2 који је посвећен проширивању еспланаде Булвер је предвидео да се не руше црква, Богословија, Митрополија и трговачка улица нити било шта друго осим кућа за које комисија утврди да представљају сметњу безбедности тврђаве. Према петом члану несумњиво је да би то одлучила војна комисија састављена од представника великих сила и Порте. Ова комисија би била задужена за утврђивање обима еспланаде, док би српско-турска комисија, предвиђена истим чланом, решавала питања обештећења и експропријације и за Турке и за Србе. Водећи рачуна о тону свог предлога Булвер је, у трећем члану који је предвиђао плаћање

⁶² *Memorandum by Sir H. Bulwer on the Marquis de Moustier's Project*, б. м. б. г.; Булвер – Раселу, 11. септембар 1862, Цариград, *Correspondence*, No 237 (додатак 3) и 250, FO 421/16.

обештећења за штете настале у догађајима око бомбардовања, предвидео да обештећење опљачканим муслиманима плати српска влада, а да штету коју су тада претрпели Срби, ако таквих има, плати Порта. Најзад, једнаестим чланом, Булвер је предвидео да питање српске милиције буде решено, на основу ранијих хатишерифа, уговором између Порте и српске владе, тако да бројност милиције буде пропорционална потребама одржавања реда и мира у Кнежевини. За разлику од Мустјеовог пројекта, Булверов је јасно наглашавао турска права и уступке које Порта чини Србији. Овај контрапројекат је документ којим се настојало да се прецизним истраживањем и Турска и Србија учврсте на својим, одговарајућим местима и у међународним и у сизеренско-вазалним оквиринама.⁶³

С обзиром на то да је Булверов контрапројекат садржао неке елементе у којима је било и његовог и турског попуштања, Мустје је био пријатно изненађен. Ипак, овај контрапројекат је садржавао и такве одредбе преко којих Мустје није хтео да пређе. Зато се, на деветој седници конференције развила жива и исцрпљујућа дискусија која је трајала седам часова. Мустје је најпре инсистирао на томе да у војној комисији која је требало да одреди обим еспланаде буде и српски представник. Фуад-паша и Али-паша су одлучно одбијали такав захтев. Булвер је истрајао у тврдњи да је бесмислено именовати Србина у комисију која одлучује о одбрани тврђаве кад су Срби толико настојали да та тврђава буде порушена. Мустје је одустао од овог свог захтева.

У полемици око тога када Срби треба да поруше барикаде и друге утврде подигнуте после бомбардовања Београда, Мустје је попустио. Одустао је од захтева да буду порушене тек када друге одредбе буду испуњене и пристао на то да се поруше када буде проглашен Портин ферман направљен према протоколу конференције.

Дискусија око ограничавања српске милиције запретила је да доведе до прекида конференције. Мустје је тврдио да нема овлашћења да дискутује о том питању, а Булвер је одбијао да потпише било какав документ који не садржи и одредбу о српској милицији. Најзад, дошло се до средњег решења: о бројности српске народне милиције (војске) одлучиће Порта и српска влада у директним преговорима.

Расправе о обештећењу опљачканим муслиманима и о српским кућама које би требало порушити због проширења еспланаде повезане су мудрим Булверовим потезом. Булвер није хтео да попусти у питању српских кућа док Мустје не попусти у питању обештећења. Булверов потез узимања шешира и наводне намере да напусти седницу у потпуности је

⁶³ *Counter – Project of Sir H. Bulwer*, б. м. б. г., *Correspondence*, No 237 (додатак 2), FO 421/16; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 150–151.

успео.⁶⁴ Пошто су сви желели да се конференција заврши, Мустје је био доведен у незгодну ситуацију да се стекне утисак да је конференција прекинута због њега. Да се то не би десило, он је попустио и „у тренутку када се то најмање очекивало, постигнут је договор“.⁶⁵

За дефинитивни садржај протокола конференције имао је одређених заслуга и српски капућехаја у Цариграду Јован Ристић. Он је приметио француском амбасадору да у неке нацрте протокола није био унет рок исељења Турака и да је сума обештећења Турцима била јединствена и округла. С обзиром на то да су рокови исељења Турака били предвиђени хатишерифима из 1830. и 1833. године, Мустје је успео да тај рок буде одређен на четири месеца. С обзиром на то да је плачкање било обострано и да су српске власти пронашле део опљачканих ствари које су могле бити враћене, Мустје је успео да буде прихваћено начело узајамности. Није прихваћено да Porta плати обештећење Србима за штете начињене бомбардовањем јер би се тиме признало да су Турци агресори, што би могло изазвати негативне реакције у Турској.⁶⁶

Пошто је на седници 4. септембра коначно постигнута сагласност око садржине протокола конференције, амбасадори великих сила су се окупили у француској амбасади 8. септембра и потписали текст протокола који је, у ствари, био предлог представника гарантних сила Порти.⁶⁷ Са предлогом је требало да се сагласе Porta и султан Абдул Азис I. Булвер је претпостављао да ће на Порти бити тешкоћа због неких њених чланова који се нису слагали са преговарачима Фуад-пашом и Али-пашом. Што се тиче Абдул Азиса, Булвер је веровао да ће протокол потписати са радошћу. Тако је и било. Затим је Фуад-паша послао кнезу Михаилу везирско писмо које је било написано пријатељским тоном. Уз писмо је приложио копије протокола. Велики везир је обавештавао кнеза да ће ферман написан према протоколу конференције бити проглашен чим бу-

⁶⁴ „С обзиром да ником нисам рекао шта сам намеравао да урадим, барон Прокеш, Фуад-паша и Али-паша су, унеколико, били изненађени тоном којим сам наступио, али када су видели резултат срдечно су ми захвалили на показаној одлучности.“ (Булвер – Раселу, 11. септембар 1862, Цариград, No 242, FO 421/16)

⁶⁵ Исто; Исти – истом, 4. и 11. септембар 1862, Цариград, *Correspondence*, No 232 и 250, FO 421/16; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 151–152. Уп. Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 145–150.

⁶⁶ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 150–153.

⁶⁷ *Protocol of the Conference held at Constantinople*, 4. септембар 1862, Цариград, *Correspondence*, No 250 (додатак 1), FO 421/16; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 153–155; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 241–244.

ду уклоњене барикаде у Београду. Булвер је пожуривао Али-пашу да што пре пошаље ферман управнику београдске тврђаве.⁶⁸

Поред протокола конференција је усвојила још један документ који је, пошто га је Porta одобрила, послат управнику београдске тврђаве. То је било упутство које је представљало објашњење четврте тачке протокола, а односило се на одржавање добрих односа Турака у тврђави и београдских Срба. Било је наређено да се не угрожавају српска права, а од Срба се очекивало да се држе у оквиру својих права. Управник је морао да води рачуна о томе да се ниједан муслиман не насели у Србију ван тврђава и да наоружање тврђава не буде постављено тако да узнемирава Србе. Најзначајнија је била пета тачка овог упутства којом је одређено да тврђавска артиљерија може бити употребљена само у случају озбиљног напада на тврђаву. У случају да, ипак, употреби топове, београдски паша је упозорен да пуца само на оне делове вароши из којих долази напад, водећи рачуна да вароши нанесе што мање штете. Пре него што употреби топове против напада из вароши, паша је био обавезан да о томе обавести „стране конзуле резидирајуће у Београду и, ако је могуће, мирне житеље вароши“.⁶⁹

Још почетком августа месеца Мустје је, преко Тастија, почео да припрема кнеза Михаила и српску владу на то да неће бити испуњени сви њихови захтеви и надања. Видевши то кнез Михаило је почео говорити да је судбина Србије рат и да ће радије погинути него пристати да му се нанесе увреда неиспуњавањем српских захтева. Због тога што је схватао да је немогуће све добити, због сумње у искреност пријатељских сила и неповерења у најближе сараднике а, вероватно и због породичне ситуације, кнез је из еуфоричних ратних расположења падао у дубоке депресије. У такву депресију запао је 10. септембра када му је руски конзул Влангали уручио текст канличког протокола. Кнез је био незадовољан јер је, по његовом тумачењу, бомбардовање оправдано и, чак, награђено проширивањем еспланаде београдске тврђаве и зато што је плаћање одштете одређено само Србима. Осим тога, нови положај Ашир-паше у Марашу тумачен је као награда паши за бомбардовање. Кнез је, с једне стране, говорио да неће дозволити рушење српских кућа, да неће преговарати о бројности српске војске и да неће распустити стране добровољце. С друге стране, био је спреман да поруши барикаде као знак добре воље и да сам поведе преговоре, али је, истовремено, био спреман да се оружјем одупре спровођењу одлука конференције које је сматрао увредљи-

⁶⁸ Булвер – Раселу, 11, 13. и 17. септембар 1862, Цариград, *Correspondence*, No 242, 251 и 253, FO 421/16; Н. Попов, *нав. дело*, 85–87.

⁶⁹ *Proposed Instruction to the Governor of Belgrade*, б. м. б. г., *Correspondence*, No 250 (додатак 2), FO 421/16; Н. Попов, *нав. дело*, 87–88.

вим. Крајем септембра кнезу је стигло писмо великог везира Фуад-паше. Паша је писао кнезу да ће му Порта доставити ферман о санкционисању протокола чим кнез буде наредио рушење барикада, а његово наређење буде спроведено у дело.⁷⁰

Тешко је рећи да ли је кнез Михаило најозбиљније мислио да зарати или је само хтео да изврши притисак на оне који су подржавали Порту не би ли што више добио за Србију. Он је поверовао „да су се Енглези, видећи наше спремање, нећу рећи поплашили, али на сваки начин мало забринули“. Зато је саветовао својим сарадницима да се спремају „као да ћемо се сутра ухватити са Турцима за перчине. Не има сумње да, наше озбиљно спремање производи умјереније совјете, које Порти њени пријатељи дају“.⁷¹ Кнез Михаило је, донекле, био у праву. Булвер се, наравно, није плашио српске војске. Он је знао да постоји граница у попуштању преко које Абдул Азис I не би смео да пређе, те би морао да зарати без обзира на трошкове и могућа крвопролића. У случају да турска армија крене на Србију, „Срби су били потпуно неспособни да јој се супротставе без обзира на хвалисање којим су се надали да ће заплашити Порту“.⁷²

Без обзира како би се завршио, рат између Турске и Србије је, ипак, могао имати непредвидиве последице по односе међу великим силама. Зато је Расел одмах наредио Булверу да отпутује за Београд „да види кнеза и да упутства конзулу“.⁷³ Булвер је стигао у Земун 27. септембра и одмах је, на аустријском ратном броду „Алберт“, прешао у Београд. Његов долазак кнез Михаило је протумачио као још једну увреду јер је у Булверу видео творца понижавајућих одлука за Србију. Зато су он и српска влада одлучили да се руководе само интересима земље.

Булвер је био искусан дипломата и пошто је одмах посетио кнеза да би му пружио „доказ свога уважаења и поштовања“, овај га је морао већ сутрадан позвати на ручак. Тако је Булвер уместо планираних четири остао шест дана у Београду настојећи да „најпријатељскијим речима“, мало по мало, убеди кнеза Михаила у то да протокол који је направљен

⁷⁰ Михаило Обреновић – Јовану Ристићу, 21. јули / 2. августа и 23. јули / 4. август 1862, Београд, *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српског заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861–1867 са уводом и једним додатком од Ј. Ристића*, Београд 1897, 15–18; *Бомбардање Београда*, 146–147; Ј. Ристић, *Спољашњи односи Србије*, II, 137–145; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 153; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 254.

⁷¹ М. Обреновић – Јовану Ристићу, 21. јули / 2. август 1862, Београд, *Преписка*, 15–16.

⁷² Булвер – Раселу, 11. септембар 1862, Цариград, *Correspondence*, No 250, FO 421/16.

⁷³ Расел – Булверу, 8. септембар 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 234, FO 421/16.

у Цариграду није толико лош по Србију као што се то у Кнежевини мислило. Рекао је да се знало да протокол није савршен, да Срби неће бити задовољни понуђеним решењима, али да је могуће, у будућности, променити то и чак је дао часну реч да ће и он помоћи да се од Турске добију и други уступци. Обећавао је да ће подржати све реалне захтеве Срба који не буду угрожавали принцип очувања интегритета Турске који је „његова влада била обавезна да штити“. Међутим, кнез није тако лако мењао свој став, те је дао налог Јовану Мариновићу да састави негативан одговор на писмо великог везира.⁷⁴

Ово је забринуло Булвера, а и Гарашанина. Гарашанин је помислио да се пропушта изузетна прилика да се Портин пријатељ приклони Србији. Булверу се, пак, учинило да ће му пропасти читав труд од три месеца, па се обратио конзулима а, пре свих, Тастију. Британски амбасадор је уверавао и Тастија да најискреније жели свестрани развој Србије уколико то не угрожава Турску. С обзиром на то да је већ имао упутства своје владе да утиче на српску не би ли ова прихватила протокол из Канлице, Тасти, који се „срдечно ставио на расположење амбасадору“, учинио је заокрет у свом понашању и у потпуности се сложио са Булверовим ставом. Штавише, рекао је Булверу да мисли да ће кнез прихватити ферман, али да ће у свом одговору на великовезирско писмо навести своје примедбе. Уверен у Булверову искреност Тасти га је саветовао да буде стрпљив. Потом је следећег дана француски конзул убеђивао кнеза Михаила да има у виду и оно што Турци морају да жртвују, да се мане својих претераних захтева и да прихвати оно што му се нуди. Кнез је тешка срца обећао да ће се потрудити да никога не разочара.⁷⁵

Међутим, оно што је Булвер сазнао тих дана није било охрабрујуће. Док су српски министри били спремни да прихвате ферман, кнез се колебао, био је незадовољан и хтео је да добије варош и капије без обештећења Турцима, а да тврђаву остави без еспланаде. Српски министри – вероватно Гарашанин и Мариновић – обавестили су Булвера да кнез нема намеру да прихвати ферман, али да ће одржавати *status quo*. **Мада је по**мало губио стрпљење, Булвер је проценио ситуацију и предузео одређене кораке. Пре свега приметио је да поред министара ни народ, с обзиром на то да је „земља подељена на мале парцеле уз које власник мора стално бити“, те да је његов „основни циљ да има добру жетву и да не плаћа

⁷⁴ Булвер – Ерскину, 27. септембар 1862, Београд, FO 195/725; Тасти – Тувнелу, 7. октобар 1862, MAE, AD, CPC, T-B, Vol. 14; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 153–154; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 259–260.

⁷⁵ Лонгворт – Булверу, 3. септембар 1862; Булвер – Раселу, 2 (3) и 4. септембар 1862, Београд, FO 195/724 и 725; Тасти – Тувнелу, 7. октобар 1862, MAE, AD, CPC, T-B, Vol. 14; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 260.

велики порез, а сва остала осећања су пролазна“, није расположен за рат без велике нужде. Народна милиција није, ни издалека, изгледала онако како ју је Булвер замишљао пре доласка у Београд. Она није могла бити наоружана ни опремљена онако како би требало да буде. Зато је Булвер, с једне стране, закључио да Порта треба да заузме умерен и помирљив став, али да треба да буде чврста у испуњавању одредаба фермана. С друге стране, упозоравао је политичаре у Београду да би српско инсистирање на затеченом стању Порта могла схватити као припремање за рат, а да кнез не може очекивати подршку великих сила ако добије ферман. Да би појачао своје аргументе, Булвер је, истовремено, затражио од Ерскина да му телеграфом пошаље „нешто што бих могао да покажем и докажем опасности у које су водили ови двосмислени поступци“.⁷⁶

Кнез Михаило који је желео „да у Србији буде нешто више од онога што су били његови преци и да Србија постане независнија него што је то до сада била“, постајао је, очигледно, и сам свестан да „ако у овим ставовима пређе преко одређене границе то ће га, пре или касније, завести у тешкоће и у земљи и у иностранству“. За пар дана кнез је променио мишљење и више није одбијао ферман, већ је више показивао бригу како ће се он реализовати, поготову како ће бити регулисано питање рејона. Када је ово приметио, Булвер је одмах упозорио Порту да треба избегавати сваки неспоразум на граници са Србијом, повући турске трупе нагомилане на тој граници, а да београдски паша и паше суседних области поведу рачуна да не дође до конфликта. „Требало би оставити српски народ, што је могуће више, самом себи“ – писао је Булвер.⁷⁷

Међународне околности су биле мање наклоњене Србији после конференције него после бомбардовања Београда. Потписивањем протокола конференције све силе су се обавезале и нашле на једној страни. Није било вероватно да би било која од њих одобрила или помогла улазак Србије у рат. С обзиром на то да је победила Црну Гору, растурила бугарске устаничке чете и, захваљујући британском кредиту, била спасена од банкрутства, Турска је била у много бољем положају него три месеца раније. Србија није имала довољно материјалних средстава да уђе у рат са Турском. Осим тога, у јуну, после бомбардовања београдске вароши, морално и формално право је било на српској страни. То право би прешло у турске руке ако би Србија заратила после потписивања канличког протокола. Схвативши, стога, да би улажење у рат са Турском значило срљање у пропаст, кнез Михаило је попустио и одлучио да прихвати протокол.⁷⁸

⁷⁶ Булвер – Ерскину, Раселу и Лонгворту, 2, 4. и 5. октобар 1862, Београд; Расел – Булверу, 5. октобар 1862, Лондон, FO 195/725.

⁷⁷ Булвер – Ерскину, 5. октобар 1862, Београд, FO 195/725.

⁷⁸ J. Ристић, *нав. дело*, II, 156–159; Ž. Đorđević, *нав. дело*, 260–261.

Пријем протокола конференције кнез Михаило је потврдио писмом великом везиру Фуад-паши 3. октобра 1862. године. У овом писму, које је по Гарашаниновим упутствима редиговао Јован Мариновић, указао је да у протоколу конференције и везирином писму нема правде која је очекивана у Србији. Кнез је замерао што бомбардовање није осуђено и што није било предвиђено обештећење за „невине жртве бомбардовања“, а било је предвиђено обештећење за Турке. Затим је указано на то да је било доказано да Срби нису напали београдску тврђаву. Упркос томе, одобрено је проширење еспланаде уз рушење српских кућа чиме је ојачана позиција гарнизона. Најзад, замерено је што су моралне гаранције Кнежевине непоуздане. Па ипак, кнез је примао одлуке конференције наглашавајући да то чини због мира и добрих односа са султаном. Лонгворт је приметио да је ово писмо више упућено великим силама него Порти.⁷⁹

Неколико дана касније (6. октобра) објављена је Прокламација кнеза Михаила. И у Прокламацији кнез је рекао да нису испуњене све српске жеље, али је то било речено знатно блажим тоном него у писму великом везиру. Упућујући на текст царског фермана и протокола конференције који су истовремено објављени, кнез је признао да његова очекивања нису испуњена у потпуности, али да добијени ферман „неоспорно садржава испуњење неких до сад неостварених права Србије, као и неке нове добитке.“ Објављивање Прокламације је изазвало одушевљење у Србији јер је тиме отклоњена ратна опасност. Прокламацијом су укинуте све ванредне мере које су уведене после бомбардовања вароши. У општем одушевљењу које је завладало Београдом било је тешко рећи да ли се више радују грађани и трговци који се враћају у варош или наоружани сељаци који одлазе својим кућама.⁸⁰

Пошто су обе стране порушиле барикаде а редовна војска и жандармерија биле повучене у касарне, кнез Михаило је 7. октобра 1862. године примио царски ферман. Кнез је настојао да на сваки начин умањи значај примања фермана, па конзуле није позвао да присуствују том чину. Турском паши који је дошао у пратњи два ађутанта и секретара само је суво рекао: „Извршићу ферман а ви сте могли видети да сам већ почео“. Током церемоније кнез је пренебрегао многе уобичајене поступке указивања

⁷⁹ Михаило Обреновић – Фуад-паши, 21. септембар / 3. октобар 1862, Београд; Лонгворт – Булверу, 12. октобар 1862, Београд, FO 195/725; Кнез Србије – Великом Везиру, 21. септембар / 3. октобар 1862, МАЕ, AD, CPC, T–B, Vol. 14; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 169–171; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 261–262.

⁸⁰ Лонгворт – Булвер, 10. октобар 1862, Београд, FO 78/1673; Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 167–168; Ж. Ђорђевић, *нав. дело*, 262–267.

поштовања делегацији, ферману и султану, па је запрепашћена турска делегација веома брзо напустила двор.⁸¹

Сасвим задовољан Хенри Булвер је отишао из Београда пре предаје фермана. У разговору који је имао са Гарашанином и Мариновићем пре поласка на пут, Булвер је тражио да му отворено изнесу све српске замерке на протокол конференције. Дао је низ објашњења у вези са одштетом Србима за бомбардовање, о рејону, рушењу џамија и турских гробаља, српског коришћења спољних тврђавских објеката и уређивања питања српске народне војске. Желећи да поправи рђав утисак о себи, Булвер је понудио услуге за отклањање свих неспоразума до којих би дошло у будућности.⁸²

Булверов боравак у Београду је, у ствари, био круна његовим тромесечним напорима предузетим у циљу спречавања ширења српско-турског сукоба и онемогућавања, ако не распада, а оно бар умањења Турског царства. За то су му, најпре и, вероватно, највише били захвални султан Абдул Азис I и **Порта. С обзиром на то да је постигнуто решење, и те како,** одговарало и Аустрији, Прокеш-Остен се није устезао да „најлепшим речима изрази дивљење чврстости и способности које је Хенри Булвер показао током преговора“ и да истакне да су резултати конференције Булверово дело. Расел је више пута за време трајања конференције одобравао Булверове потезе, а на крају му је честитао на „вештини, брзини, расуђивању и помирљивости који су били у складу са упутствима и Портиним правима“.⁸³

С обзиром на међународну политичку ситуацију и немогућност Француске, а поготово Русије, да се дубље ангажују на решавању српског, као делу источног питања, и француска и руска дипломатија су могле да буду, ако не захвалне, оно бар задовољне Булверовом делатношћу. Да је Булвер био наклоњен Србима, они су можда могли добити више, али је тешко питање колико би то више било, а да, при томе, Порта не одлучи да нареди наступање својим трупима преко српских граница. Србија није добила максимум онога што се могло добити, али је добила

⁸¹ Исти – Раселу и Булверу, 6. и 12. октобар 1862, Београд, FO 195/725; Тасти – Тувнелу, 7. и 12. октобар 1862, МАЕ, AD, CPC, T–B, Vol. 14; Ž. Đorđević, *nav. delo*, 262–263.

⁸² Тасти – Тувнелу, 12. октобар 1862, МАЕ, AD, CPC, T–B, Vol. 14; Г. Јакшић – В. Вучковић, *нав. дело*, 155.

⁸³ Булвер – Раселу, 13. септембар 1862, Цариград; Фејн – Раселу, 18. септембар 1862, Беч; Расел – Булверу, 6. октобар 1862, Форин офис, *Correspondence*, No 252, 247 и 262, FO 421/16. После Булверовог одласка Тасти је самоуверено приметио да се од конференције британска политика полако приближавала француској. „Није први пут да смо преобратили оне који су нас побеђивали.“ (Тасти – Тувнелу, 7. октобар 1862)

оптималне уступке који су јој оставили отворена врата за нове захтеве на путу ка независности. Канличка конференција је, на том путу, била значајна степеница при чијем грађењу је Велика Британија, макар као Портин чувар, одиграла значајну улогу.

* * *

„И вел. везир и министар спољашњих послова говорили су ми о некој новој ери, која у нашим одношајима од сада наступа, ну они су се вараили било то хотимице или нехотице; јер и ако је заиста бомбардање Београда донело ‘нову’ еру, она није била ера мира и поверења, као што су је министри турски желели, но је била ера ‘нове’ – хладноће и запетости. А закључења Канличке конференције далеко од тога, да нађу лека против повратка крвавих догађаја, оставила су, на против, својим недовољним мерама квасац за нове заплете између Порте и Србије“.⁸⁴

⁸⁴ Ј. Ристић, *нав. дело*, II, 169.

ЗАКЉУЧАК

Одредбе Париског мировног уговора из 1856. године потврдиле су вазални однос Кнежевине Србије према Порти. Овај мир је истовремено превео Кнежевину из руског патроната у заштиту европских гарантних сила. То је Србији и олакшало и отежало положај. Олакшало јер се, од тада, притиснута утицајем једне силе, могла обратити за помоћ некој другој великој сили, а отежало зато што је од тада морала да тражи своје место и напредак у међусобном надметању интереса и утицаја великих сила. Једна од великих сила која је те 1856. године стекла веће право и могућност да утиче на судбину Србије била је и Велика Британија.

С обзиром на то да до тада није успоставила већи директни утицај на Србију, Британија је могла утицати само посредно, преко своје политике према Османском царству. Ово царство које се једва, уз помоћ великих сила, спасло од пораза у рату са Русијом запало је у дубоку кризу. Захваљујући трошковима у рату Турска је морала тражити спас у европском капиталу који јој је помагао али и односио турска блага на Запад. Турску су нагризали и веома чести устанци и буне које су избијале у скоро свим деловима царства. Турска државна грађевина се озбиљно климала.

Свака буна и сваки устанак су мање или више угрожавали интегритет Турске и претили да доведу до њеног распада. Међутим, пошто је до мировног уговора у Паризу дошло после дугог и веома крвавог рата, ниједна велика сила није била спремна ни расположена да се бори за интересе неког малог народа у Турској, чиме би се вероватно отворило источно питање. Русија је изашла из Кримског рата усамљена и веома ослабљена. Аустрија се балансирањем једва спасила да не буде увучена у рат. Француска је била међу победницама, али хтела се окористити отварањем националних питања на Балкану само у оној мери и онда када би то њој одговарало. Али, њеној савезници из Кримског рата је бар тада у потпуности одговарало да Турска остане онаква каква је тада била, да ја-

ча онолико колико јој то британски капитал омогући и да због тога што чвршће буде везана за Велику Британију.

За релативно кратко време британским посланицима у Цариграду успело је не само да вежу Турску за Британију, већ и да остваре одлучујући утицај на Порту. Бежећи од руске напасти Порта се баčila у канце британске политике и капитала. Када је успео да оствари овакав утицај на Порту, Форин офис није имао никаквог разлога да дозволи било коме да угрози интегритет Турске. У таквим односима није могло да буде сентименталности, па није било никаквог разлога да британска политика према Кнежевини Србији буде нешто другачија или попустљивија.

Раселове процене и упозорења да би претерано попуштање Србији могло довести до стварања демократске јужнословенске републике која не би из темеља уздрмала само Турску већ и Аустрију, а тиме и цео европски систем, могле су, само на први поглед, деловати претерано. Могуће је да је он помало преувеличавао ту опасност да би упозорио или уплашио друге велике силе. Међутим, дугогодишњи национално-ослободилачки полет који је, час јаче час слабије, захватао српски народ и његове вође и одржавање три народне скупштине у Србији од којих је прва, Светоандрејска, са неоспорним демократским елементима, имала за резултат промену династије у Србији, а трећа, Преображењска, јасно показала намере Србије да се што више осамостали, могли су се употребити као добри аргументи за његове процене.

Стога је, са становишта британских интереса у решавању источног питања, било неопходно зауставити или, бар, колико је год било могуће, успорити сваки националноослободилачки или демократски покрет који би се појавио на Балкану. С обзиром на то да је аутономна Кнежевина Србија увек могла представљати језгро, ако не демократских онда свакако националноослободилачких покрета, онда је у периоду од 1856. до 1862. године један од важнијих задатака британске дипломатије био да онемогући ширење сваког таквог покрета. Тај циљ британске дипломатије је у приличној мери био олакшан одредбама Париског мира. Па ипак, немири широм Турског царства стално су га уздрмавали, а веома чести српско-турски сукоби у Србији и на њеним границама указивали су да пламен националне револуције, у одговарајућем моменту, може баш ту избити.

Промена династије у Кнежевини Србији и одлучан став старог кнеза Милоша Обреновића били су знаци опомене за Форин офис. Ако утицај на аустрофилског кнеза невеликих способности Александра Карађорђевића није било могуће остварити због његовог проаустријског окружења, онда сваки покушај иоле јачег британског утицаја на непредвидивог Милоша Обреновића није имао смисла с обзиром на његово искуство из 1839. године. Зато су се извештаји Томаса Фонбланка сводили на чисто

регистравање и, нешто ређе, оцењивање ситуације и личности. Изворе својих информација који су се, по неким шкртим напоменама, налазили међу највишим српским политичарима, Фонбланк није хтео да помиње. Његови претпостављени у Цариграду и у Лондону нису сматрали да од Фонбланка, осим познатих оквира, треба тражити или очекивати неке дубље и значајније акције.

Међутим, долазак европски образованог кнеза Михаила Обреновића на престо Кнежевине Србије је, судећи према његовом обећању да ће ићи очевим стопама и према његовим првим потезима а, поготову, према одлукама Преображењске скупштине, изискивао озбиљније посматрање и ангажовање од британске владе. С обзиром на то да аустријска и британска упозорења другим великим силама да одлуке Преображењске скупштине представљају опасност за Турску нису наишла на одговарајући одјек, није било могуће предузети неку озбиљнију акцију. То није било могуће и зато што Форин офис није могао да оствари мрежу агената у Србији какве су имале Русија или Аустрија. Србија је, уосталом, дотада и донекле, ипак била на маргини британских интереса, па Британији таква мрежа није ни била потребна, а пријатељства са Аустријом и Турском могла су јој обезбедити поуздана обавештења.

Међутим, бомбардовање београдске вароши био је сувише значајан и опасан догађај, па висока европска дипломатија није могла остати равнодушна. Проблем је морао бити решен на међународној конференцији. То је у потпуности одговарало Форин офису јер је проблем тако дошао на амбасадорски ниво на коме је британски задатак био да на чврстом принципу легалитета брани интегритет турског царства. Британске дипломате на европским дворовима и на конференцији у Канлици имали су и аргумент више у постојаности британске политике при заступању тог принципа. О том принципу супротстављеном природном праву народа увек се могло дискутовати са неизвесним исходом, поготову када су га, онако како је то било на конференцији, заступале Русија и Француска. Прва је још увек и бар формално против себе имала неке велике силе и Турску, и у држави унутрашњу кризу, док је друга наступала колебљиво и у чврстом подржавању тог принципа и у конфронтирању са Великом Британијом.

Ако је конференција у Канлици, по свом исходу, представљала компромис принципа легалитета и права народа, онда се тај компромис може тумачити као успех британске дипломатије. Оно што је Булвер хтео на почетку углавном је успео на крају конференције. Мустје је доста маневрисао крупним речима и великим захтевима да би, ипак, на крају дошао до тога да прихвати оно што се могло добити. Лобанов му је добро секундирао, али није могао много да му помогне. Ни један ни други нису ни

могли ни смели да, преко српског, отварају источно питање. То није хтео ни Булвер и зато се могло и морало доћи до компромиса.

Компромис који се огледао у протоколу конференције и ферману султана Абдул Азиса I **није испунио све српске жеље, али је објективно** одговарао тренутним могућностима Србије. Срби и њихови политичари, а поготову кнез Михаило могли су се љутити на Лонгворта, Литона и, нарочито, на Хенрија Булвера. Али, чини се да је Булвер постигао ону границу турских уступака коју су могли да отрпе турски национални понос и султан. Ако је Булвер то добро проценио – а, по свему судећи, јесте – онда је он, мада то може деловати апсурдно, радио и у интересу Србије која не би могла да издржи дуго у рату са Турском, поготово с обзиром на то да је овога пута на турској страни, због страха од оснивања велике словенске државе на Балкану, била и Аустрија. Објективно нису постојали услови који би омогућили да се евентуалним српско-турским ратом који би се, неминовно, претворио у европски из распаднуте Турске створи јужнословенско царство. Зато је била добра одлука петроградског и париског кабинета да буду умеренији у својим захтевима и омогуће Булверу да, овога пута, сачува Турску. Они су му тако помогли да сачува и Србију од рата и неизвесности, а у постојећим границама и постојећем стању.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

Феликс Каниц, Београд 1859. године
↩

Кнез Александар Карађорђевић

Куно фон Квицов, Зграда Војне академије у Београду, 1856. године

Кнез Александар Карађорђевић

К. Сатмари, Долазак српске депутације кнезу Милошу у Букурешт 1859. године

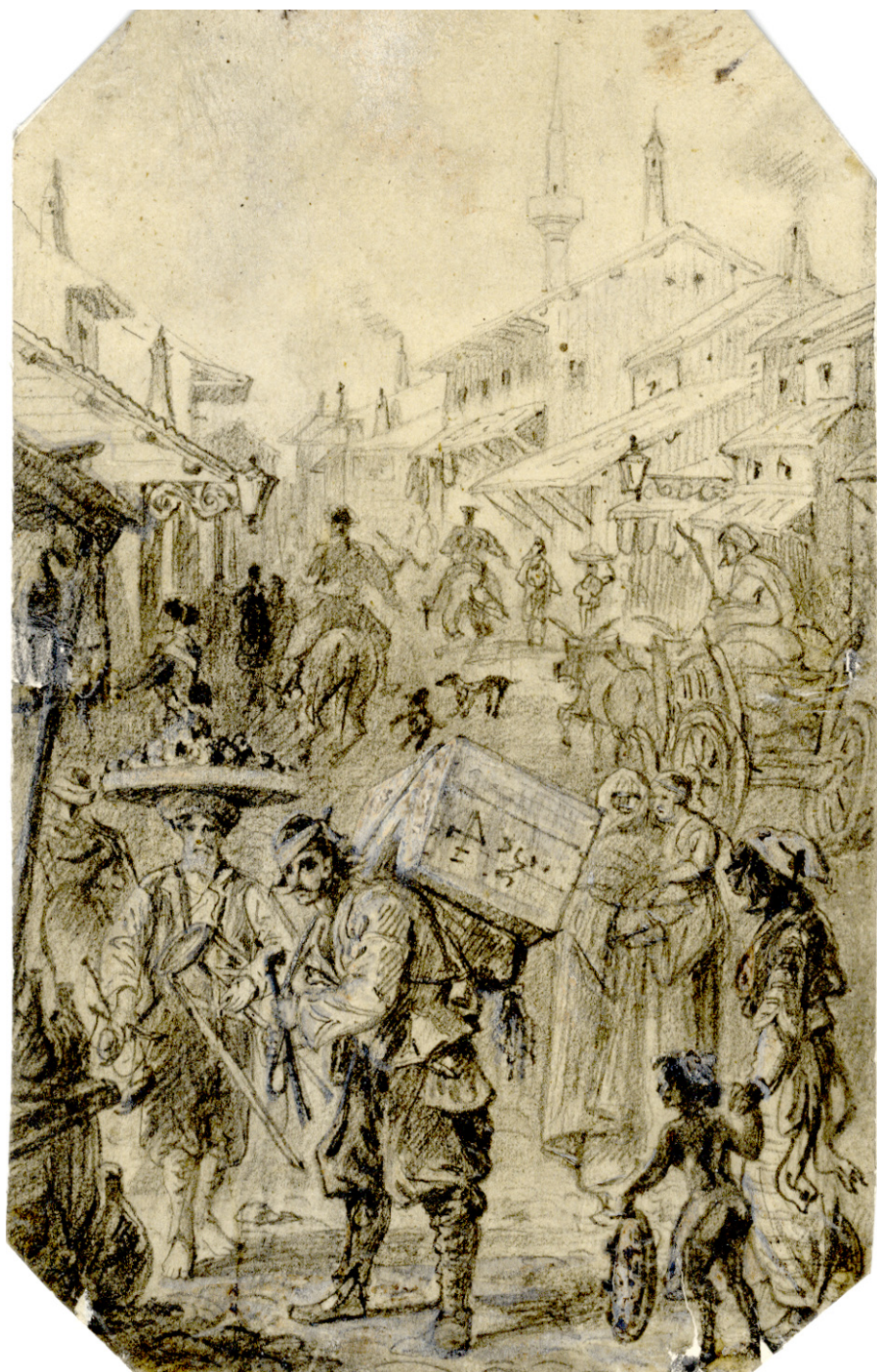
Анастас Јовановић, Кнез Милош Обреновић

Куно фон Квицов, Кнежев двор у Београду, 1856. године

Јозеф Бауер, Кнез Михаило Обреновић

Феликс Каниц, Београд

Краљица Викторија

Виконт Хенри Џ. Палмерстон

Куно фон Квицов, Варошка црква у Београду, 1856. године

А. Н. Стојановић, Илија Гарашанин

Куно фон Квицов, Тврђава београдска, 1856–1857. године

А. Н. Стојановић, Лонгворт, енглески конзул у Београду

Миливој Ненадовић, Изглед Београда 1849. године

Теодор – Теја Радосављевић, аустријски конзул у Београду

Constantinople,

Цариград

Списак илустрација:

На корицама:

Георг Фридрих Попел, Изглед Београда средином XIX века, 1845-1850, Литографија у боји, Музеј Града Београда, И₁255.

Цариград (Constantinople), Група аутора: *Voyages en Europe*, Paris 1857.

У књизи:

Феликс Каниц, Београд 1859, Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Феликса Каница, II, Слике, цртежи, фотографије, бр. 7901-II-5.

Кнез Александар Карађорђевић, Историјски музеј Србије, Л–861.

Куно фон Квицов, Зграда Војне академије у Београду, 1856, Музеј Града Београда И₁218.

Кнез Александар Карађорђевић, Музеј Града Београда, Фонд Анастас Јовановић, 1389.

Долазак српске депутације кнезу Милошу у Букурешту 1859, литографија К. Сатма-рија, Историјски музеј Србије Л–2254.

Кнез Милош Обреновић, Литографија Анастаса Јовановића, Историјски музеј Србије, Л–2503.

Куно фон Квицов, Кнежев дворач у Београду, Музеј Града Београда, И₁2304.

Кнез Михаило Обреновић, литографија Јозефа Бауера, Историјски музеј Србије Л–17.

Феликс Каниц, Београд, Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Феликса Каница, II, Слике, цртежи, фотографије, бр. 7901-II-3.

Краљица Викторија и Виконт Хенри Џ. Палмерстон, из: Edwin Hodder, *The Life of a Century*, 1800 to 1900, London 1901.

Куно фон Квицов, Варошка црква у Београду, Музеј Града Београда, И₁2303.

Илија Гарашанин, Фот. А. Н. Стојановић, око 1865, Историјски музеј Србије, Ф–2290.

Куно фон Квицов, Тврђава београдска, 1856-57, Музеј Града Београда И₁2306.

Енглески конзул у Београду Лонгворт, Фот. А. Н. Стојановић, Историјски музеј Србије, Ф–2289.

Миливој Ненадовић, Изглед Београда 1849, Музеј Града Београда, И₁267.

Аустријски конзул у Београду Теодор Теја Радосављевић, Музеј Града Београда, Фонд Анастас Јовановић, 888.

Цариград (Constantinople), Група аутора: *Voyages en Europe*, Paris 1857.

Аутор дубоко захваљује колегиницама и колегама из Музеја Града Београда, Историјског музеја Србије, Архива САНУ, Војног музеја и Универзитетске библиотеке Светозар Марковић на стручној и техничкој помоћи при избору илустрација за ову књигу.

LJUBODRAG P. RISTIĆ

GREAT BRITAIN AND SERBIA (1856-1862)

Summary

Compared to Austria and Russia, Great Britain joined the struggle over the Turkish legacy much later. The impact of British policy on the developments in the Balkans increased along with increasing importance of the question of legacy of the decaying Turkish Empire. The complex Eastern Question, entwined with minor, national questions, as the question of dividing Turkish territories between Great Powers or new national states, could not be solved without Great Britain. Indeed, its main interests regarding Turkey were not linked to the part of the Balkans covered by the Principality of Serbia, but to the area further south, to Greece and Near East. However, Britain needed a free path to India, which meant confining Russia within the Black Sea and controlling expansion of other interests and influences in the Mediterranean. Therefore, British interest in Serbia, up to the 1870s, was focused on two main issues: to block Russian interest and curb the national liberation movement.

In the Russian-Turkish war of 1828/29 the Russian army came so close to Constantinople that Turkey was on the verge of dissolution, and Constantinople was one step far from surrender. However, after the 1829 Peace Treaty of Adrianople, victorious Russia found it fitting that the defeated Turkey remained within the existing borders. It was clear to St. Petersburg that disintegration of the Turkish Empire would enable other European Great Powers, Russian rivals, to approach the Russian borders. However, between 1829 and 1833, when the Porte promised Russia to close the Dardanelles for warships, up until 1853-1856, Russia turned from a protector into a war enemy of Turkey, which was now protected by other European Great Powers. Over the period of twenty years, great military and diplomatic achievements led Russia to an equally great defeat. As early as 1841, failing to reach an agreement with Great Britain, Russia was ready to concede. At that time Great Britain started intensive work on the internalization of the Eastern Question. The myth on Russian invincibility, created in 1828/1829, started to wane. In the

early 1850s, ecclesiastical dispute between Russia and France over seemingly insignificant matters concerning the access to the Holy Places did not lead to the British-Austrian-Russian alliance, which Nicholas I had hoped for, but to the Anglo-French-Turkish alliance. None of these states wanted war, but all of them were rushing into it. Each of them thought that a concession could imply weakness and weakening of its own national interests. A long and exhausting war in which winter and diseases took more casualties than gun powder, finished with a peace treaty in Paris, at the end of March 1856.

The Crimean war was the result of a sequence of miscalculations, misunderstandings and stubbornness of rulers and statesmen who overestimated their political and military power and underestimated their rivals. Russian attempt to crown the previous 24-year long endeavours ended in failure and humiliation. But not in collapse, as Russian borders and power were not significantly changed, only its foreign influence was considerably subdued. In Great Britain, it turned out that the war-inclined public and Palmerston's wish to link his name to a big success of British policy were not sufficient for long-term reduction of Russian influence in the Balkans and Near East. Turkey did not save itself, it was saved. Great Powers knew that Nicholas I correctly assessed its illness; yet, its long-lasting treatment was not the result of the Great Powers' compassion but of their interest and inability to agree on the Turkish legacy. The Paris Peace Treaty marked the end of the bloody Crimean war, but also the beginning of many-year-long diplomatic struggles over the implementation or evasion of the Peace Treaty provisions.

Although it was not involved in the Russian-Turkish war of 1828/29, the autonomous Principality of Serbia benefited from Russian victories. Those benefits reflected in the clauses of the sultan's edict (*Hattisherif*) from 1830 and 1833, granting Serbia a number of privileges and expansion of its territory to „breakaway nahias“. At that time, British envoy David Urquhart paid a visit to Serbia. His arrival signalled British interest in Serbia. He preceded George Lloyd Hodges, whose appointment as the British Consul to Serbia was part of Palmerston's policy. Hodges promised something he was not able to fulfill. He did not manage to suppress Russian influence from Serbia, nor did he manage to establish British influence; still, he managed, for a while, to make Serbia leave the tight triangle of Russian-Turkish-Austrian influence.

On the margin of the Great Powers' policy, but still in the focus of their conflicts during the Crimean war, were the Balkan peoples. Only the Greeks in Epirus and Thessalia opted for an open uprising, while the Bulgarians, a large number of them, joined the Russian army expecting it to push further south. Others reckoned that the political moment was not convenient and did not side with any of them. With great difficulties due to international political pressures and internal political problems, this was done by the Principality

of Serbia. The Balkan peoples lost with the Paris Peace Treaty, since Russia was no longer their guardian. Russian protectorate, which also meant Russian patronage, was replaced by the protectorate of the concert of Great Powers. However, at the same time, they also gained, as even in minor disputes with the suzeren, taking advantage of diverse interests of Great Powers, they could demand a better position in the Turkish Empire.

Finding itself, at the time of the Crimean war, more and more under various pressures from the Great Powers – primarily under the pressure and military threats from Austria, but also with firm warnings from Great Britain and France – Serbia managed to maintain its neutral position. The Paris Peace Treaty confirmed the privileges of the autonomous Principality of Serbia (independent administration, free exercise of religion, legislation, trade, navigation). The Porte retained the right to keep garrisons in Serbia but was not allowed to undertake armed intervention without previous notice and consent of other Great Powers. For the Principality of Serbia, the establishment of the European Danube Commission with a Serbian representative was of particular importance.

After the proclamation of peace, in March 1856, Austrian influence in Serbia started to grow. The British Consul Thomas de Grenier de Fonblanque estimated that Austria had not only begun to rule Serbia but that the institutions in Serbia became Austrian. However, Russian influence in Serbia did not diminish after defeat in the Crimean war and the British Consul was finding it hard to deal with Austrian and Russian influences, thinking even that there was a certain agreement between them. British interests extended so far that they resented any advance of Serbia, as it contributed to its reputation among the Slavic population in neighbouring Turkish provinces and posed a potential threat to Turkey. Estimating that the situation in the Balkans was not much better even after the conclusion of peace, Serbian government continued with its plans to purchase arms. Although the Government's plans were at odds with real possibilities, British officials were disturbed by these intentions. British diplomats considered the arming of Serbia dangerous for a number of reasons. Serbia tried to obtain arms in Russia, France and Belgium and, during the war, even in Austria. According to the British Consul Fonblanque's interpretation, it was not only the question of arming of Serbia, who feared Austria and Turkey, arrogant after the victorious war, but also the question of arms being transported to Bosnia, Herzegovina or Bulgaria. Moreover, the factory in Liege supposedly offered guns to Serbia, promising it to repurchase the old ones which – according to Fonblanque's information – could have been sold somewhere in Asia to British enemies. It was in British interest to preserve peace; therefore, in conflicts between the Prince and the Council over the composition of the Council and election of ministers, a solution – albeit not ideal – was found in convening the National Assembly.

However, what could have been of particular concern – not only for the British – was the observation that neither the Serbs nor the Turks cared about the provisions of the Paris Peace Treaty nor did they believe in its sustainability.

British strivings to keep peace in Serbia reflected also in revealing and putting on trial the accused in Tenka's conspiracy (Stefan Stefanovic – Tenka), in the autumn of 1857. The plot, sparked by discontent with Prince Alexandar Karadjordjevic's absolutism, with suspicions for inciting the conspiracy falling on Russia, showed the number of Prince's opponents among the most distinguished Serbs. They denied their connections with Russia, but did not hide their dissatisfaction with the Prince's regime. When the conspirators got severe sentences, consuls of the Great Powers in Belgrade interfered and, combining advice and treaths, managed to obtained pardon for the accused, sentenced to harsh prison terms. Acting in accordance with the Austrian, Russian and French colleagues, the British Consul Fonblanque gave credit for that mostly to himself and his French colleague Bernard des Essard.

The British were not merely concerned about the situation in Serbia but also about frequent intentions of Austria to occupy not only Serbia but also the whole territory of the Ottoman Empire, between the Sava and the Adriatic Sea. It disturbed the concept of maintaining the *status-quo* and carrying out the provisions of the Paris Peace Treaty. In the event of Austria choosing to occupy any part of the Western Balkans, Britain could no longer consider it its ally. Internal political instability in the Principality of Serbia reflected in the conflict between Prince Alexandar and politicians who defended the rights of the State Council could also disturb the recently established balance in the Balkans. That is why British diplomacy was so supportive of the Etem-pasha's mission in Serbia, thinking that his success might improve the reputation of the Porte. For Britain and Turkey alike it was better to have the Commission sent by the Porte then to have it formed by European Powers. For, through the Commission composed of representatives of Great Powers, each of them would pursue its own interests, and this would set a dangerous precedent for intervention in Turkey. By Porte's commissioner coming to Serbia, Turkey kept the right to solve internal affairs, including the issues of autonomous principalities. Besides, in the event of Etem-pasha's mission, Britain could hope that the Turkish commissioner would rely on advice from the British Consul in Belgrade. In the autumn of 1857 and early 1858, British Balkan policy proceeded between Austrian plans to occupy the western part of the Balkans (primarily Serbia) and Russian expansion of Pan-Slavism. The success of Etem-pasha in reconciling Prince Alexander and the Council meant keeping the weak but Austrophilian Prince and blocking Russian influence in Serbia, which undoubtedly suited Britain. However, immediately after Etem-pasha left Serbia, it was evident that political relations in Serbia were not improved.

Nor did the incident in which the British Consul Fonblanque perished in June 1858, change the British policy. At the expense of passing over a grave insult involving a physical assault on its diplomatic representative, London sought to smoothe the relations with the Turkish administration in Belgrade as soon as possible.

When the question of holding the national assembly in Serbia arose in the autumn of 1858, Britain was guided neither by the qualities of the current Prince nor by its aspirations to preserve the current state in Serbia, but by the defence of Turkish interests. Neutrality of the British representative Delyell was reflected in good relations with the Turkish authorities and the French Consul. He remained a mere observer of the events, and was not particularly talented for analytical analysis of the situation. However, Austria's readiness to undertake military intervention in Serbia and Porte's readiness to accept such an action forced the Foreign Office to respond. London warned the Porte not to embark on the adventure of calling on Austrian troops to establish order in Serbia. Identical warnings were sent from London to Vienna. Belgrade was aware of Austrian intentions to occupy Serbia. As much as Ilija Garašanin wanted the convocation of the Assembly and peaceful succession to the throne way, he equally wanted to avoid the intervention of foreign powers. Still, he was inclined, in case of civil conflicts in Belgrade, to call on one side, the *closest power*, to intervene and introduce order. The worsening of relations between Austria and Sardinia made France join British warnings to Vienna, so Austria gave up on its intentions.

Disturbed by possible proclamation of independence resulting from political conflicts in Serbia, Consul Fonblanque had various, very concrete ideas for resolving the tension. He proposed withdrawal of Turkish guards to the fortress, pavement of the Grand Market in Belgrade, extension of Serbia's territory to the river Iskar in the East, and even granting of independence to the Principality of Serbia. The Porte was advised by London to recognize Miloš Obrenović as the Prince of Serbia, but not to recognize the heredity of principal dignity. At the same time, by postponing their response to Prince Miloš's notification of taking the Serbian throne, London wanted to underline that Prince of Serbia is still an ordinary Turkish *vassal*.

London used yet another opportunity to emphasize Serbia's dependence on the Porte. In the spring of 1859, Prince Miloš sent his son to Western Europe to win the favour of Vienna, Paris and London regarding the recognition of hereditary rights and migration of the Turks from Serbia. Prince Mihailo Obrenović was received in Paris without a representative of Turkey, but in London he had to concede to being introduced to the British Queen Victoria by a Turkish representative. That was, surely, a consequence of Bulwer's

view that Prince Miloš was an exceptional Russophile, and that his son was, perhaps, pro-Austrian.

To preserve the integrity of the Ottoman Empire remained integral part of British long-term policy. This could not possibly be in accord with Serbian people's desires, but the positive aspect was that it curbed the desires when they were beyond possibilities. This happened just at the time of the second reign of Prince Miloš Obrenović.

The return of Prince Miloš Obrenović to Serbia made the job of British diplomatic representatives in the Principality much more difficult. Experience and habits from the first reign and Prince's harsh nature led to Miloš's autocratic rule. His experience from 1839 was so vivid that he avoided any contacts with Consuls. However, Lytton grasped the nature of this previous pig trader who, ostensibly, had only several obsessive ideas. Lytton concluded that in Prince Miloš the history of the Serbian people was reflected and that importance of the Serbian people grew along with the growth of his power.

Prince Mihailo's coming to power, in September 1860, posed a new concern for British policy in the Balkans. The estimation of the British Consuls in Serbia that Prince Mihailo was far more humane, educated and intelligent than his father was not wrong. But, precisely because of that, he was far more dangerous for Turkey and, consequently, for British Balkan interests in. British diplomats became suspicious that Prince Mihailo's ambitions were not limited to the surrounding areas, but that he was planning to unite all Slavs in Turkey. The origin of his wife caused exaggerated fears that Prince Mihailo strove to unite the Slavs and Magyars in one state. The Prince himself did not seem to have concrete plans, but examples of Italy and Greece could serve as incentives.

As far as diplomacy was concerned, Prince Mihailo continued his father's policy. He carried out diplomatic preparations for the Assembly decisions through missions of Jovan Marinović and Ilija Garašanin. The first mission helped Prince to learn about the standpoints of the majority of European Powers and adjust Serbian diplomatic moves accordingly, while with the second mission, at first glance unsuccessful, he showed the European Powers as well as the Serbian public that negotiations with the Porte were futile and that Serbia, fighting for its future, had to take independent steps.

After the failure of Ilija Garašanin's mission in Constantinople, Prince took the matter into his own hands. The decisions of the Great National Assembly in Kragujevac in August 1861 showed that Prince Mihailo had very concrete plans for enhancing his power and military readiness of the Principality of Serbia. By the Acts on the National Assembly and State Council, Prince Mihailo reduced these important institutions to advisory bodies, completely dependent on his will. The British Consul Longworth

called the law on the „national army“ a „monstruous project of a military organization“ which turned Serbia into a garrison. He accused the Prince that by exerting pressure on the Assembly to make such decisions he changed the Constitution of the Principality. He thus usurped not only the rights of the Council and the Assembly, but also of the Porte. Moreover, Lord Russel asserted that by violating the suzeren rights of the Porte, as well as the rights of the guaranteeing powers, Prince Mihailo clearly showed that he intended to proclaim Serbia an independent state. All this was accompanied by Prince's proclamation of hereditary rights for the Obrenović family.

The acts of the Great National Assembly essentially meant change of the Constitution. Acts on the National Assembly, State Council and organization of the national army were passed without consent of the Porte. In relations between Serbia and Porte there had been some changes which clearly indicated that the Principality intended to undertake organized and thorough preparations for an armed conflict with the suzeren if peaceful attempts proved futile. In order to pursue a firm foreign policy, Prince Mihailo had to strengthen his position in the Principality itself. Convinced that he could do that only by means of autocratic rule, he carefully prepared appropriate Assembly decisions. That is why the decisions of the Great National Assembly, in terms of internal policy, were reactionary.

The Great Powers did not have a unified stand on the changes in Serbia. Prince Mihailo received warnings only from London and Vienna that the changes introduced presented violation of the Constitution and international provisions on Serbia's position. Longworth warned that coming too close to Russia could be more dangerous than the minimum levy that Serbia had to give Turkey and demanded that the national army be immediately reduced. Although neither Prince nor Garašanin had strong arguments against the claims that they overstepped the rights of an autonomous principality, there was no coming back to the old as advice coming from Russian, French and Prussian Consuls was encouraging.

Reactions of the Porte and Great Powers to the Assembly decisions could have been expected. The Porte, with much noise, achieved nothing. Neither France and Russia, nor Austria and Great Britain found it convenient to initiate the Eastern Question with the focal point in Serbia. The difference being only in that the former claimed that peace could be kept by making concessions to Serbia, while the latter held the view that concessions should not be done as Serbia would get stronger and cause turmoil in the Balkans.

Thus, decisions of the Assembly remained in force. However, this did not mean that tensions in relations between Serbia and Turkey were over. It soon turned out that the relations were such that war could easily break out.

Assessing the Turkish bombardment of Belgrade, in early June 1862, the British Consul Longworth held an ambivalent stand. Immediately after

the bombardment and similarly to other Consuls – except the Austrian Consul Vasić – he objectively reported on the events concerning the bombardment and at first condemned the Turks. After receiving a warning from the Foreign Office that he should not follow the example of the Russian and French Consuls but cooperate more with the Austrian Consul, he changed his mind and accused the Serbian government of deliberately maintaining the tension so as to achieve evacuation and demolition of the fortresses. Bulwer and Russel were so dissatisfied by Longworth's reports that they planned to replace him. Russel did not bother to check truthfulness of Longworth's reports, his objection being that his engagement was not in compliance with general lines of British policy.

Indeed, after the bombardment of Belgrade, Ilija Garašanin and Prince Mihailo intended to claim all fortresses in Serbia, with the help of Russian, French and Italian Consuls. In the beginning of the crisis the Prince approved the belligerent policy and insisted on tightening the relations with Turkey even in the face of a national revolution or catastrophe. However, a majority in the government prevailed, insisting on resolving the problem in two directions: first, that the standpoint of Great Powers on the Serbian question should be re-examined, second, to obtain a degree of readiness of the Slav peoples in the neighbouring Turkish provinces and Greece for a joint action against Turkey.

The Turkish commissioner Ahmed-Vefik, who came to Belgrade, could not pursue an objective investigation, let alone offer a suitable resolution of the dispute. The British Consul Longworth also tried to offer a solution which would lead to peace and save his position. His proposals show him as a naive and non-objective diplomat. From the idea that Serbian people should be urged to replace the Prince on the throne, he came to the proposal of destroying the four city gates, returning the Muslim population to the city and organizing a mixed, Serbian-Turkish police.

Fearing Austrian intervention, Russia, at the request of the Prince, promised to help him but only to the extent which would not drag, either Serbia or, later, Russia, into a war. France supported Serbia, but did not want to spoil relations with Great Britain. In the beginning of July 1862, Prince Mihailo informed Lord Russel that the Porte undertook bombardment through no fault of Serbia and without previous warning. Not mentioning the event at the Čukur fountain and in front of the building of the Turkish police, Russel replied to the Prince, accusing the Serbs of violating the contract and plundering Turkish population in the town. This answer surprised the Prince and the Serbian government although they knew that Britain would not accept either evacuation of the Turkish population from the city of Belgrade or destruction of fortresses even if Turkey consented to that. Russel's letter shattered Serbian illusion that, after the first Longworth's objective reports on the bombardment, it would have all Great Powers – except Austria – on its side.

Russel's radical proposal that, with the presence of the commission of representatives of Great Powers, Austrian troops should move over to Belgrade and prevent new conflicts resulted more from the intention to warn Russia that Britain and Austria would not allow spreading of conflicts and possible independence of Serbia. Thinking that Austria and Turkey had a common interest, not even the Porte objected to Russel's idea. France proposed setting up a commission to investigate recent conflicts in Belgrade, which should be composed of representatives of Great Powers (all Consuls from Belgrade), while Austria proposed that the commission be formed in Constantinople. Rejecting these ideas, Russel practically saved the Porte from the embarrassment of true reports.

Great Powers, which Serbia turned to for help, could not guarantee support for getting the towns or the principle of non-intervention in the event of a Serbian-Turkish conflict. The powers in the Balkans on whose cooperation Serbia could count in her conflict with Turkey could not be set into motion easily or quickly without extensive support from Serbia in terms of human and material resources. As Serbia was not ready either politically or militarily to offer such support, let alone to undertake independent action, Greece was not ready for war, not even for an alliance with Serbia, and the defeat of Montenegrins in their fight with Turkey made it impossible to count on help from Montenegro or on an uprising in Herzegovina. Readiness and organization of Bulgarians were at a negligible level. Arbanas tribes, divided in three faiths, were an unreliable mass with which both Serbian and Greek politicians tried to cooperate, but in vain. The Prince and the Serbian government were forced to lay all their hopes in the diplomatic prowess of the Russian and French ambassadors in Constantinople at the conference in Canluja.

The solution of the issue of Serbian-Turkish conflicts in Belgrade at the conference fully suited Great Britain, as in this way the problem was raised to the level of ambassadors, where the British task was to defend the integrity of the Turkish Empire on the solid principle of legality. British diplomats at European courts and at the conference in Canluja had one more argument in British persistent defence of this principle. This principle, opposed to the principle of natural law of peoples, could always be discussed with an uncertain end, particularly when it was advocated by Russia and France, as was the case at the conference. What Bulwer strove for at the beginning, he mainly succeeded at the end of the conference. French ambassador in Constantinople Moustier extensively manouvred with big words and big demands, only to accept, in the end, what could be obtained. He was well seconded by Russian ambassador Lobanov-Rostovski, but he could not be much of a help. None of the three wanted to or could open the Eastern Question via the Serbian question. That

is why the compromise had to be achieved. If the conference in Canluja, in its outcome, presented a compromise between principle of legality and law of peoples, then the compromise can be interpreted as a success of British diplomacy. The compromise, reflected in the conference protocol and firman of the Sultan Abdul Azis I, did not fulfill all Serbian desires but, objectively, it reflected Serbian actual possibilities. Bulwer managed to obtain Turkish concession to the extent acceptable for Turkish national dignity and the Sultan. British ambassador's estimation was good and, however absurd it might seem, worked in the interest of Serbia, as she was not able to endure long in a war with Turkey. International circumstances were less favourable for Serbia after the conference than after the bombardment of Belgrade. By signing the conference protocol, all Great Powers committed themselves and found themselves on the same side. None of them were likely to approve of or help Serbia engage in a war. Objectively, conditions were such that it was impossible for a South Slav empire to be created, through a possible Serbian-Turkish war that would inevitably turn into a European war, from a disintegrated Turkey. Therefore, the St. Petersburg and Paris cabinets rightly decided to be more moderate in their demands and to enable Bulwer, this time, to preserve Turkey. Thus they also helped him to protect Serbia from war and uncertainty, within the existing borders and in the existing state.

Henry Bulwer urged the Porte to take a moderate and conciliatory stand, but to be firm in implementing the provisions of the firman. In Belgrade, he warned politicians and Prince that Serbia's insistence on bigger concessions might be seen by Porte as preparation for war, and that Serbia, in that case, could not expect support from the Great Powers. Bulwer's stay in Belgrade was, in fact, the crown of his three-month-long endeavours to prevent spreading of the Serbian-Turkish conflict and to stop, if not disintegration, then at least diminution of the Turkish Empire.

Within several days Prince Mihailo changed his opinion and no longer refused the *firman*; he rather showed concern as to its realization, particularly with respect to the issue of districts. „Serbian people should be left, as much as possible, to itself“ – wrote Bulwer. Before leaving Belgrade, Bulwer asked Garašanin and Marinović to openly state all Serbian objections to the Conference protocol. He put forward a number of explanations regarding the compensation to the Serbs for bombardment, the district, destruction of mosques and Turkish cemeteries, Serbian use of external fortress facilities and settlement of the issue of the Serbian national army. Wishing to improve the bad impression of himself, Bulwer offered his services in settling all possible differences in the future.

Translated by Vesna Todorović

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа

Public Record Office, Foreign Office, 1853–1862.

Correspondence relating to the Bombardement of Belgrade in June 1862, June to November 1862, Foreign Office.

Ministère des Affaires Etrangères, Archives Diplomatiques, Correspondance Politique Consulaire, Turquie – Belgrade, 1856–1862.

Министарство (Попечитељство) иностраних дела Краљевине Србије, 1856–1862, Архив Србије.

Министарство (Попечитељство) унутрашњих дела Краљевине Србије – Полицајно одељење, 1856–1862, Архив Србије.

Фонд Илије Гарашанина, 1853–1862, Архив Србије.

Фонд Јована Авакумовића, Архив Србије.

Збирка Добре Ружића, Поклони и откупи, Архив Србије.

Фонд Јована Ристића, Архив Историјског института (сада у Архиву САНУ)

Фонд Константина Николајевића и Владимира Љотића, Архив Историјског института.

Објављени извори

Бомбардање Београда (1862. год), По аутентичним изворима и са објашњавајућим документима, Београд 1872.

British and Foreign State Papers, 1855–1856, Vol. XLVI, London 1856.

Дъланя бечке конференције у званичним актима. Прилогъ къ Србскимъ Новинама, Београд 1855.

Европейская дипломатия и Сербия в начале 60-х годов XIX века, *Вопросы истории* 9 (1962).

Martens, Frederic de, *Supplement au Recueil des Principaux Traités d'Alliance de Paix, de Trêve, de Neutralité, de Commerce, des Limites, d'Echange etc. conclus*

par les puissances de l'Europe tant entre elles qu'avec les Puissances et États dans d'autres parties du Monde depuis 1761 jusqu'à présent, Tome XII, Göttingue 1831; Tome XI, Göttingue 1837, Tome XV, Göttingue 1857.

Мијатовић, Чед.(омиљ), Кнез Милош и пуковник Хоџес. Грађа за историју прве владавине кнеза Милоша, *Споменик СКА XVII* (1892).

Noradounghian, Gabriel effendi, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. Traités, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, procès-verbaux, firmans, bérats, lettres, patents et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie*. Tome troisième 1856–1878, Paris 1902.

Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књига прва, Од 29. марта до 31. децембра 1858. Средио Ст. Ловчевић, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XXI, Београд 1931.

Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књига друга од 4. јан. 1859 до 29. марта 1874, Средио Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књига XXII, Београд, 1931.

Ристић, Јов(ан), *Преписка између кнеза Михаила Обреновића III и српског заступника у Цариграду Јов. Ристића 1861–1867 са уводом и једним додатком од Ј. Ристића*, Београд 1897.

Раденић, Андрија, *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ, CXIII Одељење друштвених наука. Нова серија 15, Београд 1964.

Urquart, David, *A Fragment of History of Serbia, 1843* – Д. Уркарт, *Фрагмент из историје Србије, 1843*, Београд 1989.

Вучковић, Војислав Ј., *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књига XXVII, Београд 1965.

Дневници и мемоари

Алимпих, Милева, *Живот и рад генерала Ранка Алимпиха у свези са догађајима из најновије српске историје*, Београд 1892.

Христић, Коста Н., *Записи старог Београђанина*, Београд б. г.

Христић, М. Ф., *Србија и Енглеска пре пола века. Мисија Филипа Христића у Лондону 1863. године*. По белешкама из његових успомена, Београд 1910.

Мемоари Стефана – Стевче Михаиловића, Уредио Живан Живановић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Одељење 1, књига 18, Београд 1928.

Крстић, Никола, *Дневник. Приватни и јавни живот I*, 31. децембар 1859 – 31. децембар 1862. Приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Београд 2005.

Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића, 1846–1869. Средио др Драго-слав Страњакловић. Српска краљевска академија, књига СХХVI, Друштвени и историјски списи, књига 51, Београд 1939.

Узун-Мирковић, Љуб., *У свити књаза Михаила*, Београд 1899.

Записи Јеврема Грујића, књига прва (Пред Светоандрејску скупштину), СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књига VII, Београд 1922.

Записи Јеврема Грујића, књига друга (Светоандрејска скупштина) СКА Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига VIII, Београд 1923.

Записи Јеврема Грујића, књига трећа (*Друга владавина Обреновића и турски ратови*), СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књига IX, Београд 1923.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије

Алексић, Љиљана, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1957.

Алексић-Пејковић, Љиљана, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Београд 1979.

Anderson, M. S., *The Eastern Question 1774–1923, A Study in International Relations*, New York 1966.

Антић, Чедомир, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност*, Београд 2004.

Boukharow, Dimitri de, *La Russie et la Turquie depuis le commencement de leurs relations politiques jusqu'à nos jours*, Amsterdam 1877.

The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919, Vol. II, 1815–1866, Cambridge 1923.

Дебидур, А., *Дипломатска историја Европе од отварања Бечког до закључења Берлинског конгреса (1814–1878)*, књига прва, Београд 1933.

Đorđević, Života, *Čukur česma 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Beograd 1983.

Ђорђевић, Живота, *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861–1864*, Београд 1984.

Etude diplomatique sur la guerre de Crimée (1852 à 1856) par un ancien diplomate. Tome premier, Paris 1874.

Гавриловић, Мих.(аило), *Милош Обреновић, III (1827–1835)*, Београд 1912.

- Gooch G. P. and Masterman, J. H. B., *A Century of British Foreign Policy*, Westminster s. a.
- Guichen, Vicomte de, *La guerre de Crimée (1854–1856) et l'attitude des puissances européennes. Etude d'histoire diplomatique*, Paris 1936.
- Христић, Милан, *Један листак из дипломатске историје Србије. Руски уплив у Србији 1853. године*, Београд 1893.
- Јакшић, Гргур, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, Београд 1933.
- Јакшић, Гргур и Вучковић, Војислав, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд 1963.
- Јакшић, Владимир, *Државопис Србије, III, Београд 1869.*
- Јовановић, Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1933.
- Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига, Београд 1985.
- Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986.
- Милићевић, Јован, *Јеврем Грујић. Историјат светоандрејског либерализма*, Београд 1964.
- Miller, William, *The Ottoman Empire and its Successors 1801–1927*, with an appendix 1927–1936, Cambridge 1936.
- Monicault, Gaston de, *Le traité de Paris et ses suites (1856–1871)*, Paris 1898.
- Павловић, Марко, *Преображенски устав. Први српски устав*, Крагујевац 1997.
- Pavlowitch, Stevan K., *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837–1839. The Mission of Colonel Hodges*, Paris – La Haye 1961.
- Попов, Нил, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине*, Св. I–II, Београд 1870.
- Попов, Нил, *Србија и Турска од 1861. до 1867. године*, Београд 1879.
- Попов, Нил, *Србија после Париског мира*, књига I. *Светоандрејска скупштина (1858–1859)*, Београд 1872.
- Попов, Нил, *Друга влада Милоша Обреновића (од 1859–1860. г.) II*, Београд 1882.
- Поповић, Радомир Ј., *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003.
- Роровић, Vasilj, *Istočno pitanje*, Sarajevo 1965.
- Поповић, Васиљ, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, СКА, Посебна издања, књига LVII, *Друштвени и историјски списи*, књига 23, Београд – Земун 1923.
- Продановић, Јаша М., *Историја политичких странака и струја у Србији*, књига I, Београд 1947.
- Продановић, Јаша, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Српски народ у XIX веку, књига 4, 5 и 6, Београд б. г.
- Ранке, Леополд, *Србија и Турска у XIX веку*, Београд 1892.

- Ристић, Јован, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*. Прва књига, 1848–1860, Београд 1887; Друга књига 1860–1868, Београд 1887.
- Seton-Watson, R. W., *Britain in Europe*, Cambridge 1945.
- Стојанчевић, Владимир, *Јужнословенски народи у Османском Царству од Једеренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.
- Страњаковић, Драгослав, *Влада уставобранитеља 1842–1853 – унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932.
- Tejlor, Alan Dž. P., *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968.
- Temperley, Harold, *England and the Near East. The Crimea*, London s. a.
- Тодоровић, М. А., *Међународно-правни положај Дунава. Студија из међународног права*, Београд 1910.
- Виноградов, В. Н., *Велико-британија и Балканы: От Венског конгреса до Кримской войны*, Москва 1958.
- Живановић, Жив.(ан), *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књига прва, Од Свето-андрејске скупштине до прогласа независности Србије, 1858–1878, Београд 1923.
- Живковић, Новак, *Ужице 1862. О једном раздобљу из историје ужичког краја*, Титово Ужице 1981.

Чланци и расправе

- Алексић, Љиљана, Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853–1856), *Историјски часопис*, XI (1960).
- Алексић, Љиљана, Мисија Милоја Лешјанина у Паризу, Лондону и Торину 1862. године, *Историјски часопис*, XXI (1974).
- Bolsover, G. H., Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833–1839), *The Slavonic and East European Review*, XIII, 37, (July 1934).
- Bolsover, G. H., Nicolas I and Partition of Turkey, *The Slavonic and East European Review*, Vol. XXVII, 68 (Dec. 1948).
- Ђорђевић, Живота, Случај енглеског конзула Фонбланка 1858. године, *Историјски гласник*, 1978, 1–2.
- Engelhardt, Ed., *Le droit d'intervention et la Turquie*. Etude historique (Extrait de la *Revue de droit international*), Paris 1880.
- Гавриловић, Михаило, Почети дипломатских односа Велике Британије и Србије, *Из нове српске историје*, Студије, СКЗ, коло XXIX, књ. 193 (Београд 1926).
- Gavrilovich, Mihailo, The Early Diplomatic Relations of Great Britain and Serbia, *Slavonic Review*, I (1922/23).
- Gulan, Nikola V., *Austriski kuriri i austriske konzularne pošte u Beogradu*, PTT Arhiv 1 (1958).

- Христић, Милан, *Један листак из дипломатске историје Србије. Руски уплив у Србији 1853. године*, Београд 1893.
- Јакшић, Гргур, Састанак Илије Гарашанина и принца-председника Луја Наполеона, *Политика*, 6, 7, 8. и 9. јануар 1934, (XXXI, 9214).
- Јовановић, Слободан, Спољашња политика Илије Гарашанина, *Српски књижевни гласник*, Нова серија, књ. XXXIV, бр. 6.
- Јовановић, Слободан, Спољашња политика Србије у XIX веку, *Српски књижевни гласник*, IV (1901), свеска 3.
- Јовичић, Миодраг, *Илија Гарашанин и Светоандрејска скупштина*, Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења. САНУ, Научни скупови, књига LIV, *Одељење историјских наука*, књ. 16, Београд 1991.
- Кандић, Љубица, *Гарашанин и скупштина у време уставобранитеља*, Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења. САНУ, Научни скупови, књига LIV, *Одељење историјских наука*, књ. 16, Београд 1991.
- Koymen, Oya, The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire (19th Century), *Etudes balkaniques* 2, 1977.
- Милићевић, Јован, Положај Србије уочи Париског мира 1856, *Историјски часопис*, XXIII (1976).
- Миловановић, М.(илован) Ђ., Источно питање, *Дело*, 1894, Књ. I–III.
- Pavlowitch, Stevan K., British Diplomacy and the Serbian Constitution of 1838. *Slavonic and East European Review*, XXXVIII, 90 (1959).
- Vernon J. Puryear, L'opposition de l'Angleterre et de la France au Traité d'Unkiar-Iskelessi en 1833, *Revue historique*, Avril–Juin 1938 (T. CLXXXII).
- Puryear, Vernon J., New light on the origins of the Crimean War, *The Journal of Modern History*, III, 2, (June 1931).
- Riker, T. W., Michael of Serbia and the Turkish Occupation, *The Slavonic (and East European) Review*, Vol. XII, No 34–36, 1933–1934.
- Ристић, Љубодраг П., Велика Британија и намере Аустрије да окупира Београд (1856–1862), *Balkanica* XXV-1 (Београд 1994).
- Ристић, Љубодраг П., Светоандрејска скупштина у извештајима енглеских дипломатских представника у Београду, *Balkanica* XXII (Београд 1991).
- Schmitt, Bernadotte E., The Diplomatic Preliminaries of the Crimean War, *The American Historical Review*, XXV (Oct. 1919 – July 1920).
- Петровић, М. С., Седамдесетогодишњица бомбардовања Београда. I Први сукоби и почетак уличних борби; II Огорчење Срба Београђана; III Почетак уличних борби; IV Гарашанин зауставља турске низаме на Зереку; V Како је пала Варош-капија; VI Освајање Савске и Видин капије; VII Турски топови бомбардују Београд, *Политика* 12–15, 17–18, 19–21. јун 1932 (8652–8655, 8657–8659, XXIX).

- Страњаковић, Драгослав, Кнез Милош напушта Русију и прилази Великој Британији, *Српски књижевни гласник*, Нова серија L (1937).
- Veličković, J., *O austrijskoj konzularnoj pošti u Beogradu i poštanskoj službi s inostranstvom do 1869. godine*, Filatelista 11–12 (1957).
- Vuković, Branislav, Misija prvog britanskog konzula u Srbiji. Uslovi i ličnosti, *Jugoslovensko-britanski odnosi*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Kragujevcu 23–25. septembra 1987. godine povodom 150. godina od dolaska prvog britanskog konzula u Srbiju, Beograd 1988.
- Webster, Charles, Urquhart, Ponsonby and Palmerston, *English Historical Review* LXII (1947).

НОВИНЕ

- Шумадинка*, 1856.
- Србске новине*, 1856–1862.
- Политика*, 1932, 1934.

СКРАЋЕНИЦЕ

PRO, FO	– Public Record Office, Foreign Office.
MAE, AD, CPC, T–B	– Ministère des Affaires Etrangères, Archives Diplomatiques, Correspondance Politique Consulaire, Turquie – Belgrade
АС	– Архив Србије
МИД	– Министарство иностраних дела
МУД-П	– Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење
ИГ	– Фонд Илије Гарашанина
ДС	– Државни савет
АИИ	– Архив Историјског института
ЈР	– Фонд Јована Ристића
ЈА	– Фонд Јована Авакумовића

РЕГИСТАР ИМЕНА

- Абдул Азис I 189, 245, 256–257, 263, 265, 269, 274
Абдул Меџид I 25, 41, 189
Абдул Хамид 26
Абердин, Џорџ Хамилтон ерл (Aberdeen, George Hamilton Gordon Earl of) 13, 27, 33, 35, 37–38
Азиз-паша 57, 69–72, 93, 102
Александар II 180, 224, 237
Алексић, Љиљана 182, 225, 254, 260
Али-бег 216
Алимпих, Ранко 109
Али-паша 49, 189, 194, 196, 203–205, 227, 236–238, 241–242, 244–245, 249, 262–264
Алисон, Чарлс (Charles Alison) 94, 102
Анастасијевић, Миша 64, 79–80, 86, 90–91, 93, 95, 97, 99–100, 108, 113, 116–119, 121
Андерсон, М. С. 36
Антић, Чедомир 8
Апоњи, Ђерђ (Arponyi, Gyorgy) 221
Арсенијевић Баталака, Лазар 81
Астенго, Франческо (Astengo, Francesco d') 135–138
Ахмед Вефик-ефендија 216–218, 220–223, 230, 242, 244
Ашир-паша 206–207, 211–216, 264
Балабин, Виктор Петрович 138, 143, 156, 160
Барловац, Михаило 119, 208
Баталака, Лазар Арсенијевић в. Арсенијевић Баталака, Лазар
Безим-паша 34
Бенса 230
Бернсдорф, Албрехт (Bernstorff, Albrecht, Graf von) 230, 236, 249
Блазнавац Петровић, Миливоје в. Петровић Блазнавац, Миливоје
Блондел (Blondell de Cuelebroeck) 63, 79
Блумфилд (Bloomfield) 227, 235
Боровичка 183, 186
Боцарис, Димитрије 230–231
Бошковић, Стојан 181
Брољи, Ахил-Шарл-Леонс-Виктор (Broglie, Achille-Charles-Léonce-Victor) 17–18
Брунов, Филипп Иванович (Бруннов, Филипп Иванович) 25
Будберг, Андреј (Будберг, Андрей) 237–238
Булвер, Хенри (Bulwer, Henry) 105, 107, 111, 115, 134, 139, 150, 153, 158–159, 166, 168–171, 177–178, 183, 186, 189, 199–200, 204, 207, 213, 215, 217, 220–221, 223, 226–227, 233–236, 239–250, 252–255, 257–267, 269, 273–274
Буол-Шауенштајн, Карл Фердинанд фон (Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand von) 35, 37–39, 99, 112, 114, 138

- Буре (Bourée) 40
 Бутењев, Анатолиј Петровић
 (Бутенев, Анатолий Петровић) 15, 111
- Валевски, Александар (Walewski, Aleksandre) 113, 138
 Васић, Конрад 196, 198, 214–216, 219–220, 227–228
 Велингтон, Артур Велесли
 (Wellington, Arthur Wellesley) 13, 21
 Вељковић, Јован 81, 96
 Вертерн, Карл фон 239–240, 246, 248–249
 Викторија (Victoria, Aleksandrina) 57, 105, 139, 177
 Влајковић, Ђока 210, 212
 Влангали, А. Е. 199, 208, 211, 216, 224, 252, 264
 Војводић, Михаило 9
 Вотсон, Р. В. Ситон- в. Ситон-Вотсон,
 Р. В. (Seton-Watson, R. W.)
 Враницани 113
 Вуковић, Бранислав 8
 Вучић Перишић, Тома 22, 40, 54–55, 61, 66, 82–83, 90–92, 94–97, 100, 108–111, 116–117, 121, 150–151, 196
 Вучковић, Војислав 8, 183, 249, 254, 258, 260
- Гавриловић, Михаило 8
 Гарашанин, Васа 93
 Гарашанин, Илија 29, 33–34, 52–53, 63–64, 67, 74–76, 78–83, 90–97, 99–101, 103, 106, 108–111, 113–122, 137, 143, 145, 147, 152, 158, 179, 181–182, 184, 186–192, 196, 198–208, 210–213, 215–223, 225, 227, 230, 239–240, 242–243, 250–252, 255, 266, 268–269
 Гарашанин, Михаило 94
 Голц (Goltz) 171, 194
 Горчаков, Александар Михајлович
 (Горчаков, Александр Михайлович) 46, 164, 169, 181, 195, 208, 224, 228–230, 236–237
 Греј, Чарлс (Grey, Charles) 13–14
- Грепи, Ђузепе (Greppi, Giuseppe) 239–240
 Грујић, Јеврем 90, 109, 116–119, 121–123, 153, 156
- Давидовић, Димитрије 20
 Давидовић, Живко 81
 Дамјановић, Радован Раја 54–55, 67, 80, 86, 90, 93–94
 Данилевски (Данилевский) 29
 Дашков, Јаков Андрејевич (Дашков, Јаков Андреевич) 12
 Д'Вала (De Vallat) 159–160, 164–165
 Дезесар, Бернар (Des Essarts, Bernard) 53–54, 65, 85–86, 90, 95, 100, 102, 114, 126, 136, 140, 147–148, 154, 156
 Дибич-Забалкански, Иван Иванович
 (Дибичъ-Забалканский, Иван Иванович) 11–12, 14
 Дизраели, Бенџамин (Disraeli, Benjamin) 22
 Дикер, Џон Кембел (Dicker, John Campbell) 68
 Дилајл, Р. А. О. (Delyell, R. A. O.) 105, 110–111, 114–118, 122–126, 130, 146
 Дозон, Луј (Doson, Louis) 140–141, 187
 Долгоруки, Василиј Андрејевич
 (Долгорукий, Василий Андреевич) 159–160
 Дурандо, Ђакомо (Durando, Giacomo) 168, 171
 Душан, српски цар 134, 141
- Ђорђевић, Живота 8, 208
 Ђорђи, Никола (Giorgi, Nicola) 130, 145, 148
- Емин-бег 178
 Ерскин (Erskine) 267
 Естерхази, Паул Антоан (Esterhazy, Paul Atoine) 44
 Етем-паша 88–91, 93–98, 99–100, 106–107, 109, 113, 119, 214
- Жабарац, Драгутин 210
 Живојиновић, Драгољуб 9

- Зах, Фрањо 33–34, 100
 Зичи, Ферари (Zichi, Ferrari) 68
- Ибрахим 14–16, 24
 Ивковић, Видоје 78
 Илић, Јован 109, 117–119
 Илић, Теодор 183
- Јакшић, Владимир 59
 Јакшић, Гргур 8, 249, 254, 258, 260
 Јакшић, Ђура 128
 Јанковић, Алекса 42, 50–51, 54–55, 57, 96, 100
 Јанковић, Милован 109, 113, 117–118, 156, 181
 Јанковић, Паун 81, 84, 95
 Јеремић, Гаврило 81
 Јовановић, Владимир 181
 Јовановић, Слободан 83
 Јовановић Лешјанин, Стојан 81
 Јусуф-паша 23
- Кабули-ефендија 88, 93–95, 98, 112, 118, 120, 124, 127–128, 130–131, 152, 154
 Кавур, Камило (Cavour, Camillo Benso de) 134–136
 Калимаки 113
 Канини, Марко Антонио (Canini, Marco Antonnio) 230
 Карађорђе 78, 150
 Карађорђевић, Александар 8, 28–29, 33–34, 38, 40–41, 50–53, 55–56, 59–60, 63–65, 67, 74, 76–80, 82, 84, 88–95, 97–98, 107–109, 111–114, 116, 119–123, 125–126, 129–130, 147, 151–152, 198, 272
 Карађорђевић, Персида 56, 97–98
 Карађорђевић, Петар 79
 Карађорђевић-Петровић, Ђорђе 79, 91, 100
 Карачиоло (Caracciolo) 245, 248
 Каули, Хенри (Cowley, Henry Wellesley) 76, 139, 143, 233, 235, 256
 Клапка, Ђерђ (Klapka, Gorgy) 135–136
 Кларендон, Џорџ Виљем Фредерик Вилијерс (Clarendon, George William Frederick Villiers, Earl of) 49, 76, 78, 85
- Кленрикард, Улик Џон де Бурџ (Clanricarde, Ulick John de Burgh, Marquees de) 27
 Кнежевић, Тимотије 65
 Колкун (Colquhoun) 104, 106
 Коронини, Јохан (Coronini, Johan) 84
 Кошут, Лајош (Kossuth, Lajos) 27, 34
 Кумануди, Јован 100, 230
 Куршид-паша 187–188
- Лавалет 171, 240
 Лешјанин, Милоје 224–225, 229–230
 Лешјанин, Стојан Јовановић в. Јовановић Лешјанин, Стојан
 Литон, Роберт (Lytton, Robert) 159–166, 172–173, 176, 221, 223, 228, 242, 244, 250–251, 274
 Лобанов-Ростовски, Алексеј Борисович (Лобанов-Ростовский, Алексей Борисович) 167, 171, 195, 239–240, 244–248, 252, 255, 273
 Лонгворт (Longworth) 9, 168–170, 172–173, 176–201, 204–209, 211–216, 218–225, 227–228, 236, 242, 244, 250–252, 268, 274
 Лудолф 171
- Магазиновић, Коста 100, 136
 Магазиновић, Стеван 81, 96, 131, 133, 136, 181
 Мајерхофер 39
 Мамсбери (Mumsberry) 104, 125, 134, 139, 186
 Мареј (Murray) 154
 Марија, војвоткиња 160
 Мариновић, Јован 33–34, 39, 52, 64, 66–67, 74, 76, 79, 81–83, 91, 99, 147, 180–182, 187, 200–202, 211, 216–217, 250–252, 266, 268–269
 Марковић, Стефан 81, 89, 94
 Матић, Димитрије 100, 156
 Махмуд II 14–15, 19, 24
 Мацини, Ђузепе (Mazzini, Giuseppe) 34
 Медаковић, Данило 130
 Меншиков, Александар Сергејевич (Меншиков, Александр Сергеевич) 32–35, 60
 Мерони 100, 114, 135, 165, 216

- Метерних, Клеменс Венцел Лотар (Metternich, Klemens Wenzel Lothar) 13–14, 17
 Мехмед-Али 13–16, 18, 21, 24–25
 Мехмед Али-паша 171
 Мехмед Емин Али-паша 239
 Мехмед-Кибризли-паша 170, 189
 Мехмед Ружди-паша 160, 167
 Мехмед-Џемил бег 49
 Мијатовић, Чедомил 8
 Милићевић, Милан 186
 Милошевић, Михаило Рафаиловић в. Рафаиловић Милошевић, Михаило
 Миљковић 207
 Михаило, епископ шабачки 61, 143, 151
 Михаиловић, Стефан Стевча 117, 121–123, 133, 170
 Младеновић, Самча 72
 Монден, Иполит (Mondain, Hippolyte Florentin) 53, 200–201, 211, 220, 223, 252
 Мрцаиловић, Милош 95
 Мустафа-паша 14
 Мустје, Лионел (Moustier, Lionelle de) 239–241, 243–250, 252, 254–264, 273
 Муши-Моамер 57
- Наполеон Бонапарта (Napoleon Bonaparte) 15
 Наполеон III 30, 31, 33, 38, 46, 135–138, 143, 224, 237
 Недељковић, Михаило 101
 Ненадовић, Александар Ј. 63
 Ненадовић, Љубомир 116
 Неселроде, Карл Васиљевич (Нессельроде, Карл Васильевич) 12, 15–18, 25, 31–33, 35–36, 46
 Нешић, Сима 209–210
 Николај I 11, 15–17, 25–28, 30–33, 35–36, 38–39, 46
 Николајевић, Јовица 137
 Николајевић, Константин 33, 41–42, 57, 66, 68–69, 73, 75, 79, 95
 Новаковић, Илија 81
- Обреновић, Јеврем 22
 Обреновић, Јулија 80, 98, 138–139, 175
- Обреновић, Љубица 22
 Обреновић, Милан 98
 Обреновић, Милош 8, 19–23, 80, 83, 86, 91, 98–99, 107–108, 111, 116, 121, 123, 125–137, 139–157, 159–161, 163–166, 169–173, 175, 177, 180, 184–187, 189–190, 226, 272
 Обреновић, Михаило 8–9, 28, 80, 98, 107–108, 111, 113, 128–129, 131, 133, 136–140, 142–143, 149, 151, 154–156, 160, 163–165, 167–169, 171–172, 175–187, 189–203, 207–209, 212, 215–219, 221, 223–227, 240, 242–244, 246, 251–252, 254, 263–268, 273–274
 Опик, Жак (Aupick, Jacques) 28
 Орел 39
 Орлов, Алексеј Фјодорович (Орлов, Алексей Федорович) 16, 42
 Осман-паша 83, 89, 92–94, 101–102, 105–106, 110–111, 120, 122, 124, 128–129, 133, 135, 140, 144–145, 153–154, 160, 162–164, 178
 Остен, Антон Прокеш- в. Прокеш-Остен, Антон (Prokesch von Osten, Anton)
 Отон I 230
- Павловић, Јован 167
 Павловић, Стеван К. 8
 Палмерстон, Хенри Џон Темпл (Palmerston, Henry John Temple Viscount) 13–18, 21–22, 25, 27–29, 35, 37–38, 46
 Паркер, Вилем (Parker, William) 28
 Паскјевич, Иван Фјодорович (Паскевич, Иван Федорович) 31
 Пачић, Јован 151
 Перера, Јуда Леон 209
 Перишић, Тома Вучић в. Вучић Перишић, Тома
 Пероло, Карло (Perolo, Carlo) 220
 Петар, митрополит београдски 151
 Петровић, Ђорђе Карађорђевић- в. Карађорђевић-Петровић, Ђорђе
 Петровић, Карађорђе в. Карађорђе Петровић, Љубомир 117
 Петровић, Никола 182–183
 Петровић, Сава 209, 220

- Петровић Блазнавац, Миливоје 55,
79, 95, 211
- Петронијевић, Аврам 20, 29
- Петронијевић, Милан 88, 95, 100, 127,
131–132, 134, 164, 167, 194, 201
- Пил, Роберт (Peel, Robert) 27
- Пиоре, Винсент 230
- Полињак, Жил Огист Арман Мари
(Polignac, Jules Auguste Armand
Marie) 14
- Понсонби, Џон (Ponsonby, John) 17
- Поповић, Милош 75
- Прокеш-Остен, Антон (Prokesch von
Osten, Anton) 45, 167, 171, 189,
198, 235, 237, 239–240, 244–245,
247–249, 255, 258, 260, 263, 269
- Протић, Сима 119
- Раденковић, Мијалко 192
- Радосављевић, Теодор Teja 34, 39, 51,
54–58, 61, 74, 82, 84, 95, 99–100,
113, 125
- Рајкер, Т. В. (Riker, T. W.) 9, 182, 235
- Рајовић, Цветко 81, 95, 144, 148, 150,
153, 161, 164, 167–168
- Ранке, Леополд 184
- Расел, Џон (Russel, John) 27, 32,
158, 177, 181, 196, 221, 224–230,
233–236, 238–239, 241–243, 250,
252–253, 256–257, 265, 269, 272
- Рафаиловић Милошевић, Михаило
61, 74, 84, 86, 90, 95, 99–100, 114,
122, 126, 135, 153–154, 159, 165,
177
- Решид-паша 22, 57
- Ренијерис, Марко 230
- Рењи, Георги (Рењер) 183
- Редклиф, Стратфорд де (de Redcliffe,
Stratford Canning) 26, 29, 33, 35–
36, 41, 45, 52, 57, 68
- Рехберг, Јохан (Rechberg-Rothenlowen,
Johan) 167, 196, 221, 230, 235, 245
- Ристић, Јован 79, 167, 179, 185, 192,
199–200, 203–205, 207, 215, 222,
237, 242, 244, 263
- Рифат-паша 33–34
- Романовић, Алекса 192
- Роуз, Хју Хенри (Rose, Hugh Henry)
33
- Русен, Албин (Rusen, Albin Reine) 17
- Сабат 144
- Сами-бег 102, 106
- Сафет-ефендија 171
- Сегир (De Ségur) 34–35, 40–41
- Сејмур, Џорџ Хамилтон (Hamilton
Seymour, George) в. Хамилтон
- Сејмур, Џорџ (Hamilton Seymour,
George)
- Симић, Алекса 34, 39, 64, 66, 69–71,
79, 81, 100
- Симић, Милан 79
- Ситон-Вотсон, Р. В. (Seton-Watson, R.
W.) 36
- Сковасо, Николо (Scovasso, Nicolo)
252
- Соколов 135
- Стаменковић, Андрија 118
- Станишић, Павле 79, 81, 95
- Станојевић, Јеремија 103
- Стефановић Тенка, Стефан 64, 76,
79–84, 95, 106, 147, 152, 158
- Стирбеј 52
- Стојаковић, Ђорђе 155, 190
- Страњаковић, Драгослав 8
- Стратимировић, Ђорђе 113
- Сукалов в. Соколов
- Табакибрахимовић, Махмуд-ефендија
210, 213
- Талјеран, Шарл Морис (Talleyrand-
Perigrod, Charles Maurice de) 17
- Таст (Tastu) 186, 197, 200, 206, 211,
214, 216, 223, 227, 243, 252, 264,
266, 269
- Темперли, Х. (Temperley, H.) 36
- Тенка, Стефан Стефановић в.
Стефановић Тенка, Стефан
- Трипковић, Александар 78–79, 89, 116
- Тувнел, Едуар (Thouvenel, Edouard)
45, 86, 111, 138, 143, 182, 206,
224–225, 229–230, 233–235, 237–
238, 249, 252–254, 256–257
- Тумански (Туманский) 33–34
- Туцаковић, Тодор 192
- Угричић, Јефтимије 122
- Уркарт, Дејвид (Urquhart, David)
20–21
- Ћамил-паша 102

- Ферид-ефендија 34
 Филиповић, Јован 205
 Филис, Оти 8
 Фицио, Деметријус (Fitzio, Demetrius) 68, 105, 116, 211
 Фицио, Михаило (Fitzio, Mihailo) 68, 105
 Фонбланк, Томас де Греније (Fonblanque, Thomas de Grenier) 9, 24, 28–29, 35, 39–41, 43, 45, 49, 51–52, 54–68, 70–85, 87, 89–107, 110–115, 117, 119–126, 128–130, 132–145, 147, 149–158, 163, 172–173, 175, 272–273
 Фонтон 39–40
 Франц Јозеф I (Franz Joseph I) 17, 36, 51, 55, 57
 Фридрих Виљем IV 36, 38
 Фуад-ефендија 33
 Фуад Мехмед-паша 28, 51, 94, 132, 140, 167, 170, 226, 236, 239, 241, 245, 247, 249, 262–263, 265, 268
 Халил-бег 238
 Хамилтон Сејмур, Џорџ (Hamilton Seymour, George) 31–32, 75
 Хасан-паша 72
 Хаует (Howett, J. C.) 76
 Хоџес, Џорџ Лојд (Hodges, George Lloyd) 8, 22–24, 29
 Христић, Милан 9
 Христић, Никола 69, 81, 211, 213, 215, 224, 235
 Христић, Филип 29, 52, 180–181, 183–184, 186, 188, 190, 195–196
 Црнобарац, Димитрије 52, 79, 96, 100, 181
 Цукић, Коста 100, 139, 168–169

Љубодраг П. Ристић
ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРБИЈА
(1856–1862)

Издавач
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Српске академије наука и уметности
Кнез Михаилова 35
11 000 Београд
е-mail: balkinst@sanu.ac.yu
www.balkaninstitut.com

Рецензенти
проф. др *Драгољуб Живојиновић*, дописни члан САНУ
проф. др *Михаило Војводић*

Превод резимеа
Весна Тодоровић

Лектура
Дејан Вукићевић

Дизајн корица
Драган Пешић

Технички уредник
Кранислав Вранић

Штампа
Чигоја штампа

Тираж
600

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
327(410:497.11) ”1856/1862”
94(497.11) ”1856/1862”
341.7(497.11:410) ”1856/1862”

РИСТИЋ, Љубодраг П., Велика Британија и Србија : (1856/1862)/
Љубодраг П. Ристић. - Београд : Балканолошки институт САНУ, 2008
(Београд : Чигоја штампа). - 320 стр. : илустр. ; 24 cm - (Посебна издања / Српска
академија наука и уметности, Балканолошки институт ; 102)

На спор. насл. стр. : Great Britain and Serbia. - Тираж 600. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Summary. - Библиографија: стр. 305–311.
- Регистар.

ISBN 978-86-7179-059-8

- а) Србија - Велика Британија - 1856-1862
б) Велика Британија - Спољна политика - 1856-1862
COBISS.SR-ID 152552972